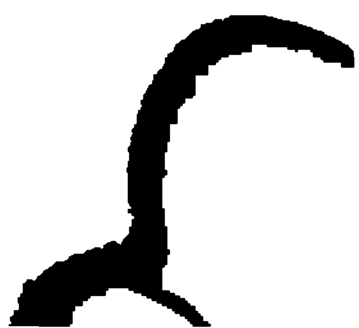
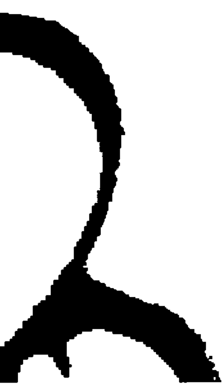

ARCHIEF

VOOR

KERKELIJKE GESCHIEDENIS.

ARCHIEF

VOOR

KERKELIJKE GESCHIEDENIS,

INZONDERHEID

VAN

NEDERLAND.

VERZAMELD

DOOR

N. C. KIST en H. J. ROYAARDS,
Hoogleeraren te Leiden en Utrecht.

Derde Deel.

Te LEIDEN,
bij S. en J. LUCHTMANS,
1831.

HUNNEN

VEREERDEN LEERMEESTER

IN

LETTEREN EN GESCHIEDENIS,

DEN

HOOGLEERAAR

PHILIP WILLEM VAN HEUSDE,

ZIJ DIT ARCHIEF,

ALS EENE HULDE VAN OPREGTE DANKBAARHEID
EN VRIENDSCHAP,

OPGEDRAGEN

DOOR
DE VERZAMELAARS.

AAN DEN LEZER.

De redenen, welke ons opwekten en vrijmoedigheid gaven, om juist dit Deel van ons Archief voor Kerkelijke Geschiedenis — maar daarin tevens die, welke reeds vroeger verschenen zijn — aan onzen waardigen leermeester en vriend, den zoo te regt beroemden en geëerden VAN HEUSDE, *op te dragen, zijn dezelfde, welke ons het thans verschijnende gedeelte, met vermeerderd vertrouwen, het publiek doen aanbieden. Zij liggen in de toenemende goedkeuring, welke ons, van verschillende zijden, op onzen arbeid te beurt viel; — in de vermeerderde medewerking van beroemde en achtingwaardige mannen, in welke wij ons, tot bereiking van het ons voorgestelde doel, mogen verheugen, zoodat de lezer het hier geleverde, grootendeels, niet aan ons, maar aan hunne bekende geleerdheid en ervaring verpligt is; — en eindelijk daarin, dat wij boven verwachting den wensch mogen vervuld zien, dien wij, in de voorrede van het voorgaande Deel, geuit hebben: » dat de toen heerschende onrust, gelijk » aan den ontvangst van onzen arbeid, zoo vooral » aan*

» *aan de rustige beoefening der wetenschappen* » *in ons vaderland, niet al te zeer mogt schaden,* » *en dat zoo velen onzer geliefde vrienden en* » *kweekelingen, die, uit het edelst pligtgevoel,* » *hunne letteroefeningen met de wapenen had-* « *den verwisseld, na tot behoud en herstel van* » *het dierbaar oude Nederland te hebben mede-* » *gewerkt, tot de verlatene studeervertrekken, en* » *de eenzaam gewordene gehoorzalen, eerlang* » *met nieuwen lust mogten weêrkeeren!"*

Wij zullen hier niet herhalen, het geen wij reeds elders openlijk betuigd hebben, hoe zeer de verademing, aan ons geschokte Vaderland, als ten loon op deszelfs godsdienstig vertrouwen, edelmoedig pligtbetoon en voorbeeldelooze krachtontwikkeling, ten deel gevallen, en de daaruit voortgevloeide roemrijke terugkeering onzer edele akademiesche jongelingschap uit het leger, ons, met allen die Nederland lief hebben, dank en vreugde in het harte gegeven heeft. Maar het verheugt ons, hier openlijk getuigenis te kunnen afleggen van den verdubbelden ijver en lust, met welke die zelfde jongelingschap, aanvankelijk, hare letteroefeningen heeft hervat, en, als in haren naam, het blijde uitzigt te mogen openen, dat het Vaderland, het welk aan haren heldenmoed en hare kracht reeds zoo duur verpligt is, niet min-

minder van de edele gaven van haren geest, eenmaal, rijke vruchten plukken zal.

Vooral worden wij vervuld met blijdschap en moed, bij het opmerken van zoo veel goeds en groots, het welk, ook voor letteren, kunsten en wetenschappen, gedurende den ondervonden druk, in ons vaderland, tot dus ver ontwikkeld is. Derzelver beoefening heeft niet gerust, zelfs niet onder het rumoer der wapenen, of bij het gevoel der aandoeningen, welke beurtelings de gemoederen schokten. Integendeel, menige borst werd ontvonkt, menig schuilend talent trad te voorschijn, menige rijpe vrucht van studie en wetenschap werd er ingeoogst. In Belgie moge men, met Vandalen-woede, zonder schade, drukpersen hebben vernietigd, wier beste vruchten slechts dagbladen of nadrukken geweest zijn; bij ons waren zij zelfs dubbeld werkzaam, om, onder veel van voorbijgaande nuttigheid, meer nog van blijvende waarde te leveren. Een krachtige geest is ontwaakt, om den ouden roem van Nederland, dien men poogde te bezwalken, ook in dit opzigt, te handhaven. Ja, de blijde hoop lacht ons toe, dat het, ook te dezen aanzien, verder bewaarheid worden zal: » het was ons goed, verdrukt geweest te zijn!"

Wat ons betreft, wij bieden dit gedeelte van ons

ons Archief, onzen landgenooten, en wie verder in hetzelve mogen belang stellen, aan, bemoedigd door de hoop, dat wij daarmede, in onzen kring, ook iets goeds verrigten. Wij vertrouwen althans, dat men het daarin geleverde tot opheldering van sommige punten in de algemeene en vaderlandsche kerkgeschiedenis, of ter aanwakkering van den lust om haar te beoefenen, niet geheel verwerpelijk keuren zal.

Overigens hebben wij nopens hetzelve niets te berigten, dan dat wij, zoo wij hopen, met goedkeuring der bezitters van dit Werk, aan onzen wensch voldaan hebben, door van den maatregel af te gaan, tot welken de drang der omstandigheden, bij het verschijnen van het voorgaande Deel, ons noodzaakte. Wij hebben het namelijk voegzaam geacht, dit Deel, in plaats van het Tweede Deel Tweede Stuk, *liever het* Derde Deel *te noemen, in vertrouwen dat, door het bijvoegen van eenen nieuwen Titel voor het* Tweede Deel, *de bezwaren tegen deze verandering genoegzaam zullen zijn opgeheven. Alleen moeten wij den lezer verzoeken, de doorloopende paginatuur, door welke dit Deel reeds aan het voorgaande verbonden was, goedgunstig te willen verschoonen.*

October 1831.

N. C. KIST.
H. J. ROYAARDS.

INHOUD.

GESCHIEDENIS DER CHRIST. LEER EN SCHRIJVERS.

CHRISTELIJKE ARCHAEOLOGIE.

KERKELIJK REGT.

KERK-GESCHIEDENIS VAN NEDERLAND.

N.

BIJDRAGE

TOT DE

GESCHIEDENIS DER JESUITEN,

IN

NEDERLAND.

DOOR

Mr. JACOBUS SCHELTEMA.

AAN DE REDACTEUREN van het *Archief voor Kerkelijke Geschiedenis, inzonderheid van Nederland.*

Voor eenigen tijd kwam mij het werk van den geleerden ERNST FRIEDMAN ter hand, getiteld: *die Jesuiten und ihr Benehmen gegen geistliche und weltliche Regenten*, gedrukt te *Grimma* 1823. Onder de menigte van zaken, welke, in onzen tijd, opmerking verdienen, trok vooral de aandacht van mij, als Fries, het geen aldaar, op bl. 80., gemeld wordt, van het gebeurde in *Friesland*, in den jare 1616; gehaald uit zeker boekje, getiteld: *Der Jesuyten Negotiatie ofte Coophandel, in de Vereenigde Nederlanden. Leeuwarden* 1616, het welk in het beroemde werk van WOLF, *Geschichte der Jesuiten*, Th. I. *s.* 555, insgelijks, en wel zeer breedvoerig, zoude zijn aangehaald.

Ik herinnerde mij een exemplaar van dit boekje te bezitten, en na gepoogd te hebben om deswege berigten in te winnen bij meer ervarenen in de Letterkunde voor de Kerkelijke Geschiedenis, heb ik genoegzame zekerheid bekomen, dat dit boekje thans tot de uiterst zeldzame behoort; en alzoo heb ik mij opgewekt gevonden, om aangaande dit *Geschrift* het een en ander ten papiere te brengen, en wel te liever, omdat ik nergens iets aangaande hetzelve vermeld vond.

Vermeenende dat voor alles, wat vóór de *Kerkelijke Geschiedenis* van belang is, Ulieder Archief voornamenlijk is opengezet, heb ik er van afgezien, om het gestelde bij mijn *Geschied- en Letterkundig Mengelwerk* te plaatsen, en neem de vrijheid, aan U Hoog Geleerden de nevensgaande aanteekeningen aan te bieden, in de hoop, dat dezelve Ulieden welgevallig zijn zullen; en anderen aansporen, om berigten, welke in het donker schuilen, en verdienen zouden aan het licht te komen, insgelijks aan U Hoog Geleerden ter openbaarmaking te bezorgen.

Ik heb mij, bij het berigt, op kortheid en eenvoudigheid toegelegd, en mij onthouden van alle uitweidingen.

Het scherpe in de korte *Voorrede* enz. zal naar den tijd moeten worden beoordeeld; wij zouden thans zeker in het gebruiken van de woorden: *Afgoderijen*, *Papisten* en dergelijken, meer omzigtig en zachter zijn.

Ik zal bij het *Berigt* niets hebben bij te voegen: alleen nog de verzekering, dat het mij een genoegen is, mij te doen kennen als een' vereerder van Uwlieder nuttigen arbeid, en als

Uwer H. G. Gehoorzamen
Dienaar

JACOBUS SCHELTEMA.

Utrecht 25 *Junij* 1830.

BE-

BERIGT.

De titel van het boekje is reeds gedeeltelijk vermeld; op het titelblad staat nog: *In druk uytgheghеven, door last van de E. M. Heeren Gedeputeerde Staten van Vriesland*, en onder het wapen der provincie: *Gedrukt te Leeuwarden bij Abraham van den Rade, Boekdrukker Ordinarius* 1616.

Het *Voorberigt* luidt als volgt:

TOT DEN LESER.

Christenlyke Leser!

« Ghy hebt hier eenighe Jesuitische Schrif-
« ten, ghevonden onder de Papieren van een
« zeker Jesuytisch Pater, of Priester, wiens Af-
« goderye, door bevel van de Heeren Staten de-
« zer Provincie, onlancx tot *Harlingen* (*) is
ver-

(*) In het werk van FRIEDMAN staat verkeerdelijk *Haarlem.*

« verstoort. Hieruyt sult Ghy sien, met wat « pracktyken en hoe groote neersticheyt de Je- « suyten haren *negotiatie* (soo sy het noemen) « dryven in de Vereenichde Nederlantsche Pro- « vincien: dat is, hoe zy de Pausselicke Reli- « gie, met de Jesuytische heerschappye, tot on- « derganck van de Gereformeerde Kercke en de « Republieke soecken voort te planten.

« Ghebruyckt dit tot uwen beste, ende bidt « Godt, om de behoudenis der Nederlanden".

De stukken worden voorafgegaan, door een soort van *Register*, waarin de *Notabele din- gen* werden opgesomd.

Wij vermeenen dit Register, als zijnde met oordeel en naauwkeurigheid vervaardigd, eenig- zins verkort, hier te moeten geven, en zullen daarna eenige *aanteekeningen* tot opheldering laten volgen:

1°. Blijkt hieruit, dat er destijds *vele* Jesuiten herwaarts, door hunne oversten, werden uitge- zonden.

2. Niet alleen om de *oude* Papisten te ver- sterken, maar op *alle manieren*, *nieuwe* aan te winnen.

3. Ja zelfs, om *het geheele land* tot eenig- heid des Pauselijken geloofs te brengen.

4°. Dat zij, om hetzelve te weeg te brengen, niet alleen den gemeenen man zoeken te ver- lei-

leiden, maar voornamelijk hen daarop toe leggen, dat zij *personen van aanzien*, en die in de regering zijn, mogen *vangen*, om door dezer toedoen, hunne negotiatie door het geheele land met meerder gewin te drijven.

5°. Dat zij aan dezen zullen toelaten, om alleen *secretelijk* Catholijk te zijn, mits hen ganschelijk naar de instructie der Jesuiten regulerende.

6°. Dat zij hen zullen toelaten, bij dispensatie, de *predicatien der Gereformeerden* te hooren, en *op verboden tijd* vleesch te eten, om alzoo bedekt te blijven en te meer goeds aan het Pausdom te doen.

7°. Dat zij met den Gereformeerden in den Raad zullen mogen zitten, aldaar over de verstoring der Papistische Vergaderingen toestemmen, ja zelfs, om, daar deze worden beloopen, daarbij tegenwoordig te zijn, als het maar geschiedt om bedekt te blijven en bekwamer te beletten, het geen tegen de Papisten wordt voorgenomen, en de Pausselijke religie bij alle occasie te vorderen.

8°. Dat de Jesuiten met allen vlijt de Nederlandsche Jeugd zoeken te verleiden.

9°. Dat zij waken over *uitwendige* en *inwendige* dingen, en verkeeren in *tweederleije* mensche en in *tweederleije* wereld.

10°. En dat zij, zulks alles kloekelijk plegende, niet willen gehouden zijn voor zulken, die zich willen mengen in zaken van Staat.

11°. Dat zij de vereenigde Gewesten deelen in zekere Provincien, en een ieder uitgezonden Jesuit eene zekere vaste plaats van Residentie ordineren, waaruit hij zich niet mag vervoegen, zonder consent der Oversten.

Art. 12. tot 20°. bevatten reglementaire schikkingen, dezen aangaande.

21°. Dat zij een *bijzonderen* stijl van schrijven gebruiken, niet aan vreemden bekend, en dat zij gewoonlijk van hunne zaken schrijven, als over eene wereldlijke *Koopmanschap*, of over rekening van schuld en betaling enz.

22°. Dat op den brief niet het adres *aan* den Jesuit wordt gesteld, maar alleen een teeken of letter, tot onderrigt van den Papistischen Koopman, waar aan de brief gezonden wordt.

23°. tot 28. Reglementair, of van geen belang.

29°. Dat te *Leeuwarden* een zwaar en groot geschil is geweest over de zaak van Mr. LAMBERTUS, dien de Papistische Burgers te *Leeuwarden*, vrienden zijnde van de Jesuiten, niet hebben willen aannemen voor eenen Ordinarius, alschoon hij van een Groot-Bisschop gezonden was; zoo dat de Papisten van *Leeuwarden* en de Jesuit WAREGEM daar over in perijkel van de ban geweest zijn, en gescholden voor rebellen tegen de Katholijke Kerken.

30° en 31°. Dat de Jesuiten doorgaans den *Ouden* mispriesteren het voordeel afzien, ende haar

haar verdrijven, vermits het credijt, dat zij te *Romen* en *Brussel* hebben.

32° tot 38°. Dat een zeker Jesuit niet geschroomd heeft een brief te schrijven aan eenen zeer *voornamen* Heer, en

39°. Dat de Jesuiten zich alom in de Nederlanden eenen *groten oogst* beloven.

Na dit Register, of het kort berigt, volgen de stukken zelve, welke het opschrift dragen: *Jesuitische Schriften.* Die in het latijn gesteld waren, zijn in het Nederduitsch overgezet: alle bevestigen gezamenlijk, wat er in het Register gezegd is. Wij geven slechts enkele bijvoegsels.

Vooraf gaan de *Monita*, tot vordering der Catholijke Religie in *Vriesland*, en hierop volgt een belangrijke brief, welke aan een voornaam Heer geschreven schijnt. In denzelven wordt de leere ontwikkeld, *dat men alles* VOOR DE EERE GODS, *ja, al ware het ook den hals, moet wagen*, en is uiterst listig geschreven, vol drogredenen. Ziet hier een staaltje:

Blz. 4. « Het welk (*het eeuwig geloof*) UE « seker verliezen zult, wordt gy geen *deegh* « Catholijk. — Redent de saecke wel. Of daer « is één goede Religie ofte gheen. Twee, of « drie, vier Religien, die elkander contrarie « syn, elkander schelden, lasteren, verdoemen, « en connen te samen niet staan. En wie en

« weet niet, dat de Reformeerden, Lutheranen, « de Mennonyten, so met elkander twistelick « leven en nochthans samen ook over de Catho- « lyken lasteren, die verdoemen enz. Eén van « allen moet dan goed wesen, d'ander quaet. « En soo één van de gheene; wie dan?" en hierop volgt het antwoord: — « ONZE *Kerk*".

Dat de ketters moeten worden uitgeroeid, wordt hier bewezen, door het gezegde van St. *Johannes de Doòper*, bij MATTH. III: 10. « de « Bijl is aan den wortel — alle boom die geen « goede vruchten draagt, zal uitgehouwen wor- « den! enz.

« Myn Heere", zegt de Schrijver op het einde, « overdenkt doch dit — besiet of gij de gebo- « den Gods onderhouden hebt, dat is *Geeste-* « *lyke Oversten bekent* hebt, en die onderda- « nig zyt geweest, het ware gelove beleden hebt, « en soo niet — vreest, beeft, sorght, ende voor- « siet in tyds."

Het slot is:

« Dit al uyt liefde, om uwer sielen saligheyt."

De tweede brief is een gevolg van dezen, en, behalve dat men eenige namen heeft weggelaten, zijn deze drie stukken gelegaliseerd — door A. AYSMA — des tijds Secretaris van H. H. Gedeputeerde Staten.

In de volgende brieven word breedvoerig ontwikkeld wat op Art. 5 tot 7 gezegd is:

« Alle scandael, als dat daar af is, en die din-

« ghen,

« ghen, gehooren tot het menschelyck reght, « daarin men magh dispenseeren om het *grooter* « *goed.*"

Deze leere wordt verder op vele plaatsen breeder ontwikkeld, en over dezelve zal niets nader behoeven gezegd te worden.

Het opmerkelijkste stuk in de geheele verzameling is een brief, in het latijn, geschreven aan eenen *Doorluchtigsten Heer* (Vir illustrissime), zoo mij voorkomt, aan den Advokaat van *Holland*, Mr. JOHAN VAN OLDENBARNEVELD; welke brief als eene defensie van het Jesuitismus kan worden aangemerkt. De uitgestrektheid van twintig zijden schrifts, met eene kleine letter, raadt de geheele mededeeling af.

Dat de brief aan OLDENBARNEVELD geschreven is, wordt waarschijnlijk door den aanhef, alwaar de Schrijver aldus begint:

« D. H. De zeer wijtluftige lof van uwe seldene en bycans singuliere wysheid, welke door « de Doorluchtigste Heeren Staten van deze Pro- « vincien ghebruyckt is, om intevoeren ten min- « sten eenighe *ophoudinghe* des langduerighen « en bloedighen oorlogs, met eenighen hoop van « *Vrede.* De wonderlyke mildigheid uwes tot « vrede neygenden verstands, ook uwes Ghees- « tes uytnemende veerdigheyt, mitsgaders lie- « felyke en sedige accommodatie in het hande- « len ende tracteeren met alle soorten van men-

 « schen,

« schen, mij, UE. M. onbekenden, verteld syn-
« de, hebben my, ik weet niet wat, hoope ge-
« geven dat dese myne niet onaanghenaam sal
« syn, ofte anders worden ontvangen, als die
« Uwe soo seer geroemde deughden schynen te
« vereyschen"

Oldenbarneveld, (of wie het anders zijn mag), zoude zich hebben uitgelaten, « dat de vrede zou-
« de kunnen ghemaeckt worden, soo men in Reli-
« gions-saecken conde overeenkomen, en soo eenige
« varen laten hare hartsettigheid, en sommige
« *Ceremoniekens, van gheen groot gewicht*,
« uit liefde voor de vrede, verlieten, ofte soo
« *strengelyk* niet eyschten van anderen, die hun
« daar aan niet willen laeten verbinden, en dat
« ghy ghewisselyk met ons, in de voorneemste
« en ghewichtiger verborgenheden onses gheloofs,
« ghevoelt, dat ghy gelooft de H. Drievuldigheyt,
« de dispensatie van de menschwerdinghe en het
« lyden Christi etc."

Het geheel beloop van den brief strekt ten betooge: « dat de Catholyke Kerk éénen regel
« heeft, die hy niet en can verlaeten, of hy
« verswackt allen syn geloven. Hy heeft sekere
« artykelen des geloofs, van welken Hy geene
« ééne kan toegeven, ofte hy verlaet den regel."

De Catholijken kunnen derhalve ook niemand nevens zich dulden; en echter willen zij hier te lande door de Protestanten geduld en gedragen worden. — De Hoofdvraag blijft alzoo:

« kan

« kan er vrijheid van Godsdienst verleend wor-
« den?" Neen! De ware kerk staat open. —
Ergo moeten allen daar heen. « Aldaar is de
« vrede, de ware, de bestendige vrede met
« Godt, de vrede, die de wereld niet en kent,
« noch ontvangen noch geven kan — en die
« deze zoekt en begeert — die worde *een ge-*
« *loovig Catholijk.*"

Na een op nieuw vleijend slot, eindigt de Schrijver dit stuk met eene bede, om « eene eenhertige « overeenstemminghe onzer Nederlanders in ge- « love, *Religie* en liefde"; en hierna noemt hij zich

« Uwer Doorluchtigste M. snoode dienaerken
« en tot geen dinck sonderlingh profytlyk."

Met reden zegt de Uitgever in het Register: « Dat deze Jesuyt leert, wat de Gereformeerden « en anderen hun van der Papisten vrede te be- « loven hebben, soo sy geen Papisten en willen « worden, en is er geen twyfel, ofte, wat een « Jesuyt, in soo wightige saecke, aan so grooten « Heere derft schrijven, is het gevoelen van alle « Jesuyten, 't welk sy oock alomme met notoy- « re faicten ghenoeg hebben bewesen."

« Sulke dingen", zegt de Uitgever, « durven « de Jesuyten bestaan, en nog mengen sy haer, « soo sy voorgeven, gansch niet in *saecken van* « *State.*"

De laatste brief is aan een Jonker, die men

schijnt bekeerd en gevangen te hebben, en wel, door pogingen bij de vrouw. De brief dient om aan hare redenen klem bij te zetten, en is uiterst listig gesteld.

Van de Indulgentien of Aflaten van 1591, en de gebeden, welke bij de Jesuytsche geschriften er op het einde zijn bijgevoegd, zal niets behoeven gezegd te worden; het gemelde zal voldoende zijn om de belangstelling tot mededeeling te wettigen.

BIJ-

BIJDRAGEN

TOT DE

GESCHIEDENIS

VAN DEN

PAUSELIJKEN AFLAATHANDEL

IN

NEDERLAND.

DOOR

Mr. W. C. ACKERSDIJCK,

TE ROTTERDAM,

EN

N. C. KIST.

I.

BIJDRAGE *tot de Verhandeling van den Hoogleeraar* N. C. KIST, *in het Archief voor Kerkelijke Geschiedenis, inzonderheid van Nederland, eerste deel*, bl. 145 en volg. *over den Pauselijken Aflaathandel, ook in deszelfs invloed op de Kerkhervorming in Nederland*, door Mr. W. C. ACKERSDIJCK, *te Rotterdam.*

De boven vermelde Verhandeling is wel zoodanig, dat die geene bijdragen schijnt te behoeven; daar echter de geachte schrijver, zoo in het werk zelf, als anderzins, heeft te kennen gegeven, dezelve te verlangen, gaf zulks aanleiding, om deze daartoe te leveren; waarbij de inhoud der Verhandeling, zoo veel mogelijk, gevolgd is.

Na de ontdekking van den schat van overtollige goede werken, zoo als te regt is opgemerkt, (bl. 157.) kon Paus Bonifacius VIII, bij het begin der veertiende eeuw, het Roomsche Jubilé invoeren, gelijk hij deed bij zijne bul van den

1 Maart

1 Maart 1300 (1), schoon toen nog niet onder den naam van *Jubilé*, maar van heilig jaar, en zulks, om elk honderdste jaar gevierd te worden. Clemens VI verkortede den tijd op vijftig jaren, onder voorwendsel van het vijftig-jarig Joodsche Jubilé, bij zijne bul van den 1 Februarij 1349 (2). Reeds de aflaten van dien Paus schijnen zich tot in de Nederlanden te hebben uitgestrekt, immers, in een handschrift van het laatste der vijftiende of het begin der zestiende eeuw, uit een klooster hier te lande afkomstig, vind ik daarvan gewaagd en gebruik gemaakt (3). Paus Urbanus VI, verkortede weder den termijn op drie en dertig jaren; door zijnen dood verhinderd zijnde, werd het gevierd door Bonifacius IX. in 1390; tot welken tijd in de Verhandeling (bl. 159 (13)) gegist wordt te behooren het oude opschrift, in de Kerk

(1) Te vinden in het: *Corpus Juris Canonici. Extravag. Comm. Lib. V. Tit.* 9. *Cap.* 1. *p. m.* 396.

(2) Te vinden als voor: *Lib. V. Tit.* 9. *Cap.* 2.

(3) « *Dit syn die regel ghetiden vā den druck der ma-*
« *get maria die Clemens die paeus die seste ghemaect heeft*
« *en gheeft elkē diese leest met ynnicheit met soe veel*
« *pr nr en ave ma. VIIIm. jaer oflaets van dagelycsen*
« *sūden. Eñ diese tweewerf leest met soe veel pr nr en ave*
« *ma. XVIIJm. daghe van dootsunden aflaets. Mer diese*
« *dordewerf leest die heeft alsoe menige karene. vor.*"

Uit een oud boekje, op Perkement zeer net geschreven, met fraaije figuren versierd, met goud en kleuren, voortgekomen uit een klooster, onder mij, No. 14.

Kerk te Bourges, aldaar uit Chemnitz medegedeeld, waar van de echtheid, die wegens den inhoud schier ongelooflijk mogt schijnen, volkomen blijkt uit de oorspronkelijke opgave daarvan door Henri Etienne, in 1566 (4). Martinus V., de instelling van Urbanus VI weêr opvattende, om het op de drie en dertig jaren te bepalen, vierde het in 1423. Het werd voorts gevierd door Nicolaas V, in 1450; en dat Jubilé schijnt in de Nederlanden bijzonder opgemerkt, en ook daar opzettelijk gevierd te zijn. Zoo lees ik in een handschrift van den jare 1523 (5), op het jaar 1450: « In den voirs. « jair

(4) In de thans zeldzame uitgave van: « *L'introduction « ou traité de la conformité des merveilles anciennes « avec les modernes, ou traité préparatif à l'apologie pour « Hérodote, à Genève, l'an* 1566. *au mois dé novembre.*" *p.* 106 *et* 107. Men zie ook de « *Nouvelle edition par Mr. « Duchat.*" *Haye* 1735. *Tom.* 2. *p.*270. waarbij eene nadere aanteekening.

(5) Ik bedoel een handschrift van Petrus van Os, Secretaris der Stad 's Hertogenbosch, die in 1483, als klerk, ter dier Secretary begon te schryven, en in 1498 zelf Secretaris werd. In een vry lyvig boekdeel stelde hy een Verhaal van de Geschiedenis zyner Woonstad en der Provincie Brabant en van derzelver gelegenheid. Voorts teekende hy er jaarlyks in aan de namen der aangestelde Schepenen, op St. Remigius of Bavo's-dag, den eersten October, waar door ook zyne Jaarteekening met dien dag begint en eindigt. Vele byzonderheden heeft hy daar bygevoegd, welke, vooral zoo veel die in of kort voor zyn tyd zyn voorgevallen, even zeer geloofwaardig als dik-

« jair L was dat gulden jaer van Jubeléën te « Romen, d'welck van alrehande namen van « volcken, in groter menichfuldicheit begaen « wairt, met alre groter devocien bij des vijf- « ten paeus Nycolaus' tijde"; en' nog vervolgens: « In den voirs. jaer LI was den groten « aflaet van Romen te Mechelen"; hetgeen juist overeenkomt met het aangevoerde uit het Magnum Chronicon Belgicum (bl. 165.). Tusschen dit en het volgend Jubilé ontbrak het niet aan aflaten, vermits Paus Calixtus III, van 1455 tot 1458, ook daarin voorzag, waarvan men mede hier te lande kennis droeg (6).

Pau-

dikwyls opmerkelyk zijn; hy heeft zulks vervolgd tot in het Jaar 1523, omtrent welken tyd, of kort daar na, hy schynt gestorven te zijn.

(6) In het aangehaalde Handschrift lees ik: « *Oeck « int jair voirs* (1457). *den vjten. dach van oegsmaet had- « den de kersten in hongerijen over die donouwe een my- « raculose Victorie tegen den groten turck; — Ende tot « dier gedenckenissen in dankbairh tot Gode, zoe instelde « paeus Calixtus die dorde, op dien dach, die feeste van « de transfiguracien, verlenende dairtoe die zelve aflaten, als « totter feesten van den heiligē Sacrament gegeven zijn.*

« *Oeck omtrent der tijt trocken die kynderen vuijt almanien « en vuyt anden landen met gter Scare en met groter « devocien in pelgrimagie tot Ste. michielsberge in Nor- « mandie.*" — St. Michielsberge is Mont St. Michel, eene Stad en Abtdij, niet ver van de hoofdstad *Avranches* in Normandie, werwaarts het te bedevaart gaan, vooral van jonge luiden van weinig middelen, zeer gemeen plagt te wezen, reeds vermeld door Guilielmus Brito omtrent

1224.

Paulus II, ongeduldig over het lang achterblijven der plegtigheid, bepaalde het tijdperk op vijf en twintig jaren, doch, ook hij door den dood belet zijnde, werd het feest uitgeschreven door zijnen Opvolger, Sixtus IV, bij eene Bul van 2 Augustus 1473 (7), waarbij het ook den naam van *Jubilé* (*annus Jubilaeus*) verkreeg; welke bepaling van den termijn op vijf en twintig jaren ook zedert onderhouden is. Doch ik zal op dat Jubilé, in 1473 aangekondigd, nog moeten terug komen. Het zou overbodig zijn, de volgende Jubiléen allen na te gaan, en de bullen tot uitschrijving derzelven aan te duiden; daar die stof uitvoerig is behandeld door C. Chais, in leven, leeraar bij de Walsche Gemeente in 's Gravenhage (8), en het ten dezen nodige ook in de Verhandeling genoeg is medegedeeld.

Schoon afzonderlijke Aflaten menigvuldig zijn verleend, zoo waren het toch de Jubiléen, die eigenlijk tot den algemeenen handel in dezelve aanlei-

1224. *Philippid. Lib. VIII. v.* 100 *et seqq. pag. m.* 253. *edit.* C. Barthii 1657. *et ad ill. loc.* Barthius *pag.* 539. Zie voorts *tegenwoordigen Staat van Frankrijk, Amsterdam* 1757. 2e *deel, bl.* 96.

(7) Te vinden als voor in het « *Corpus Juris Canonici Extrav. Commun.*" *Lib. V. Tit.* 9. *Cap.* 5.

(8) Getiteld: « *Lettres Historiques et Dogmatiques sur les Jubilées et les Indulgences à l'occasion du Jubilé universel, celebré à Rome par Benoit* 14." *à la Haye* 1751. 3 *Tom.* 8*vo.*

leiding gaven. Van zoodanige Aflaatbrieven zijn er bij de Verhandeling in haar geheel medegedeeld.

Omtrent den Aflaatbrief, verleend van wege Paus Leo X, den 6 April 1516, bij de Verhandeling (bl. 176.) aangeduid, uit de Taxae Cancellariae, Leiden 1744, moet ik aanmerken, dat men die ook vindt in de vroegere uitgave dier Taxae Cancellariae, te 's Hertogenbosch 1664, en wel, als gecollationeerd door twee Schepenen en den Secretaris dier stad, tegen den originelen ouden perkamenten brief; en door den Secretaris J. van der Meulen eigenhandig geauthentiseerd (bl. 115—119).

Van de Aflaatbrieven, bij gelegenheid van het Jubilé in 1473 aangekondigd, om in te gaan met Kersmis 1474, en te eindigen Kersmis 1475, uit den grooten voorraad afgegeven, berusten er onder mij twee oorspronkelijke op perkament gedrukt. De eene, van het jaar 1478, is oningevuld, zoo als waarschijnlijk de Pauselijke afgezant de exemplaren in grooten voorraad medebragt. Die, welke Le Long bezat, in de Verhandeling (bl. 168) vermeld, zal wel daarmede eene naauwe overeenkomst gehad hebben, en eene gelijke vindt men op den Catalogus van boeken uit de Bibliotheek van den Heer Jacob Koning (9), die, zoo ik wel onderrigt ben, met den

(9) Te Amsterdam, in September 1828, verkocht, bl. 62.

den mijnen eene juiste overeenkomst heeft. De andere Aflaatsbrief, onder mij berustende, minder gaaf dan de voorgaande, is ingevuld en geteekend te *Delft* (*in Delff Trajectensis diocesis*), *den 7 Junij* 1480, en afgegeven aan *Florentius*, zoon van *Henricus Bugghe*, ten behoeve van hem en zijne wettige huisvrouw *Margaretha*, en van allen die tot zijn huisgezin behoorden. Hendrik Dirkse Bugge, de vader van dezen Florentius, den begunstigden, is bekend als Schepen te Delft in 1458 en volgende jaren, als Burgemeester in 1464 en 1465, en als een der notabele verzoekers van de vroedschap in 1474 (10). Het blijkt dus daaruit, niet alleen dat de pauselijke afgezant zich in Holland, en wel te Delft, opgehouden heeft, maar ook, welke luiden het toen in Holland waren, die van dat middel van schuldvergeving gebruik wilden maken. Daar deze Aflaatbrief, als zijnde wegens de invulling van naam en plaats meer opmerkelijk, hierbij in deszelfs geheel wordt medegedeeld (11), zal ik mij met de ontleding van den inhoud niet ophouden. Alleen moet ik aanduiden, dat ook in deze Aflaatbrieven niet gevonden wordt de bepaling, welke in dien van 1390 voorkomt, en die

62. n. 76. die aldaar twee en dertig guldens gegolden heeft.

(10) Zie « *Beschrijving van Delft*, *door verscheide lief-* « *hebbers*, *te Delft bij A. Boitet* 1729. *bl.* 111, 112 *en* 113.

(11) Zie Bijlage F.

die, zoo als in de Verhandeling (bl. 158. aant. (12.)) is opgemerkt, in die van Leo X. gemist wordt; ten blijke, dat, reeds ten tijde van Sixtus IV., aan zulke bepalingen niet altijd werd gedacht.

Aanmerkelijk is de belangstelling van den Raad der Stad Utrecht, te dier tijd, in deze Aflaten, even zoo als die der Regering van Amsterdam, bij een volgend Jubilé omtrent vijf en twintig jaren later, in de Verhandeling (bl. 173.) aangeteekend. De voorzeide Raad der stad Utrecht schreef, den 14 September 1477, aan den Pauselijken Afgezant Lucas, Bisschop van Sibinicum, om hem uit te noodigen met zijne Aflaatbrieven in hunne stad te komen, en de toestemming daartoe verkregen hebbende, maakte dezelve zulks bij afkondiging den volke bekend (12). — Eindelijk, ten aanzien van dat Jubeljaar van 1475, en deszelfs uitwerking ook in de Nederlanden, kan men, bij hetgeen, in de Verhandeling (bl. 168), uit Le Long is medegedeeld, nog voegen het verhaal omtrent de instelling van *de broederschap van onzer vrouwe Souter* (of *den rosen hoed*), hetwelk mij in het meergenoemd handschrift, van 1523, is voorgekomen (13), als ook hetgeen ik, in een dier-

(12) Men vindt zulks in de *Utrechtsche Jaarboeken*, *door* K. BURMAN, *III deel bl.* 188, 189, 190.

(13) « *Item inden voirs.* *tyde dat Htoge kaerle voor nuyss* « *lach* (1474) *zoe wert die salige bruederscap van onzer* « *liev vrouwen souter, ofl roesen hoede, tot eoelen ingestelt* « *en*

diergelijk handschrift, nopens dien Aflaat, door Paus Sixtus IV verleend (14), gevonden heb.

Chais meende, dat Paus Sixtus IV daarna eene herroeping van die Aflaatbrieven had gedaan:

« *eñ vernijewt bij de erwdigen hee meest. Jan sprong doc-* « *toir ind Godheit pou vand pdick cloest tot coelen. Ende* « *werd vanden voors legaet ende dr nae van den paeus* « *Sixtus Confirmeert met vele schoene afflaten daer toe* « *gegeven. Ende een yegelyc mensche mach deze brueder-* « *scap aenemen tuss.. Got ende hem, oic Sond ingescreve te* « *zijn, ende lesen dagelix, gaende oft staende knyelende* « *oft sittende, een roesenhoyken, dat zyn vijf pater nr en-* « *de nae elcken pr nr x ave maria, oft hy sal lesen ter* « *weken eenen souter van ons liev vrouwe, dat zijn III* « *hoykes, te weten. XV pr nr ende CL ave maria. Ende oft* « *yemand nyet en leest hy en doet geen sonde, mar hy* « *derft alleen die mede deelachtich van alden anden brue-* « *den eñ susteren die op die tyt lesen.*" Uit het aangehaalde H. S. van P. van Os.

(14) « *Die Paus Sixt^s^ die vierde eñ meer ander Pause* « *na he hebbe v'leent alle de gene die dit gebet sulle lesen* « *devotelyc met berouwe h're sunde voer dat beelt va* « *õser vrouwen eñ s'aña haer moed bi een staande i den* « *zuijen van d sone. lxxi^m^. iaer aflaets eñ xl. dage also die* « *als met leest t'ere ihs eñ maia et süt Anna.*"

« *Een schoen gebet daer me mede verdienen mach alsoe* « *dick als met leset m berou C. m iaer aflaets en xc kari-* « *ne. Eñ daer leert S^t^. ian guldemot. Soe wie dat da-* « *gelix leest die en sal niet sterve sonder biecht eñ dat* « *heilige Sacmet tot syre lester spisen. Mer het moet ge-* « *lesen sy. met berouwe van sunde.*"

Uit een Oud boekje op perkement zeer net geschreven, met fraaie figuren, versierd met gouden kleuren, voortgekomen uit een klooster, onder my N. 13.

daan: « il est pourtant vrai", zegt hij (15), « que Sixte IV, qui avoit repandu tant d'in« dulgences indiscretes, les revoca par une bulle « de Spire l'an 1478"; halende daarbij aan: « *Extravag. Commun. Lib.* V. *tit.* 9, *Cap.* V"; maar de inhoud van die bul, beginnende: « etsi dominici gregis saluti semper inten« ti" (16), komt mij zoodanig voor, dat de Paus, daarbij, niet vorige, door hem, of op zijn gezag gegeven, aflaatbrieven herroept, maar alleen, dat hij eenige misdaden uitzondert, die hij niet wil, dat onder die aflaten zouden begrepen zijn; en deze misdaden komen hoofdzakelijk neder op zoodanige, als waardoor de Paus, de Geestelijkheid en de Geestelijken in hunne personen, hunne belangen of bezittingen, beleedigd of benadeeld mogten worden.

Bij de blijken van belangstelling in het jubeljaar en de aflaten daarbij verleend, welke, op het einde der vijftiende eeuw, ook in Nederland plaats had, verdient bijzondere opmerking, dat toch ter zelfder tijd, mede hier te lande, meer doorzigt omtrent de geestelijken en hun gedrag ontstond, en dat men zich vrijmoedig daarover uitliet. Er bestaat een genoeg bekend beuzel-

(15) In zijn, hier voor vermeld, werk: « *sur les Jubi« lées et les Indulgences, pag.* 591.

(16) *Corp. Jur. Canon. pag. m.* 401, 402, 403. *edit. Coloniens. a.* 1670.

zelachtig werk, onder den titel van « *Passionael* « *Winter en Zomerstuk*", bevattende een verhaal van levens van heiligen, meestal overgenomen uit de, mede genoeg bekende, *Lombardica historia, quae a plerisque aurea legenda appellatur*, in 1266, verzameld door een' predikheer, Jacobus de Viragine genaamd, naar zijne geboorteplaats Viraggio in het Genueesche. Vele zijn de uitgaven van dat passionaal. In de prologe leest men deze aanmerkelijke woorden; « Mer ook armen, diet weten of schuldich sijn te « weten ende haren volc te leeren, die doen al « contrarie: als priesteren ende sonderlinge pro- « chianen, die met haren quaden leven hoer « volck, dat si leren souden tot doechden, tot « quaetheden trecken; want sulcke is blider, « als hi een onscalc wyf tot sinen wille brenghen « mach, dan of hi hondert sielen behouden « mochte — dusdanige papen en sal men niet « volgen metten wercken; want int decreet is ver- « boden, dat niemant horen en sal eens pries- « ters dienst, die men weet hebbende een a- « mye. Mer, leyder, het is nu comen in ghe- « woente haer vuyle leven, alsoe, dat ment acht « ende rekent voer cleyne sonde."

Men vindt dit niet in de vroegere uitgaven. De eerste, waarin het voorkomt, is die, daar achter staat: « *Geprint te Delfft in hollant, bij mij* « *Heynrick Eckert van Hombergh, int jaer ons* « *heeren 1499. in die maent van Augusto.*"

 In

In volgende, als eene van 1505, eene van 1516 (onder mij), is het ook juist zoo herhaald.

Ook het eerst volgend jubeljaar, van 1500, en de aflaten, uit hoofde van dien verleend, zijn hier te lande niet zonder uitwerking geweest. Behalve hetgeen daaromtrent in de Verhandeling (bl. 171 en volg.) is medegedeeld, kan daarvan ten blijke strekken, en tevens tot onderrigt, hoe men het jubilé in de kerken aankondigde, de aanteekening van den gelijktijdigen Schrijver P. van Os, in het meergenoemd handschrift. Na de opnoeming der namen van Schepenen, van den 1 October 1500 tot den 1 October 1501; zegt hij: « in eodem scabinatu, in profesto ascen« sionis domini, in hoc opido introductus est an« nus Jubileus et erecta est crux in ecclesia St. « Johannis evangeliste, et iterum deposita est 15a. « augusti." Gelijk zulks alzoo te 's Hertogenbosch geschiedde, zal het ook wel elders hier te lande hebben plaats gehad.

Schoon mij geene andere byzondere sporen en overblijfsels van den onder Leo X, ook in ons Vaderland, plaats gehad hebbenden aflaat-verkoop zijn voorgekomen, welker bestaan in de Verhandeling (bl. 186.), niet zonder reden, werd vermoed, is mij opmerkelijk toegeschenen de ter dier tijd vernieuwde, en, zoo het mij toeschijnt, voor het eerst in de Nederlandsche taal gedane, mededeeling van den aflaat van *Portiunkel*. Dit schijnt mij toe eenig breeder verslag te

ver-

verdienen. Paus Leo X had, in 1517, bij eene bul, genaamd: « bulla unionis", beginnende: « Ite Vos in Vineam," verscheidene plaats gehad hebbende afdeelingen onder de Minnebroeders, of Franciscaner-Monniken, zamen vereenigd. Zulks gaf aanleiding tot een boek, onder den titel: « *Den wyngaert van sinte Franciscus, vol* « *schoonre historien legenden ende deuchde-* « *lycke leeringhen allen menschen seer profy-* « *telyk; gheprent Thantwerpen binnen die Ca-* « *merpoorte int huys van Delft, bi mi Henrick* « *Eckert van Homberch, int jaer ons heeren* « *1500 ende 18, op den 12e dach van decem-* « *ber.*" in klein folio. — Eene Verzameling van zoo veel dwaasheid en verkeerdheid, dat men, zonder het te zien, naauwelijks zou kunnen gelooven, dat men daarmede heeft durven voor den dag komen, doch hetgeen ook vervolgens groote afkeuring schijnt verwekt te hebben. D. van Bleiswyck verhaalt (17), dat de Franciscanen zelve dat boek allerwege deden opzoeken en voor veel geld opkoopen, om het aan het vuur op te offeren en alzoo uit de wereld te helpen. Het verhaal, dat men daarin vindt (fol. 145 en 146) getiteld; « die historie van den aflaat van St. « Maria van de enghelen, die men Portiunkel « heet" is zoodanig, dat het opzettelijk, in een traktaat in het latijn, door een Roomsch-Katho-

(17) Zie *Beschrijving der stad Delft* 1667. *bl.* 339.

tholiek, in zijn ongegrondheid is ten toon gesteld, en mede door den Roomschgezinden Hollander, H. van Rijn, ernstig wederlegd (18). Behalve het verhaal van dien aflaat van Portiunkel, vindt men in dat dwaze boek nog een uitvoerig verslag van eene menigte aflaten « allen « vrienden van St. Franciscus van veel Paussen « verleent." (fo. 403—418).

Ten aanzien van de twee zeldzame stukken, van het jaar 1525, als de laatste sporen van den aflaathandel in Nederland, in de Verhandeling (bl. 88) aangehaald, zoo als die door Le Long zijn medegedeeld, kan ik niet voorbij te melden, dat van het tweede stuk, met houtsneden versierd, beginnende: « in dit boecxken zijn be- « grepen die figueren van die VII kercken van « Romen" enz., onder mij een even gelijk exemplaar berust, in 12°., doch volgens het slot: « geprent tot Utrecht bi mi Jan Berntzen", zonder jaartal, maar zeker al vroeg in de eerste helft der zestiende eeuw, naardien een ander stukje: « een devote oefeninge" enz., daarbij gebonden, het onderschrift heeft: « gheprent tot « Utrecht in Sint Jans strate bij mij Berent Jans, « int jaer ons heeren MCCCCC ende LII den « IIII Januarius." Welke Utrechtsche drukker, Berent Jans, zeker is geweest de zoon van Jan Bernt-

(18) Zie *Oudheden en Gestichten van het Bisdom van Deventer*, *Leyden* 1725. *I Deel bl.* 520—541.

Berntsen, die dus voorvermeld boekje met figuren al wel eenigen tijd vóór 1552 zal gedrukt hebben.

Ten opzigte der stukken, hoezeer van later tijd en bijzonderen aard, tot het behandelde onderwerp in naauwe betrekking staande, waarvan om die reden bij de Verhandeling (bl. 91) melding is gemaakt, moet ik nog het volgende aanmerken.

Ghisbertus Coeverincx, die, als Vicaris Generaal van het toen openstaand bisdom van 's Hertogenbosch, in 1594, den aflaatbrief (bijlage F geplaatst) afgegeven heeft, is dezelfde van wien, als benoemden, doch nooit in bediening getreden Bisschop van Deventer, in het breede en met veel lof, melding wordt gemaakt, in de hier voor aangehaalde Oudheden en Gestichten van dat Bisdom (1 deel bl. 91 en volg.); en die zich ook bekend gemaakt heeft door zijne goedkeuring, toen hij nog Aartsdiaken te 's Hertogenbosch was, gegeven aan de Nederduitsche Overzetting van de: « Histoire de la vie, moeurs etc. « de Jean Calvin par H. H. Bolsec, Paris 1577," toen die, in 1581, te 's Bosch in druk uitkwam, in diervoege: « alzoo in dit boecxken met goeden « bescheet verhaelt ende uitgedrukt worden tle- « ven ende manieren van den heresiarch Johan- « nes Calvinus, sal men 't selve sonder peryckel, « iae met vruchten mogen drucken ende lesen.

« Ita

« Ita sentio ego Gisbertus Coeverincx Ecclesiae
« Buscoducen. Archidiaconus."

Eindelijk, omtrent de te Leuven gedrukte lijst van « aflaeten, ghegheven van onsen H. V. den « Paus, Paulus den V, aen croonen, hoeykens, « cruycen ende beelden ghewijdt ten versoecke « van de ghemeyne Vergaderinghe der Societeyt « Jesu, den 7 April 1608" in de Verhandeling (bl. 191 en 192) vermeld, moet ik herinneren 'tgeen men vindt in het: « Historisch verhael « aller gedenckwaerdiger geschiedenissen, (die in « Europa, van April dezes jaers 1629 tot Octobri, « voorghevallen syn), door Nicolaes a Wassenaer", « Amsterdam 1630. XVIIe deel bl. 123 verso, en 124; namelijk: « Copy van twee geschriften, ge- « vonden binnen 's Hertogenbosch, den 17^{en} Sep- « tember 1629, des selvigen dach, als de uyttocht « gheschiede;" te weten bij de inneming dier stad door Prins Frederik Hendrik; het eerste « *een « preservatyf voor geschut cruyt ende loot*", het andere « *een preservatyf voor de pest.*" In andere beschrijvingen dier inneming is mij zulks niet voorgekomen; het strekt ten blijke, hoe zoodanige bijgeloovigheid aldaar, nog tot dien tijd toe, heeft blijven standhouden. (*)

(*) [De door den Hr. Ackersdyck vermelde, en door den Hr. Bodel Nyenhuis ter mijner kennis gebragte, stukken zijn mij belangrijk genoeg toegeschenen, om in eene

Aan-

Aantekening hier bij te worden gevoegd. Zij mogen misschien wel den een' of anderen, ook in onze dagen, van dienst zijn. Zij leveren althans eene niet onaardige bijdrage tot de geschiedenis van het Roomsche Bijgeloof. Dat men, intusschen, dergelijke middelen, niet alleen *defensief*, maar ook *offensief*, bezigde, kunnen de koperen bezwerings-plaatjes getuigen, welke men in de vijandelijke bommen vond, die door de Bisschoppen van Keulen en Munster, in het jaar 1672, in het belegerde Groningen geworpen werden. Derzelver afbeelding heeft VAN LOON, in zijne *Nederl. Historiepenningen* (*Deel III bl.* 97), medegedeeld. Het geheimzinnige opschrift, hetwelk zij, deels in Latynsche, deels in Hoogduitsche Letteren, voerden, levert, volgens hem, dezen zin: *Vader, beginsel der wijsheid, eeniggeboren zoon, met de heiligmaking van den Heiligen Geest, denk ik dezen op hoop af te steken. Amen!* Vergelijk over dezen en andere *toovérpenningen* ook: VAN LOON's *hedendaagsche penningkunde*, *bl.* 141.

De bedoelde stukken luiden als volgt:

I.

Preservatyf voor geschut cruyt en loot.

Ad majoram Dei Gloriam.

Inden Name des Vaders ende des Soons ende des Heylighen Geest, Amen.

Het is wilt God, en 't Heylich Cruys Gods, in Gods lijde ben ick opgestaen, inde Waerheyt van onse Lieve Vrou, en alle Gods lieve Heylighen, dat my desen Nacht ofte Dach niemandt aan sien en mach, alsoo bequamelyck als de goede S. Jan onsen lieve Heeren God aensach, doen hy in syn eerste Misse stondt. Gods Godtheydt, Gods Vryheydt, Gods Mildicheydt sy tusschen my, en myn Vyanden desen dagh oft nacht, voor Pyl, voor

Loot,

Loot, voor Yser, voor Stael, voor alle Wapenen dat een Smit ghesmeet ofte gemaekt heeft. Inden Name des Vaders ende des Soons, ende des Heylighen Gheest, Amen.

Iesus + Nasarenus + Rex + in + Iudeorum + filix + David + en Literis + triumphalem + miserere + mei + in + hoc + Singno + Vinsens + libus + liberum + liberem + ligere + palem + passem + gupera + mala + pax + ralat + hasala + Erilupie + Disem + useria + Vinses + in nomine + Patris + et + fili + et + Spiritus Sancti + Amen.

Iesus, Iesus, Iesus Areos + a nostre + nox in + beij + glaij + aphe + agie + ago + y schecos.

Eli Eli Eli.

O Jesus van Nazerenen + Ontfarmt u onser + O bloedigen Soon Gods Verlosser der Werelt, ontfarmt u mynder + O bloedighen gecruysten Jezus, Beschermt my + voor de onversienige dood, ende voor den Boosen Vyanden Machtigheydt +. Amen.

Ick besweere u, sweert door de uyre, ende door die Maen, ende bij dat Heylighen Euangelium, van desen dagh dat ghy u snyden verbydt +.

Ick besweere alle Wapenen die desen dagh worden ghehanteert, over my ende daar ontrent, ende door dat eerwaerdighe Heyligh Sacrament Gods, dat Godt den Heere ons heeft achter ghelaten tot eenen Testament, Amen.

Ick besweer u gheschut datse moeten barsten in drie stucken, ende dat door de Passie ons Liefs Heeren Jesu Christi, ende door syn vyf bloedighe Wonden ende bitteren doodt. Amen.

Crux Christi, semper meum. +
Crux Christi, semper adorandum. +
Crux Christi, nobile singnum. +
Crux Christi, set semper femuam meum. +
+ Amen.

Esto

Esto mihi suavi sicut Salvatori, beste Maria mansue portavit unigenitum filium suum sine Dolorum, ita mea fiat, Amen. +

Dat Cruys Christi zy met my. +
Dat Cruys Godts zy myn toeverlaat. +
Dat Cruys Godts aenbid ick altoos. +
Dat Cruys Godts is een waerachtigheyt mynder zielen. +
Dat Cruys verwint ende verveert dat besweert. +
Dat Cruys verwint alle Wapenen. +
Dat Cruys keert van mij alle quaet. +
Dat Cruys Godts stort in my alle goet. +
Met dat Cruys come ick op den wegh der saligheydt. +
O Cruys Godts bevrydt my van alle pyne des doodts, ende gheeft my dat eeuwich leven. +
O Cruys Christi, behoet my voor alle noodt myns Lichaems. +
O gecruysten Jesus van Nazarenen ontfarmt u mynder zielen, op dat de boose Vyandt nu liggher van mijn vlieghen, nu ende inder eeuwicheydt. + Amen.
In d'eere synder Heyligher Verrysenis. +
In d'eere van synder dierbaer Bloet. +
In d'eere synder bittere Passie ende schandelycke doot. +
In d'eere synder glorieuser Opvaert ten Hemelen, daar hij ons wil brenghen door syn Goddelijke gratie ende verryzenis.

Dat gunne ons Godt den Vader, ende Godt den Soon ende den Heylighen Gheest, + Amen. Spreeckt vyf Paternosters, ende vijf Ave Maria, ende drie ghelooven.

II.

Preservatyf voor de Pest.

Den Keyser van Roomen heeft ghesonden tot onsen Heylighen Vader den Paus, om raedt teghen de Pest: so heeft den Paus weder ghescbreven, dat men soude deze Heylige namen over hem draghen.

Te

Te weten.

Jesus, Maria, Anna, Migael, Barnardus, Anthonius, Niclajus, Sebastianus, Christofolus, Martinus, Silvester, Rochous, Adrianus, Fredergus, en Gutrudus. Ende men sal lesen vyfthien Paternosters ende vyfthien Ave Maria, ende seveneutwintich Rosen-Hoeykens, binnen neghen daghen salmen dat eens doen.

Wie dat doet, die en sal niet sterven van de Pest, want het is geproeft in veel Steden daar de Pest gheregeert heeft, ende door de Handt Gods sussedent ende hielt op terstondt.

Dat woldt Godt, ende ons Lieve Vrou, ende syn ghebenedyde Vyf Wonden, die noyt en swoerde noch en swolde, soo hope ick dat dese Peste oock niet en swol. Inden Name des Vaders + des Soons + ende des Heilighen Geest. Die goede Sint + Adriaen stak op syn Handt.
Hy sprack, ende seghende dese Pest Brandt.

Inden Naem des Vaders, + des Soons, ende des H. Geest, + Amen.

+ Iesus Christus natus est. I.
+ In Christus Crucifixus est. II.
+ A Christus sepultus est. III.
+ Amen.

Dit moet ghy schryven op een Pampier, ende alle dagen een eten, yeder besonder.

+ Christus + natus. +
+ Christus + Passus +
+ Christus + a mortuis resurrexit. +

Dit moet ghy schryven op een Seve-Bladt, tot vyven toe, ende alle daghen een eten nuchteren, ende vyf Paternosters, ende vyf Ave Maria.

Over andere soortgelijke bijgeloovigheden kan men vergelijken: Nieuwland, *Vermakelijkheden uit de Kerk-Gesch.* *bl.* 590. en *Letterkundige Vermakelijkheden*, *Deel II*, *bl.* 517, *IV Deel bl.* 789. ook J. Reicheltus, *de Amuletis*, *Argentor.* 1676. en P. F. Arpe, *de prodigiosis naturae et artis operibus, Talismanes et Amuleta dictis, cum recensione scriptorum hujus argumenti, liber singularis. Hamb.* 1717. 8°. — N. C. K.]

II.

NALEZING OP DEZELFDE VERHANDELING,

DOOR

N. C. KIST.

Uit de medegedeelde bijdrage, voor welke ik den geleerden en voor de geschiedenis des Vaderlands verdienstelijken schrijver, mijnen dank betuige, ziet men, dat ik niet te vergeefs de hoop te kennen gaf, dat nog veel, op den Pauselijken Aflaathandel in Nederland betrekking hebbende, in het belang der Geschiedenis, aan de vergetelheid kon worden onttrokken. Zulks is mij, ook nog in andere opzigten gebleken. Zoo wel door goedgunstige mededeeling van anderen, als door eigene nasporing, heb ik, na het uitgeven mijner Verhandeling, menig belangrijk stuk ontdekt, waarvan de bekendmaking, als eene Nalezing op den reeds medegedeelden oogst, den in dit onderzoek belangstellenden lezer niet geheel ongevallig wezen zal.

De oudste der mij ter hand gekomen stukken verplaatsen ons in het meer onschuldig tijdperk van den Aflaatverkoop. Het zijn althans zulke uit-

uitvloeisels van denzelven, die niet bij uitsluiting aan de voldoening der schraapzucht of der verkwisting van den Roomschen stoel waren toegewijd, maar, integendeel, den geest des tijds in aanmerking genomen, ter bevordering van vrome oogmerken dienden. Ik bedoel die Aflaten, waarvan de uitdeeling aan bijzondere Kerken of Geestelijke gestichten vergund werd, opdat zij, hierdoor, middelen tot derzelver bestaan of herstel zouden vinden.

Van dien aard is de Aflaat-Bul, van welke ik vroeger sprak, welke de Paus, Bonifacius VIII, en twaalf Kardinalen aan de oude Kerk te Delft verleenden (bl. 165). Een soortgelijk oorspronkelijk gedenkstuk, mij door den Heer Archivarius Nyhoff te Arnhem geworden, deel ik, onder Bijlage A, hier mede. Het is een op Perkament geschreven, met teekeningen en andere versierselen rijkelijk uitgedoschte, brief, door vijftien Kardinalen, (*Archiepiscopi et Episcopi apud sedem Apostolicam constituti*) ten voordeele van het Zutphensche Klooster van arme Zusters, het *Rondeel* genaamd, gegeven, en geteekend te Avignon den 8 April 1336. Hij is voorzien van vijftien meestal beschadigde zegels, en, ingevolge eener *clausule*, in den brief voorhanden (*dummodo Diocesani voluntas ad id accesserit et consensus*), ook van een *transfix*, waarin Jan III, Bisschop van Utrecht, den inhoud des briefs bekrachtigt. Die inhoud komt hierop neder, dat,

tot

tot verhoging der eer en tot vermeerdering der inkomsten van het gezegde Klooster, door ieder der genoemde vijftien Kardinalen, een aflaat van veertig dagen wordt toegezegd aan elk, die, het zij door het Klooster op vastgestelde tijden Godsdienstig te bezoeken, hetzij door met aalmoezen hetzelve te ondersteunen, of bij uitersten wil het te gedenken, tot dit vrome oogmerk medewerkte.

Op welke wijze de aldus begunstigde gestichten van den verleenden geestelijken schat gebruik maakten, kan men uit eenen Aflaatbrief zien, die uit de papieren van den overledenen T. A. Clarisse afkomstig is, en welken ik hier, in de tweede plaats, bijvoege (Bijlage B). Deze, in vergelijking van den voorgaanden op een snipper perkament geschreven, is geteekend te Tervere, den 31 December 1449, en afgegeven door den Deken en het Kapittel der Collegiale Kerk van St. Maria te Breda, ten behoeve van *Gheyke, Symon Boelens dochter*, omdat zij aan de herstelling en vernieuwing der gezegde Kerk, gedurende tien dagen, op hare kosten had laten arbeiden. De inhoud van den brief is merkwaardig, zoo wel omdat hij ons nader bekend maakt met de middelen, door welke men zich in staat vond, in die duistere tijden, gebouwen te stichten, welke de eeuwen verduren; als om de in denzelven bepaaldelijk uitgedrukte voorwaarde, op welke de Af-

laat verleend werd, en de genomen voorzorg, dat de begunstigde, in vertrouwen op de haar verleende schuldvergiffenis (*ex confidentia remissionis*), niet in nieuwe misdrijven zich zoude te buitengaan. Eene bepaling, om welke de inhaligheid van lateren tijd, met weinige uitzonderingen, zich niet meer bekommerde, en die zelfs, uit vrees voor vermindering van debiet, angstvallig ontweken werd.

Tot dezelfde soort, als de beide medegedeelde, behoort eenigermate een op perkament *gedrukte* Aflaatbrief, uit den tijd van Paus Innocentius VIII (1184—1492), van welken mij, uit de Utrechtsche Bibliotheek, waar zij voor schutbladen dienden, twee niet ingevulde exemplaren zijn ter hand gekomen. Zij zijn afgegeven op naam van Bernardinus de Rechaneto, van de orde der Minderbroeders, Pauselijken Commissaris, als *Procurator Generalis* in geheel Duitschland afgevaardigd, om, tot herstelling van het Klooster voor arme Studenten van de zelfde orde, te Parijs, bijdragen in te zamelen, en aan de vrome gevers daarvoor volle aflaten uit te reiken. Derzelver inhoud deel ik, onder Bijlage C, vooral daarom mede, dewijl een oorspronkelijk stuk, vroeger door ons aangevoerd (*Archief D. I. bl.* 168 en 169), daaruit inlichting ontvangen kan. Het blijkt namelijk dat het genoemde stuk, voorzien met het onderschrift:

schrift: « *volcomelijc Aflaet van pine en scult* « *in desen Godshuys en Kercken*", en mede van Utrecht, uit de papieren van het voormalig Dom-Kapittel, herkomstig, tot aanplak-billet aan de Kerkdeuren verstrekt heeft, ter aankondiging van den Aflaat, welke men, door het koopen der nu vermelde Aflaatbrieven, deelachtig werd. Rechaneto schijnt dan zijn' winkel te Utrecht niet te hebben uitverkocht, daar men het overschot zijner brieven *in blanco* tot andere einden kon bezigen. Het verdient echter onze opmerking dat het gezegde aanplak-billet veel meer belooft, dan in deze Aflaatbrieven gegeven wordt. Zou dit alleen toe te schrijven zijn aan de bekende gewoonte van uitventers, om de waarde van het te koop gestelde hoog aan te geven? Of deelde men welligt meer dan ééne soort van Aflaatbrieven uit, naar mate de personen waren, voor welke zij dienen moesten? Dit laatste althans schijnt mij toe het geval geweest te zijn, dewijl de inhoud der hier medegedeelde brieven blijkbaar alleen ingerigt is voor Priesters en Geestelijken, of voor de zoodanigen, die werkelijk aan de Broederschap van den H. Franciscus zich aansloten. De eersten konden alle verzuimen, in hun heilig dienstwerk gepleegd, door eene kleine bijdrage voor het Armen-Klooster, geheel en al uitwisschen. En de laatsten, door broeders te worden van St Franciscus, deelden voor hunne bijdragen in den rijken schat, welke door de

goede werken dezer Broederschap voor den Hemel werd opgelegd. Maar niet te min zal Rechaneto, bij den verkoop van een ander soort van Aflaatbrieven, die, voor het algemeen bestemd, aan het afgekondigde beantwoordden, zijne rekening welligt beter gevonden hebben.

Van deze blijken van *byzonderen* Aflaat-verkoop, tot die van den *algemeenen* Pauselijken Aflaat-handel in Nederland overgaande, moet ik, volgens de tijd-orde, in de eerste plaats een merkwaardig stuk mededeelen, (Bijlage D) hetwelk de ijverige en kundige Bibliograaph, de Heer Dodt, mede op de Utrechtsche Bibliotheek, ontdekte. Het is een oorspronkelijke brief van het Concilie van Basel, in groot formaat, op perkament geschreven en geteekend den 3 Jan. 1437, waarbij Johannes Passert, Prior der Reguliere Kanunniken te Utrecht, tot algemeen Commissaris van den grooten Aflaat, ter bevrijding der Grieksche en Oostersche Kerk uit de magt der Turken afgekondigd, voor Holland, Zeeland en Vlaanderen wordt aangesteld. Wij zien uit dezen brief, dat de afkondiging van eenen grooten Aflaat, tot welke het verhandelde te Bazel, nopens de Grieksche Kerk, aanleiding gaf (19), wer-

(19) Zie *Bullae indulgentiarum remissionis omnium, pecca-*

werkelijk ten uitvoer gebragt is, en dat deze Aflaat-prediking toen, ook in Nederland, heeft plaats gehad, alwaar, blijkens den brief, behalve Passert, nog andere met de uitvoering van dezelve schijnen belast geweest te zijn. Voorts kan tot inlichting dienen, dat de genoemde Johannes Passert, of Passaert, zoo wel te Utrecht als te Bazel, een' niet onbeduidenden rol gespeeld heeft. Van 1422 tot 1446, Prior van het Klooster der Reguliere Kanunniken, aan de Oude Gracht te Utrecht, hetwelk, na de Hervorming, in het tegenwoordige Burger-Weeshuis veranderd is, koos hij, tijdens de scheuring der Utrechtsche Kerk, na den dood van Frederik van Blankenheim, tegen den verkoren Bisschop Rudolf van Diepholt, partij voor Zweder van Kuilenburg. Met dezen vertrok hij naar het Concilie van Bazel, alwaar hij door zijne gaven als Prediker en Redenaar, schijnt te hebben uitgemunt. Blijkens eene aanteekening, bij eene oude lijst der Priors van het gezegde Klooster (20), hielt hij redevoeringen in de volkstaal, over hetgeen door de hooge Praelaten in het latijn gezegd werd. En zijne leerredenen maakten, door derzelver geleerdheid en vroomheid, te Bazel eenen diepen in-

catorum, semel in vita et semel in morte, in favorem subsidii pro reductione Graecorum procurandi; in *Concil. Ampl. Coll.* MANSII *T. XXIX. p.* 128. *sqq.*

(20) In de *Historia Episcopatuum Foed. Belgii T. II. p.* 102.

indruk. (*Concionabatur non tantum docte sed etiam devote, cunctosque in sermonibus ejus circumdabat stupor Basileae. Quae a primoribus Praelatis Romano fuerunt prolata eloquio, ipse in vulgari appropriate frequenter peroravit*). Geen wonder, dat hij in hooge gunst bij het Concilie gestaan heeft, waarvan, niet slechts zijne, hier medegedeelde, aanstelling tot Commissaris van den Aflaathandel, maar ook het voorregt, hetwelk hij voor zich en zijne opvolgers verkreeg, om, even als de hooge Prelaten, den mijter te dragen tot bewijs verstrekken kan (21). Zijn lang oponthoud, of liever zijn gedurig af- en aanreizen naar Bazel, alwaar hij ook, in het jaar 1446, overleden is, schijnt intusschen veroorzaakt te hebben, dat hij een groot gedeelte der bezittingen van zijn Klooster er doorbragt. Overigens zijn van den, onder zijn opzigt gedreven, Aflaat-verkoop geene blijken ter mijner kennis gekomen.

Ik moet hier ook terugkomen op de zending van den Kardinaal Nicolaas van Cusa naar de Nederlanden, bij gelegenheid van het Jubeljaar 1451, waarover ik in mijne Verhandeling (bl. 165) in het algemeen gesproken heb. Thans kan ik den Aflaat-verkoop, door dien Kardinaal hier te lande gedreven, eenigzins nader doen ken-

(21) *l. l. p.* 28.

kennen, door het mededeelen van eenen zijner Aflaatbrieven, welken ik in de *Arnhemsche Oudheden* (22) aantrof, en, daar het gemelde werk minder bekend is, te dezer plaatse niet mag terug houden. (*Bijlage E*). De brief, geteekend te Roermonde, 26 Sept. 1451, maar afgegeven ten behoeve der gezamenlijke toenmalige Burgemeesters en Schepenen der Stad Arnhem, benevens hunne huisvrouwen en kinderen, is opmerkelijk van wegen de gematigde bewoordingen, in welke de Aflaat vervat is; een bewijs te meer misschien, dat Nikolaas van Cusa met latere Aflaat-kramers geenszins mag gelijk gesteld worden. Van Hasselt heeft gegist, dat deze brief tot vergelding diende van het gul en luisterrijk onthaal, door de Regering van Arnhem, den aanzienlijken vreemdeling aangedaan. En wie, die weet dat Rome steeds gewoon is, voor hare zoogenaamde geestelijke gaven, aardsche genietingen in te ruilen, zal deze gissing onnatuurlijk vinden. Dit onthaal schijnt ook alles te hebben overtroffen. In de Stads-Rekening van Arnhem zijn de blijken er van bewaard; en het proefje, hetwelk van Hasselt, bij deze zelfde gelegenheid, er uit heeft medegedeeld, verdient bij hem nagelezen te worden (23). Evenwel, behalve de sommen, die daar

(22) VAN HASSELT, *Arnhemsche Oudheden I Deel bl.* 110 *verv.*

(23) *t. a. pl. bl.* 121 *verv.*

daar worden aangevoerd voor hoenders, wild, gebak en vooral voor bier en wijn (*want onse wijn te groff was voir den Heren*, bl. 121, *want onsen wijn te machtich was*, bl. 123.), vindt men er ook een paar posten, die aantoonen, dat de Aflaatsbrief toch niet om Gods wil gegeven is. « *Item des donredagh post Matthaei, meister Roloff Bitter en meister Derick gereden tot Nymegen na den Legaat, om des Aflaets will die brieve dairaff te brengen, vertert 11 R. G. VI. kr. — Item voer den Aflaetsbrieff, als voir die mijnute zegel ende Carte gegeven II. R. G XV½ kr.*"

Opmerkelijk komt mij nog een andere post op deze zelfde rekening voor. « *Item des vrydagh* « *na Kersdach meister Roloff Bitter gereden tot* « *Colen tot den Legaet, om die Roemsche kist* « *te werven te volst ter tymmeringhe ons Kirc-* « *ke.* Want schoon ook de woorden: *werven te volst*, mij duister zijn, zie ik uit het geheel, dat men te Arnhem, nog in het zelfde jaar, pogingen aanwendde, om, uit de *Roomsche kist* te Keulen, d. i. uit den opbrengst van den Aflaats-verkoop, uit het geheele Keulsche stift, eene som tot herstelling der Arnhemsche Kerk terug te ontvangen. Hieruit nu schijnen wij te mogen besluiten, dat het eene plaats hebbende gewoonte was, om den opbrengst van den Aflaathandel, althans voor een gedeelte, ten behoeve der landen, in welke dezelve verzameld was, te bezigen, en derhalve,

dat

dat het besluit van het Rijksbestuur te Neurenberg, in 1501 genomen (Zie *Archief I Deel, bl. 172, 173.*) op deze gewoonte gegrond was, en slechts de strekking had, om tegen eene nieuwe ingeslopene baatzuchtigheid der Roomsche Aflaatpredikers zich te verzetten.

Wij hebben gemeld, dat, korten tijd nadat de Kardinaal van Cusa zijne zending in Nederland eindigde, in het jaar 1454, wederom een nieuwe algemeene Aflaats-verkoop, ten voordeele van het, door de Turken destijds in de engte gebragte, Koningrijk van Cyprus, ook hier te lande heeft plaats gehad (*Archief I Deel bl. 167*). De Aflaatbrieven, door Paulinus Chappe, Afgezant van den Koning van Cyprus, bij deze gelegenheid, op last van Paus Nicolaas V, afgegeven, zijn, in een ander opzigt, ten hoogste merkwaardig. Zij zijn namelijk de eerste *gedrukte* Aflaatbrieven, en tevens het oudste bekende, *met een jaartal voorzien*, voortbrengsel der Boekdrukkunst. Geen wonder, voorzeker, dat deze brieven ten hoogste de aandacht hebben tot zich getrokken. En de Hoogleeraar Reiffenberg, te Leuven, verdient onzen dank, dat hij, toen het gering getal der overgeblevene Exemplaren dezer brieven, onlangs, door eene toevallige ontdekking op de Bibliotheek der Leuvensche Hoogeschool, met één vermeerderd werd, daarvan het publiek berigt gaf, met een bijgevoegd naauwkeu-

keurig *facsimile*, in steendruk, van den gevonden Aflaatbrief (24). Dit is, indien ik mij niet bedrieg, het vijfde bekend geworden exemplaar dezer brieven. Niet lang te voren had het Antiquarische Museum te Koppenhagen, bij die van Dibdin, Meerman en Haeberlin, een vierde geleverd; van hetwelk een keurig gegraveerd *fac simile*, vergezeld van eene geleerde Verhandeling van Prof. Nyerup, in 1820, te Koppenhagen het licht zag (25). Uit deze Verhandeling blijkt, dat dit merkwaardige stuk, niet, gelijk Reiffenberg op het voetspoor van Meerman en anderen meende, het eerst door Schelhorn (26), maar vroeger reeds door C. E. Hanszelmann (27) ontdekt is en uitgegeven. Het door Reiffenberg bekend gemaakte exemplaar is afgegeven te Keulen, den

27

(24) In de: *Nouveaux Memoires de l'Academie de Bruxelles, T. V. Bruxelles* 1829.

(25) *Critisk Fortegnelse over trykte Afladsbreve i det Antiquariske Museum i Kjobenhavn, hvoriblandt det oelste typographiske Produkt med Aarstal, ved Prof. R. Nyerup;* in de: *Antiquariske Annaler, udgivne ved den Kongelige Commission i Kjobenhavn for Oldsagers opbevaring, III. B. 2 hefte, Kjobenhavn* 1820. Het genoemde stuk werd mij, niet lang geleden, toegezonden door den geleerden en achtingwaaardigen, maar, helaas! thans reeds aan de wetenschappen ontrukten, Bisschop Munter, van Koppenhagen.

(26) Schelhorn *Ergötzlichkeiten aus der Kirchen-Historie, VI. st. Ulm* 1762. *s.* 372—380.

(27) C. E. Hanszelmann, *weiter erlautet und vertheidigte Landeshoheit des Hauses Hohenlohe. Nürnberg* 1757. s. 324, 325.

27 Febr. 1455, ten behoeve van *Georgius de Arnsberg et Frederica ejus uxor legitima, Cōloniensis dioecesis*; uit welke laatste woorden Reiffenberg, door eene zonderlinge dwaling: *Colonienses Domino teste*, gelezen heeft. Uit eene vergelijking der aangevoerde *fac simile's* ziet men, dat het gedrukte jaartal, in beide brieven eigenlijk 1454, met de pen in 1455 veranderd is, doch tevens dat beide brieven, ofschoon in het zelfde jaar gedrukt, tot eene verschillende oplage behooren. Niet slechts blijkt zulks uit het verschillend aantal van regels, maar daarenboven uit de verkortingen, die in het Koppenhaagsche exemplaar, in veel grooter aantal dan in het Leuvensche, voorkomen, en vooral ook uit het verschil der letters, inzonderheid der Kapitaal-letters; zoodat de beide brieven, waarschijnlijk, van eene afzonderlijke pers herkomstig zijn (28).

Daar ik op den Aflaat-verkoop van het jubeljaar 1475, waarvan, onder Bijlage F, hier een brief wordt medegedeeld, na het geschrevene door den Heer Ackersdijck, niet behoef terug te komen, kan ik dadelijk tot vermelding van het groote Jubilé van 1500 overgaan. Een oorspron-

(28) Bij de door Reiffenberg, bl. 7. in de noot, aangehaalde Schrijvers, voege men LICHTENBERGER, *Initia typographica. Argent.* 1811. *p.* 27.

spronkelijke mij ter hand gekomen Aflaatbrief, bij deze gelegenheid in Nederland afgegeven, zou ik hier bijvoegen, had dezelve, door het afsnijden van het perkament, niet te veel geleden. Intusschen blijkt uit denzelven, dat *Petrus* Bisschop van Doornik, door Paus Alexander VI, tot Commissaris voor den Aflaat-handel van dit Jubilé, in alle de Staten en heerlijkheden van Philips van Oostenrijk, Hertog van Bourgondie was aangesteld. De brief is ingevuld en afgegeven aan Mr. Joh. Ysenbart, Priester in het sticht van Doornik. Tot denzelfden Aflaat-verkoop behoort een andere mij ter hand gekomen brief, door Christiaan Bomhower afgegeven aan Wilhelmus Rham, of Rhan, Regulier Kanunnik te Utrecht, en geteekend aldaar, den 27 October 1507. Uit hoofde van deszelfs overeenkomst met een reeds bekend gemaakten (*Archief I Deel. bl. 161 en 215 verv.*), behoef ik hem echter hier niet bij te voegen. Slechts maak ik nog van eene bijzonderheid gewag, behoorende tot hetgeen ik vroeger (bl. 171), omtrent het gebeurde te Groningen gezegd heb. Dat men, namelijk, ook elders in ons Vaderland op den inval gekomen is, om van de verzamelde Aflaats-gelden zich meester te maken, ten einde die tot andere nuttige einden te bezigen, kan het voorbeeld van Karel, Hertog van Gelder, ons leeren. Door geldgebrek gedrongen, deed hij te Elburg de Aflaat-kist ledigen, en legde eene kwitantie in de plaats,

plaats, tevens de belofte inhoudende, dat hij, bij gelegenheid, de som zou terug geven. Zoo werden dan, op hunne beurt, de bedriegers bedrogen! (29)

Tot het tijdstip genaderd, in hetwelk de Pauselijke Aflaathandel onze hoogste belangstelling opwekt, toen dezelve ook in Nederland medewerkte om het smeulende vuur der Hervorming te doen uitbarsten, moet ik mijn leedwezen betuigen, dat ik in de hoop ben te leur gesteld, om vooral nopens den Aflaathandel in ons Vaderland, in dit tijdvak gedreven, veel te zullen aantreffen. Alleenlijk meen ik aangaande de betrekking, in welke Joh. Angelus Arcimboldus, als Pauselijk Nuncius en Commissaris voor den Aflaat-handel, ook tot Nederland gestaan heeft, eenige nadere inlichting bekomen te hebben. Zijne gedrukte *Avisamenta*, namelijk, dat is de instructie, welke door hem aan zijne Onder-Commissarissen gegeven werd, zijn, door den Heer Archivarius Dedel, achter een oud register van het voormalig Dom-Kapittel te Utrecht, ontdekt. En het komt mij voor, dat hierin een niet ongegrond bewijs gelegen is, dat Arcimboldus, ook in het Utrechtsche Bisdom, zijnen handel werkelijk gedreven heeft. Maar, hoe dit ook zijn moge, de vond zelve is niet onbelangrijk;

(29) Den merkwaardigen brief van Karel, door VAN HASSELT in het Archief te Elburg ontdekt, kan men lezen in zijne: *Geldersche Oudheden, I Deel, bl.* 496.

rijk; niet slechts omdat deze *Avisamenta* weinig bekend zijn, maar ook, omdat de nu vermelde, van die, welke in een' ouden band op de Stads-Bibliotheek te Leipzig gevonden en door Kapp uitgegeven zijn, gelijk mij uit de Duitsche vertaling van Walch gebleken is, geheel verschillen (30). Het zal dan niet ongepast zijn, den inhoud van het te Utrecht gevonden exemplaar, als Bijlage G, hier mede te deelen. Dezelve kan ons over den eigenlijken aard van den Aflaat-verkoop te beter doen oordeelen.

Eindelijk voeg ik bij het gezegde, nopens de, in het jaar 1524, door Paus Adriaan VI, ingevoerde veranderde inrigting der Pauselijke Aflaat-prediking (*Archief, I Deel bl. 189*), welke den ijver van Jan de Bakker, van Woerden, op nieuw gaande maakte, een berigt, hetwelk van die verandering getuigenis geeft, en ontleend is uit de gelijktijdig geschrevene: *Excellente cronike van Vlaanderen, gheprent t'Antwerpen bij Willem Vorsterman, 1531* (31). Het berigt luidt als volgt:

« Item in dit selve jaer voors. (XV^C XXIIII).
« was

(30) Uit J. E. Kapp's *Nachlese nutzlicher Reformations-Urkunden, Th. III. S.* 176, (een werk, hetwelk ik niet heb kunnen magtig worden) vertaald in: M. Luthers *sämtliche Schriften, von* J. G. Walch, *XV. Th. S.* 315.

(31) Zie de achter dezelve gevoegde: *Coronycke van Keyser Karolo fol. XVII verso.*

« was eenen grooten aflaet ghesonden van on-
« sen heylighen vader den Paeus vã Roomen,
« om te bidden voor paeys eñ vrede. Eñ men
« en gaf voor den aflaet niet een myte, dan
« elck gaf om Gods wille dat hẽ beliefde, hij
« quam van Bisschop tot Bisschop, eñ elck Bis-
« schop moeste desen aflaet doen publiceren in
« alle prochien, dat elck mensche moeste vas-
« ten, des Woensdaechs, Vrydaechs en des Sa-
« terdaechs, en eens in die weke metter pro-
« cessien gaen. Desen aflaet en duerde maar
« acht daghen, den eenen Sondach, en den an-
« deren Sondach daar naer, moestẽñ duer be-
« vele van den Paeus ten heylighen Sacramen-
« te gaen."

BIJLAGE A.

Universis sancte Matris Ecclesie filiis, ad quos presentes littere pervenerint, nos miseratione divina Franciscus Wospreñ. Martinus Alexieñ. Archiepiscopi, Philippus Saloneñ. Raymundus Cathareñ., Johannes Terrealtensis, Ricardus Ossorieñ. Dominicus Pereñ. Johannes Bergert., Ricardus Cerceoñ. Andreas Coroneñ., Raphael Nebieñ., Thomas Lernerieñ, Almannus Suaneñ., Guillelmus Valoneñ., et .... Feltrensis Episcopi, salutem in Domino Sempiternam.

Quum, ut ait Apostolus, omnes stabimus ante tribunal Christi, accepturi prout in corpore gessimus, sive bonum fuerit sive malum, oportet nos igitur diem messionis extreme misericordie operibus prevenire, quum qui parce seminat parce et metet, et qui seminat in benedictionibus, de benedictionibus et metet vitam eternam. Cupientes igitur ut domus congregationis pauperum puellarum, dicta *Rundeel*, sita in opido Sutphanie, Trajecteñ. dioc., congruis honoribus frequentetur, ac piis Christi fidelium elemosinis sustentetur, gubernetur, emendetur et augmentetur, omnibus vere penitentibus et confessis, qui ad dictam domum, in omnibus festis infrascriptis, videlicet: Nathalis Domini, Circumcisionis, Epiphanie, Parascheues, Pasche, Ascensionis, Pentecostes, Corporis Christi, Sancte Crucis, et in singulis festis beate Marie, Sancti Johannis Baptẽ,

Bapte, beatorum Petri et Pauli Apostolorum, et omnium aliorum Apostolorum et Euangelistarum, in commemoratione omnium Sanctorum et animarum, et in singulis diebus Dominicis, causa devotionis, accesserint et illas visitaverint, confortaverint, auxilium, consilium, vel favorem dederint eisdem, aut pias elemosynas largiti fuerint, seu manus adjutrices porrexerint; — Nec non qui, in eorum testamentis vel extra, aurum, argentum, vestimenta, lectos, linthiamina, terras, agros, vineas, possessiones, aves, boves, vaccas, porcos, aut quevis alia, dicte domui et pauperibus puellis ibidem existentibus necessaria, donaverint, legaverint aut donari vel legari procuraverint, aut corpus Christi et oleum sacrum, cum infirmis puellis portentur, secuti fuerint, vel exequiis et sepulturis dictarum puellarum morientium interfuerint; — Et qui pro dicte domus fundatoribus et pro omnibus dicte domus ac dictarum puellarum benefactoribus pie Deum exoraverint, vel Pater noster dixerint. — Quotiescunque, quandocunque et ubicunque premissa, vel aliquid premissorum, devote fecerint, de omnipotentis Dei misericordia et beatorum Petri et Pauli Apostolorum ejus auctoritate confisi, singuli nostrum Quadraginta dies indulgenciarum, de injunctis eis penitentiis, misericorditer in Domino relaxamus. Dummodo diocesani voluntas ad id accesserit et consensus. In cujus rei testimonium sigilla nostra presentibus literis apposuimus. Datum Avinione, VIII die April. Añ. Dõm. M. CCC°. XXXVI°. et Pont. dñi Benedicti

Het transfix is van dezen inhoud: Johannes, Dei gracia Ep. Trajecten. Universis Christi fidelibus presentes literas visuris vel audituris salutem in Dño sempiternam. Gratiam, obsequium a Deo piis totiens impen-

pendere opinamur, quociens mentes fidelium ad karitatis et pietatis opera excitamus. Ea propter Nos de omnipotentis Dei misericordia et beatorum Petri et Pauli Apostolorum ejus auctoritate confisi, indulgencias, concessas a ven. patribus Archiepiscopis et Episc. apud sedem Apostolicam constitutis, domui congregationis pauperum puellarum, dicte *Rondiel*, site in oppido Sutphaniensi, nostre dyoc., auctoritate Dyocesana approbantes, in nomine Domini confirmamus, ac quadraginta dies indulgenciarum, cum articulis, in litera sigillata sigill. eorumdem patrum contentis, cui presens nostre confirmacionis cedula annexa est, omnibus gratia qua fungimur condonamus. Datum anno Dm. M. CCC^mo^ Tricesimo sexto. In crastino beatorum Symonis et Jude Apostolorum.

BIJLAGE B.

Decanus et Capitulum Ecclesie collegiate beate Marie opidi de Breda, leodieñ. (Dioc.), Commissarii ad infrascripta, per quondam sanctissimum in Christo patrem et dominum nostrum Dom. Eugenium papam Quartum, vigore datarum literarum suarum Apostolicarum specialiter deputati, honeste mulieri *Gheyke*, *filie Symonis Boelen*, salutem in Domino sempiternam.

Auctoritate Apostolica supra dicta nobis in hac parte commissa, tibi, que per *decem* dies pro ampliacione, renovacione, redificacione et reparacione paefate Eccle-

clesie nostre laborari fecisti tuis sumptibus et expensis, ut confessor ydoneus, quem duxeris eligendum, omnium peccatorum tuorum, de quibus corde contrita et ore confessa fueris, semel, eciam in mortis articulo, plenam remissionem, in sinceritate fidei unitate sancte Romane Ecclesie ac obediencia et devocione praelibati sanctissimi D. nostri D. Eugenii P. P. quarti, vel successorum suorum Romanorum Pontificum canonice intrancium persistenti, propterea apostolica auctoritate concedere valeat, presentium tenore indulgemus. Sic tamen quod idem confessor de hys, de quibus fuerit alteri satisfactio inpendenda, illam tibi sic confesse per te, si supervixeris, aut per heredes tuos, si hujus forsan transieris, faciendam injungat. Et ne, quod absit, propterea .... ad illicita in posterum committenda reddaris, volumus, prout eciam in literis Apostolicis supradictis exprimitur, quod, si ex confidencia remissionis hujusmodi aliqua forte commiseris, quo ad illa, nullatenus praedicta remissio suffragetur, utque priusquam sic confessa fueris, per annum unum singulis feriis sextibus, impedimento cessante legitimo, jejunes, et si dictis feriis ex praecepto ecclesie regulari observancia injuncta, ... voto vel alias, jejunare tenearis una alia die singulàrum septimanarum ejusdem anni, qua ad jejunandum, ut praemittitur, non sìs adstricta, jejunes; et si in dicto anno vel aliqua ejus parte legitime fueris impedita, anno sequenti vel alias, quemadmodum poteris .... hujusmodi jejunium supplere tenearis. Verum si forsan alias hujusmodi jejunium in toto vel in parte quacunque adinplere nequiveris, eo casu confessor ydoneus, quem ad id elegeris, jejunium predictum in alia pietatis opera, prout anime tue saluti vi-

viderit expedire, commutare valeat, quae tu. . . . . . . debeas adimplere, alioquin praesens concessio, quo ad te, nullius sit roboris vel momenti. In quorum omnium et singulorum fidem et testimonium premissorum, presentes literas nostras . . . . . . fieri mandavimus. Sigillique indulgenciarum premissarum, ad hoc specialiter ordinati, jusimus appensione communiri. Datum et actum in *Veris*, anno a nativitate Domini Millesimo quadringentesimo quadragesimo nono, mensis *Decembris penultima die.* (*)

BIJLAGE C.

Universis presentes literas inspecturis Nos frater BERNARDINUS DE RECHANETO, ordinis minorum, Apostolice sedis commissarius, Conventus parisiensis ejusdem ordinis in tota Germania procurator generalis in hac parte deputatus salutem et pacem in domino sempiternam.

Notum facimus quod sanctissimus in Christo pater et dominus noster INNOCENTIUS PAPA OCTAVUS concedit et de speciali gratia indulget omnibus et singulis utriusque sexus Christi fidelibus confratribus confraternitatis sanctorum Francisci et Antonii de Padua

(*) De *Absolucio*, als meestal het bekende behelzende, en voor een goed gedeelte onleesbaar, laten wij achterwegen.

dua in Ecclesia dicti conventus instituta, qui nunc sunt et ad illam ingressuri, Nec non quibuscunque presbyteris et clericis, qui per inpotenciam officium recitare omiserint, dummodo de bonis a deo sibi collatis ad perfectionem, reparacionem et edificacionem librarie, refectorii, ecclesie et camerarum collegii pauperorum studentium secundum statuta dicte confraternitatis contribuant, ut confessor ydoneus, quem eciam quilibet eorum duxerit eligendum, ipsos et quemlibet eorum ab omissione hujusmodi, ac ab omnibus et singulis aliis peccatis, criminibus, excessibus et delictis, in non reservatis videlicet totiens quotiens opus fuerit, in aliis vero, quatumcunque enormibus, etiam sedi apostolice reservatis casibus, semel in vita duntaxat debitam absolucionem (possit) impendere et penitenciam salutarem injungere. Nec non idem vel alius confessor ydoneus, similiter per eos eligendus, plenariam omnium peccatorum suorum remissionem, eciam in mortis articulo, in sinceritate fidei ac unitate sancte Romane Ecclesie Apostolica auctoritate impendere valeat, Associando et participes faciendo ipsos confratres omnes et eorum presentes amicos et propinquos defunctos, omnium bonorum et suffragiorum totius Ecclesie militantis. Nos vero auctoritate nobis collata omnes predictam hanc sanctissimam confraternitatem ingredientes, omnium oracionum, previlegiorum, precationum, vigiliarum, jejuniorum, missarum, ac omnium bonorum spiritualium, quae perpetuo in dicto nostro collegio fient, prout in statutis dicte confraternitatis continetur, dignos ac participes facimus, Promittentes insuper quod si alicujus eorumdem confratrum vel propinquius vel remotius degentium obitus nobis fuerit denunciatus obsequium tale pro anima illius fieri, qua-

quale pro nostris fratribus solemniter facere consuevimus. Et quoniam devot

de bonis suis sicut premissum est contribu merito predicte confraternitati asscribi, pretactis indulgentiis papalibus gaudere presentium tenore declaramus. Datum sub sigillo nostre confraternitatis ad hoc ordinato, Anno domini M. CCCC. die vero Mensis

Forma absolucionis a casibus non reservatis totiens quotiens.

Misereatur tui etc. Dn̄s noster Jhesus Christus per suam piissimam miā te absolvat. Et ego auctoritate ejus beatorumque Petri et Pauli Apostolorum ab omnibus peccatis tuis sedi Apostolice non reservatis. In nomine Patris etc.

Forma absolucionis in vita a casibus reservatis sedi Apostolice semel duntaxat.

Misereatur tui etc. Et ego auctoritate Apostolica mihi in hac parte commissa et tibi concessa te absolvo a quacunque excommunicationis sententia. Nec non ab omnibus peccatis, criminibus, excessibus et delictis, quantumcunque gravibus et enormibus, eciam sedi Apostolice reservatis casibus, conferendo tibi plenissimam omnium peccatorum tuorum remissionem, juxta tenorem literarum Apostolicarum tuarum. In nomine Patris et filii etc.

Forma absolucionis in mortis articulo semel, si moriatur, si non, semper reservatur.

Misereatur tui Dns noster etc. Et ego auctoritate etc te absolvo etc. dando tibi plenariam omnium peccatorum tuorum remissionem, tibi purgatorii penas remittendo, si nunc moriaris, sin autem, hanc potestatem tibi

tibi relinquo in mortis articulo, quandocunque fuerit. In nomine etc.

BIJLAGE D.

Sacro sancta generalis SYNODUS BASILÉENSIS, in spiritu sancto legitime congregata, universalem Ecclesiam representans, Dilecto ecclesie filio, Fratri JOHANNI PASSERT, priori Canonicorum Regularium Trajectensium Salutem et omnipotentis Dei benedictionem. Nostre promissionis debet provenire subsidio ut ea, que pro animarum salute concessa sunt debite execucionis effectum sorciantur. Nuper siquidem universalis ecclesia Christi sponsa, quam in spiritu sancto legitime congregati represantamus, celestes thesauros, quos illi idem ipse Christus, salvator noster, ascendens in celum, reliquit affluenter, aperiens, pro Grecorum et totius orientalis ecclesie reductione, peccatorum remissionem plenariam, semel in vita et semel in morte, cum absolvendi et dispensandi facultatibus, sub modis et forma specificis concessit, quemadmodum in literis desuper confectis plenius continetur. Ut autem salubriter concessa hujusmodi cunctorum nocione deducta saluti proficiant, nos, de circumspectione tua in domino plurimum confidentes, te per Hollandiam, Zelandiam et Flandriam, Trajectensis diocesis, indulgenciarum et facultatum earumdem principalem executorem nostrumque commissarium, extra re-

vocacionem aliorum executorum, per nos hactenus constitutorum, quos una tecum in solidum constituimus, per hec nostra scripta mandando, quatenus auctoritate nostra, per te seu alium, vel alios vite approbate viros, in eisdem locis verbo Dei prepositos, indulgencias et facultates predictas, ubi et quociens expedierit, juxta earum et presencium formam publices et exequaris ac publicari et exequi, offertoria quoque exinde, auctore domino, proveniencia, juxta traditam tibi in dictis indulgenciarum literis et alias instruccione, colligi ac, detractis inde pro tuis expensis ad modum parvis parciunculis, residuum conservari facias diligenter. Et nichilominus ut a publicatoribus et predicatoribus hujusmodi per te, tot, quot tibi indebitur, ac eciam a truncorum et capsarum clavigeris collectorumque depositariis, secundum tenorem literarum earumdem deputandis, et aliis in hac re obsequentibus exigendi ac recipiendi de fideliter operando Juramentum. Ipsosque et quoslibet alios contradictores forsan renitentes et obloquentes, cujuscunque status, gradus, ordinis vel condicionis existant, *eciam si Pontificali prefulgant dignitate*, exempcione quacunque, sub quavis verborum forma quomodolibet concessa non obstante, per censuram ecclesiasticam, fructuumque et emolumentorum quorumcumque suorum sequestracionem aut subtractionem et alia remedia, de quibus tibi indebitur, invocato eciam, si opus fuerit, ad hoc auxilio brachii secularis, appellacione postposita, compellendi et constringendi aut coram nobis evocandi, ad suscipiendum alias condignas, vel de quibus nobis visum fuerit, in terminis conpetentibus penas, recogniciones quoque tradendi offerentibus et facultate explicita libere juxta dictum tenorem confitendi, absol-

absolvendi et dispensandi oportunas, aliaque faciendi quecumque, que ad prefatorum execucionem debitam accommoda tibi videbuntur omnimodum tenore presencium potestate largimur. Volentes ut circa premissa omnia et singula conjunctim et divisim te sic discrecione perfecta exhibeas, ut Christi fidelium animabus salus ac laus et gloria altissimo de villicatione tua hujusmodi uberius procurentur. Datum Basilee II Id. Januarii Anno a Nativitate Domini Millesimo, quadringentesimo, tricesimo septimo.

N. decanus Lubicen.

BIJLAGE E.

Nicolaus, miseratione divina et S. Petri ad vincula Sacro-Sanctae Romanae Eccesiae Presbiter Cardinalis, Apostolicae sedis per Alamanniam legatus, Dilectis nobis in Christo Scabinis et Consulibus civitatis Arnhemensis actu exeuntibus (1) et eorum uxoribus legitimis Trajectensis Dioceseos salutem in Domino. In animarum vestrarum remedium salutare, auctoritate legationis nostrae, qua fungimur, devocioni vestrae concedimus, quatenus liceat vobis et cuilibet vestrum discretum et ydoneum presbiterum eligere in confessorem, qui super peccatis omnibus, quae sibi confitemini, nisi talia sint, propter quae merito sedes Apostolica fuerit con-

(1) Dit moet waarschijnlijk zijn: *existentibus.*

consulenda, auctoritate praedicta provideat vobis et cuilibet vestrum de absolutionis debitae beneficio et poenitencia salutari, hinc ad quinquagesimum, quotiens fuerit oportunum. Vota vero peregrinacionis et abstinenciae, si qua emisistis, quae commode servare non poteritis, ultramarino beatorum Petri et Pauli atque Jacobi votis duntaxat exceptis, commutet vobis et cuilibet vestrum in alia opera pietatis. Datum Ruremundis, leodiensis dioceseos, sub nostro sigillo, die dominica, vicesima sexta m. Septembris. Anno a nativitate Domini Millesimo, quadringentesimo, quinquagesimo primo. Pontificatus Sanctissimi in Christo patris et domini nostri, domini Nicolai Divina providentia quinti, anno quinto.

BIJLAGE F.

Lucas, dei et Apostolice sedis gratia episcopus Sibenicensis, referendarius Sanctissimi in Christo patris et domini Sixti, divina prudentia pape quarti, nuncius, orator et commissarius cum potestate legati a latere. Nec non indulgenciarum sacri Iubilei executor unicus, a dicta sede specialiter deputatus Universis et singulis presentes literas inspecturis salutem. Notum facimus, quod dilectus nobis in Christo *Florentius*, *fls Heynrici Bugghe*, in loco, pro huiusmodi indulgencias consequendo, per nos ordinato, comparuit et ibidem uni ex confessoribus deputatis confess . . . . et secundum literarum apos-

apostolicarum super eisdem indulgenciis concessarum tenorem absolutus ordinaciones per nos factas adimplevit, quodque preterea *Margareta uxor ej. ltima trectensis dioc.* et omnes et singuli de sua familia domestica, pro nunc existentes, qui similiter penitentes et confessi, in loco indulgenciarum predicto, Sacra loca ibidem visitanda visitaverint, absque aliqua contributione, indulgenciam huiusmodi et plenissimam peccatorum suorum remissionem consequentur. Si vero impediti commode personaliter comparere non potuerint, Septem ecclesias sive capellas aut altaria iuxta congruentiam loci, in quo degunt, per confessorem, quem quilibet ipsorum elegerit, eis deputando, Octo vicibus visitare, aut loco visitationis huiusmodi alia devocionis seu pietatis opera, per eundem confessorum eis iniungenda, adimplere teneantur. Insuper idem Sanctissimus dominus noster papa, per alias suas literas, ut ex predictarum literarum jubilaei, sicut pretactum est, assecutione salutis fructum et gratiam consequi valeant uberiorem sibi ac omnibus et singulis de dicta familia existentibus, qui indulgenciam predictam consecuti fuerint, ut prefertur, quod confessor ydoneus, Secularis vel regularis, quem quilibet ipsorum in suum elegerit confessorem, ipsorum et cuiuslibet eorum confessionibus diligenter auditis, p.... cor............ eos quibusvis criminibus, excessibus, delictis et peccatis, quantuncunque gravibus et enormibus, etiam si talia fuerint, propter quae sedes Apostolicà sit merito consulenda, plenam, semel in vita et semel in mortis articulo, indulgenciam et remissionem eis et cuilibet eorum concedere, ac eos etiam in aliis prefate sedi non reservatis casibus, totiens quotiens fuerit oportunum, absolvere valeat, ex gratia speciali concessit atque indulsit. In

quorum fidem premissorum has literas nostras sigilli nostri, quo in talibus utimur, fecimus appensione communiri.

Datum *in Delff*, *Traiectensis diocesis*, Anno a nativitate domini Millesimo quadringentesimo Octuagesimo, die Vero *Septima* mensis *Junii*. Pontificatus prefati Sanctissimi domini nostri Sixti nono.

Forma absolutionis.

Misereatur tui etc. absolutionem et remissionem etc. Dominus noster Jhesus Christus per suam piissimam misericordiam te absolvat. Et ego auctoritate ejus et beatorum Petri et Pauli Apostolorum et Sanctissimi domini nostri pape michi commissa et tibi concessa te absolvo a vinculo exco. . . .

Het slot ontbreekt, door het afsnijden van het Perkament, doch in den vermelden brief, van het jaar 1478, luidt het aldus: » te absolvo a vinculo ex» communicationis, si incidisti, et restituo te Sa» cramentis ecclesie ac unioni et participationi Chris» ti fidelium et eadem auctoritate te absolvo ab omni» bus et singulis criminibus, excessibus, delictis et » peccatis tuis, quantuncunque gravibus et enormibus, » etiamsi talia fuerint, propter que sedes Apostolica » merito consulenda foret. Ac de ipsis, eadem aucto» ritate tibi plenariam indulgenciam et remissionem » confero. In nomine patris et filii et spiritus sancti » Amen. Et nota, quod in mortis articulo ad» jungenda est haec clausula. Si tamen ab ista egri» tudine non decesseris plenariam remissionem et in» dulgenciam tibi, eadem auctoritate, in mortis articulo » conferendam conservo. In nomine patris et filii et » spiritus sancti Amen."

BIJ-

BIJLAGE G.

Avisamenta Confessorum et Statuta Reverendissimi Patris Domini JOHANNIS ANGELI ARCIMBOLDI, Commissarii Apostolici.

Sequuntur avisamenta, seu statuta, facta per Reverendissimum in Christo Patrem et dominum, dominum Jo. Angelum Arcimboldum J. U. Doct. etc (*) sub penis, in bulla Apostolica indulgentiarum hujusmodi contentis et a sanctissimo domino nostro papa decretis et fulminatis, ab universis et singulis presbyteris, pro confessionibus audiendis, in negocio sacrarum indulgentiarum antedictarum deputatis et deputandis, diligenter observanda.

Primo statuit dictus dominus Prepositus et Commissarius Apostolicus, quod dicti Confessores seu Penitentiarii, per Commissarios ab ipso domino Preposito subdelegatos aut subdelegandos constituendi et deputandi, sint timorate conscientie, viri bone vite et ad mi-

(*) Zijne overige titels zijn hier weggelaten, als geheel dezelfden, die in zijne Aflaat-brieven voorkomen. Zie *I Deel bl.* 223 *verv.* Dit is ook het geval met de *formula absolutionis* aan het slot dezer instructie. Voorts vergelijke men met deze *Avisamenta* van Arcimboldus, die van Albert, Keurvorst van Mayntz, bij GERDES, *Hist. Evang. renovati Vol. I. Monumenta p.* 83. *sqq.*

minus mediocris doctrine, scientes discernere inter bonum et malum, et quod honorem dei omnipotentis, sancte sedis apostolice et cunctorum Christi fidelium, illis confiteri volentium, animarum salutem procurabunt, populumque ad dictas indulgentias, gratias et facultates consequendas juxta vires incitabunt. Et jurare ac promittere tenebuntur dicti confessores sive penitentiarii in manibus Commissarii aut subdelegatorum ejus, aut alterius eorumdem, suprascripta et infrascripta observare.

Item declarabunt dicti Confessores seu penitentiarii populo, quod in ista indulgentia sint quatuor principales facultates. Videlicet, plenaria omnium peccatorum remissio. Secundo quod confessionalia conceduntur. Tertio quod Christi fideles et eorum parentes, amici et benefactores defuncti participant in omnibus suffragiis ecclesie universalis nunc et in perpetuum. Quarto facultas pro animabus in purgatorio existentibus cum plenaria penarum relaxatione.

Item declarabunt dicti Confessores quod unaqueque facultas potest obtineri sine alia.

Item pro Confessionali, pro participatione suffragiorum ecclesie, et pro indulgentia plenissima, pro animabus in purgatorio existentibus, obtinendis, non est necesse confiteri, sed sufficit duntaxat quartam partem floreni solvere pro confessionali redimendo.

Item nullus Confessor commutet vota, nec a censuris ecclesiasticis absolvat, nisi consulto ipso domino Commissario, aut ab eodem subdelegatis saltem duobus.

Item nullus Confessorum de male ablatis, aut occasione bonorum ad ecclesias, vel monasteria, aut beneficia, aut incertas personas spectantium, aut de usurariis

riis et symoniaca labe polutis, in ordinibus vel beneficiis, et contracta irregularitate beneficia ecclesiastica occupantibus, et generaliter in his, in quibus ad restitutionem fructuum, beneficiorum aut aliorum bonorum aliquis ex praemissis, vel aliis causis, teneatur, et in quibus ex forma literarum Apostolicarum compositio fienda veniat, neminem absolvat et liberet, nisi communicatis dictis casibus cum aliquibus ejusdem domini Commissarii subdelegatis, et facta cum eis, secundum casus exigentiam, condigna compositione, ad quam, pro maturiori deliberatione, saltem duo ex eisdem subdelegatis interveniant. Aut sustinentibus excommunicationis sententiam per annum animo indurato, ac injicientibus manus violentas in clerum cum enormi lesione, seu conspirantibus in suum praelatum, incendariis ecclesiarum, et committentibus ceteros casus papales, leviter se non intromittant absolvendo vel dispensando, sed tales etiam ad Commissarium, vel subdelegatos suos Commissarios, remittant, seu saltem eosdem in his consultos habeant.

Item predicti penitentes, casus papales enormes committentes, si induci possent ad penitentiam publicam, debent de penitentiario ad penitentiarium nudi, solis femoralibus et camisia retentis, dulciter et devote incedere, et ante crucem veniam a deo postulare et disciplinam, more quo fit in ecclesia SCti Petri Rome, a penitentiariis recipere. Reducentes eis ad memoriam, quod Christus non erubuit pro redemptione humana spoliari in atrio Pilati, et alaphis et flagellis cedi, gravissimas penas usque ad mortem pro nobis sustinendo. Tamen leviter non imponatur publica penitentia.

Item, quum confessores a Commissario aut subdele-

gatis suis vocabuntur, compareant; et si aliquid in dedecus aut damnum dictarum indulgentiarum dictum aut factum intellexerint, dicto Commissario, si sit presens, aut subcommissariis secrete revelabunt et recipient declarationem supra dubiis eis occurrentibus ab ipsis Commissariis.

Item inhibetur omnibus confessoribus, seu penitentiariis, etiam si subcommissarii deputati existant, ne pecunias, tam ex indulgentia hujusmodi, quam ex commutationibus votorum, et dispensationibus irregularitatis bonorum ablatorum, aut ex testamento legatorum et retentorum, aut indulgentia pro animabus in purgatorio existentibus, etiam ex confessionalibus aut aliis quovismodo provenientes, sub censuris ac penis in bulla indulgentiarum contentis, et sub pena emende (*) arbitrarie, in usus dicte fabrice applicande, habeant aut recipiant, sed per Christifideles, istas indulgentias consequi volentes, prout ex tenore literarum apostolicarum habetur, propriis manibus in Capsam reponi faciant. Neque inducant ipsi confessores Christifideles, eisdem confiteri volentes, ad aliquid eis dandum ratione sacramenti confessionis, cum hoc esset Symoniacum, sed gratis oblatum duntaxat recipiant.

Item vota non excepta possunt commutari ad erogandum ad opus fabrice, prout eis una cum subdelegatis (ut profertur) videbitur.

Item Confessores primo et ante omnia in manibus Commissariorum jurabunt in verbo sacerdotis quod, quantum in illis erit, procurabunt honorem Dei et SCtae

(*) » EMENDA (van waar het Fransche *Amende*): *pecuniaria mulcta, compensatio damni, emendatio, quae arbitrio judicis irrogatur.*" DU CANGE, *gloss. in v.*

SCtae sedis et animarum salutem et operis basilice restaurationem et utilitatem, etiam audiendo confessionem cum maxima maturitate, plus examinando conscientiam quam bursam. Nec faciant, sicut aliquando contingit, quod aliqui avaritia ducti lucrum quesierunt suum et festinaverunt sine debita examinatione peccatorum et circumstantiarum aggravantium peccata. Neque tales, contenti in suis conscientiis, timendum est premerentur indulgentias, dum postea recordantur se oblitos fuisse etiam gravissima peccata, propter negligentiam confessorum in parte non debite interrogantium de peccatis et circumstantiis eorum. Ideo jurabunt Confessores, qui dabunt etiam operam possibilem examinando conscientias Christifidelium, illis confiteri volentium, secundum exigentiam personarum et diversitatem peccatorum et circumstantias illorum, quae etiam admitti debent, quod possint discernere inter lepam et lepram, id est peccatum a peccato et circumstantiis illorum. Et quod caveatur ne vagi homines, tam seculares quam religiosi, admittantur ad officium penitentiariorum praedictorum in istis sacratissimis indulgentiis.

Item de Rebus male ablatis advertant Confessores diligenter articulum in Bulla contentum.

Similiter de usuris commissis videant bene continentiam ejusdem articuli in Bulla.

Item de legatis retentis et bonis beneficiorum.

Item caveant Confessores, ne se intromittant in foro exteriori et contentioso, praesertim de sententiis excommunicationis et aliis censuris, per ordinarios et alios judices latis. Sed solum duntaxat quae concernunt forum conscientie et animarum salutem eisdem confiteri volentium.

Item in causis matrimonialibus et concernentibus impedimentum matrimonii se non intromittant, sed tamen confessiones et casus audiant, et deinde casus ipsos subcommissariis, seu saltem duobus ex eis, referant; et quidquid per eosdem subcommissarios ordinatum fuerit exequantur.

Item, quia in emendis injungendis est Confessor judex arbitrarius, potest, pro indulgentiis consequendis, juxta discretionem confitentis et ejus conditionem, taxam illi imponere. Sed si dubitaret, potest consilio Commissarii agere, vel subdelegatorum ejus, aut talem ad ipsos remittere.

Item, quod videant Confessores, quod bene perlegant articulos extractos ex bulla, et non aliter absolvant nisi prout articuli sonant; in dubiis habentes recursum ad Commissarium seu subdelegatos.

Nec aliquis se de confessionibus audiendis intromittet, nisi fuerit per Commissarium aut subdeputatos admissus et juraverit ut supra.

Item, quod inducant homines ad recipiendum confessionalia, et pro illis recipiendis remittant eos ad Commissarios subdeputatos.

Hi sunt principaliores articuli, super quibus Confessores eis confitentes debent instruere pro indulgentiis consequendis; videlicet.

Quod dent oblationem ad Capsam, juxta consilium Confessoris et devotionem confitentis, ac visitent septem ecclesias deputatas, ubi posita sunt arma Pape, et consequantur plenariam omnium peccatorum suorum remissionem, et pro infirmis et senibus et impregnatis mulieribus deputentur septem altaria in Ecclesia Cathedrali, ubi sunt arma Pape.

Item,

Item, excommunicati majori excommunicatione, etiam sedi apostolice reservata, exceptis casibus subscriptis absolvi possunt et vota commutari ut infra.

Hi autem casus sunt excepti in absolvendo, a censuris ecclesiasticis. Videlicet. Machinationis in personam summi Pontificis. Injectionis manuum in personas Episcoporum et aliorum superiorum Prelatorum. Falsificationis Bullarum et literarum apostolicarum. Delationis armorum et aliorum prohibitorum ad partes infidelium. Et occasione aluminum Tulphe (*) summi Pontificis et SCtae Ro. ecclesie. Et etiam de partibus infidelium ad fideles, contra prohibitionem apostolicam, delatorum.

Item subscripta vota sunt in Bulla indulgentiarum excepta, videlicet castitatis et religionis et ultramarina. Omnia alia vota possunt commutari in opus basilice, ut supra.

(*) Dus lees ik in het mij toegezonden afschrift. Ik versta het echter niet. In de aflaatbrieven van Arcimboldus komt wel steeds eene dergelijke zinsnede voor, maar in welke het woord *Tulphe* niet gevonden wordt: *Delationis armorum ...... occasione aluminum sancte matris Ecclesie, ac de partibus infidelium ad fideles, contra prohibitionem Apostolicam, delatorum.* Integendeel, in eenen Aflaatbrief van Bernhardinus Samson (in GERDESII *Hist. Ev. renov. P. I. Mon. p.* 77.) lees ik, *delationis armorum .... ad partes infidelium, Aluminum Tulphe;* welke laatste woorden WALCH (LUTHERS *samtl. Schriften Th. XV. S.* 352) door *Alaunen der Tulphe* vertaald heeft. In eenen Aflaatbrief van Albert, Keurvorst van Mayntz (bij GERDES *l. l. p.* 71.) lees ik weder: *occasione aluminum tulfae apostolicae.* Wat *aluminum s. matris Ecclesiae* betreft, CHAIS heeft (*Lettres hist. sur les jubilés et les Indulgences T. III. p.* 703), in eene vertaling van den Aflaatbrief van Arcimboldus, te Driel gevonden (zie *Archief I Deel, bl.* 176), het door *vivres, necessaires a l'Eglise*, overgezet.

EEN

EEN

VROOM TESTAMENT,

UIT HET BEGIN DER XVI EEUW.

Het onderstaande is de inhoud van een' perkamenten brief, van 19 April 1507, afkomstig uit de papieren van het Klooster van St. Aagte te Delft, en voorzien met de welbewaarde Zegels der Stad en van twee Schepenen van Delft: Dirk van Beest Dirkszoon, en Frans Duyst, Jacobszoon. Hij levert eene merkwaardige proeve van den geest der eeuw, tot welke hij behoort. Hij maakt ons de tijden aanschouwelijk, toen men, door aan eenige Monniken en Nonnen jaarlyks eenen lekkeren beet te verschaffen, meende, de *eere Gods* te zullen verhoogen, en zich zelven en zijne voorouders *zielen lafenis voor de eeuwigheid* te verzekeren. Als zoodanig mag hij hier zijne plaats vinden.

« *Wy Burgemeesteren, Scepenen en Rade der Stede van Delf oirconden en doen te weten, dat op huyden, date deser litteren, voir ons gecomen is, Aeltruydt Wendt Heynricxzs wedewe, onse poorteresse, ende heeft gethoent ende te kennen gegheven, hoe dat zij wel voirdacht ende beraeden wesende, uyt gueder voirsienycheit ende rypen rade, gaende ende staende*

in

in ghesonden lyve, om sekere saecken ende redenen wille, hair dair toe porrende, heeft ter eere Goids, ende tot lavenisse haire en harer ouders zyelen, besproken ende ghemaect, ende uyt desen onsen litteren bespreect ende maect, puerlycken om die liefte Goods, tot sekere conventen, tgheen dat hier nae ghescreven ende verclaert staet.

In den eersten zoe besprect ende gheeft Aeltruydt voirschr. t'convent van Sinte Aechtten bynnen Delf twalef ponden Hollants s'iairs, dair voir zy begeert dattet Convent alle jare, as men hout die stacie ende feeste van ons liefs Heren passie, ende 't bedroefde lijden, ende zeven weden des liefs gebenedyde moeders Maria, op dien dach gheven zal den Susteren ghebraden spyse, wyn ende witte broot.

Noch maect zy 't Convent voirs. vier ponden Hollants s'iairs, dair voir dat voirs, Convent ende die Susteren dair inne zynde verhoecht *sullen wesen jairlyxs op Sinte Annendach.*

Voirt zoe maect Aeltruydt voirn. den Cartuysers, buyten by der stede van Delf, twee rynsgulden siairs, dair voir dat men gheven sal alle jare elc broeder, op onser liever Vrouwen dach annunciationis, een fijne Coock.

Item zy maect den Susteren tot Vlaerdyng vier rynsgl. siairs, dair voir zij alle jare sullen gheven den Susteren, op onser liever Vrouwen

wen dach assumpcionis, een maeltyt van ghebraden, wyn ende witte broot. Ende dese renten assigneert ende bewyst Aeltruydt voirs. op drie ponden groot vlaems s'iairs losrenten, die zy heeft op die stede van Delf, den penninck sestien, nae inhout s'briefs dair of zynde, die sy begeert dat liggen sal int Convent van Sinte Aechtten voirn. Ende die sullen wtreycken dandere Cloosteren jairlixs hore porcie, boven verclairt. Alle dynck sonder arch ende liste.

*In kennisse der waerheit zoe hebben wy onser stede zegel. ten saicken hier onder an doen hanghen. Ende omme die meerder sekerheit wille, zoe hebben wy meester Dirc van beest ende Frans Duyst Jacopsz. Scepenen in Delf, voir ons selven ende voir dandere Scepenen, onse medeghesellen, desen brief mede besegelt myt onsen zegelen hier angehanghen. Gedaen int jair ons Heren Duysent Vyf hondert ende zeven, opten XIX*ᵉⁿ *dach in Aprill."*

Met welk eene gemoedelijkheid bij zoodanige beschikkingen werd te werk gegaan, ontdekt men uit den inhoud van een bijgevoegd papier, aldus luidende:

« *In den jair XI*ᵉⁿ *opten IX dach in Septembrij heeft Aeltruyt Weendt Heynrycxz. weedwy*

wy vermaect ende verandert hair testament, te weten van een pond groot tsjaers, ende sy heeft begeert en wtgesproken, dat haer uterste wille was, dat die Carthuysers buten Delff dair off hebben sullen III rinsgulden tsiaers tot behoeff van hair koken, en die Zusteren te Vlaerdinge oec III rinsgulden tsiaers, tot een maeltyt op onser liever vrouwen dach Assumpcio."

Deze laatste verandering maakte zij waarschijnlijk op haar sterfbed, want onder aan leest men: « *Aeltruyt voirs. wordt ofliwich in Septembris, Anno XI.*" (1511).

Verhoecht wesen op Sinte Annendach, (zie boven bl. 171.) wil zeggen: *op dien dag zich vrolyk te maken.* Het behelst den sleutel op het bekende spreekwoord: *er loopt iets van Sint Anna onder.*

N. C. Kist.

(*In fugam vacui.*)

Brief van Aflaten, door Johannes van Diest, Bisschop van Utrecht, in het jaar 1338, verleend aan het klooster Dickinge, in de prov. Groningen.

» Nos Johannes, Dei gratia Episc. Trajectensis, universis facimus manifestum, quod omnibus Christi fidelibus, vere confessis et contritis, missas devote audientibus, celebrandas super altare beate Katherine virginis, quod est situm in Ecclesia de *Dickinghe*, triginta dies indulgenciarum, auctoritate Dei et beatorum Petri et Pauli, misericorditer relaxamus, ut idem altare, cum reliquiis in ipso existentibus, in majori reverencia habeatur. Datum sub sigillo nostro, A. D. MCCC, tricesimo octavo, sabbato ante festum beate Luce Evangeliste."

Uit R. K. DRIESSEN, *monumenta Groningana vet. aevi inedita*, *Gron.* 1822. *I. bl.* 163.

In hetzelfde werk (*II Deel bl.* 925 *verv.*) is medegedeeld een Bul van Aflaten, verleend door vijftien Kardinalen, ten voordeele der S. Maartens Kerk te Groningen, en geteekend te Avignon, 20 Junij 1360. Hij komt grootendeels overeen met den genen, dien wij in dit Deel, onder Bijlage A, hebben medegedeeld; doch heeft dit merkwaardigs, dat de aflaten, in denzelven gegeven, toegezegd worden aan de genen, die den arm van S. Johannes den Dooper, in die kerk nevens andere reliquien bewaard wordende, kwamen vereeren. Het schijnt echter moeite gekost te hebben, om dien heiligen arm de noodige hulde te verschaffen; daar men, in 1477, op nieuw een Bul van Paus Bonifacius IX behoefde, ten einde de geloovigen, door de belofte van nieuwe aflaten, tot die vereering uit te noodigen. Zie ald. *Deel IV bl.* 815 *verv.*

Bij de noot (28) bl. 445 voege men EBERT's *allgem. bibliogr. Lexicon* v. *Nicolaus*, en de schrijvers daar aangehaald, vooral: *Indulgent. Literas Nicolai V, impressas A.* 1454, *matricumque epochas vindicavit* J. FR. LICHTENBERGER. *Argent.* 1816. 4°.

BIJ-

BIJDRAGE

TOT DE

KENNIS VAN OUDE DRUKKEN EN H.S.S.

OP DE

AKADEMISCHE BOEKERIJ TE UTRECHT.

(*H.S.S. van* AUGUSTINUS *en* BERNARDUS.)

DOOR

J. J. DODT VAN FLENSBURG.

AAN DE HH. UITGEVERS van het *Archief voor Kerkelijke Geschiedenis, inzonderheid van Nederland* (*).

Ouderdom geeft eerwaardigheid. Dit geldt ook van boeken, en meer van handschriften, dan van drukken. Zij zijn dus reeds daarom een sieraad voor elke boekerij, al ware hetgene zij bevatten, hun inhoud, van minder belang. Is het geval omgekeerd, kan wetenschap en waarheid door of uit dezelven eenen wezenlijken aanwinst ontvangen, dan bezit eene boekerij in dezelven schatten, die allezins verdienen te worden opgespoord en uitgegraven. 'T is om deze reden, dat ik eenen arbeid heb ondernomen, waarvan ik thans eene proef zal ge-

(*) « Mogten deze aanteekeningen het bedoelde oogmerk bereiken, om namelijk hetgeen in onze Bibliotheken onder algemeene namen en titels schuilt, meer te doen opzoeken en bekend worden." Deze herinnering van den Hoogleeraar J. CLARISSE (Archief I. bl. 397.) doet ons te eerder aan deze Proeve van den arbeid des Heeren DODT eene plaatse vergunnen, ten einde voor anderen aan te wijzen waar en wat elders voorhanden is.

DE UITGEVERS.

geven, in zoover dezelve, wegens den inhoud, met het doel dezer verzameling in genoegzame betrekking moge staan. Indien UEd., met mij in uw Archief eene plaats te willen inruimen, bij den lezer eenigen dank moogt behalen, zal ook ik mij voor mijne moeite rijkelijk beloond achten.

Ik heb de eer, enz.

J. J. DODT VAN FLENSBURG.

S. AURELIUS AUGUSTINUS, Episcopus Hipponensis.

(*Oude nommer* 255. *t.* — *op den Catalogus van* BONDAM, 295. *t.*)

Perkament HS. in klein folio, in eenen bruin leeren band; 151 bladen, van welke de twee eerste en de twee laatste niet beschreven zijn; twee kolommen, elk van 41 regels. De begin-letters der hoofdafdeelingen zijn nog al sierlijk, die der onderverdeelingen, rood of blaauw; de opschriften rood. Van binnen op het schutblad leest men de woorden: Pertinet regularibus in Trajecto, en op het eerste witte blad recto, den inhoud van het HS. Het *Finit* fol. 147. verso, kol. a. luidt dus: Explicit liber beati Augustini super canonicam beati Joannis, scriptus per manus fratris Arnoldi Aelberti, canonici regularis in Trajecto, anno Domini MCCCCLVI. in profesto Pauli, primi Heremitae. Orate pro eo. Het HS. heeft weinige, en geene dan bekende afkortingen, en laat zich zeer gemakkelijk lezen. Hetzelve bevat:

a. Van fol. 3. recto, tot aan fol. 44. verso: Augustini liber de doctrina christiana. Vooraf: Retractio (II. 4) beati Augustini in librum de doctrina christiana. — Opschrift van 't tractaat: Incipit liber beati Augustini de doctrina christiana. — Begin: Sunt praecepta... Slot: quantulacunque potui facultate disserui. — De boekverdeeling is de gewoonlijke, en gelijk aan die in de uitgave der werken

ken van Augustinus, Antv., 1700, Vol. III. fol. 1 sqq., zoo ook de capittelverdeeling, welke laatste echter door eene latere hand schijnt te zijn bijgevoegd.

b. Van fol. 45. recto, tot aan fol. 67. recto: Augustini liber de vera religione. — Vooraf: Incipit retractio (I. 13.) beati Augustini de vera religione. — Begin van het tractaat: Cum omnis vitae... Slot: unum Deum, ex quo omnia, per quem omnia, in quo omnia, ipsi gloria in secula seculorum. Amen. — De tekst loopt, zonder eenige verdeeling in kapittels, regt door.

c. Van fol. 67. verso, tot aan fol. 85. verso: Augustini liber de littera et spiritu. — Vooraf: Retractio... Opschrift: Incipit liber beati Augustini de littera et spiritu (!). — Begin: Lectis opusculis... Slot: Quoniam ex ipso... etc. — De tekst loopt door tot aan de woorden: ad augendam perficiendamve justitiam (uitg. v. 1700. Tom. X. kol. 65. §. 22. in fine), waar dezelve door eene tusschenruimte en eene groote begin-letter wordt gebroken. De kapittelverdeeling is door eene latere hand aan den rand bijgeschreven.

d. Van fol. 86. recto, tot aan fol. 95. recto: Augustini liber de octo quaestionibus. Vooraf: Retractio (II. 65.)... Opschrift: Incipit liber de octo quaestionibus. — Begin: Quantum mihi videtur... Slot: magis amo discere, quam docere. — Het Finit: Explicit liber VIII. quaestionum beati Augustini ad Dulcicium. De tekst is, gelijk in de uitgaven, in acht quaestiones verdeeld, in het HS. met op- en onderschriften voorzien, zijnde echter de Prologus van de quaestio prima niet gescheiden.

e. Van fol. 95. recto, kol. b., tot aan fol. 96. verso, kol. a: Augustini sermo de sancto Cypriano, in artire. — Begin: Sermonem a nobis debitum auribus et cordibus vestris. — Slot: omnibus medullis nostris et nos dicamus (!) Deo gratias. Explicit sermo. Men vindt dezen sermo in de uitgave v. 1700. Tom. V. kol. 869 sqq.

f. Van fol. 97. recto, tot aan fol. 104. verso: Augustini liber de vita christiana. — Opschrift: Incipit liber beati Augustini de vita christiana... — Begin: Ut ego peccator,.. — Slot: conferamus absentes. Finit: Explicit liber beati Augustini de vita christiana. De tekst is zonder verdere verdeeling. In de uitg. v. 1700. vindt men dit tractaat. Tom. VI. kol. 663 sqq.

g. Van fol. 104. verso, tot aan fol. 108. recto: Augustini lib. de disciplina christiana. — Opschr.: Incipit liber beati Augustini de disciplina christiana. — Begin: Locutus est ad nos sermo dei... Slot: recole evangelium, quod audisti, ego et pater unum sumus. Conver-

versi etc. (sic). Explicit Augustinus de disciplina christiana. Wat nog volgt, in de uitg. (v. 1700. Tom. VI. kol. 437) wordt in het HS. niet gevonden.

h. Van fol. 108. recto, tot aan fol. 147. verso: Sermones X. — Opschr.: Aurelii Augustini incipit sermo primus in epistolam Joannis, apostoli... etc. — In de uitg. v. 1700. Tom. III. 2. kol. 601 sqq. komen deze sermones voor onder den titel: In epistolam Joannis ad Parthos tractatus decem. In ons HS. maakt de prologus een gedeelte van sermo I. uit. Het explicit hebben wij boven medegedeeld. Om nu ten slotte den lezer in staat te stellen, om over de waarde van dit HS. te kunnen oordeelen, zullen wij een stuk uit hetzelve met de uitgave v. 1700. vergelijken, en de afwijkende lezingen aanteekenen. Wij kiezen hiertoe het tractaatje de vita christiana, en wel het Prooemium en caput I en II.

Uitgave v. 1700. Tom. VI.	HS.
Prooemium.	
Insipientior ceteris,	insipientior*que* c.
non me propriae,	n. me*ae* p.
non scientiae gloria,	n. s. *gratia.*
ignarum, ad	i. *pariter*, ad.
ita hortatur,	ita *hic* h.
qui te verbis,	qui *suis* te v.
et omnium redarguit conscientia peccatorum,	et *onus* r. c. peccator*is*.
dum peritior tibi apparere possit et melior,	cum peritior*ibus* app. possi*s* et melior*ibus*.
libenter impertit,	l. imperti*tur*.
ita et tu,	*et tu* desunt.
siligine,	similagine.
usque quo affluentioris,	quousque *fontis* affl.
panis incultior,	p. indulcior.
siligineus.	similagineus.
nunc ergo dicam,	n. *igitur* d.
et quid christianum agere conveniat, ut potero, explicabo,	et quid christianum agere valeat; et quid conveniat *pro*ut potuero.
et cur quia,	et c. qui*s*.
Caput primum.	
Christum unctum,	christianum u.

aut

aut sacerdotes	*et* s.
et tam magnam	*et* deest.
de plurimis	de pluri*bus*.
non aliquanti	n. aliqui.
ut in quibus	*in* deest.
et merito tibi	*tibi* deest.
aut forsitan	*an* f.
foedum et miserum,	m. et f.
et derisor,	e. *ir*risor.
sine causa dominum appellavit,	s. c. d*eum* appellat.
amplius quam tu,	*magis* quam tu.
ipse te diligit,	ipse *abest*.
mortem peccatorum, sed ut convertantur et vivant,	m. peccator*is*, sed ut convert*a*tur et viv*a*t.
ille re vivere,	ille *te* v.
quod super,	qu*ia* s.
non veniat,	non venit.
et iram ejus,	et i. *Dei*.
quam veniam,	quam*vis ser*am.
venturam,	ventur*um*.

S. BERNARDUS, Abbas Claraevallensis (*).

(*Oude nommer* 255 *bb.* — *op den Catalogus van* BONDAM, — 284 *bb.*)

Perkament HS. in quarto uit de XV eeuw, in eenen bruin leêren band, met 180 bladen, behalven twee witte bladen, voor en achter ingebonden, twee kolommen, elk van 33 regels. De begin-letters zijn in 't rood of blaauw, sommigen iets sierlijker geschreven, de opschriften rood. Op het eerste witte blad recto, leest men, behalve de opgave van den inhoud, de woorden: Liber fratrum Carthusiensium prope trajectum. Het handschrift is zeer gemakkelijk te lezen. Hetzelve behelst:

a. Van fol. 1. recto, tot aan fol. 59. verso: Bernardi tractatus de passione Domini. Opschrift: Prologus deprecatorius beati Bernardi, abbatis, super verbis evangelii: ego sum vitis. — Begin van den Prologus: Jesu benigne, vitis vera, lignum vitae, quod in medio paradisi est (!) — Slot: ut omnes per ipsum, praesentis vitae amaritudines superemus, mundemur ab omni delicto et in bonis operibus jugiter humilitatis custodiam conservemus. — Onderschrift: Explicit tractatus beati Bernardi de proprietatibus vitis, sive flores crucifixi.

Men vindt dit tractaat in de uitg. der werken van Bernardus, Par., 1551, app. fol. 57. verso, sqq., Bas., 1552. II. col. 1924. sqq., Par., 1621. col. 1167. sqq., en bij Mabillon, uitg. v. 1719. II. col. 240. sqq. onder den titel: Tractatus de passione Domini ... super: ego sum vitis. Mabillon voegt er bij: non est S. Bernardi, sed cujusdam alterius auctoris pii, nec indocti, nec inelegantis, qui parvos sermones conscripsit ex num. 53. (p. 462.) De verdeeling in het HS. loopt gelijk met die bij Mabillon tot aan cap. 44. ingesloten. Het cap. 45 en 46. in alle de genoemde uitga-

(*) Zie over dezen *Pater ultimus*, gelijk hem NIC. FABER noemde, onder anderen, en nog na NEANDER, maar in ander opzigt, *Hist. littéraire de la France*, XIII. p. 129 sqq.

gaven voorkomende, worden in 't HS. niet gevonden. Niet alle capita dragen bijzondere opschriften.

b. Van fol. 59. verso, tot aan fol. 67. recto, ejusdem tractatus de caritate.

Opschrift: Incipit tractatus beati Bernardi de gradibus amoris, sive de caritate. — Begin: Cogit me instantia caritatis tuae. — Slot: nec absurdum putetur, quod dixi, deum amore contineri, cum non alio dixerim, quam seipso et quam seipsum (!), Onderschr.: Explicit tractatus de gradibus amoris....

Bij Mabillon, ll. II. col. 402 sqq., onder den titel: Liber, seu tractatus, de caritate, waar verder gezegd wordt: Hic tractatus a quodam Anonymo consarcinatus est tum ex Richardo Victorino, nimirum sex (moet zijn: quatuor) priora capita ex tractatu de gradibus caritatis...., en dit zijn juist deze vier capita, die ons HS. bevat, en die wij in de uitg. der werken van Richardus van het jaar 1518. fol. 133 seqq., hebben aangetroffen. Onze boekerij bezit van dit stuk nog een ander HS., maar uit eenen lateren tijd, met het opschrift: libellus beati Bernardi de caritate. Wij zullen daarop terug komen. De verdeeling in het thans voor ons liggende HS. is niet gelijk aan die bij Mabillon. Van Prologus wordt niet gewaagd. De tekst loopt door tot aan de woorden: jam ad ejus insatiabilitatem accedamus, en wordt na (niet: voor) dezelven afgebroken door het opschrift: de insatiabilitate amoris. Na de woorden: in his magis expedit, (Mab. c. 3.) leest men het opschrift: de longanimitate amoris. Bij de woorden: jam nunc ad medium, wordt eene verdeeling door eene groote begin-letter aangeduid, doch zonder opschrift.

c. Van fol. 69 (68 wit) recto, tot aan fol. 76 recto, ejusd. de contemplando deo.

Opschr.: Incipit tr. b. Bernardi de amore Dei. — Begin: Venite, adscendamus ad montem domini, et ad domum Dei Jacob, et docebit nos vias suas et ambulabimus in semitis ejus. Intentiones. — Slot: Principium ad quod recurrimus, forma (!), quam sequimur, gratia, qua reconciliamur, adoramus et benedicimus tibi, gloria in secula (!), Amen. — Onderschr.: Explicit tractatus de amore Dei. —

Onder denzelfden titel vindt men dit stuk in de uitgg. Par. 1551. app., 49 sqq., Bas., 1552. II. col. 1875. sqq., Par., 1621. col. 1140 sqq. Bij Mabillon komt hetzelve voor, II. col. 264 sqq. onder den titel: Guilielmi, abbatis S. Theodorici prope Remos, postea monachi Signiacensis, de contemplando Deo. — Mabillon

doet echter een prooemium vooraf gaan, beginnende: In lacu miseriae et in luto faecis, hetgeen noch in de drie andere uitgg., noch in een ander HS. van dit tractaat, op onze boekerij te vinden, als zoodanig aangetroffen wordt. Mabillon zegt, in margine van dit Prooemium: In quibusdam MSS. liber Soliloquiorum S. Bernardi; en onder dezen titel, of naauwkeuriger, onder dien van: Soliloquia vindt men dit prooemium met de zes eerste capita en van het zevende tot aan de woorden: cum a patre et filio procedit spiritus sanctus, in de uitg. v. 1621. col. 508 sqq., waar dus dit stuk voor een gedeelte dubbel is afgedrukt. De tekst is zonder eenige verdeeling.

d. Van fol. 76. recto, tot aan fol. 80, ejusdem soliloquium.

Opschr.: Incipit soliloquium b. Bernardi. — Begin: Verbum mihi est ad te, o rex saeculorum, Christe Jesu. — Slot: Tibi autem unice Dei, sit cum aeterno Patre et Spiritu Sancto laus indeficiens, inviolabile decus et solidum regnum permanens in secula, Amen. — Onderschr.: Explicit soliloquium b. Bernardi.

In geene der genoemde uitgg. v. Bernardi opp., hebben wij dit tractaatje ontmoet, maar wel onder de werken van Anselmus Cantuariensis, in de uitg. v. 1675. p. 225 sq. als Meditatio XIII. Gerberon, in de censura opp. S. Anselmi, zegt van deze Meditatio: In 13 stylum vides omnino disparem ..., tamen piis mentibus sapit.

e. Van fol. 80. recto, tot aan fol. 84 verso: ejusdem rythmi.

1. Jubilus. Opschr.: Incipit Jubilus ejusdem. — Begin: Jesu dulcis memoria. — Slot: Cum ipso frui sedibus. — Onderschr.: Explicit Jubilus beati Bernardi.

Deze Jubilus is te vinden in de uitgg. v. 1551. II. col. 2030, v. 1552. app. fol. 75, v. 1621. col. 1659. en bij Mabillon, ll. II. col. 914 sqq. Behalven ons HS. bezit onze boekerij van dezen Jubilus en eenige andere rythmen, aan Bernardus toegekend, eenen zeer ouden druk, zonder drukker, plaats of jaar. Wij zullen op zijnen tijd ook daarvan spreken. Het HS. levert vele afwijkende lezingen. Wij zullen beneden dit stuk tot vergelijking bezigen.

2. De, ook door de compositie van Pergolesi en van zoo vele andere groote toondichters onvergetelijk geworden, Hymnus: Stabat mater dolorosa.... Wij hebben het HS. met geenen anderen gedrukten tekst kunnen vergelijken, dan met die in: Divozioni ovvero essercizi sacri da praticarsi da ogni fedel christiano..., Bassano, 1805. p. 449, waar deze Hymnus, met eene Ital. vertaling voorkomt, onder den titel: Pianto di Maria Vergine a pie della croce, en ontmoetten niet weinige lezingen.

3. Planctus Bernardi. — Opschr.: Incipit planctus beati Bernardi de passione Domini. — Begin: Ave meum salutare. — Slot: Gemit amarissime. — Onderschr.: Explicit planctus beati Bernardi.

Het geheel in 15 brokken verdeeld met de opschriften: Ad ambos pedes, ad sanctam crucem, ad caput, ad coronam, ad ambas manus, ad dextram manum Christi, ad sinistram manum Christi, ad latus C., ad dextrum pedem, ad sinistrum pedem, ad pectus C., ad latus C., ad cor C., ad genua C., conclusio. Door eene andere, tevens oude hand, is er bij het begin ondergeschreven: Istum planctum beati Bernardi etiam habemus alibi melius et correctius, quia hic sunt plura inserta, quae non de essentia planctus Bernardi, unde etiam non est tutum ex isto transcribere; en verder bij het opschrift ad sanctam crucem, door dezelfde hand: Istud non est de essentia planctus Bernardi, licet aliquis forte ex devotione inseruit, sicut et cetera. Men vindt dezen planctus bij Mabillon, ll. II. 916 sqq., maar met ons HS. zoo weinig overeenkomstig, dat 't omslagtiger zoude zijn de lezingen te willen aanteekenen, dan het geheel, volgens het HS. te doen afdrukken.

f. Van fol. 84. verso, tot aan fol. 85. verso, ejusdem tractatus de beneficiis Dei.

Opschr.: Incipit tractatus beati Bernardi de beneficiis ad Gerardum fratrem suum. — Begin: Dilectionem tuam attentius deprecor. — Slot: gloria, laus omnipotenti Deo, cui est honor et gloria in secula seculorum. Amen. — Onderschr.: Explicit de beneficiis Dei.

Volgens de vier beneficia, te weten: creationis, recreationis, expectationis, en glorificationis, is dit tractaatje in vier capita verdeeld. Wij hebben tot nog toe van dit stuk geenen gedrukten tekst mogen ontdekken.

g. Van fol. 85. verso, tot aan fol. 92. recto, ejusd. stimulus amoris.

Opschr.: Incipit stimulus amoris beati Bernardi. — Begin: Jesum Nazarenum a Judaeis innocenter condemnatum. — Slot: Sit tibi inclite Jesu cum Deo Patre et Sancto Spiritu et individuae trinitati gloria et gratiarum actio, honor et imperium in secula seculorum. Amen. — Onderschr.: Explicit stimulus amoris beati Bernardi.

Men vindt dit tractaat bij Mabillon, ll. II. col. 662 sqq. met het opschrift: Sermo de vita et passione Domini. Hij voegt er bij: S. Anselmo tribuitur a Trithemio... sub titulo: stimulus amoris. Certe Bernardi stylum non sapit, nec reperitur in antiquis MSS., nec in prima editione Lugdunensi sub nomine Bernardi. In de uitg. der

opp. van Anselmus, Noremb., C. Hochfeder, 1491. vindt men dit tractaat, fol. 153 sqq. onder den titel: Speculum evangelici sermonis, quo Dominus noster Jesus Christus potest tanquam praesens speculari, editum a beato Anselmo episcopo, alias stimulus amoris ejusdem nuncupatus; in de uitg. van Anselmi opp., Par., Poncettus le Preux, 1544. fol. 104 sqq., en bij Gerberon, II. als Meditatio IX. Men hoede zich echter dezen stimulus amoris te verwisselen (*) met een uitvoerig tractaat, hetwelk Bonaventura onder dezen titel heeft in 't licht gegeven, en in de uitgave zijner werken, Lugd. 1619. II. p. 199 sqq. wordt aangetroffen. Van dezen stimulus Bonaventurae schijnt de stimulus Anselmi een uittreksel te zijn. Van dezen laatsten is op onze boekerij noch een pap. HS. voorhanden.

h. Van fol. 92. recto, tot aan fol. 98. recto, ejusd. contemplationes de passione Domini.

Opschr.: Incipiunt contemplationes ejusdem de passione Domini. — Begin: Septies in die laudem dixi tibi. Rogasti me, ut... — Slot: et sedibus ibi juxta eum ad monumentum ejus, scilicet, Domini nostri Jesu Christi, qui vivit et regnat in secula seculorum. Amen. — Onderschr.: Expliciunt contemplationes de passione Domini.

Wij vinden dit stuk niet in de gedrukte uitgaven van Bernardi opp. In een ander perkament HS. van dit en eenige andere stukken van Bernardus, uit de XV eeuw, mede op onze Boekerij te vinden, is bij dit tractaatje, door eene oude hand in 't rood bijgeschreven: Sequens tractatus attribuitur beato Bernardo, licet multum discrepet a stylo ejus consueto, forte tamen, quia propter simplicitatem illius, cui scripsit, vel ad majorem devotionem excitandam stylum mutaverit. In het thans voor ons liggende handschrift bestaat het tractaat uit eene inleiding en VII capita, welke laatste de volgende opschriften dragen: De hora completorii, hora matutina, hora prima, hora tertia (!), hora sexta, hora nona, hora vesperarum.

i. Van fol. 98. recto, tot aan fol. 99. verso. Speculum Bernardi.

Opschr.: Incipit speculum beati Bernardi. — Begin: Si quis emendatioris vitae. — Slot: quomodo pulvere contegantur et sempiternae

(*) Dikwijls heeft de gelijkheid der titels tot zoodanige verwisselingen aanleiding gegeven. Men heeft: Quatuor novissima van Gerard van Vliederhoven, en van Dionysius Carthusiensis. De eersten dragen ook den naam van Cordiale, de laatsten dien van Memoriale. Zoo werden ook afzonderlijke werken over *de vier uitersten*, of *de laatste dingen* door Gerson, Henr. de Hassia, den Ouden, en anderen geschreven.

me oblivioni tradantur. — Onderschr.: Explicit speculum beati Bernardi.

Bij Mabillon, ll. II. col. 816 sq. komt dit tractaatje voor onder den titel: Arnulfi, Monachi de Boeriis speculum Monachorum. Er wordt bijgevoegd: Auctorem indicavit R. P. Tissier, in Bibl. PP. Cist. VI. Wat bij Mabillon, van de woorden: quomodo vorentur a vermibus tot aan 't einde gelezen wordt, ontbreekt in ons HS. Onder denzelfden titel van speculum monachorum komt in een ander HS., op onze Boekerij, een traktaat voor, beginnende: Primo considerare debes, ad quid veneris etc., een stuk, hetgeen bij Mabillon, ll. II. col. 826. voorkomt met het opschrift: Opusculum in haec verba: ad quid venisti. Hij merkt er bij aan: G. Vossius... Romae 1594. primus edidit sub titulo: opusculum S. Bernardo... adscriptum... Paucis immutatis repetitur in bibl. PP., ad col. XIII. inter opera Dav. de Augusta... sub tit.: Formula Novitiorum praemissa epistola nuncupatoria ad Bertholdum, een titel, onder welken weder in de werken van Bonaventura een tractaat wordt gevonden, beginnende: Si vis in spiritu... Stof tot gedurige verwisselingen.

k. Van fol. 99. verso, tot aan fol. 101. ejusd. lib. de honestate vitae.

Opschr.: Incipit liber ejusdem de honestate vitae. — Begin: Petis a me, Fili et Frater carissime, quod nunquam... — Slot: gaudium est mihi et corona mea in Domino Deo nostro. Amen. — Onderschr.: Explicit de honestate vitae.

Bij Mabillon, ll. vindt men dit stuk. II. col. 811 sq. onder den titel: Formula honestae vitae. Hij merkt er bij aan: In cod. Cisterc. etc. c. hac epigraphe: Formula honestae vitae, data a S. Bernardo, sicut creditur. Eidem etiam in MS. codice eccl. Parisiensis tribuitur, sed per operam. In eene oude gedrukte uitgave (*) van dit stuk en de octo puncta (Mab. II. col. 820) luidt de titel: Incipit Speculum beati Bernardi, abbatis, de honestate vitae. In ons HS. is het geheel in 13 capita verdeeld.

l. Van fol. 101. verso, tot aan fol. 116. verso: meditationes ejusdem.

Opschr.: Incipiunt meditationes beati Bernardi. — Begin: Multi multa sciunt et seipsos nesciunt. — Slot: unum eundemque dominum gloriae, qui vivit et regnat in secula seculorum. Amen. — Onderschr.: Expliciunt meditationes beati Bernardi, abbatis.

Bij Mabillon, ll. II. col. 332 sqq., sub titulo: Meditationes piissi-

(*) Onzes inziens een Ulr. Zell. van omstreeks 1470. met 26 regels. (*Gewoonlijk hebben de Quarto-zellen 27 regels*). Men zie daarentegen Panzer, A. T. II. 140.

simae de cognitione humanae conditionis, waar verder gezegd wordt : In omnibus fere MSS. Bernardo tribuuntur, et quidem saepe: de interiori homine inscriptae. Ext... ap. Hugonem V. sub titulo libri IV. de anima... (volgens de uitg. der opp. Hugonis, van 1526, moet het zijn: libri primi). Ook onze Boekerij bezit van deze Meditationes verscheiden HSS., gelijk den lezer ook reeds uit de aanteekeningen van den Heer Prof. Clarisse op 't stuk over Gerard Grote (Archief, I.) bekend is. In allen worden dezelven aan Bernardus toegekend. De zucht naar Antithesen is een onderscheidend kenteeken van de schrijfwijze van Bernardus. De verdeeling in 't HS. is niet geheel gelijk aan die bij Mabillon.

..m. Van fol. 116. verso, tot aan fol. 134. verso, ejusdem lib. de conscientia.

Opschr.: Incipit liber, qui intitulatur de conscientia, beati Bernardi. — Begin: Domus haec, in qua habitamus. — Slot: nasci poena, labor vita, necesse mori, quando vel quomodo, ubi nescire. Amen. — Onderschr.: Explicit excerptum beati Bernardi de conscientia.

Men ontmoet dit stuk in de uitg. van 1551. fol. 299 sqq., van 1621. col. 1063 sqq., bij Mabillon, II. col. 348 sqq. onder den titel: Tractatus de interiori domo, seu de conscientia aedificanda. Deze geleerde merkt daarbij aan: Hic tr. inter opp. Hugonis a S. Victore recensetur, et inter IV libb. de anima... tertius.... Zoo is het. Wij vinden dit tractaat in de uitg. der opp. Hugonis, Par. J. Badius, 1526. Vol. II. fol. 111. verso sqq., als lib. III. tractatus de anima, eenigzins anders verdeeld dan bij Mabillon. Caput 29 en de volgende tot aan het einde bij Mabillon, ontbreken in ons HS., hetwelk ook, ten opzigte der verdeeling met de gedrukte uitgaven niet overeenkomt.

n. Van fol. 135. recto, tot aan fol. 145. recto, ejusd. Apologeticus (*).

Opschr.: Epistola beati Bernardi ad W. abbatem, de discreta varietate ordinis monastici et de non judicando alios. — Begin: Venerabili Patri. — Slot: quod ut nobis a vobis semper fiat omnino precor et supplico. — Onderschr.: Explicit Apologeticus beati Bernardi, abbatis.

Bij

(*) Een oud getuigenis voor de echtheid van dit stuk vindt men bij Antoninus Florentinus, in zijne Summa historialis, III, 18. c. 4. (volgens de uitg. Nuremb. 1491.) waar hij de werken van Bernardus optellende zegt: Ad Cistercienses et Cluniacenses monachos (sic) apologeticum lib. I....

Bij het opschrift is door eene andere mede oude hand bijgeschreven: Sequitur apologeticus beati Bernardi, in quo tractat de discreta varietate ordinis monastici. Men vindt dit bekende, ook voor de kunstgeschiedenis, niet onbelangrijke stuk, in de gedrukte uitgaven der werken van Bernardus, en wel bij Mabillon, II., I. col. 531 sqq. De aldaar voorkomende praefatiuncula heeft ons HS. niet, hetwelk ook ten opzigte der verdeeling met den tekst bij Mabillon niet overeenkomt. Meer dan één ander HS. bezit onze Boekerij van dit stuk.

o. Van fol. 147 recto (146 wit), tot aan fol. 180. recto, door eene geheel andere hand geschreven, een tractaat in dit HS. van Henricus de Coesveldia, beginnende: Nolite diligere mundum, neque ea, quae in mundo sunt. Prima Johannis secundo cap. o vita mundi, non vita, sed mors.... (*a*). Het ligt thans buiten ons doel, hierover meer te zeggen.

Om nu ten slotte den lezer in de gelegenheid te stellen, ook over de waarde van dit HS. te kunnen oordeelen, geven wij hier de boven onder *e*, 1. beloofde vergelijking van den Jubilus:

MABILLON.	H S.
Cordi gaudia,	cordi*s* g.
excedens omne gaudium,	exced*is* o. g.
quam bonus te,	q. b. *es*.
strictis haerens,	*Christi* h.
Jesu, rex admirabilis,	J., r. *ama*bilis.
et nos illustra lumine,	*mane* no*vo cum* lumine.
pulsa mentis caligine,	p. *noc*tis-c.
mundum replens,	*mentem* r.
Quando cor — fervet caritas.	*Desunt haec.*
Hoc probat — Dei visio.	*Desunt.*
Jesum omnes agnoscite,	*Experti reco*gnoscite,
amorem ejus poscite,	amorem *pium* poscite.
Sic amantem — votis reddite.	*Desunt.*
Jesu, mi bone — videre gloriam.	*Desunt.*
tamen ne sileam,	t. *non* s.
ut audeam,	ut a*r*deam.
qui bibunt, adhuc,	qui *te* bibunt, adhuc
amor ebriat,	a. *in*ebriat.

quam

(*a*) Over denzelfden Text schreef Joh. v. Schoonhoven zijn tractaat: de contemtu mundi, beg., sic aquila illa.

quam felix est,	felix *gustus*.
mihi fructus mellifluus,	m. *Jesus* m.
est et vitae perpetuus,	*fructus* v. p.
et clamor mentis,	et c. *cordis*.
Jesus cum — et accenditur,	*Desunt*.
ardet jugiter,	a. *dulc*iter.
hic ardor,	h. *amor*.
mentem incendit,	m. *accendit*.
hoc delectatur,	*in* hoc d.
regnum beatitudinis,	*et* r. b.
affulge menti clarius,	*e*ffulge m. c.
cujus gustus,	c. *amor*.
cujus odor,	c. *gustus*.
in quo mea mens,	in qu*em* mens mea.
paternae dexterae,	p. *gloriae*.
sequar te quoquo,	sequar quo*cunque*.
ave Jesu, rex inclyte,	*sal*ve Jesu, rex *optime*.
celestis patriae,	c. *curiae*.
Tu fons — lucem gloriae,	*Desunt*.
quae omnem,	qu*i* o.
a me transiit,	a me *ex*iit.
quem prosequamur,	*Jesum* prosequamur.
secum perfrui sedibus,	cum *ipso* frui sedibus.

STA-

IETS

OVER DEN HYMNUS:

STABAT MATER DOLOROSA.

Naar aanleiding
van een HS. van denzelven,
voorkomende in eenen Codex der werken van
S. BERNARDUS.

DOOR

N. C. KIST.

Officii beatissimae virginis, zonder verder op eenig getuigenis, of gezag voor zijne aangifte, zich te beroepen. Moge nu al het gezag van dezen, in de geschiedenis zijner orde doorkneeden, schrijver zelven iets afdoen; juist zijne voorliefde voor die orde en de zucht, om een beroemd geworden geschrift aan een lid derzelve toe te kennen, mogen wij hierbij niet geheel voorbijzien. Zeker althans is het, niet slechts dat *Jacoponus* door niemand onder de ouderen, als dichter van dit lied genoemd wordt, maar dat, terwijl de meesten der schrijvers, uit den tijd, tot welke de Hymnus gehouden wordt te behoren, waar zij van denzelven gewag maken, den dichter ongenoemd laten, sommige integendeel, geheel andere als vermoedelijke vervaardigers deszelven aanvoeren. *Antoninus Florentinus*, die in 1459 overleed, in zijne *Chronijk*, op het jaar 1399, (*Opus Chronicorum edit. Lugd.* 1587, *T. III. p.* 445), van de dweepzieke optogten der *Albati* in Italie gewag makende, — en dit berigt is alleropmerkelijkst — zegt, dat zij onder anderen ook den Hymnus: *Stabat mater dolorosa* opzongen, en dat Gregorius voor deszelfs maker gehouden werd; door wien hij, waarschijnlijk, den eerst kort te voren overleden Paus Gregorius IX bedoeld heeft. (*Longa dealbatorum agmina — Hymnos* in latino vel vulgari *decantantia*, *praecipue sequentiam illam*, *quam dicunt Gregorium edidisse: Stabat mater dolorosa*, *juxta crucem lacrymosa*, *cum versibus seq*) En de nog veertig jaren vroeger levende Genuesche Kanselier, *Georgius Stella*, in zijne *Annales Genuenses* (in *Muratorii script. rer. Italic. Vol. XVII. p.* 1170 *sqq.*) dezelfde gebeurtenis vermeldende, deelt bij die gelegenheid den geheelen Hymnus mede, dien zij, gelijk hij schrijft, als een beurtzang aanbieven, doch zegt, dat Paus Johannes XII, in het jaar 1334 overleden, voor deszelfs vervaardiger doorging.

Dit zijn nu wel slechts geruchten, en tegenstrijdige geruchten, maar welke ons althans doen zien, dat men, op het einde der veertiende eeuw, nopens den dichter van het, naar het schijnt, toen reeds beroemde lied, in onzekerheid geraakt was. Zij doen ons daarom ook niet zonder grond vermoeden, dat aan hetzelve een vroegere oorsprong toegekend, en deszelfs vervaardiger, waarschijnlijk, reeds in de twaalfde eeuw moet opgezocht worden, gelijk door sommige geschied is. (Zie *Mohnike s.* 410 *u.* 411). De aanspraak van *Bernardus*, die, blijkens de plaatsing van dezen Hymnus onder zijne werken, vroeger ook voor den vervaardiger van denzelven gehouden is, wordt hierdoor van eenig gewigt, en zij verkrijgt nieuwe kracht door de overeenkomst van deze Hymnus,

zoo-

zoowel met den geest, die hem bezielde, als met andere Rhythmische werken, die aan hem worden toegekend. Opmerkelijk is het, dat nog een ander lied: *de contemptu mundi*, bij *Wadding* op den naam van *Jacoponus* gesteld, door anderen aan *Bernardus* wordt toegeschreven (zie *Rambach's Anthologie I Th. S.* 279. verg. *Mohnike a. a. O. s.* 375 *f.*). Hoe dit echter ook zijn moge, het gevoelen, dat het: *Stabat mater*, van *Jacoponus* is, alleen op het getuigenis van eenen schrijver der zeventiende eeuw aangenomen, rust op geen genoegzaam gezag; het heeft meer gronden tegen dan voor zich. *Bellarminus* schijnt er nog niets van geweten te hebben, anders zou hij *Jacobus de Benedictis*, onder zijne *Scriptores Ecclesiastici*, geenszins met stilzwijgen zijn voorbijgegaan. In alle uitgaven der gedichten van *Jacoponus*, zelfs in de beste van *Tresatti* (niet *Fresati*, ofschoon zelfs *Fabricius u. du Pin* dus den naam hebben opgegeven, zie *Mohnike s.* 338 *u.* 400), in het jaar 1617 te Venetie uitgegeven, en ook Latijnsche brokken behelzende, is onze Rhythmus dan ook niet alleen niet te vinden; maar, in de bijgevoegde aanteekeningen en in het leven van *Jacoponus*, door *Tresatti*, is van denzelven volstrekt geen gewag gemaakt, zelfs daar niet, waar men zulks anders met regt kon verwachten (vergel. *Mohnike a. a. o. s.* 337 *f.* 400, *vooral* 437). Ik moet hier nog bijvoegen, dat *Oudinus* het *Stabat mater* niet, gelijk *Mohnike* meent, stellig aan *Jacoponus* toekent, maar alleenlijk zegt: *ipsi etiam attribuitur prosa: Stabat mater dolorosa* cet. *cum altera prosa: de contemptu mundi.* (*Comment. T. III. p.* 698.) Zoo deed ook *du Pin* (*Nouv. Biblioth. des Auth. Eccles. T. XI. p.* 58); en *Fabricius*, die, *Wadding* volgende, de beide genoemde Latijnsche gedichten onder den naam van *Jacobus de Benedictis* aanvoert, voegt bij den Rhythmus: *Stabat mater*, voorzigtig de woorden: *si forte vere illi adscribatur* (*Biblioth. med. et inf. Latinit.* in *Jac. de Benedictis*).

Het hier medegedeelde afschrift van den Hymnus, zoo als hij onder de werken van *Bernardus* voorkomt, is, ook van wegen deszelfs afwijking van den gewonen kerkelijken tekst, onze opmerking waardig. Bij de aanwijzing van het verschil, zullen wij tevens den door *Mohnike* vergeleken tekst van *Stella* in aanmerking nemen.

Nopens de waarde van den Hymnus is slechts ééne stem. Hij moge in slecht Latijn en platte rijmen geschreven zijn, in die rijmen spreekt eene innigheid en verhevenheid van godsdienstig gevoel, welke ons onwillekeurig aangrijpt, en ons zoowel des schrij-

schrijvers barbaarsche taal, als het bijgeloof zijner eeuw, doet over het hoofd zien. Schoon is dit door *Wieland* uitgedrukt (*Teutschen Merkur* 1781. *Febr. s.* 98 *u.* 99), wiens woorden ik hier niet mag terug houden. „So gar elend können sie doch wohl nicht seyn (diese von Einigen zu sehr verachteten Lateinischen Reime) da si fähig waren, eine seele wie *Pergolesi's* in die erhabenste Begeisterung zu versetzen, und ihr jene in einem so auszerordentlichen Grade *psychagogischen* Melodien und Harmonien einzugeben, von welchen jemand irgendwo gesagt hat:

Es hören, wenn du das Schwert im tiefzerrissenen Busen
Der Göttlichen Mutter beweinst, mitweinende Engel dir zu.

Die Wahrheit von der Sache ist, dass der fromme Mönch, der, in einem der finstersten Jahrhunderte, dieses Lied in der Einfalt seiner Seele, aber gewiss aus Drang des wahrsten Gefühls, in innigster Theilnehmung, Wehmuth und Bussfertigheit, mit einem Herzen, das von Glauben und Liebe ueberwallte — aber freylich in barbarischem Latein (er kannte kein bessers) und oft in platten Reimen — hervorstammelte, gewiss keinen Anspruch an die *Lauream Apollinarem* macht, noch zu machen hatte: aber dass seine Strophen, bloss als stammelnde Seufzer eines einfältigredlichen Mönchs, der, in frommer Entzückung, das Kreuz des Erlösers würklich zu umfassen glaubt, die Schmertzen der Göttlichen Mutter würklich sicht theilt, u. s. w. eine *Wahrheit*, eine *Wärme* und ein *Sublimes* in sich haben, wobei jeder nicht gefühllose, oder nicht durch Ueberverfeinerung ekelgemachte Zuhörer (denn es muss gesungen und gehört werden), das barbarische Latein und die slechten Reime gerne vergisst. Man fühlt ganz eigentlich, dass der Mann es an einem Charfreitag, in seiner kleinen düstern Zelle, vor einem grossen Crucifix knieend, ejaculirt hat; und man sieht in der Strophe:

Fac me plagis vulnerari,
Cruce hac inebriari
Ob amorem filii — —

wie er würklich, in der heiligen Trunkenheit der Liebe und des flammenden Eifers, auch mit dem Gekreuzigten und seiner Mutter zu leiden, die Geisel ergreift und gleichsam nicht satt werden kann, sich blutdürstig zu machen und zu zerfleischen."

Ook Nederlands dichters zijn voor het eenvoudig schoone en ver-

verhevene van dit lied niet ongevoelig gebleven. *Vondel* drukte het uit, in zijne bezielde taal:

Jezus nat bekreten Moeder
Stont bij 't kruis, daer ons Behoeder,
Haer beminde Zoon, aenhing;
En haer docht, terwijlze steende,
Hem betreurde, en drukkigh weende,
Dat een zwaert door 't harte ging.

Och! hoe drukkigh, hoe vol rouwe
Was die zegenrijkste Vrouwe,
Moeder van Godts eenigh Kint?
Die, met een weemoedigh herte,
Bevende aenzagh al de smerte
Van haer Vrucht, bij Godt bemint.

Zie zijne: *Kruisklagt der zalige Kristmoeder en Maeght Maria*; in zijne: *Werken, uitgeg. door B. Bosch*, *IV Dl. bl.* 184. Niet minder gelukte zulks den geleerden *Pieter van Braam*, den gevoelvollen zanger, in eene overzetting, medegedeeld in de *Mnemosyne van H. W. Tydeman* en *N. G. van Kampen*, *III Deel. bl.* 273 *en verv.*, in welke hij ook, hier en daar, den dubbelden rijmklank van het oorspronkelijke trachtte weder te geven:

Naast het Kruis, met schreijende oogen
Stond de Moeder, diep bewogen,
Daar de Zoon doornageld hing,
En haar in 't verzuchtend harte,
Overstelpt van wee en smarte,
Een doorborend slagzwaard ging.

Hoe bedrukt, hoe neergeslagen,
Moest die zegenrijke klagen,
Om Gods eenig kind, haar Zoon;
Ach! hoe streed zij, ach! hoe kreet zij,
En wat boezempijnen leed zij;
't Roemrijkst kind aan 't kruis ten toon!

Ook *Bilderdijk*, onze groote dichter, gaf eene, doch vrije, na-

 vol-

volging van het schoone lied in dezelfde *Mnemosyne*, *t. a. pl. bl.* 279 *verv.* ook te vinden in zijne: *Nieuwe Dichtschakeringen I D. bl.* 99. Dus luiden de beide eerste strophen:

Met de tranen op de wangen,
In het knellendst boezemprangen
  Bij het kruis, dat Jezus droeg,
Stond de Moeder, neergebogen,
Met in rouw verstarrende oogen
  Die zij nokkende op Hem sloeg.

O! hoe was u 't hart benepen,
Van wat zielsangst aangegrepen;
  Hoe doorpriemd met stoot op stoot;
Gij, gezegendste aller vrouwen,
Dus Gods Eenige aan te schouwen!
  Dus, den wellust van uw schoot!

Waarschijnlijk heeft het lied tot nog meer dichterlijke navolgingen in onze taal aanleiding gegeven, welke mij echter onbekend zijn.

In Duitschland is het getal van dichterlijke overzettingen en navolgingen groot; waarover men zien kan *Mohnike a. a. O.* 435 *sqq.* Uit de voor het best gekeurde, te vinden in den *Teutschen Merkur* van *Wieland*, *a. a. O. S.* 101. *ff.* deel ik de twee eerste Strophen mede:

Schaut die Mutter voller Schmerzen,
Wie sie mit zerrissnem Herzen
  Unterm Kreuz des Sohnes steht:
Ach wie bangt ihr Herz, wie bricht es,
Da das Schwert des Weltgerichtes
  Tief durch ihre Seele geht.

O wie bittrer Qualen Beute
Ward die Hochgebenedeite
  Mutter des Gekreuzigten.
Wie die bange Seele lechtzet;
Wie sie zittert, wie sie ächzet,
  Des Geliebten Pein zu sehn.

Het

Het beroemde lied is door de schoone muziek, welke vroeger en later voor hetzelve vervaardigd werd, nog beroemder geworden. Die van den Napolitaanschen Toonkunstenaar *Pergolesi*, algemeen voor een der voortreffelijkste gewrochten der Toonkunst gehouden, heeft alle andere compositien, zelfs die van eenen *Joseph Haydn*, overschaduwd. Hare hooge voortreffelijkheid, is zij welligt verschuldigd aan de bijzondere omstandigheden onder welke zij is te voorschijn gebragt. *Pergolesi* vervaardigde dezelve, toen hij, van wegen zijne zwakkelijke gezondheid, te *Torre del Greco*, aan den voet van den *Vesuvius*, in stille afzondering leefde, en, hoezeer naauwelijks drie en dertig jaren oud, zijn kort daarop gevolgd einde reeds voelde naderen. — Eene der laatste uitgaven is: *Stabat Mater für zwei Sopranstimmen, von G. B. Pergolesi. Im vollstandigen Klavierauszugen, mit Lateinischem und Deutschem Texte, herausgegeben von Carl Klage, Berlin* 1824.

Wij laten nu den Hymnus zelven volgen, zoo als hij in den bedoelden Codex der werken van *Bernardus*, en wel tusschen zijne gedichten, den *Jubilus* en den *Planctus*, zonder eenig voor of naschrift, voorkomt.

HYMNUS DE DOLORE BEATAE MARIAE (1).

Stabat mater dolorosa
Juxta crucem lacrimosa
Dum pendebat filius
Cujus animam gementem
Contristantem (2) et dolentem
Pertransivit gladius.

O

(1) Het opschrift luidt zeer verschillend. Meestal is het: *Planctus beatae Mariae Virginis*; ook wel: *Mariae compassio*; *Mater dolorosa*; *Sequentia de septem doloribus Mariae Virginis*; of kort weg: *Sequentia*. — Het woord *Sequentia*, is eene algemeene benaming voor zekere soort van Roomsche Kerkgezangen, welke op het eerste *Halleluja* plegen te volgen. *Du Cange* heeft: „*Sequentia*, canticum exultationis, quae et *Prosa* dicitur, sic appellatum, *quia pneuma jubili sequitur*, inquit *Durandus L. IV. c.* 21." Vandaar is *Sequentiarius*, i. e. Codex, quo continentur sequentiae.

(2) *Contristatam*, a manu secunda. De gewone kerkelijke uitgaven hebben *contristantem*. Zoo ook Stella.

O quam tristis et afflicta
Fuit illa benedicta
Mater unigeniti
Quae merebat et dolebat
Dum videbat et tremebat (1)
Nati poenas incliti.

Quis est homo qui non flèret
Matrem Christi si videret (2)
Tanto in supplicio (3)
Quis non posset (4) contristari
Matrem Christi (5) contemplari
Dolentem cum filio.

Pro peccatis suae gentis
Vidit Jesum in tormentis
Et flagellis subditum
Videns (6) suum dulcem natum
Morientem desolatum
Dum emisit spiritum.

Eya mater fons amoris
Me sentire vim doloris
Fac ut tecum lugeam
Fac ut ardeat cor meum
In amando Christum deum
Sibi ut (7) complaceam.

Sancta

(1) Gew. kerk. uitg. *et tremebat cum videbat.* Stella heeft *dum.*
(2) Zoo ook St. maar de g. k. u. *Christi matrem cum videret.*
(3) G. k. u. en St. *in tanto. s.*
(4) G. k. u. *posset non.* — Stella *non potest.*
(5) G. k. u. *Piam matrem.* Stella als in ons HS.
(6) G. k. u. *vidit.* Ook Stella.
(7) G. k. u. *ut sibi.* Stella : *et sibi.*

Sancta mater istud agas
Crucifixi fige plagas
Cordi meo valide
Tui nati vulnerati
Jam (1) dignati pro me pati
Poenas pro me (2) divide.

Fac me vere tecum flere
Crucifixo condolere
Donec ego vixero
Juxta crucem tecum stare
Tibi me consociare (3)
In planctu desidero.

Virgo virginum praeclara
Mihi jam non sis amara
Fac me tecum plangere
Fac ut portem Christi mortem
Passionis ejus sortem
Et plagas recolere.

Fac me plagis vulnerari
Cruce fac me hac beari (4)
Ob amorem filii (5)
Flammis urar ne succensus (6)
Per te, virgo, sim defensus
In die Judicii.

Fac

(1) G. k. u. *Tam.* ook St.
(2) G. k. u. en St. *mecum.*
(3) G. k. u. *Te libenter sociare.* ook St.
(4) G. k. u. *Cruce hac inebriari.* St. *cruce fac inebriari.*
(5) Stella en sommige kerkelijke uitgaven: *et cruore Filii.*
(6) G. k. u. en St. *inflammatus et accensus.*

Fac me cruce custodiri
Morte Christi praemuniri
Confoveri gratia
Quando corpus morietur
Fac ut animae donetur
Paradisi gloria. Amen!

D E

DE

TWISTZAAK

VAN DEN HOOGLEERAAR

JOHANNES MACCOVIUS,

door de Dordrechtsche Synode, ten jare 1619 beslecht.

DOOR

J. HERINGA Ez.
Hoogleeraar te Utrecht.

DE
TWISTZAAK
VAN DEN HOOGLEERAAR
JOHANNES MACCOVIUS,
door de Dordrechtsche Synode, ten jare 1619 beslecht.

Onder het goede, dat door de Nationale Synode te Dordrecht, in de jaren 1618 en 1619 is gesticht, mag men wel tellen de beslechting van eene ergerlijke twistzaak, in welke de geleerde Poolsche Edelman JOHANNES MACCOVIUS, (in de landtaal MAKOWSKY genaamd,) Doctor en Professor der Godgeleerdheid te Franeker, gewikkeld was, en welke reeds vele vruchtelooze zorgen, aan de Gedeputeerde Staten van Vriesland, aan de Verzorgers der Vriesche Hoogeschool en aan Kerkelijke Vergaderingen in die Provincie, had veroorzaakt.

§. 1.

Stilzwijgen van de gedrukte Handelingen, *van* BAUDARTIUS *en* DE VRIJ.

In de gedrukte Handelingen der Dordrechtsche Synode, is het verslag van deze twistzaak zorgvul-

 dig

dig vermeden: men vindt er zelfs den naam des Hoogleeraars niet in genoemd. Er wordt slechts, op vier plaatsen, met een enkel woord gewaagd, van eene bijzondere zaak, uit Vriesland aan de Synode verzonden, door haar, in twee afzonderlijke Zittingen, behandeld, en eindelijk tot eene minnelijke schikking gebragt. In het verslag van de honderd negen en dertigste Zitting, gehouden den 25 April, vóór den middag, heet het: *Acta est particularis causa, quae ex Frisia ad Synodum transmissa erat.* In dat van de honderd één en veertigste, gehouden den 26 April, vóór den middag: *Acta fuit eadem causa particularis Frisica.* Van de naastvolgende Zitting, op denzelfden dag, na den middag gehouden, wordt insgelijks alleen gemeld: *Hac Sessione causa eadem Frisica continuata est.* Eindelijk staat er, na het verhaal van andere zaken, voorgevallen in de honderd twee en vijftigste Zitting, op den 4 Mei, na den middag, alleen dit geboekt: *Plenius quoque hac Sessione examinata, et amice transacta fuit causa Frisica.*

GULIELMUS BAUDARTIUS, Predikant te Zutphen, zwijgt geheel van deze twistzaak, in zijne *Memoryen ofte Cort Verhaal der gedenck-weerdichste so kercklicke als werltlicke Gheschiedenissen*, voor de eerstemaal in het jaar 1620 uitgegeven, en vermeerderd bij de tweede uitgaaf ten jare 1624. Een stilzwijgen, te meer opmerkelijk, omdat hij vele bijzonderheden, in de Dordrecht-

drechtsche Synode voorgevallen, behandelt op het jaar 1618 en 1619, en zelfs, in zijn verhaal van het laatstgemelde jaar, *een Register van het verhandelde in Synodo Nationali* opgeeft. (1)

FREDERICK DE VRIJ, Burgemeester van Amsterdam, maakt er ook geen gewag van, in zijne *Historie ofte kort ende waerachtich Verhaal van den Oorspronck ende Voort-ganck der kerckelijcke Beroerten in Hollandt.* Amst. 1621.

§. 2.

Berigten

1. Van EPISCOPIUS.

Wat men dan, tot nu toe, van deze zaak gewoonlijk geschreven heeft, berust op berigten, *deels* van ons onbekende Personen, die de openbare Zittingen der Synode hebben bijgewoond, *deels* van een aanzienlijk Lid der Synode, wiens aanteekeningen, na zijnen dood, in het licht zijn gegeven.

Het eerste berigt is geschreven, door den bekwaamsten Voorstander der gedaagde Remonstranten, den Hoogleeraar SIMON EPISCOPIUS. Het komt voor, in het zonder naam van Schrijver of Drukker, ten jare 1619, uitgegevene *Antidotum, ende Naerder Openinghe van het eyghene ghevoelen des Nationalen Synodi ghehouden bin-*

(1) Tweede Druk, bladz. 41—46.

binnen Dordrecht, annis 1618 en 1619. Tot onderrechtinge ende onderwijsinge der ghenen, die de CANONES *van het selfde Synode souden moghen komen te lesen; cortelyck ende* VOORLOOPERS *wijze gestelt.* 124 bladz. in 4. In het tweede *Capittel* van dit werk, beweert de Schrijver, dat de Dordrechtsche Synode een veel harder gevoelen aangaande Gods voorbeschikking is toegedaan geweest, dan zij in hare *Canones* heeft uitgedrukt. Ten bewijze voor deze stelling, zegt hij, onder anderen, bladz. 24, 25. *Doet alhier ten vijfden by, dat den Poolschen Doctor* Makouwzki, *teghenwoordigh* Professor *tot* Franiker *in Vrieslandt, niet tegenstaende dat hy het alder-hartste ende alder-wreedste ghevoelen, dat oyt iemandt heeft ghehadt, selfs Zwinglius, Nicasius van der Schueren, of Piscator, opentlijck al-daer in de Vniversiteyt leert, ende in sijne disputatien staende houdt, ja die hij oock seer schandelijck in openbaren druck uyt-gheghleven heeft; ja niet teghenstaende dat hy tegen* D. Sibrandum *sijnen collegam (met den welcken hy in bittere ende doodelijcke vijandtschap altijdt leeft ende omme-gaat,) in de volle Synode heeft ghepresenteert te verdedighen ende voor te staen,* dat Godt den menschen verordineert tot de sonden als sonden; *verclarende rondt uyt, dat inghevalle men het selvighe niet en sustineerde, dat men nootsakelijck sijne voeten in de schoenen van de Remonstran-*

stranten steken, ende van de principaelste leeraers der Kercken, die het selve volmondigh hebben ghedreven, af wijcken moeste; dat desen Professor, segh ick, by de Synode niet alleen niet en is ghedeporteert, maer ter contrarien voor een suyver ende rechtsinnigh leeraer, die aen gheene ketteryen, ja aen gheen dwalingen schuldich is, verclaert, ende de hant op 't hooft gheleydt is, doch alleen vriendelijck gewaerschout ende vermaent, sich te willen wachten ende onthouden van eenige rouwe ende aenstootelijcke manieren van spreken, die in de gemeene man soo wel niet en willen, en van de teere magen qualijc konnen verdouwt worden.

Dit *Antidotum* is later, in het Latijn vertaald, na den dood van EPISCOPIUS, uitgegeven in het *tweede* Stuk des *tweeden* Deels van 's Mans *Opera Theologica*, Rott. 1665. pag. 10—47. Hier luidt des Schrijvers beweerde dus, pag. 24. *Illud diligenter attendatur quinto loco quod* Makovius Polonus, Theologiae Doctor et in academia Franequerana apud Frisios professor, *non obstante eo, quod sententiam de praedestinatione, omnium quae unquam assertae, aut ab ipso Zuinglio, Nicasio vander Schueren et Piscatore propugnatae fuerunt, maxime horrendam et crudelem, in academia ista publice profiteatur ac tueatur, editisque non ita pridem thesibus eam publicârit et in vulgus disseminaverit, quin imo, quod magis est, in ipsa Synodo contra collegam suum Sibrandum*

Lubberti (*cum quo simultates immortales assiduè exercet*) *sese defensurum receperit*. Deum velle peccata, Deum ordinare homines ad peccatum qua peccatum est, Deum neutiquam velle ut omnes homines salventur, *et similia alia multa, aperte declarans nisi illud sine scrupulo et disertè affirmetur, necessum fore, ut in Remonstrantium sententiam pedibus eatur, et à praecipuis ecclesiae doctoribus, in quorum scriptis* id *κατὰ τὸ ῥητὸν passim fere legere est, aperte discedatur; Quod, inquam, hic professor non modo non sit à Synodo ob eam sententiam pertinaciter defensam in ipsa Synodo, professione motus et exauthoratus, sed etiam pro puro et orthodoxo habitus ac renunciatus, adeo quidem* ut nullius illum haereseos aut erronei dogmatis reum esse *publico Synodi testimonio declaratum sit; unde et adhibita tantum hac cautione salutari et blanda dimissus est, ut sibi caveret ab ejusmodi loquendi modis, qui offensionem parere possent tenellis auribus, quosque rudes et tantorum arcanorum vel ignari vel incapaces digerere ac concoquere nondum valent: utque non leviter reprehenderet distinctiones theologorum qui de ecclesia Jesu Christi bene meriti sunt.*

§. 3.

2. *Van* UYTENBOGAERT *en* DWINGLO.
Stilzwijgen hierop van TRIGLANDIUS.

Het tweede berigt is van eenen niet minder hevigen bestrijder der Dordrechtsche Synode, den door

door haar veroordeelden BERNARDUS DWINGLO, volgens opgave van ADRIAAN VAN CATTENBURGH, (2) en komt voor, in het eerste Deel van het werk, genoemd: *Grouwel der verwoestinghe staende in de heylighe plaetse: dat is, Claer ende warachtig Verhael vande voornaemste Mis-handelinghen, onbillijcke Proceduеren ende Nulliteyten des Nationalen Synodi, ghehouden binnen Dordrecht, inde jaren* 1618 en 1619. *Ghedruckt* (zoo het heet) *t' Enghuysen*, 1622. 4. In dit werk (3) wordt beweerd, dat de gedrukte Handelingen der Synode geen geloof verdienen, onder anderen, omdat sommige zaken, wijd en breed behandeld, er niet in geboekt zijn. *Neemt maer* (zegt de Schrijver) *tot exempel de saecke van* Makouski Professor *tot Franecker, welcke van valsche en Kettersche Leere, jae van Manichaische lasteringhen voor de Synode beschuldight zijnde, is de saecke tusschen hem, ende sijne aen-claghers, midtsgaders* Doctor Sibrandus (*den welcken* Makouski *wederom van valsche leere beschuldighde*) *met grooter hevigheydt ghedreven en dickwils in de Synode verhandeldt, daer 't dan soo toe-ginck, datter gheen kleyne verbitteringhe onder de Synodalisten uyt quam te ontstaen, sulcks dat* Gomarus *den voorsz.* Makouski *eens in 't particulier voor*

(2) *Bibliotheca Scriptorum Remonstrantium*, Amst. 1728. 8. pag. 55, 56.

(3) *Eerste Deel*, bladz. 57.

voor een staeck, voor een babook, ende ezel in 't aensicht ghescholden heeft. Elders (4) wordt der Synode ten laste gelegd, dat zij verscheiden groote en gewigtige verschilstukken met een geheel stilzwijgen is voorbijgegaan: en, ten bewijze daarvan, wordt er onder anderen gezegd: *de grouwelijcke opinien van* Piscator, *met welcken verscheyden Synodalisten accorderen, die* Makovius, Professor *tot Franeker, inde Synode rondt uyt verdedichde, lietmen nae te examineren ende decideren.*

Een derde berigt is afkomstig van JOH. UYTENBOGAERT en BERN. DWINGLO. (5) Het komt voor op

(4) *Tweede Deel*, bladz. 135.

(5) Dat deze twee mannen voor Schrijvers van dit *Historisch Verhael* moeten gehouden worden, maak ik op uit de berigten van JACOBUS LEYDEKKER en ADRIAAN VAN CATTENBURGH. De eerste schrijft, in de *Voor-af-spraak* voor zijn boek: *Eere van de Nationale Synode van Dordregt — voorgestaan en bevestigd*, Amst. 1705. bladz. 18. dat dit werk, 't welke in 1623. voor het eerst, zonder melding van Schrijver of Drukker, uitkwam, ten jare 1643. weder is uitgegeven, op naam van B. D. dat is, BERNARDUS DWINGLO, en hij voegt er bij, als eene bekende zaak, dat UYTENBOGAERT en DWINGLO, in Braband bij één zijnde, elkander, in het vervaardigen van zoodanige Schriften, geholpen hebben. Dit berigt van LEYDEKKER wordt bevestigd, door dat van den Hoogleeraar VAN CATTENBURGH, die, in zijne *Bibliotheca Scriptorum Remonstrantium*, Amst. 1728. pag. 55, 56. het *Historisch Verhael* op naam van DWINGLO stelt, en pag. 136, 137. op dien van UYTENBOGAERT. 't Is waar, dat FOPPENS, *Biblioth. Belg.* pag. 749.

BUR-

op fol. 206. in het *Historisch Verhael, van 't ghene sich toegedraeghen heeft binnen Dordrecht, in de jaeren* 1618 *ende* 1619. *tusschen de Nationale Synode der Contra-Remonstranten, ende hare geassocieerde ter eender, ende de Geciteerde Kercken-Dienaeren Remonstranten, ter ander zijden. Vytgegeven van weghen de Kercken-Dienaeren Remonstranten in 't ghemeyn; ende insonderheyt de Geciteerde op de Dortsche Synode.* 1625. fol. Dit berigt luidt dus: *Ondertusschen dat eenighe van de Gecommitteerde Heeren Politycken nae den Haghe waeren ghereyst, om 't ghebesoigneerde over de vijff articulen aen haere Hog. Mog. de Staten Ghenerael over te brenghen, ende van alles rapport te doen, soo wiert inde Synode eenighe daeghen lanck verhandelt de saecke van* Joannes Makovius *Professor Theologie tot Franiker in Vrieslandt, die vande Clas-*

BURMAN, *Traiect. erud.* pag. 439 en REGENBOOG, *Historie der Remonstranten*, II D. bladz. 385. alleen UYTENBOGAERT als Schrijver noemen: doch zij ontkennen niet, dat DWINGELO, die, als Gedaagde onder de Remonstranten, te Dordrecht was ten tijde der Synode, zijn deel aan het *Historisch Verhael* gehad hebbe; en hun stilzwijgen kan niet opwegen tegen de stellige verklaring der twee genoemde Schrijvers. Door de meerdere vermaardheid van UYTENBOGAERT werd DWINGELO ligtelijk vergeten. Hier komt bij, dat het *Historisch Verhael* is gedrukt, in vereeniging met, en ten vervolge op een ander werk van eerstgenoemden: *Oorspronck ende Voortganck der Nederlantsche kerckelijcke verschillen tot op het Nationale Synodus van Dordrecht.*

Classe van Franiker beschuldicht was voor de Nationale Synode van valscheyt in de leere; ende onder anderen mede, dat hy met de Mani-chaische *ketterije besmet was, om dat hy niet alleen leerde dat alle dingen nootsaeckelijck geschieden, maer oock selfs dat Godt de menschen veroordineert tot de sonden voor soo verre als 't sonden selfs zijn, ende andere grove poincten meer. Waerop* Makovius *voorsz. dat bekennende, ontkende dat het dwalinghen oft ketterijen waeren, bewijsende uyt de boecken van verscheyden Ghereformeerde Leeraers, dat sulcks het gevoelen van de Kercke was. Waer over, mitsgaeders andere poincten meer daer de voorsz.* Makovius *mede werde beschuldicht, oock wederom synen mede Professor* Sibrandum Lubbertum *ter ander zyden selfs beschuldichde, nae dat verscheyden maelen in de Synode langhe was gehandelt, niet sonder hevicheydt, en groote ontsteltheyt van sommighe, die in 't particulier* Makovium *daer over heftich bekeven, voor een esel, een staeck, en plompaert scholden, als onder anderen* Gomarus *dede, soo is noch ten laetsten, door veel tusschen spreeckens, om den wederpartijen den mont niet open te doen, ende haer eygen schande niet te openbaren, de selfde sake in der minne also afghedaen ende beslechtet, dat* Makovius *in zijn professie gheblęven is; oock sijne leere niet ghecondemneert, nochte ghecensureert, maer veel eer goedt ghekent ende recht-*

rechtsinnich verklaert, alleen dat hy vermaent is die voorsichtelijck voor te stellen, en sich te onthouden van eenighe manieren van spreecken, die aenstoot geven.

UYTENBOGAERT schijnt dit verhaal naderhand eenigermate te hebben willen verbeteren, in de *Kerckelijcke Historie*, na zijnen dood uitgegeven, ten jare 1646. bladz. 1146, 1147. Dus schrijft hij: *Reysden voorts eenige Politijcke Heeren na den Hage, om van alles rapport te doen: geduyrende welcker absentie, de* Synodus *eenige dagen besich was met de saecke van* Johannes Mackovius *Professor Theologie tot Franiker in Vrieslandt, die van de Classe aldaer beschuldicht was voor dese* Synode, *van valscheyt inde leere, ende onder andere, dat hy met de* Manicheische *ketterye besmet was, om dat hy niet alleen leerde; dat alle dingen nootsaeckelijck geschieden, maer oock; dat Godt de menschen verordineert tot de sonden, selfs voor soo veel het sonden zijn.* Mackovius *bekende het, maer ontkende, dat het dwalingen of Ketteryen waren, willende bewijsen uyt de boecken van verscheyden Gereformeerde leeraers dat sulcx het gevoelen der Kercke was. Hier over was groote ontsteltheyt ende viel groote hevigheydt, oock met* Sibrando Lubberti, *ende* Gomaro, *doch wierdt de saecke ten laesten, om den wederpartijen den mondt niet open te doen, soo men seyde, inder minne beslicht, met vermaninge al-*

alleen aen Mackovium *voorsichtelijk sijn saecke voor te stellen, ende sich te onthouden van manieren van spreecken, die aenstoot geven.*

Vreemd kan het schijnen, dat de Leydsche Hoogleeraar TRIGLANDIUS, in zijn uitvoerig werk: *Kerckelycke Geschiedenissen, ende Aenmerckingen op de Kerckelycke Historie van* JOHANNES WTENBOGAERT, te Leyden, ten jare 1650 uitgegeven, zóó veel ik althans zien kan, de zaak van MACCOVIUS niet aanroert, en den Geschiedschrijver, wiens verhalen hij anders op den voet nagaat, noch tegenspreekt, noch toestemt; te meer, daar hij, ten jare 1618 en 1619 Predikant te Amsterdam zijnde, als Afgevaardigde van de Noord-Hollandsche Synode, de hoogste Kerkvergadering te Dordrecht heeft bijgewoond, en in dezelve een werkzaam Lid is geweest. Welligt herinnerde hij zich, op zijnen ouden dag, het voor dertig jaren gebeurde niet naauwkeurig genoeg, om er over te schrijven. Mogelijk vreesde hij ook, iets te boek te stellen, wat min vereerend mogt zijn voor de nagedachtenis van éénen der drie beroemde Mannen, welke het meest in de twistzaak betrokken waren geweest. Hoe het zij, het stilzwijgen van TRIGLAND kon niet anders, dan eenig gewigt bijzetten aan de verhalen van UYTENBOGAERT.

§. 4.

§. 4.

5. *Van* BALCANQUAL.

Eerst veertig jaren na het houden der Synode, komt de getuigenis ten voorschijn van een bekend en aanzienlijk lid dier Kerkvergadering, WALTER BALCANQUAL. Deze Geleerde, door Jacobus I. Koning van Groot-Britannie, in naam der Schotsche Kerken afgezonden, nam eerst zitting op den twintigsten December, 1618. Hij maakte, in de Vergadering zelve, aanteekeningen van hetgene hij zag en hoorde. Hiervan deelde hij, van tijd tot tijd, het merkwaardigst geachte mede aan DUDLEY CARLTON, 's Konings Afgezant bij de Staten-Generaal, in brieven, geschreven van den 23 Januarij tot den 25 April 1619, en schreef van het daarna voorgevallene een beknopt en geregeld dagverhaal. Het eene en andere werd, na zijnen dood, door den beroemden JOANNES PEARSON, aan het licht gebragt, in het tweede deel der *Golden Remains of the evermemorable Mr.* JOHN HALES, Lond. 1659. 4. (6) Namelijk Mr. HALES, Kapellaan van gezegden Ambassadeur, had aan dezen Staatsman berigten, aangaande de vroegere handelingen der Synode, medegedeeld, in

(6) Verg. JO. HALESII *Vita*, scripta a JO. LAUR. MOSHEMIO, praemissa HALESII *Historiae Concilii Dordraceni.* Hamb. 1724. 8. p. 190—192.

in brieven van den 24 November, 1618, tot den 7 Februarij, 1619. Dr. PEARSON achtte het dus van belang, die van BALCANQUAL er bij te voegen. Het Engelsche oorspronkelijke is mij nog niet voorgekomen. Doch ik bedien mij van de Nederduitsche vertaling, bezorgd door den Hoogleeraar bij het Kweekschool der Remonstranten te Amsterdam, PHILIPPUS VAN LIMBORCH, in de *Korte Historie van het Synode van Dordrecht, vervatende eenige aenmerkelijke en noyt voorhenen ontdekte bysonderheden: begrepen in brieven van Mr.* JOHN HALES; *en Dr.* WALTER BANCANQUAL. *Vertaelt uyt het Engelsch.* 's Gravenh. 1671. in 12. Met deze Nederduitsche vertaling vergelijk ik, zoo dikwijls dit eenige opheldering kan geven, de Latijnsche, door bezorging van denzelfden Hoogleeraar vervaardigd, en aan de geleerde wereld medegedeeld, in de tweede uitgave der *Praestantium ac eruditorum Virorum Epistolae Ecclesiasticae et Theologicae*, Amst. 1683, en herhaald in de derde, Amst. 1704. Zie hier dan het verhaal van BALCANQUAL. (7)

De

(7) Men vindt dit verhaal, in de Nederduitsche vertaling, en in de derde uitgaaf der Latijnsche, op de hierbij aangewezen plaatsen.

Zitting CXXXVIII.	*Nederd.*	bl. 350, 351.	*Lat.*	p. 572.
—— CXL.	——	— 353, 354.	——	— 572., 573.
—— CXLI.	——	— 354—357.	——	— 573.
—— CXLII.	——	— 357, 358.	——	— 573.

Zit-

De honderd acht en dartigste Sessie, *den* 25ᵉⁿ April, (8) *nieuwen stijl.*] *Word ghelesen een versoek-schrift van* Johannes Maccovius *Professor der* Theologie *in de academie tot Franeker, waer in hy swaerlijk* (9) *klaegt, dat hy by de Staeten van Friesland beschuldigd was* (10) *van ketterije, door* D. Sibrandus Lubbertus; *versoekt derhalven ootmoedelijk, dat de Sinode van de gansche saeke kennisse wil nemen, op dat, na dat se* Sibrandus *ghehoord hebben, hy voor sich selfs mogt spreken: ten minsten* (11) *dat* Sibrandus *en hy uit de Sinodalen goede mannen mag verkiesen, die dit gansche werk neer-*

stig-

Zitting CXLV.	*Nederd.* bl. 364, 365.	*Lat.* p. 574.
—— CLII.	—— 373, 374.	—— 576.

(8) BALCANQUAL verschilt, in het tellen der Zittingen, van de *Handelingen* der Synode, op deze wijze:

De *Zitting* van

25 April, vóórm.	is in de *Handd.* CXXXIX.	bij BALC.	CXXXVIII.
26 ——	—— —— CXLI.	——	CXL.
—— nam.	—— —— CXLII.	——	CXLI.
27 —— vóórm.	—— —— CXLIII.	——	CXLII.
29 ——	—— —— onbekend	——	CXLIII.
—— nam.	—— —— CXLIV.	——	CXLIV.
30 —— vóórm.	—— —— CXLV.	——	CXLV.
4 Mei, nam.	—— —— CLII.	——	CLII.

(9) Lat. *gravissime.*

(10) Lat. *insimulatum fuisse.*

(11) In de uitgave der Latijnsche Vertaling is eene zinstoorende drukfout ingeslopen, door de verplaatsing van een *komma.* Men leest er: *ut, audito Sibrando, ipse possit dicere pro se saltem, ut Sibrandus et ipse* enz.

stiglijk (12) *ondersoeken en op de Sinode brengen.* (13) *De President versoekt* D. Sibrandus, *dat hy syne meeninghe van dese geheele twist voor de* Sinode *sou openen.* Sibrandus *ontkent, dat hy oit een beschuldiger van* Maccovius *geweest is; maer hy bewijst met het getuigenisse van twee Friesche broederen, dat hy* (14) *van de* Classis *te* Franeker *beschuldigd is gheweest, maer dat hy* (15) *uit last van de Heeren Staeten van Friesland, en op het versoek van de voornoemde* Classis, *alleen voor dien tijd de mond van de* Classis *geweest is; oversulks protesteert hy, gelijk hy voorhenen in dese twist geen party en was geweest, dat hy alsoo ook nu in geenerlei manieren voor party gehouden en wil wesen. De Heer President verhaelt, dat het behoorlijk* (16) *was, dat de Sinode van dese saeke kennisse nam, om dat de Heeren Staeten van Friesland dit ernstlijk begeren, door haere brieven aen de Heeren Gedeputeerden, als ook, dewijle se hier op de Sinode* (17) *alle de stukken en acten, die in dit geding bij heur betuigd*

(12) Lat. *diligenter.*

(13) Lat. *et ad Synodum referant.*

(14) Namelijk MACCOVIUS. In de Latijnsche vertaling is dit duidelijker: IPSUM *à classe Franekerana fuisse accusatum;* SE *autem* enz.

(15) Namelijk SIBRANDUS Zie de voorgaande aanteekening.

(16) Lat. *conveniens.*

(17) Lat. *huc ad Synodum.*

tuigd waeren (18) *oversonden. Word derhalven van de Sinode gevraegd, nademael* Sibrandus *geen party en is, of* Maccovius *self eerst ghehoord moest worden, of datmen in sijn afwesen uit de Acten der Staeten van Friesland kennisse van de saeke sou nemen. De Sinode vond goed, dat eerst de Acten voorgelesen souden worden, en datmen daer na, indien het nodig was*, Maccovius *opentlijk* (19) *sou hooren.*

De honderd veertigste Sessie. *den* 26ste April. *nieuwen stijl.*] *Word gelesen een ander versoek-schrift van* Maccovius, *waer in hy versoekt, dat 'er scheids-mannen verkoren mogten worden, en dat sijn antwoord op de dolinghen, die hem voorgheworpen waeren, en sijne verklaering, ghelesen mogt worden.*

Worden voorgelesen de Acten van de saeke van Maccovius, *die van de Staeten van Friesland aen de Sinode overgesonden waeren; en eerst wierden gelesen vijftig doolingen, die* Maccovius *in de* Classis *te Franeker voor geworpen waeren, die gy in mijn ander Sinodisch boek kunt nasien:* (20) *welke in der daed soo haest ook*

(18) Lat. *acta in lite hac apud ipsos contestata.*

(19) Lat. *coram.*

(20) Van dit andere Synodische boek, waarin die vijftig dwalingen te lezen waren, (Lat. *quos videre poteris in altero meo libro Synodico:*) weet ik niets te berigten. VAN LIMBORCH schijnt er ook niets van geweten te hebben.

ook als se ghehoord wierden, uitgenomen een oft twee, niet en scheenen van soo grooten gewichte te zijn, dat daer om een gheleerd man voor de Sinode behoorde beschuldigd te worden: de meeste daer af ontstonden uit die seer gemeene distinctie oft onderscheidinghen van het ghene dat natuerlijker en sedelijker wijse werkt, (21) *die van den beschuldigher qualijk verstaen was.*

De honderd een en veertigste Sessie. *op den selfden dag, na den middag.*] *Word gelesen een antwoord van* D. Maccovius *op de doolingen die hem opgedicht waeren; daer na noch een korter antwoord; in beide die antwoorden gaf hy op de schulden,* (22) *die hem opgelegt waeren, voldoeninghe over genoeg; vermids hy sommighe doolingen ontkende, sommigen verklaerde.*

Word gelesen een brief van de Theologische faculteit tot Heidelberg *aen de Staeten van* Friesland, *waer in de Theologische faculteit de Heeren Staeten van* Friesland *vermaent, dat se niet souden toelaeten, dat sulke ydele, onnutte, metaphysische, donkere en valsche stellingen in haere schoolen besin-twist oft bedisputeerd wierden, hoedanighe stellingen onlangs in de academie te* Franeker *van de Traductie oft*

(21) Lat. *ex ista receptissima distinctione agentis physice et moraliter.*

(22) Lat. *criminibus.*

oft voord-telinge der ziele onder Maccovius *besin-twist en bedisputeerd waeren.*

De Heer President vraegt van de Sinode, of de wijdloopiger verklaering van Maccovius, *welke hy hier de Sinode voordraegt,* (23) *ook in de Sinode moest ghelesen worden, en op wat wijse men in dese saeke sou voordgaen.* (24) *Eenigen van de uitheemsche godt-geleerden seiden, dat die vijftig dolingen op vijf oft ook wel op vier ghebracht konden zijn geworden; en dat daer in geen schuld van ketterije, ghelijk voorgeworpen was, bespeurt en wierd. Alle de uitheemschen meenen dat de saek door Gedeputeerden moest verhandelt worden, en willen dat 'er twee uitheemschen toe genoemt souden worden, en even soo veel Nederlandsche Professoren, waer by twee Leeraers gevoegd konden worden, die van de gansche saeke kennisse moggten nemen, en op de Sinode brenghen:* (25) *de meesten van heur meenen, dat de lange verklaering van* Maccovius *in de Sinode niet en behoefde gehoord te worden, maer dat men die ook sou laeten blijven by de Ghedeputeerden.* (26) *Die van* Geneven *alleen hielden desen raed niet voor goed:* Deodatus *wilde dat de saek aen de Pro-*

(23) Lat. *quam hic offert Synodo.*

(24) Lat. *et qua ratione pergendum sit in hac causa.*

(25) Lat. *et referant ad Synodum.*

(26) Lat. *non audiendam in Synodo, sed referendam etiam ad deputatos.*

Provincialen alleen sou verblijven na het vertrek der uitheemschen; maer Tronchinus, *dreef in eene reden seer hevig, dat* Maccovius *in geenerlei maniere opentlijk* (27) *gehoord moest worden: maer datmen met hem moest handelen even eens als men met de Remonstranten en met* Episcopius *gehandeld had: datmen hem moest oordeelen uit sijne schriften: over welk oordeel, tegen een mensch die in geenerlei wijse van valsche leere verdacht was, alle heur verwonderden. Toen* D. Sibrandus *sijne stem moest geven, voer hy seer onmanierlijk* (28) *uit tegen* Festus, *en verweet hem eene seer groote ondankbaerheid tegen hem: en las voord een nieuw register van* D. Maccovius *meiningen op, die van de selfde aert waeren als de voorige.* Festus, *na dat hy verlof om te spreken van den President had verkregen, gaf* D. Sibrandus *seer sediglijk* (29) *bescheid, en verhaelde, dat die* Theses *niet te saemen ghesteld waeren van* D. Maccovius, *maer van eenen* Parkerus, *een seer geleerd jongman, en die van alle vermoeden van eenighe valsche leere ten hoogsten vreemd was: en of schoon nu* Sibrandus *weigerde de party en naem van een beschuldiger te draegen, dat hy nochtans van sommige geloofweerdige per-*

soo-

(27) Lat. *coram.*
(28) Lat. *immodeste satis.*
(29) Lat. *modeste satis.*

soonen verstaen had, dat D. Sibrandus *alle die doolingen die* Maccovius *op-gedicht waeren, uit die en andere stellingen van sijne voorlesingen te saemen gheraept had.* (30) *Soo haest* D. Sibrandus *dit hoorde, was hy geweldig heftig ontsteld, en riep Godt tot tweemael toe tot een wreeker over sijne ziele* (31) *indien sulks waer was: soo dat de Heer President hem menigmael ghebood te denken op eene sedigheid die den heiligen betaemde, en de eerbiedigheid die hy de Sinode schuldig was.* (32)

De hondert twee en veertigste Sessie. *den* 27sten April *nieuwen stijl.*] *Men ging voord in de stemmen om te vraegen van de saeke van* Maccovius. *De meesten verwonderden heur, dat hy om die stellingen van ketterije kon verdacht worden, voornamentlijk toen een van de Zuidhollandschen getuigde, dat* D. Amesius *die stellingen eerst gesien en voor goed gekeurd had, en dat hy gereed was, om se nu noch staende te houden. eindelijk wierd met de meeste stemmen vastghesteld, dat het derde schrift van* Maccovius *opentlijk in de Sinode ghelesen sou worden, en dat 'er drie van de uitheemsche godt-*

(30) Lat. *ex Thesibus illis et aliis ipsius praelectionibus compilasse.*

(31) Lat. *bis Deum vindicem in animam suam precabatur.*

(32) Lat. *adeo ut D. Praeses eum saepius modestiae sanctae, et reverentiae Synodo debitae jusserit meminisse.*

godt-gheleerden en even soo veel van de Provinciaelen ghedeputeerd souden worden, die kennisse van de gansche saeke souden nemen, en dan op de Sinode brengen. (33) *Maer om dat de Heer President sei, dat dit schrift vele personele dinghen inhield, insonderheid welke teghen* D. Sibrandus *'t samen gheraept waeren,* (34) *begheerden eenighen van de uitheemschen, om den vrede te behouden, dat daer van de advijsen der Sinodalen wederom ghevraegd souden worden: hetwelk gheschiedde: en de meeste advijsen waeren,* (35) *datmen het alleen in het besonder by de Gedeputeerden sou laeten lesen. Met de meeste stemmen wierden oversulks tot Gedeputeerden, om dese saeke te verhooren, genoemd, uit de uitheemschen*, Schultetus, Sthepius, Brittingerus: *uit de Provincialen*, Gomarus, Thysius, Menius. *Waerlijk* (36) *de uitheemschen waeren verwonderd, dat* D. Scultetus *van de Provincialen daer toe genoemd was, en noch veel meer, dat* D. Schultetus *dat ampt op sich wilde nemen, nadien de Theologische faculteit van Heidelberg, waer af hy ook een was, dese stellinghen, die nu stonden ondersocht*

(33) Lat. *et referant ad Synodum.*
(34) Lat. *continere multa personalia, praesertim in D. Sibrandum compilata.*
(35) Lat. *et plura suffragia tum voluerunt.*
(36) Lat. *certe*

socht te worden, alreeds voor ydele, onnutte, Metaphisische en valsche stellinghen had veroordeeld.

De hondert vijf en veertigste Sessie. *den* 30[en] April *nieuwen stijl.*] — — *Word gelesen het oordeel der Gedeputeerden van de Sinode over de saeke van* Maccovius; *waer van dit de inhoud* (37) *was, dat* D. Maccovius *niet schuldig en wierd ghehouden, aen ieds, dat na het heidendom, nocht na het Jodendom, nocht Pelagianerije, nocht Socinianerije, nocht eenige andere ketterije geleek, en dat hy te onrecht was beschuldigd: dat hy gefeild had daer in, overmids hy* (38) *eenige twijfelsinnige* (39) *en duistere Schoolsche manieren van spreken had ghebruikt, dat hy trachtede eene Scholastijke maniere van leeren in de Nederlandsche Academien in te voeren; dat hy soodanige vraegen uitgekoosen had te ondersoeken,* (40) *waer mede de Nederduitsche kerken beswaerd worden: dat hy vermaend moest worden, met den H. Geest, en niet met* Bellarmijn *oft* Suaresius *te spreken: dat hy hier over te berispen was, om dat hy* (41) *de onderscheidinghe van de genoeg-*

(37) Lat. *summa.*
(38) Lat. *peccasse eum, quod.*
(39) Lat. *ambiguis.*
(40) Lat. *quod eas selegerit quaestiones disceptandas.*
(41) Lat. *hoc vitio vertendum ipsi, quod.*

noegsaemheid en uitwerkinghe (42) *van Christus dood, voor beuselachtig en ydel hield;* (43) *om dat* (44) *hy ontkende, dat het ghevallen menschlijk gheslacht het voorwerpsel* (45) *van de predestinatie was; om dat hy gheseid had, dat Godt de sonde wilde en besloot;* (46) *om dat hy geseid had, dat Godt in geenerlei manieren wilde de saligheid van alle menschen; om dat hy geseid had, dat 'er twee verkiesinghen zijn. Oordeelen eindelijk, dat dit onlustjen* (47) *tusschen* D. Sybrandus *en* D. Maccovius *behoorde by-geleid te worden, en dat na desen niemand hem van sodanige fauten moest beschuldighen nocht betichten.* (48)

De hondert twee en vijftigste Sessie. *op den selfden dag, (den* 4*en* Mey. *nieuwen stijl.) na den middag.*] —— *Wierd ghelesen en met de meeste stemmen van de Sinode voor goed ghekeurd, het oordeel van de Gedeputeerden over de saeke van* Maccovius, *die hem van alle ketterije vry geschouwt hebben; maer dat hy vermaend most worden, een bequaemer maniere te volgen, om de*

(42) Lat. *sufficientiae et efficientiae.*

(43) Lat. *asseruerit esse futilem.*

(44) Lat. *quod.* (dat) Zóó nog driemaal in ditzelfde redenbeleid.

(45) Lat. *objectum*

(46) Lat. *velle et decernere peccata.*

(47) Lat. *liticulam hanc.*

(48) Lat. *talium criminum insimulare.*

de Theologie te leeren, en manieren van spreken, die uit de H. Schrift gehaeld zijn, te gebruiken, en dat hy ook eene rechtveerdige berispinge verdiend had, om eenighe voorstellingen, die wat rau en ongeschaefd (49) *van hem verdedigd waeren. Terwijlen nu dese dinghen heimelijk besteld waeren, komt 'er een oud Friesch man tusschen beiden,* (50) *met naeme Donia, dat hy wat* Maccovius *aengaet,* (*die sijne saeke stilswygens had laeten toe-dekken*) *niet en wilde in brenghen:* (51) *maer dat hy en eenige anderen in dese saeke ghehoond waeren, en dat hy dienvolghens uit den ghemeenen naem sijner mede-broedèren* (52) *behoudens haer recht voor de Sinode betuigde, dat se teghen de beschuldigers heur mogten verdedighen;* (53) *en dat de partije van beschuldiginghe* D. Sibrandus *aenbevolen was, het welk bleek uit eenige openbaere brieven, die hy uit sijn sak oft boesem haelde, en begeerde dat voor de*

(49) Lat. *crudius et rigidius.*

(50) Lat. *His itaque clam compositis, interpellat Frisius quidam senex.*

(51) Hier is, in de Latijnsche vertaling, weder een komma verplaatst, waardoor de zin duister wordt. Men leest er: *se quod ad ipsum attinet, Macovium* enz.

(52) Lat. *collegarum.*

(53) Lat. *coram Synodo protestari, salvo jure ut agant contra accusatores.*

de Sinode ghelesen souden worden. (54) *Maer de Politijke Gedeputeerden maken een einde van de hevigheid van veelen, en al het ghekaekel, over dese beklaeginge, met haer hamertje, waer mede men gewoonlijk den tegensprekers een stilswijgen oplegt.*

§. 5.

Deze berigten zijn doorgaans, door latere Schrijvers, slechts gevolgd.

Uit dit verslag van BALCANQUAL hebben de latere Schrijvers doorgaans, met minder of meerder naauwkeurigheid, hunne berigten ontleend. Dit geldt, niet alleen van Schrijvers buitenslands, gelijk WEISMANN, *Hist. Eccl.* p. 625. BUDDEUS, *Isagoge ad Theologiam*, p. 373, 374, 1137, 1138. VON MOSHEIM, *Kirchengesch. des N. T.* V Th. s. 601, 602. en SCHRÖCKH, *Christl. Kirchengesch. seit der Reformation*, V Th. s. 148—150; maar ook van Nederlanders en die in Nederland hebben geschreven, gelijk BRANDT, *Historie der Reform.* III D. bladz. 565, 566, 568—571, 577. 598, 599. (die tevens gebruik maakt van het geschrevene door UYTENBOGAERT, DWINGLO, EPISCOPIUS en HEYLINS, in zijne *Historia quinquar-*

(54) Lat. *partes autem accusatorias domino Sibrando esse demandatas, constare ex literis quibusdam publicis, quas è sinu deprompsit, ac coram Synodo legi postulavit.*

quarticularis, Lond. 1660.) LEYDEKKER, *Eere van de Nation. Syn. van Dordrecht*, bladz. 649—651, 665, 666. BAYLE, *Diction. histor. et crit.* art. *Makowski*, p. 1885, 1886. VRIEMOET, *Athen. Frisiacae*, p. 155, 156. *de Procureur van de Vaderl. Kerk*, in zijne *Korte Historie van de Synode Nationaal, gehouden binnen Dortrecht, in de jaaren* 1618 *en* 1619. Arnh. 1776. bl. 257. IJPEIJ, *Letterk. Geschied. der system. Godgeleerdheid*, I D. bladz. 239—248. II D. bladz. 65—59. III D. bladz. 338—341. VAN HAMELSVELD's *Kerkel. Gesch. vervolgd*, XXV D. bladz. 148—152. en IJPEIJ en DERMOUT, *Geschied. der Nederl. Herv. Kerk*, II D. bladz. 308, 309. *Aant.* bladz. 210—213. (verg. 281, 398, 399.)

§. 6.

Zij werden eenigermate bevestigd, door het gene, van elders, aangaande MACCOVIUS *bekend is.*

Dit vertrouwen op de berigten, zóó van de vroegere Schrijvers, als van BALCANQUAL, vond steun in hetgene van elders genoeg bekend was, aangaande de overdreven gevoelens van MACCOVIUS, op het stuk van de Goddelijke vóórbeschikking en andere Godgeleerde en Schoolsch-wijsgeerige verschilstukken; zijnen onmatigen ijver in het handhaven van de voor regtzinnig gehoudene leer; zijne scherp-

scherpheid en bevigheid in het redetwisten; en de onmin, in welke hij leefde met Ambtgenooten, die vroeger zijne vrienden en begunstigers waren geweest, eerst met SIBRANDUS LUBBERTUS, daarna met GUILIELMUS AMESIUS. Men behoeft slechts zijn *Elogium* bij VRIEMOET (55) te lezen, en de schriften, bij zijn leven en na zijnen dood uitgegeven, te doorbladeren, om zich van het ééne en andere te overtuigen. Zelfs zijn Lofredenaar, JOH. COCCEJUS, 's Mans verdiensten roemende, ontveinst zijne gebreken niet. Opmerkelijk is de getuigenis, welke deze van zijnen ontslapenen Ambtgenoot aflegt, in de plegtige Lijkrede, acht dagen na diens overlijden, op den 2 Julij 1644, uitgesproken. (56) *Toto cursu professionis*, zegt hij, *ad extremam usque lineam diligentia institutionis publicè privatimque eminuit, humilis et, si conversationis rationem spectares, sui contemtor, comis, apertus et obvius studiosis, qui ipsi se applicabant, ideoque ipsis charissimus. In sententia explicanda candidus et minimè tergiversator fuit, in exponenda ac defendenda eloquens, promtus, acutus, acer.*

Incidit ipsius cursus in tempus durum atque difficile, asperum non modo bellis ex causa poli-

(55) *Athenae Frisiacae.* p. 151 — 160.

(56) Dezelve is herdrukt in het VIII Deel der Werken van JOH. COCCEJUS, pag. 51 — 54.

-litica inter paucos gestis, sed propemodum generali orbis Antichristiani contra Ecclesiam motu: calamitosum eversione regnorum, dissipatione Ecclesiarum, destructione Academiarum et Scholarum: abominabile morum improbitate, religionis penuria, charitatis frigore, odiorum implacabilitate, defectione plurimorum à cognita veritate, aliorum cum coetu Impiorum in factis aut dogmatis fornicatione. Inventi sunt intra Ecclesiae Reformatae parietes, qui primum occultè, deinde apertè Libertinismum parturirent, hoc est, Ecclesiam novam ex omni hominum genere Christum ore appellantium conflatam, subditam non capiti suo sed tyrannis, in qua praeter veritatem gratiae Dei omnia sentire, credere ac docere liceret, quae quis ulla vel litera Scripturarum vel traditionis specie novaturienti ingenio approbare posset; liceret abnegare ac labefactare, quodcunque ulla ratiuncula vel collvillatione Scripturae eludere sibi posse videretur. Quod institutum conciliationem et pacem Ecclesiae vocitarunt; praetexentes suis inventis primò prophetandi libertatem, ad omnis doctrinae admissionem; deinde libertatem arbitrii ad evertendam gratiae liberationem. — — — In tali igitur Ecclesiae exagitatione Noster ὁ μακαρίτης minimè fuit canis, qui latrare nesciret, sed pro Gratiae veritate strenuè pugnavit. Quemadmodum autem ex talibus contentio-

tionibus propter humanam infirmitatem malae suspiciones, odia, dissidia oriri solent; ita nostrum quoque μακαρίτην propter infirmitatem carnis multas amaritudines expertum esse, minimè mirandum est. Habent hoc etiam acria ingenia, ut, quantumvis bonae causae patrocinentur, immoderatiùs tamen non nunquam agere videantur. A qua labe Reformatores primi ut Lutherus, Calvinus, Beza se immunes non fuisse serio deplorarunt. Quibus hoc saepe accidit, quod generosis canibus solet (liceat enim hanc similitudinem ex Sacris literis eò usque extendere) qui, dum altorum domicilia custodiunt, nullos ignotos, licet amicissimi fuerint, non allatrant: Ita et hyperaspistae veritatis (à quibus latratum exigit propheta Esaias, tanquam canibus gregis custodibus) dum ab hostibus altercatione agitantur, dum in conflictu toti sunt, saepe ad se ipsos non satis attendunt, et adversus innoxios quandoque in cassum asperitate atque acrimonia utuntur. Vel ut in aestuoso pelago, si navis in syrtes inciderit, dum in prora, in puppi, in omni parte contos, remos, vela, rudentes moliuntur navales socii, ubi plerumque salus navis ἐπὶ ξυροῦ ἀκμῆς, in acie novaculae, *quod dici solet, consistit, unus alteri inclamare, imperare, irasci, mutuò se increpare, non alio animo, quàm ut salvi omnes sint: ita dum Ecclesia periclitatur, socios ejus defendendae, dum unus al-*

alteri non satisfacit, sibi invicem irasci planè mirandum non est. Qualia ut dissimulanda non sunt, ita condonanda infirmitatem suam agnoscentibus: quum sciamus neminem nostrum esse, quem non sua quoque infirmitas aliqua labe polluat. Deze getuigenis van COCCEJUS, voor zóó verre zij het min loffelijke in het karakter en gedrag des geprezenen Mans vermeldt, wordt zelfs niet gewraakt door NICOLAAS ARNOLDI, den Landgenoot, Leerling en Opvolger van MACCOVIUS. Hij heeft althans deze zelfde Lijkrede geplaatst vóór eenige nagelaten werken zijns Leermeesters, ten jare 1647 uitgegeven, onder den tijtel: *Maccovius redivivus, sive Manuscripta ejus typis exscripta.*

§. 7.

Er bestaan evenwel duisterheden en tegenstrijdigheden in deze berigten.

Hoe veel geloof men dan ook, niet ten onregté, moge hechten aan de berigten, zóó van de vroegere Schrijvers, als van BALCANQUAL, er komen evenwel in dezelve raadselachtige bijzonderheden voor, omtrent welke de vlijtige Navorscher opheldering verlangt. Men treft zelfs, bij naauwkeurige vergelijking van de onderscheiden verhalen, meer dan één verschil aan, hetwelke aan de juistheid van deze of gene opgave kan doen twijfelen. Uit de verhalen van DWINGLO en UY-

TEN-

TENBOGAERT moet men opmaken, dat MACCOVIUS bij de Synode is aangeklaagd door de Classis van Franeker: doch, volgens de opgave van BALCANQUAL, zal MACCOVIUS zelf de twistzaak voor de Synode gebragt, en zich, over de Classis en over zijnen Ambtgenoot LUBBERTUS, beklaagd hebben. De vroegere verhalen doen ons denken, dat MACCOVIUS in persoon voor de Synode is verschenen en zijne gevoelens heeft bepleit: daarentegen spreekt BALCANQUAL alleen van geschriften, door den Hoogleeraar ingeleverd. Doch, wat er van deze ware of schijnbare strijdigheden zijn moge, men verlangt met regt opheldering omtrent de volgende veertien punten: 1. Welke onverdragelijke wangevoelens zijn er aan MACCOVIUS ten laste gelegd? 2. Welke bewijzen werden er gebruikt, om deze beschuldigingen te staven? 3. Door welke aanleiding is het twistgeding tusschen MACCOVIUS en zijne tegenpartij voor de Synode gebragt? 4. Is LUBBERTUS de voorname tegenstander van zijnen Ambtgenoot in Vriesland geweest? 5. Zoo ja, hoe is het dan te verstaan, dat hij verklaarde, diens tegenpartij, noch geweest te zijn, noch te willen wezen? 6. Wat kan de Theologische Faculteit der Heidelbergsche Akademie hebben bewogen, om de Staten van Vriesland te vermanen, tot het in toom houden van eenen Hoogleeraar aan de Vriesche Hoogeschool? 7. Welke aanleiding had LUBBERTUS, tot zijnen hevigen uitval tegen FESTUS HOMMIUS? 8. Van waar

waar ontstond bij FESTUS HOMMIUS de gereedheid, om zich ten voordeele van MACCOVIUS te laten hooren? 9. Hoe kwam AMESIUS in deze zaak betrokken en van waar 's Mans aanbod, om als verdediger van MACCOVIUS op te treden? 10. Wie is de Afgevaardigde uit Zuidholland, die van wege AMESIUS dit aanbod doet? 11. Met welke redenen heeft MACCOVIUS zijne zaak bepleit? 12. Hoedanige uitspraak heeft de Nationale Synode gedaan? 13. Hoe is die uitspraak der Synode opgenomen bij SIBRANDUS en MACCOVIUS? 14. Hoe was de grijze DONIA in de twistzaak betrokken, en wie waren de Ambtgenooten, die zich met hem over de beschuldigers van MACCOVIUS hadden te beklagen?

§. 8.

Hierom zijn andere, tot nu toe onbekende of weinig bekende berigten waardig medegedeeld te worden.

Omtrent al deze punten vind ik niet weinig opheldering, in drie onderscheiden verhalen, oorspronkelijk van Leden der Dordrechtsche Synode: alsmede in eenige andere, zóó geschrevene als gedrukte stukken, welke bij de Synode te berde zijn gebragt. Het *eerste* Verhaal is te vinden in de oorspronkelijke, met de hand van FESTUS HOMMIUS geschrevene Handelingen der Kerkvergadering, welke nog in de beste orde in 's Gra-

voorhagen worden bewaard, en welke ik, door *de goedwilligheid* van den Secretaris der Algemeene Christelijke Synode der Hervormde Kerk in het Koningrijk der Nederlanden, heb kunnen nazien. Het *tweede* stuk is ontleend, uit de geschrevene *Acta Synodi Nationalis breviter conscripta à* THEODORO HEYNGIO, *Seniori, ad eandem Synodum deputato*, welke ik, sedert vele jaren, in mijne boekerij heb. Deze HEYNGIUS was Ouderling der Nederduitsche Hervormde Gemeente te Amsterdam, en, als mede-afgezondene door de Provinciale Synode van Noordholland, lid der Nationale Synode. Het *derde* en meest uitvoerige verhaal treft men aan, in eene *inleidende Voorrede* (*Praefatio introductoria*) van MATTHIAS NETHENUS, Hoogleeraar in de Godgeleerdheid te Utrecht, geschreven ten jare 1658. en geplaatst voor GUILIELMI AMESII *Opera, quae Latine scripsit, omnia, in quinque volumina* (forma 12.) *distributa*, Amst. 1658. Deze voorrede behelst een berigt van het leven en de schriften van AMESIUS, en bijzonder ook een verslag van het deel, hetwelke deze gehad heeft in de twistzaak van MACCOVIUS: een verslag, waartoe NETHENUS zegt in staat te zijn gesteld, door de mondelijke mededeeling en het geschreven dagverhaal van zijnen Ambtgenoot GISBERTUS VOETIUS, die, Predikant te Heusden zijnde, als afgevaardigde van de Provinciale Synode van Zuid-Holland, de Nationale Synode heeft bijgewoond.

Ik

Ik zal, gelijk het voor dit *Archief* voegt, *eerst*, deze drie verhalen letterlijk opgeven; *dan* eenige aanmerkingen mededeelen, over de geloofwaardigheid, zóó van deze, als van de voorheen aangehaalde berigten; *vervolgens*, uit vergelijking van die allen, en van andere zijdelingsche bescheiden, het gebeurde meer volledig, dan tot nu toe geschied is, voordragen; en *eindelijk*, over de bemoeijing der Dordrechtsche Synode met deze zaak, mijn bescheiden oordeel zeggen.

§. 9.

1. *Uit de* geschrevene Handelingen *der* Synode.

Het verslag, in de Handelingen der Dordrechtsche Kerkvergadering, met de eigen hand van eenen harer Geheimschrijveren, FESTUS HOMMIUS, geboekt, en wettiglijk bekrachtigd, is van dezen inhoud.

SESSIONE CXXXVII.

XXV. *Aprilis, die Jovis ante meridiem.*

Praelectus fuit libellus supplex Clarissimi viri D. Joannis Maccovij SS. Theologiae Doctoris, ejusdemque in Academiâ Franekeranâ Professoris, quò declarabat se a Classe Franekeranâ, caussam illius Classis agente collega suo Clarissimo D. Doctore Sibrando Lubberto, accusatum fuisse multarum haeresium: causam

hanc in Frisiâ aliquoties actam fuisse, tum coram Nobilissimis atque Amplissimis D. D. Deputatis Ordinum Frisiae, et Curatoribus Academiae Franekeranae, tum coram Pastoribus quibusdam, à Synodo ad cognoscendam hanc caussam deputatis, tandemque caussam hanc ad venerandam hanc Synodum ab Illustr. Ordinibus Frisiae esse remissam, ut ab eadem penitius cognoscatur et dijudicetur: eâ de caussa se ab ijsdem Amplissimis Dominis huc missum esse, et jam per menses aliquot expectasse: Petebatque obnixé ut de hac caussâ suâ tandem aliquando ab hac Synodo cognosci possit. Ac si fortè integrum nunc non sit, de eadem in pleno Synodi conventu agere, ut arbitri nonnulli pari numero ab utraque parte deligantur, qui de caussâ cognoscant, et auditâ utrâque parte, de totâ caussâ deinceps ad Synodum referant.

Clarissimus Vir D. Sibrandus Lubbertus declaravit se Collegam suum in crimen haereseos non vocasse: accusatorem ejus non fuisse, nec esse velle: ac propterea tanquam partem arbitros non posse deligere. Classem Franekeranam accusationem hanc primitus contra D. Doct. Maccovium instituisse: se vero a Nobilissimis DD. Deputatis Ordinum Frisiae vocatum ad hanc caussam fuisse, ipsique ab illorum Amplitud. mandatum, ut esset quasi os Classis Franekeranae, et quid de re tota esset tes-

testdretur. Haec ita se habere D. Florentius Joannis et D. Philippus Eilshemius etiam testati fuerunt. Statutum fuit scripta ad hanc caussam pertinentia, et ab Illustr. Ordinibus Frisiae ad hanc Synodum transmissa in Synodo esse praelegenda.

SESSIONE CXLI.

XXVI. *Aprilis, die Veneris ante meridiem.*

Praelectus fuit alter libellus supplex Clarissimi D. Maccovij, quo petebat, ut prolixius ipsius scriptum apologeticum, quod huic libello adjunctum erat, unà cum reliquis scriptis transmissis praelegi possit. D. Praeses significavit scriptum hoc continere personalia nonnulla, quae novam possint offensionem parere; ac proinde consultius esse, ut non praelegatur. Praelecta fuit accusatio Classis Franekeranae adversus D. Doct. Maccovium, quinquaginta capitibus comprehensa.

SESSIONE CXLII.

Eodem die, post meridiem.

Praelecta fuit duplex responsio D. Doct. Maccovij ad eandem accusationem: ac deinde praelectum quoque fuit judicium Theologorum Heydelbergensium de Thesibus sub D. Maccovio disputatis de Traductione hominis peccatoris ad DEUM, antehac transmissum, in quo Theses

istae obscuritatum, contradictionum, et falsitatum arguebantur. Rogatum fuit Synodi judicium, quâ ratione in cognitione ac dijudicatione hujus caussae porrò esset procedendum. D. Doctor Sibrandus sententiam rogatus petijt ut in hac caussâ à suffragio excusaretur, multisque asseverabat se in hac caussa accusatorem non fuisse, neque accusationem hanc primitus ab ipso esse profectam; ac proinde pro parte adversâ haberi non posse: atque id ipsum actis Nobilissimorum DD. Deputatorum Ordinum Frisiae testatum faciebat.

SESSIONE CXLIII.

XXVII. *Aprilis, die Saturni ante meridiem.*

In caussa D. Maccovij potioribus suffragijs statutum fuit, deputandos esse ex hac Synodo sex Theologos, qui praelecta haec scripta et simul etiam prolixiorem D. Maccovij Apologiam privatim examinent, et judicium suum de ijs omnibus ad Synodum referant. Suntque huic negotio deputati Clarissimi viri, D. Doct. Abrahamus Scultetus, D. Paulus Steinius, D. Breitingerus, D. Gomarus, D. Tysius, et D. Menius.

SESSIONE CXLIV.

XXIX. *Aprilis, die Lunae post meridiem.*

Praelectum fuit judicium Deputatorum in Caussâ D. Maccovij: monuitque D. Praeses eosdem

dem Deputatos, ut denuò hac de caussa convenire velint, ac tentare an lis haec non possit privatim componi inter partes intercessione ipsorum.

SESSIONE CLII.

IV. Maji, die Saturni post meridiem.

Deputati in causâ D. Doctoris Maccovij retulerunt, eandem privatim ab ipsis consentiente D. Doct. Maccowio amicè fuisse transactam in hunc modum:

Judicant Deputati 1. Maccovium nullius vel Socinianismi, vel Gentilismi, vel Pelagianismi, vel alterius haereseos ex dictatis et Thesibus allegatis posse coargui, atque adeo immeritò hoc nomine fuisse accusatum. 2. Monendum Maccovium ne utatur phrasibus, quae scandalum praebent junioribus. A sententiis et distinctionibus Orthodoxorum Theologorum et de Ecclesia benè meritorum vellicandis et carpendis abstineat, qualis est DEUM permissionem peccati non ipsum peccatum velle. Themata ad disputandum ea seligat, quae juventutem in doctrinâ orthoxâ et pietate aedificare, et pacem Ecclesiae conservare possunt. In docendo utatur genere dicendi Sacrae Scripturae conformi, perspicuo, plano, et in orthodoxis Academijs recepto. Sensum suum bonum etiam benè et planè ex-

exprimat, mittatque ea quae nudè posita simpliciores offendunt, qualia sunt DEUM nullo modo velle omnium salutem, DEUM velle et decernere peccatum, destinare homines ad peccata, Christum noluisse omnium salutem. Deniquè cum Collegis pacem colat, ac juventuti studiosae autor sit ut praeceptores suos revereri assuescant. 3. Monendos eos, quibus Maccovius suspectus fuit, ut nisi graviora documenta habeant, quibus ille erroneorum dogmatum reus peragatur, deinceps ab hujusmodi accusationibus abstineant.

D. Scultetus addebat, D. Maccovium etiam agnovisse incommodius olim à se dictum esse unicam guttam sanguinis, vel minimam passionem Christi, potuisse nos redimere.

Haec transactio à Synodo etiam fuit approbata. Nobilissimus vir D. Kempo à Donia Academiae Franekeranae Curator declaravit se quoque huic transactioni acquiescere, sed salvo jure suo et Collegarum suorum DD. Curatorum reliquorum Academiae Franekeranae, adversus eos, qui non tantum D. Maccovium gravissimarum haeresium immeritò accusarunt, sed etiam ipsos DD. Curatores publicè traduxerunt, tanquam istiusmodi haeresium fautores. D. Philippus Eilshemius, quia membrum erat Classis Franekeranae, à suffragio excusari petijt, declaravitque in hac caussá Classem sincerá egisse conscientiá ad omnem hete-

ra-

redoxiam maturè praecavendam, neque hanc accusationem Classi debere vitio verti, sed pro hac vigilantiâ potius gratias illi esse habendas.

§. 10.

2. *Uit het handschrift van den Ouderling* HEYNGIUS.

Het verslag van den Ouderling HEYNGIUS, veel korter en onvollediger, is van dezen inhoud.

Die Jovis, 25 Aprilis.

Praelectus est libellus supplex D. D. Maccovij, Profes. S. S. Theol. in Academia Franekerana, conquerentis quod a Collega suo D. Sybrando et paucis alijs vocatus fuerit in crimen haereseos, et causae istius cognitionem ad Synodum hanc deferentis, petentisque ut lectis accusationum capitibus, per arbitros a se et D. Sybrando deligendos, de re tota ad Synodum referatur, et ab ea quod aequum et iustum erit statuatur.

Dixit D. Praeses, ab Illust. Ordinib. Frisiae transmissa esse ante aliquot menses quaedam, praedictum D. Maccovium concernentia, eosque petere, ut causa haec a Synodo cognoscatur et diiudicetur.

Rogatus igitur D. Sibrandus, respondit D. Maccovium non a se, sed a Classe Franekerana (cuius fuerat os) accusatum fuisse, partem ad-

 ver-

versam se non fuisse nec esse velle, ac propterea arbitros eligere nolle, sed causam hanc toto Synodi deferre. (sic)

Fratres Frisij declararunt rem sic se ut Sybrandus dixerat habere, et capita accusationum non a D. Sybrando, sed a Classe Franekerana ad Synodum Provincialem Frisicam fuisse transmissa.

Synodus potioribus suffragiis statuit, capita accusationum et acta litis sessione crastinâ esse praelegenda, atque tunc dispiciendum quid facto opus sit, nempè an D. Maccovius sit audiendus, et negotium per deputatos, an vero coram tota Synodo sit transigendum.

Die Veneris, 26 Aps. ante meridiem.

Praelectus est alter libellus supplex D. Maccovij, petentis ut aliud quoddam scriptum, praeter illa quae ab Ordinibus Frisiae transmissa erant, ad defensionem causae suae propter varias quas adferebat rationes praelegatur.

Praelectae quoque sunt literae D. Ordinum Frisiae, quibus scripta concernentia negotium Sybrandi et Maccovij ad se devolutum, ad Synodum hanc transmiserunt, petentes ut Maccovius favorabiliter audiatur, et de toto negotio hic transigatur.

Quare incepta est praelectio actorum litis, quae fuerat inter partes contestata, coram D. Ordinibus Frisiae.

Ac

Ac primo praelecta est accusatio adversus D. Maccovium instituta, et a Classe Franekerana exhibita.

Eodem die, a meridie.

Praelectae sunt responsiones duae D. Maccovij, una brevior, et altera prolixior ad accusationum singula capita.

Deinde praelecta est Epistola, continens iudicium facultatis Theologicae Heydelbergensis de Thesibus, de traductione hominis peccatoris ad vitam sub Maccovio disputatis, ab eadem facultate ad Ordines Frisiae conscripta, et ab ijsdem ad Synodum hanc transmissa.

Erant praeterea ab Ordinibus Frisiae transmissa dictata quaedam et variae Theses Maccovij.

Sed ne legendis ijs omnibus Synodus cum dispendio temporis detineretur, quaesivit D. Praeses, quis modus procedendi, qui maximè expeditus sit in negotio hoc videatur servandus. Item, an tertium illud scriptum Maccovij, cuius in secundo libello supplice meminerat hic iam sit praelegendum?

Dixerunt super utroque sententias Theologi Exteri, et inter Professores Belgas, D. Poliander et Sybrandus.

Die Sabbati. 27 Aprilis.

Dixerunt sententias reliqui Professores et Theo-

Theologi Provinciales Visumque fuit potioribus suffragiis, esse sex ab hac Synodo deputandos, tres ex Exteris, et totidem ex Provincialibus, qui causam Maccovij cognoscant, scriptumque illud quod praelegi petiit legant et examinent, ac de re tota ad Synodum referant. Sunt autem ad hanc rem potioribus suffragijs electi, ex Theologis Exteris D. Ab. Schultetus, D. Steynius, D. Breitingerus, et ex Provincialibus, D. Gomarus, D. Thisius et D. Menius, qui a D. Praeside moniti sunt, ut rem exactè cognoscant et D. Maccovium plenè audiant, atque Academiae Franekeranae et Ecclesiarum Frisicarum rationem habeant.

Die Martis. 30 *Aprilis ante meridiem.*

Praelectum fuit scriptum eorum, qui ad cognoscendam causam D. Maccovij a Synodo deputati erant, quo significabant, quid de causa Maccovij iudicarent, nimirum, nullius haereseos eum posse coargui, et immerito istius fuisse accusatum, in aliquibus tamen loquendi et agendi modis peccasse, graviterque monendum ut in posterum ab ijs abstineat. Et quia Deputati praedicti spem fecerant liticulae huius inter partes componendae, rogati sunt, ut a meridie conveniant, eiusque rei periculum faciant, et ad Synodum referant.

Die

Die Sabbati. 4 Maij, post meridiem.

Significavit D. Praeses causam Maccovij, per deputatos huius Synodi, amice esse transactam, quod ipsum D. Schultetus nomine omnium declaratione sua confirmavit. Estque formula Pacificationis praelecta, quae tria haec continebat.

Primo. D. Maccovium non esse compertum reum Socinianismi, Pelagianismi, Papismi, Gentilismi, aut ullius Haereseos.

Secundo. Monendum tamen, ut caveat sibi a sugillatione distinctionum a Theologis nostris usitatarum, et utatur modo loquendi plano, trito et Sae Sae consentaneo, cum Collegis pacem colat, et studiosam iuventutem ad observantiam praeceptorum suorum hortetur.

Tertio. Monendos esse ipsius accusatores, ut, nisi firmiora probationum argumenta habeant, ab istiusmodi accusationibus abstineant.

In hac autem pacificatione Synodus acquievit.

§. 11.

3. Uit het verhaal van VOETIUS, *medegedeeld door* NETHENUS.

Het verslag, uit den mond en het geschreven dagverhaal van VOETIUS, medegedeeld door NETHENUS, is ingevlochten in het verhaal van de bedrijven en lotgevallen van GUILIELMUS AMESIUS

sius, die, als zoo genoemde Puritein, uit Engeland geweken, zich in ons Vaderland, door zijne Schriften tegen de Remonstranten, veel aanzien verworven had, en, hier ten jare 1618 ambteloos levende, door de Hoog Mog. H. H. Staten-Generaal werd gebruikt, om, gedurende de zitting der Synode, te Dordrecht te zijn, ten einde den Voorzitter dier Vergadering, waar het noodig mogt wezen, met raad te dienen.

Quoniam verò, dus gaat het verhaal voort, *durante illa Synodo à quibusdam Ministris in Frisia per agitatorem quem incitatis magna lis mota fuit propter Theses illas theologicas de traductione peccatoris ad vitam, quae ultimo operum Amesii volumine inter tractatus theologicos leguntur, in qua et partes suas egit Amesius, non ingratam curioso lectori operam me navaturum confido, si historiam illam, ut ex orali relatione et diario Synodico Venerandi Collegae Voetii percepi, paulò plenius recenseam. Theses illas doctas sanè et accuratas non Amesius sed Thomas Parkerus doctus ac pius juvenis contra Remonstrantium Pelagianizantium novitates Scholastica methodo et phrasi conscripserat ac easque in congrèssu Academico defendendas Professoris cujusdam Leydensis praesidium frustra petierat. Causae tamen bonitate doctrinaque sua fretus quod hac non successerat, alia tentat via et suasore atque adjutore D. Festo Hommio Franequeram se ad Johannem Maccolo-*

kovium Theologiae Professorem recipit, offert illi disputationem legendam petitque ut ipsius praesidium in se velit suscipere. Quod à viro illo doctissimo et à Philosophicis terminis phrasibusque ac Scholastica tractandi methodo non abhorrente facile impetravit. Et quidem viris doctis et in Philosophia ac Scholastica Theologia versatis placuit ista acroamatica disputatio. Aliis verò quibusdam, qui stylo laxiori scriptis exotericis et vulgaribus phrasibus assueverunt, et Zelo quodam Orthodoxias, sed non secundum scientiam ducebantur, ac humanis quibusdam passionibus ac infirmitatibus suis indulgebant, ita displicuit ut maria adversus illius Praesidem D. Mackovium concitàrint. Vexant et lancinant illam iniquis quibusdam censuris, notant in ea, collatis quibusdam Mackovii dictatis, quinquaginta errores, ipsumque hinc Socinismi, Pelagianismi, Lutheranismi, Papismi, Ethnicismi reum dicunt et pejora docuisse erroneis Arminii Vorstiique opinionibus; citant illum tanquam membrum Ecclesiae Franekeranae ad tribunal Classis illius, et, abusi fratrum quorundam simplicitate, dictorum errorum et haeresium illum condemnant et non submittentem se illi judicio nomine Classis ad Illustres ac Potentes Frisiae Ordines deferunt et accusant. Et quasi hoc non satis fuisset, concitant et Theologos Heidelbergenses, ut illi quasi Hannibal ante portam es-

set, peculiari epistola apud Illustres Frisiae Ordines conquererentur de ista Mackovii disputatione, qua multa obscura, falsa, ambigua et nova continerentur, cum tamen nihil in specie notarent, rogarentque ut Ordines sententiam Facultatis Theologicae Franequeranae, quam reo Mackovio solus constituebat Sibrandus Lubbertus, super istis Thesibus exquirerent et omnes novitates periculosas arcerent. Ne ipsis quidem Amplissimis Academiae Frankeranae Curatoribus parcunt, sed eos traducunt quasi haereses foverent et autoritate sua tuerentur. Praecipuus tamen totius negotii agitator non immerito creditus fuit ipse Sibrandus Lubbertus, Mackovii in Professione Theologica, apud Franequeranos Collega, qui inter Pastores Frisicos suos et discipulos et amicos et Heidelbergae primarium Theologum Davidem Pareum sibi addictum habebat, ut inter alia documento est epistola Philippi Parei Davidis F. scripta ann. 1608. 8 *Idus Junii, qua ipsi dedicat suas in epistolam ad Romanos analyticas tabulas: et qui, quod praecipuum est, miserat ad R. senem Petrum Plancium Pastorem Amstelodamensem Censuram istarum Thesium à Mackovio disputatarum, quae cum accusationibus Mackovii Classicalibus coincidebant et à filio Plancii Antonio, qui postea Amstelodamensis Ecclesiae Minister fuit, Ven. Voetio communicatae erant. Quid hic faciant Fri-*

Frisiae Ordines, quid Academiae Curatores, quid Mackovius? Placet omnibus litem hanc ad Synodum Nationalem Dordrechtum deferre examinandam et decidendam. Itaque venit eò D. Mackovius, cum literis Ordinum Frisiae ad DD. Delegatos, quibus petunt, ut causa Mackovii in Synodo cognoscatur et decidatur, ipseque Mackovius favorabiliter audiatur: item cum accusatoriis scriptis à Classe Franekerana Ordinibus Frisiae exhibitis et suis ad singula accusationum capita apologeticis. Offert 25 *Aprilis anno* 1619 *Synodo primum libellum supplicem quo petebat ut Synodus litem suam, quae ipsi cum D. Sibrando Lubberto esset, cognoscere et dijudicare vellet. Se enim à D. Sibrando in crimen et suspicionem haereseos vocatum. Itaque petere ut aut emendatus à Synodo aut innocens declaratus domum ad Professionem redire posset: ne verò tota Synodus hoc negotio occupetur, ad aliquos à se et D. Sibrando selectos arbitros causae hujus cognitio devolveretur. Libello hoc antemeridiana sessione lecto, Sibrandus à D. Praeside rogatus occasionem et originem controversiae hujus enarravit judicabatque litem hanc, juxta mentem DD. Ordinum Frisiae, à tota Synodo cognoscendam, dicebat se in ea nec partem esse nec ut partem se velle gerere; sed accusatoris partes sustinere Classem Franekeranam; susceperat tamen in se munus ab Ordinibus Fri-*

siae impositum, ut esset os Classis. Vigesimo sexto Aprilis die ante meridiem praelectus est in Synodo alter libellus supplex D. Mackovii, quo petebat, ut latiorem explicationem et apologiam à se confectam ad objecta accusationum capita suscipere et legere dignaretur et non attendere tam ad dictionem aut methodum tractandi in thesibus observatam, quam ad rem ipsam; an scil. ipse reus sit Socinismi, Pelagianismi, Lutheranismi, Papismi, Ethnicismi et an pejora opinionibus Vorstii et Arminii docuerit; prout omnia illa ab adversariis sibi impingantur. Quorum si reus inveniretur non recusabat, quin omnes poenae Ecclesiasticae et Politicae haeresium seminatoribus debitae sibi irrogarentur. Sin innocens deprehenderetur, petebat, ut Synodus adversarios suos, qui hactenus molestias ipsi creassent, juberet imposterum quiescere. Lectae sunt tunc etiam literae DD. Ordinum Frisiae ad DD. Delegatos, lecta et accusatoria Classis Franequeranae et responsoria Mackovii scripta DD. Ordinibus Frisiae exhibita: et post Meridiem duplices Mackovii responsiones prolixiores et contractiores et Theologicae Facultatis Heidelbergensis epistola ab Illust. Frisiae Ordinibus hoc fine ad Synodum transmissa. Dum haec geruntur, D. Amesius indignatus bonam Mackovii causam sinistris quorundam hominum, carpere et traducere quae non intelligebant et corrigere aut refellere non

va-

volebant gestientium, judiciis obnoxiam manere et charissimum sibi popularem, Thesium autorem, contra jus fasque in non leve existimationis suae periculum praecipiti quorundam temeritate adduci, D. Lydium et Voetium, Hollandicos Pastores, adit dicitque theses istas non à Mackovio sed Parkero populari suo esse conscriptas seque patrocinium illarum velle suscipere ac petere, ut ipse in Synodo audiatur et Apologia sua, quam contra animadversiones Sibrandi scripserit etiam legatur, priusquam caussa haec decidatur, voluitque ut D. Voetius suo nomine publicè in Synodo haec proponeret, quod et 27. Aprilis factum. In ipsa interim Synodo die Aprilis 26. et 27. Goadus et Balcanquallus Angli, Breitingerus Mayerus et Kochius Helvetii, Alstedius Nassovius et Martinius Bremensis et ex Belgis Festus Hommius, Gomarus, Thysius, Lydius et Voetius Christianae charitatis et Theologicae veritatis plenas pro Mackovio sententias dixerunt; et primi ultimique non ipsam tantum thesium materiam, verum ipsum etiam stylum et Scholasticum tractandi modum sibi probari ostendebant. Et primi quidem omnia etiam accusationum capita ad quinque aut quatuor redigi potuisse judicabant, ac mirabatur Goadus Doctori in Cathedra à quoquam objici istam Scholasticam tractandi rationem. Posteriores vero eandem à Doctissimis et praestantissimis nostris Theologis

Zanchio, Sadeele, Danaeo, Junio, Trelcatio aliisque adhibitam dicebant et ipsum Sibrandum Lubbertum, nisi his armis adversus deliria Vorstii, quae pleraque sunt Philosophica et Scholastica, pugnasset, parum promoturum fuisse. Et quia tunc ad praeparatoriam causae hujus cognitionem ad dijudicationem sex arbitri lecti ac deputati sunt D. Scultetus, Steinius, Breitingerus, exteri; Gomarus, Thysius et Mehnius Belgae: ut illi tantò facilius et felicius in hoc negotio procederent, scriptum quoddam à se hoc fine conceptum ipsis insinuavit D. Amesius, quod de verbo ad verbum ita habet.

Considerationes adhibendae in judicio de Thesibus Parkeri.

Concedendum inprimis nullam ex eis culpam ad D. Maccovium posse derivari propter verba aut phrases et modum agendi.

1. Quoniam satis testatum est, eum non fuisse autorem.

2. Quia non admisit aut proponi sinebat nisi cum excusatione et ratione Thesibus adjecta, et simul cum istis Thesibus excusa, quae etiam talis est, ut cuilibet lectori non plane iniquo aut praejudicium saepe adferenti facile satis facere possit.

3. Quia nihil hâc in re fecit sine approbatione et

et suasione bonorum et in istiusmodi rebus judicio valentium.

4. Quia modum hunc agendi annis hisce duobus à disputatione illâ jam elapsis nemo adhuc Franekerae secutus est: atque adeò nova nulla disserendi ratio est hoc exemplo inducta, quae Synodi authoritatem postulet, ut possit in posterum coërceri.

5. Quia denique adest hic alius, qui se magis culpae huic (si quae sit) affinem agnoscit, quam est D. Maccovius, et causam totam recipit in sese nomine Parkeri.

Attendendum secundo in loco ad criminationum genera et ordinem. Accusantur hae Theses imprimis variarum haeresium earumque gravissimarum, de quibus interest multorum famae ut severe cognoscatur. Neque debet committi, ut istiusmodi calumniae ad tam venerandam Synodum deferantur, et earum tamen authores ab omni reprehensione discedant immunes, instituendum est hic examen serium, et audiendus ille, qui ad Theses defendendas nomine Parkeri admitti se petit G. A.

Praeter haereses affirmant etiam accusatores alia in thesibus falsa multa contineri et contradictoria, Methodum incommodam, sententias obscuras et ambiguas, verba Philosophica, Metaphysica et Scholastica saepe adhiberi.

De quorum prioribus falsitate scil. contradictione et Methodi incommoditate, satis est in praesen-

sentiarum vetus illud opponere, *si accusasse sufficiat quis erit innocens?* Superciliosa nimis est haec agendi ratio, ut fidem sibi adhiberi postulet quisquam, dum alterum accusat, quamvis nihil ostendat, aut etiam ostendere conetur.

Obscuritatem autem objicere juveni tanquam crimen, praesertim in istiusmodi causâ, quam Paulus ipse cum explicavit non pauca posuit δυσνόητα, judicium (58) hoc est non obscurum perturbationis alicujus plane inconsultae.

Philosophica, Metaphysica, Scholastica, varia sunt nomina idem sonantia, quibus nihil omnino subest, quod speciem habeat accusationis alicujus gravis. Rationes hae sunt.

1. Quia non explicant Censores, quid velint, utrum omnes plane Logicos, et Philosophicos terminos, ex Theologicis disputationibus exterminari, an hos tantum, qui his in Thesibus usurpantur. Si omnes non recte, si hos non aeque judicant.

2. Quia, hoc nomine, non potest ullâ censurâ notari juvenis iste, nisi prius damnentur Zanchii, Sadeelis, Iunii et similium doctissimi illi tractatus, quos de hujusmodi rebus et contra hujusmodi Sophistas, maximo cum fructu nobis reliquerunt. D. ipse Sibrandus cum disputat contra Vorstium ex Zwarezio, Fonsecâ et similibus prolixe ubique adfert quaecunque putat ad rem spectare et

(58) Waarschijnlijk is hier *indicium* veranderd in *iudicium*.

et Eglisemmium, qui praeter sublimes Metaphysicas, et Scholasticas speculationes nihil habet, summis laudibus effert. Disputavit etiam publice nuper de decreto divino quod sit Ens rationis et similia.

3. Quia in variis Academiis iisque nobilissimis admittitur haec disputandi ratio, praesertim Anglicis, ubi etiam studuit aliquando Parkerus, quibus non potest non ingratissimum esse, ut in ista (59) Synodo condemnetur.

4. Quia nulla fere phrasis est in totâ disputatione tam Philosophica aut Metaphysica, quin possit in probato aliquo Theologo ostendi: nominentur illae quae maxime offendunt et hoc praestabitur.

5. Quae tam aptae sunt phrases in hisce thesibus adhibitae, ut difficile fuerit cuiquam accusatorum eandem sententiam, aliis verbis magis perspicuis, et aeque brevibus explicare. Periculum faciant si placet.

Quia si quid in istâ parte peccatum sit, peccatum illud in Grammaticam potius aut Rhetoricam admittitur, quam in Theologiam: hoc autem infra dignitatem hujus venerandae Synodi videtur esse, ut censuram ferat in tales errores: neque adeo abundat otio à rebus gravioribus haec ut curet.

Sum-

(59) Welligt moet men lezen *ista in*, voor *in ista*.

Summa est Thomam Parkerum; quum sit juvenis pius, doctus, modestus et multis virtutibus insignis; quum sit Anglus, et ibi jam commoretur; quum omnibus viribus veritatem propugnaverit et impugnaverit errores etiam in istis Thesibus; quum nihil aliud admiserit, nisi quod adversarios propriis suis telis praeter morem aliorum quorundam confodere tentârit, eum, inquam, non debere sub specie Manlianae severitatis in gratiam accusatorum ignominia tanta affici, ut censuram ullam Synodicam meruisse videatur.

G. AMESIUS.

Delegati arbitri istis Amesii considerationibus instructi, momentis causae utrinque diligenter examinatis, judicium suum XXX. *Aprilis paratum habuerunt, quod etiam post ultimum honorem D. Lamberto Cantero Consiliario et Seniori Ultrajectino impensum, in plena Synodo lectum et postquam etiam privatim Mackovio praelectum esset, qui et in eo pacis causa acquievit,* IV. *Maii post meridiem in Synodo repetitum fuit et publico illius judicio approbatum.* (60)

Leo-

(60) Hier volgt het Oordeel der Afgevaardigden, woordelijk gelijkluidende met het boven bladz. 543, 544. opgegevene uit de geschrevene Handelingen. Alleen lees ik daar: *distinctionibus Orthodoxorum*, hier: *distinctionibus quae sunt Orthodoxorum*; daar: *genere dicendi*, hier: *genere docendi*; daar: *cum*

Lecto, expenso et approbato judicio sex istorum Deputatorum Arbitrorum, D. Kempo Harinxma à Donia, Academiae Frisicae Curator et Ecclesiae Leovardiensis Senior, addidit; se quidem in arbitrio et judicio hoc Synodi acquiescere, salvo tamen jure suo et reliquorum Curatorum Collegarum suorum adversus eos Pastores in Frisia, qui non tantum D. Maccovium haereseon accusarant, sed etiam Curatores Academiae, quasi haereses foverent et authoritate sua tuerentur, passim traduxerant, accusavitque Doctorem Sibrandum Lubbertum, ut totius negotii inceptorem, quem dicebat literis DD. Ordinum Frisiae evocatum, ut partem adversam Maccovii, coram ipsis DD. Ordinibus vix quicquam ad rem respondisse et tantum ampullas et sequipedalia quaedam verba projecisse. Philippus autem Eilshemius, Pastor Ecclesiae Harlingensis et Classis Franequeranae membrum, monuit ad extremum Classem bona conscientia et ex Zelo Orthodoxias hic egisse, ideóque gratias illi deberi pro cura et vigilantia in tuenda Orthodoxia et arcendis erroribus. Et sic gravissima illa lis tunc sopita ac sepulta fuit.

§. 12.

cum Collegis, hier: *cum Collegiis*. Het is blijkbaar, dat de geschreven Handelingen hier de voorkeur verdienen.

§. 12.

Tot ophelderin en staving dezer berigten kunnen ook de Archiven *der* Dordrechtsche Synode *dienen.*

Tot opheldering en staving van dit drietal verhalen, kunnen nog bijzonder dienen eenige, zóó geschrevene als gedrukte stukken, die bij de Dordrechtsche Synode zijn te berde gebragt, en het voornaamste gedeelte uitmaken van den *dertienden* Band harer Archiven, welke als nog, in de beste orde, te 's Gravenhage worden bewaard. Die stukken zijn elf in getal. De goedgunstigheid van mijnen vriend DERMOUT heeft mij ook in staat gesteld, aangaande dezelve, het volgende te berigten.

1. *Responsio posterior Maccovii ad Articulos sibi impositos..* 56 pp. in 4. geschreven met acht onderscheiden handen: zoodat van de eerste zijn bl. 1, 2, 7, 8., van de tweede bl. 3—6., van de derde bl. 9, 10, 15, 16., van de vierde bl. 11—14., van de vijfde bl. 17, 18, 27, 28., van de zesde bl. 19, 20, 25, 26., van de zevende bl. 21—24., van de achtste bl. 29—36. Een negende hand heeft, op onderscheiden plaatsen, iets bijgevoegd en veranderd.

2. *Systema breve Theologiae, compraehendens materias praecipuas theologicas, acceptum calamo à doctiss. viro Nobili Joanne Macco-*

covio S. Theologiae D. — Aan 't einde: FINIS COLLEGII. *Sub Doctissimo, Clariss. Nobiliss.* VIRO IOANNE MACCOVIO *S. S. Theol. D. et professore extraordinario, Philosopho ingeniosiss. acutiss. Habiti Inchoati* 1614. 25 *Julij. Anno* 1615. *Finiti in Februario.* GUALTHERUS HANSONIS *van Steenkist Haec excepit ex ore dictantis et scripsit. Franecae, in Museo, Martij* 29. De quarto-bladen zijn genommerd met 1 tot 32, en met 34—53. Het getalmerk 33 is bij vergissing overgeslagen. Het stuk is dus groot, niet 106 bladz. gelijk het op mijne lijst van 1625 wordt aangegeven, maar slechts 104 bladz. Het behelst ook geen *Systema Theologiae*, maar slechts twee hoofdstukken. Het CAPUT PRIMUM handelt *de Theologia, verbo Dei et Scriptura Sacra.* in 18 bladz. Het CAPUT SECUNDUM, *de Deo.*

3. *Systema breve Theologiae comprehendens materias praecipuas Theologicas. In collegio dictari coeptum* 25 *Julij anno* 1614. groot 92 bladz. in 4. Dit behelst alles, wat er in het eerste voorkomt, uitgezonderd de zes laatste bladzijden: weshalve het ook op mijne lijst van 1625 genoemd wordt *incompletum.* Daarentegen behelst het telkens, tusschen beiden, zoogenoemde *Disputationes*, veertien in getal, bestaande in zóó vele reeksen van korte stellingen, welke uit de gehouden les-

lessen ontleend, en door de Leerlingen van *Maccovius* verdedigd werden. Bovendien zijn er, tusschen de bladen van dit afschrift, vele kleinere en grootere stukken papier gehecht, fijn en digt beschreven, met nadere aanmerkingen, bewijzen, tegenredenen en derzelver beantwoordingen.

4. ΓΥΜΝΑΣΜΑ ΘΕΟΛΟΓΙΚΟΝ, DE PRAEDESTINATIONE. *Cuius veritatem, Auspice Deo Opt. Max. sub septemplice clypeo Clarissimi et Nobilissimi viri D.* IOHAN. MAKOWSKY, *Poloni SS. Theologiae Doct. ejusdemque facultatis, ut et Philosophiae Theoreticae Professoris ordinarij, publice discutiendam proponet* LAMBERTUS ERNESTI HIDDINGH, *Mastenbroekio Transisulanus.* Fran. 1617. 8 pag. in 4. behelzende, behalve tijtel, opdragt en lofdicht, dertien stellingen, van welke er negen opgehelderd en gestaafd worden. Met geschreven aanteekeningen op den rand.

5. THESES THEOLOGICAE, DE BAPTISMO, *quas dedicatas ..... D.* IELGERO à FEITSMA.... *Academiae Franequeranae Curatori, ... simulac Nobiliss. Clariss. et doctrinae rarae viro D.* IOHANNI MAKOWSKY, ... *Praesidi et Praeceptori meo in aeternum colendo, ... defendere conabor* WILHELMUS IOANNIS WYNGAERT, *Bilth. Frisius.* Fran. 1618. in fol. plano. behelzende vijf Theses met

met korte aanteekeningen, en voorts twee Corollaria. Ook hierbij zijn schriftelijke aanteekeningen aan den rand, en op den rug.

6. THESES THEOLOGICAE, DE AETERNA DEI ELECTIONE, *quas inscriptas Reverendis Doctissimisque Viris* D. HERMANNO KOLDE, D. REGNERO HACHTINGIO, D. BERNHARDO FULLENIO, D. IOHANNI BOGERMANNO, *Ecclesiae Leowardianae Ministris fidelissimis . . . sub praesidio . .* D. IOHANNIS MACCOVII . . . , *pro virili defendere annitetur* ARNOLDUS HACHTINGIUS, *Leov. Fris.* Fran. 1618. in fol. plano. behelzende dertien Theses en twee Corollaria. Met schriftelijke aanteekeningen aan den rand en op den rug.

7. *Theses Theologicae inaugurales*, DE PECCATO ORIGINIS, *quas*, ... *moderatore Nobilissimo Viro* D. IOAN. MAKOWSKY, . . . *pro Doctoratus in SS. Theologia gradu consequendo, publice ventilandas proponit* CONSTANTINUS L'EMPEREUR *de Oppyck, Nobilis Germanus.* Fran. 1617. 8 pag. in 4. behelzende, behalve tijtel en opdragt, zeventien *Theses* en twee *Impertinentia.*

8. *Collegii Theologici Controversarum Quaestionum Disputat. secunda, quae est de* VOLUNTATE, SIGNI ET BENEPLACITI. *Ad quam A. D. O. M. Praeside Nobilissimo ac Clarissimo viro* D. IOHANNE MACCOVIO, ... *pro ingenii tenuitate respondere conabitur* TIMANNUS HEER, *Nerda*

da-Batavus. Fran. 1618. 18 pag. in 8. Met aanteekeningen, geschreven aan den rand.

9. *Collegii Theologici Controversarum Quaestionum Disputatio sexta, quae est secunda de* MEDIA SCIENTIA *et Quaestione hac quae emergit ex Distinctione Voluntatis Divinae in Antecedentem et Consequentem: An Christus sit causa meritoria Electionis. Ad quam A. D. O. M. Praeside Nobilissimo ac Clarissimo viro* D. IOHANNE MACCOVIO, ... *Praeceptore suo sibi unicè charo, respondebit* ANTONIUS PISCATOR *Hardrovicenus.* Fran. 1618. 14 pag. in 8.

10. *Theses Theologicae, de* TRADUCTIONE HOMINIS PECCATORIS AD VITAM, *quas* D. O. M. A. *sub praesidio Clarissimi et Nobilissimi viri*, D. IOHAN. MAKOWSKY ... *ad disputandum proponit* THOMAS PARKERUS *Anglus.* Fran. 1617. 22 pag. in 8. behelsende zes en vijftig Theses, opgedragen, behalve aan den Praeses en eenen aanverwant van den Defendens, aan de Engelsche Predikanten in Nederland, PAULUS BANESIUS, IOHANNES PAGETIUS, en GUILHELMUS AMESIUS, *patronis et studiorum suorum promotoribus.*

11. *Collegii Theologici Controversarum Quaestionum Disputatio prima, quae est de Quaestione hac, Utrum Deus velit omnes et singulos salvos fieri: ad quam* A. D. O. M. *Praeside Nobilissimo ac Clarissimo viro*, D. IOHANNE MACCOVIO .....: *respondebit* ARNOLDUS

AB

AB HELL, Fran. 1618. 14 pag. in 8. Met aanteekeningen aan den rand geschreven.

§. 13.

Aanmerkingen over de geloofwaardigheid der berigten en bescheiden.

Zóó hebben wij dan onderscheidene berigten en bescheiden, die ons in staat stellen, om de waarheid der verhaalde zaken, met genoegzame zekerheid en naauwkeurigheid, te leeren kennen. Eer wij evenwel desaangaande iets voor zeker houden, is het noodig, dat wij ons, op oordeelkundige gronden, overtuigen van de geloofwaardigheid der onderscheidene berigtgevers. Gelijk dit, bij alle geschiedkundige onderwerpen, noodig is, zóó is het vooral van belang, wanneer het gebeurtenissen geldt, als de onderhavige, in welke de eer betrokken is van Mannen, die eene aanzienlijke plaats hebben bekleed in de burgerlijke en kerkelijke Maatschappij; wier invloed krachtig heeft gewerkt op tijdgenooten en nakomelingen; en die, gelijk wij durven hopen, na hier *ten deele* te hebben *gekend* en *ten deele* te hebben *geprofeteerd*, thans *kennen*, *zóó als zij gekend zijn*, en, in de gewesten des eeuwigen vredes, God verheerlijken, over zijne genade, aan hun bewezen, en over het goede, dat zijne Voorzienigheid, ook uit hunne dwalingen en verkeerdheden, heeft afgeleid. Zoodanig een onderzoek is

is daarenboven dubbeld noodig, in gevalle de onderscheiden berigtgevers niet in alles over één stemmen, en er zelfs eenige strijdigheid tusschen hunne verhalen bespeurd wordt. Dan toch vraagt de onpartijdige Vriend der waarheid te regt, wie van de in strijd zijnde berigtgevers de meeste aanspraak op geloofwaardigheid hebbe.

Aangaande de twistzaak van MACCOVIUS, zóó als dezelve op de Dordrechtsche Kerkvergadering is behandeld, hebben wij berigten van onderscheidene gehalte: en het is van belang, dit op te merken.

De *eerste* plaats moet buiten twijfel worden toegekend aan de geschreven *Handelingen der Synode*, voor zóó verre het voorgevallene in de Vergadering op haren last geboekt is. Trouwens het aangeteekende door de Geheimschrijvers werd der Vergadering van tijd tot tijd voorgelezen, door haar beoordeeld, en overeenkomstig haar oordeel geboekt. Indien ook al, bij zoodanige zorgvuldigheid, eenige misstelling kan insluipen, zoo valt hier evenwel aan geene verdraaijing of verminking, ter gunste van ééne der partijen, te denken, nademaal de Synode, onder hare schranderste en aanzienlijkste leden, sommigen telde, die gunstig over MACCOVIUS dachten, anderen, die hem ongunstig beoordeelden. Evenwel niet alles, wat over en weder besproken is, het zij in de Vergadering zelve, het zij in de bijeenkomst harer Afgevaardigden ter dezer zake, behoorde ge-

geboekt te worden. Weshalve het stilzwijgen der geschrevene Handelingen, op zich zelve beschouwd, niets beneemt aan de geloofwaardigheid van berigten, ons uit andere onverdachte bronnen toekomende, en met de wettelijke opgave niet strijdende.

In gelijken rang met de geschrevene Handelingen staan de geschrevene en gedrukte stukken, in de Archiven der Synode, in zóó verre dezelve strekken, om ons te doen kennen, deels de aanklagten tegen MACCOVIUS ingebragt, deels de bewijzen tot staving dier aantijgingen, deels ook de tegenredenen, met welke de aangeklaagde zich voor de Synode heeft verweerd.

In de *tweede* plaats komen hier in bijzondere aanmerking de berigten van drie onderscheidene en van elkander geheel onafhankelijke leden der Synode, die hetgene er dagelijks voorviel, hetzij voor hun eigen geheugen, hetzij ook ten dienste van anderen, op het papier hebben gebragt.

De aanteekeningen van den Ouderling HEYNGIUS dragen al de kenmerken van waarheidsliefde en naauwkeurigheid, in het te boek stellen van hetgene hem belangrijk voorkwam, of waarin hij, als Afgevaardigde van de Noordhollandsche Synode, bijzonder betrokken was. Vele bijzonderheden vind ik door hem, hier en daar, aangestipt, welke, noch in de gedrukte, noch in de geschrevene Handelingen der Synode, voorkomen. Geen wonder dus, dat ditzelfde plaats heeft in

het onderhavige geval. Ook kan het ons niet bevreemden, dat deze Schrijver zich vergenoegd heeft, met het behandelde ter vergadering hoofdzakelijk aan te teekenen, zonder in alle bijzonderheden te treden.

De berigten, door Dr. BALCANQUAL, den Schotschen Afgevaardigde, gegeven, dragen meer den stempel van openhartigheid en onpartijdigheid, dan van juistheid en volledigheid. Zij strekken, in het onderhavige geval, meer, om de andere verhalen te bevestigen, dan om over de hoofdzaak licht te verspreiden. Evenwel zijn ze van belang, om ons de geestgesteldheid en het gedrag van de handelende personen wat nader te leeren kennen.

De berigten, uit de pen van VOETIUS gevloeid, zijn niet minder geloofwaardig, dan die der twee vorige berigtschrijvers. Was hij mogelijk de minst onpartijdige, hij was daarentegen waarschijnlijk het best in staat, om over de onderhavige twistvraag te oordeelen. Doch het is bedenkelijk, of men even zeer staat kan maken op hetgene de bedrijvige Man, omtrent dertig jaren na het gebeurde, uit zijn geheugen heeft verhaald, als op het door hem opgeschrevene ten tijde der Synode. NETHENUS heeft het gesprokene en geschrevene tot één verhaal zamengesmolten, zonder dat wij thans het eene van het andere kunnen onderscheiden. Aan 's Mans goede trouw behoeven wij niet te twijfelen: doch zijn verslag kan onvolledig

dig en eenigermate eenzijdig zijn, omdat het geheel in zijn plan lag, om den lezer bekend te maken met hetgene, in de zaak van MACCOVIUS, gedaan was door AMESIUS, tot wiens lof geheel het verhaal gestemd is.

Eene *derde* plaats mogen wij toestaan aan de berigten van EPISCOPIUS, WTENBOGAARD en DWINGLO. Deze Mannen toch schijnen het door hen te boek gestelde ontleend te hebben uit de verhalen van tijdgenooten, die de openbare zittingen der Dordrechtsche Kerkvergadering, als toehoorders, hadden bijgewoond: en uit hetgene men, aangaande dezen en genen, die in de zaak van MACCOVIUS betrokken was, bij geruchte mogt vernemen. Zij stonden althans in geene aanraking, noch met de Leden der Synode, noch met MACCOVIUS of AMESIUS. Zij beschouwden dezelve daarenboven met een ongunstig oog; keurden derzelver handelingen af; en gaven, met geen ander oogmerk, van het voorgevallene berigt, dan om er een bezwaar uit af te leiden, tegen de Kerkvergadering, die hunne gevoelens veroordeeld had. Evenwel kunnen zij, van goeden hand, iets hebben vernomen, dat door de berigtgevers van den eersten en tweeden rang verzwegen is, en, behoudens de waarheid, verzwegen kon worden.

Schiften wij, op deze wijze, de onderscheiden berigten, dan zal het niet moeijelijk zijn, het gebeurde in deszelfs voornaamste bijzonderheden op

te sporen. Meestal toch zullen wij de onderscheiden berigten éénstemmig vinden. Zelden zal ons eene regelregte tegenstrijdigheid voorkomen. Kleinere bijzonderheden, slechts van ééne zijde berigt, zullen eene mindere zekerheid kunnen hebben: maar zij zullen eene hooge mate van waarschijnlijkheid kunnen ontleenen, van het wél passende en zamenhangende met de reeds bekende hoofdzaken. Vooral zullen wij ons, in het schatten der onderscheiden verhalen, en in het beoordeelen der handelende personen, kunnen bedienen van nog andere geloofwaardige berigten, betreffende voorvallen, in naauw verband staande met het twistgeding, voor de Dordrechtsche Synode gevoerd, als mede betreffende de personen, welke in hetzelve betrokken zijn geweest. Hiertoe behoort vooral, wat de naauwkeurige VRIEMOET, in zijne *Athenae Frisiacae*, uit echte bescheiden, heeft berigt, aangaande het begin van den twist met MACCOVIUS in Vriesland, en aangaande latere verschillen, tusschen hem en zijne Ambtgenooten ontstaan. Ook komen hier wel dégelijk in aanmerking getuigenissen van bevoegde personen, aangaande de gevoelens, den inborst en de zeden, van MACCOVIUS, LUBBERTUS, GOMARUS, BOGERMAN, AMESIUS en anderen, die in deze zaak bedrijvig zijn geweest: als mede andere blijken en bewijzen, welke, desaangaande, in het bekende leven en de schriften van deze Mannen, voorhanden zijn.

§. 14.

§. 14.

Omstandiger verhaal, op dezelve gegrond. MACCOVIUS *wordt Hoogleeraar te Franeker.*

Op deze geschiedkundige gronden meen ik dan nu het gebeurde met MACCOVIUS, naauwkeuriger en vollediger, dan tot nu toe geschied is, te kunnen voordragen. Ik zal dit trachten te doen met bescheidenheid: en telkens aanwijzen, op welk gezag mijn verhaal, op welke gronden mijn oordeel, gevestigd is.

MACCOVIUS had, op zijn vijf en twintigste jaar, reeds onderscheiden Hoogescholen in Duitschland bezocht: en zich vooral geoefend in het redetwisten tegen Jezuïten en Socinianen. Nu kwam hij, in den herfst van het jaar 1613, te Franeker, om het toezigt te hebben op het akademische leven van twee jonge Poolsche Edellieden. Deze gelegenheid nam hij waar, om te staan naar de waardigheid van Theologiae Doctor, welke hij al spoedig, met lof, verwierf, op den achtsten Maart des volgenden jaars. (61) In diezelfde maand overleed één der twee Hoogleeraren in de Godgeleerdheid, HENRICUS ANTONIDES VAN DER LINDEN: waardoor dat vak der Wetenschappen alleen bezet bleef, door SIBRANDUS LUBBERTUS, die,

(61) COCCEIUS, in *Orat. funebr.* p. 52. VRIEMOET, p. 151 — 153.

die, van de oprigting der Hoogeschool af aan, dat is van het jaar 1585, met voorbeeldigen ijver zijnen post bekleed en reeds den ouderdom van zeven- of acht en vijftig jaren bereikt had. (62)

§. 15.

Misnoegen van LUBBERTUS *tegen hem.*

MACCOVIUS maakte al dra van zijne doctorale waardigheid gebruik, om, ongeroepen, lessen in de Godgeleerdheid te geven: blijkens het zóógenoemde korte zamenstelsel van Godgeleerdheid, hetwelke hij met zijne toehoorders behandeld heeft, van den 25 Julij, 1614 tot in Februarij, 1615. (63) Doch, in het laatstgenoemde jaar, genoot Hij de eer, van, al mede op een verzoekschrift van de Studenten der Hoogeschool, te worden aangesteld, eerst tot buitengewoon, straks tot gewoon Professor der Godgeleerdheid. (64) In deze betrekking kweet hij zich ook met ijver, ofschoon hij, naar eigen erkentenis, door geene vroege en grondige beoefening der oude letteren, zich tot dezelve had kunnen bekwamen. (65) Doch al spoedig bleek het, dat er geene gewenschte eenstemmigheid tusschen de twee nieuwe Ambtgenoo-

(62) VRIEMOET, p. 2, 4, 5, 32.

(63) Volgens het tweede en derde Stuk uit de Archiven der Dordrechtsche Synode, aangehaald §. 12.

(64) VRIEMOET, p. 153.

(65) COCCEIUS, l. l.

nooten bestond. De jonge, Poolsche Edelman voegde mogelijk niet wel bij den ouden Predikant. De jonge Professor was begeerd door de Studenten; en wist zich aangenaam bij hen te maken: de Man van jaren was minder gezien, althans bij een aantal jonge lieden, wier ongebondenheid hij, met meer ernst, wilde beteugelen, dan sommige van zijne Ambtgenooten. (66) LUBBERTUS was zeer gehecht aan de leer, leerwijze en bestaande inrigtingen, van de Nederlandsche Hervormde Kerk, en had zich, in onderscheiden betrekkingen, en door uitgegeven Schriften, als eenen Voorstander van dezelve, tegen de Remonstranten, doen kennen. (67) MACCOVIUS, ofschoon geen Vriend der Remonstranten, was meer aan de overeenkomst van de Sandomirsche Synode van 1570 en aan de eigenheden der Poolsche Hervormden gehecht, en ging, in zijne schoolsch-wijsgeerige lessen en twistredenen, eenen meer vrijen gang. (68) Dit mishaagde aan LUBBERTUS en andere Kerkelijken. Het vreemde en duistere in de voorstellingen van MACCOVIUS gaf ligtelijk aanleiding tot misverstand en ergwaan. Geen Nederduitsch sprekende, en zich, in het Latijn, wel

(66) COCCEIUS, l. l. AMAMA, *Sermo funebr. post exsequias* LUBBERTI, p. 27. 30. VRIEMOET, p. 10, 11, 14, 15, 153, 154.

(67) VRIEMOET, p. 7, 8. 16—18.

(68) COCCEIUS, l. l.

wel vlug en vlot, maar minder juist en eigenaardig uitdrukkende, in eenen aan de onzen vreemden tongval, was het moeijelijk met hem te redetwisten. LUBBERTUS was driftig en oploopend van aard, en kon niet wél tegenspraak dulden, wanneer hij geloofde, de waarheid en het regt aan zijne zijde te hebben, en zag wel eens te laat, dat hij zich te onbezonnen had uitgelaten. (69) MACCOVIUS was niet minder scherp en hevig, in het aanvallen en verweeren, wanneer hij geloofde, voor eene goede zaak te moeten strijden. (70) Er was te Franeker geen Ambtgenoot, wiens tusschenspraak de van elkander verwijderde Godgeleerden kon bevredigen. Immers JOANNES ACRONIUS kwam daartoe in het jaar 1617 te laat: en was ook met LUBBERTUS het te zeer ééns, om op MACCOVIUS met vrucht te kunnen werken. (71) Leerlingen van MACCOVIUS ijverden onmatig voor hunnen Meester: en deze liet het zich welgevallen, al werd daardoor ook zijn zestigjarige Ambtgenoot versmaad. (72) Bij

(69) BALCANQUALLUS, in *Epistolis Eccl. et Theol.* p. 543 a. 547, 548, 549 a. 550. 565 a. 566 a. 568 a. 573. a. b. VRIEMOET, p. 12—14.

(70) COCCEIUS, p. 53.

(71) VRIEMOET, *in elogio Acronii.*

(72) Hoe zich MACCOVIUS liet vereeren op de titels der Stukken, welke onder zijne voorzitting in het openbaar werden verdedigd, is te zien uit de boven aangehaalde twistschriften, in de Archiven der Dordrechtsche Synode. Die Kerk-

Bij zoodanige gesteldheid van gemoederen, in zulke omstandigheden, en in tijden van zóó veel kerkelijke en burgerlijke twisten, kan het ons niet bevreemden, dat het tusschen de twee Hoogleeraren te Franeker tot eenen ergerlijken strijd kwam.

Reeds in het jaar 1616 schijnt LUBBERTUS gemeend te hebben, reden te vinden, om zijnen Ambtgenoot ten laste te leggen, dat hij Gods woord afhankelijk maakte van menschelijk gezag. Althans over zoodanige stelling werd MACCOVIUS aangeklaagd bij de Classis van Franeker: en toen hij zich, drie jaren later, voor de Dordrechtsche Synode, ook op deze hem toegekende stelling, verantwoordde, hield hij LUBBERTUS voor één' der geheime bewerkers van die eerste aanklagt, welke nogtans, na gedaan onderzoek, bevonden was te onregte te zijn opgemaakt uit lessen, opgeteekend uit den mond van MACCOVIUS, eer hij nog het Hoogleeraarambt bekleedde. (73)

§. 16.

Kerkvergadering zal ook wel niet zonder reden hebben geoordeeld, dat MACCOVIUS zijne leerlingen behoorde aan te manen, tot eerbied voor hunne Leermeesters.

(73) In zijne *Responsio posterior ad Articulos sibi impositos*, zegt Hij: *Primus articulus sic habet:* verbum Dei suspendit ab humana auctoritate. *Resp. Falsum, nunquam hoc venit mihi in mentem. Ea quae citat in dictatis meis non habentur, ex quibus tamen meus adversarius dicit se hunc articulum decerpsisse. Hoc scire velim dictata haec, antequam professor essem, dictata esse ex tempore, in quae D. Sibrandus et D. Beilanus, minister Ecclesiae Franequeranae solli-*

§. 16.

Zijne leer wordt, bij de Classis van Franeker, geoordeeld valsch en schadelijk te zijn.

Doch, in de jaren 1617 en 1618. werd het vermoeden van LUBBERTUS en anderen, die MACCOVIUS van onregtzinnigheid verdachten, aanmerkelijk versterkt, door sommige stellingen, welke in druk verschenen en in het openbaar, in de akademische gehoorzaal te Franeker, onder 's Mans voorzitting, verdedigd werden. (74) Van dien aard waren de volgende:

GOD *bestemt sommigen tot straf, en tot de zonden, om welke zij verdienen regtvaardig gestraft te worden.* (75)

God

licite inquisiverunt, et per interpositas personas, litem mihi ante triennium in Classe Franequerana moverunt. Sed non ex voto tunc res ipsis successerat. Delegati enim ministri ad examen istorum dictatorum meras calumnias repererunt, et sic ab actione tunc contra me ab istis cessatum est.

(74) Bij zoodanige gelegenheid bragt LUBBERTUS zelf wel eens zijne bedenkingen tegen de voorgedragen stellingen in. MACCOVIUS schrijft, in zijne *Responsio posterior*, op de achtste hem voorgeworpene onregtzinnigheid: *Ad hoc argumentum responsum D. Sibrando publice, cum illud obiiceret.*

(75) *Deus destinat aliquos ad poenam et ad ea, propter quae iuste infligi mereatur. Γυμνασμα θεολογικον de Praedestinatione.* (Het vierde Stuk in de Synodale Archiven.) Demonstr. Thes. I. *Est praedestinatio aeternum decretum Dei, quo constituit condere homines ad diversos fines, nempe alios ad fruendum salute aeterna, alios vero ad sentiendum ira-*

cia-

God wil niet, dat alle menschen zalig worden, met den wil des teekens: (met zijnen geopenbaarden of bevelenden wil) *dat is, Hij stelt het Euangelie niet voor, ten einde allen gelooven en zalig worden zullen. Hij gebiedt wel allen te gelooven, wien het Euangelie verkondigd wordt; maar daaruit volgt niet, dat hij het wil.* (76)

Christus wil niet de zaligheid van alle menschen. (77)

Gods

ciatus aeternos seu ad aeternum exitium, itemque constituit, ut isti homines integri laberentur, idque propterea, ut quos conditurus erat ad salutem servaret ex misericordia, quos vero ad exitium reprobare ad hoc, ut eos ex iustitia puniret, atque ita omnibus istis modis gloriam tum misericordiae parcentis, tum iustitiae punientis, tum vero potestatis suae summae patefaceret. Ibid. Thes. VIII. *Tria sunt, quae reprobationem sequuntur, privatio gratiae, peccata et poenae peccatorum. — — Hinc consequitur, — reprobos necessario peccare ac tandem perire.* Ibid. Thes. XIII.

(76) *Deus non vult omnes et singulos servari voluntate signi. — — Velle voluntate signi est nihil aliud quam proponere hoc fine Euangelium ut credant et salventur. — — Sed hic obiicitur: — Si Deus iubet omnes credere, quibus praedicatur Euangelium, nec tamen vult, tum est hypocrita. Respondeo esse hanc consequentiam falsam, id quod ex verbo Dei ostendo. Deus iubet Pharaonem dimittere populum, et tamen non vult. — — Disput. de voluntate signi et bene placiti.* (Het achtste Stuk in de Synodale Archiven.)

(77) *Argumentum sumo ex cap. 17 Joannis. Si Christus non vult ut omnes ibi, ubi ille est sint, tum consequitur quod Christus non vult omnium et singulorum salutem. — Hinc ergo jam evincitur Christum noluisse omnium salutem et cum no-*

Gods barmhartigheid, dat is, zijne genadige vergeving van zonden, zoude geene plaats hebben gehad, zonder zonden en ellende. (78)

Bovenal schijnt het misnoegen tegen MACCOVIUS te zijn toegenomen, door de *Godgeleerde Stellingen, over des zondaars bekeering ten leven*, of, letterlijk, *de traductione hominis peccatoris ad vitam*, welke, ten jare 1617. onder zijne voorzitting, werden verdedigd, door THOMAS PARKER, eenen Engelschman, denzelfden, naar ik gisse, die, omtrent dertig jaren later, eene verklaring van DANIëLS boek heeft uitgegeven. (79)

De-

noluerit non etiam esse missum nisi propter salutem quorundam. Disputatio II. *de media scientia.* (Het negende Stuk in de Synodale Archiven.)

(78) *Misericordiam et iustitiam sine peccato declarare Deus non potuit, non quidem ob defectum potentiae sed ob defectum rerum. — Sine peccato enim nulla futura erat miseria, sine miseria non erat futura misericordia, id est, gratuita peccatorum remissio. Sic sine peccato non erat futura poena, sine poena non fuisset futura declaratio iustitiae vindicatricis. Γυμνασμα θεολογικον* laud. Thes. IV. Over deze Stelling heeft er eene briefwisseling plaats gehad tusschen LUBBERTUS en MACCOVIUS, van welke deze gewaagt in zijne *Responsio posterior* op de zesde hem toegeschreven Stelling. *In disputatione*, zegt hij, *quam* (Sibrandus) *mecum habuit epistolica, petii ab ipso ut daret mihi definitionem misericordiae, sine ulla mentione miseriae, aut si hoc non posset desisteret calumniari thesin.*

(79) THOMAE PARKERI *Expositio visionum et prophetiarum Danielis.* Lond. 1646. Volgens WALCHII *Bibliotheca Theol.* IV. 559.

Deze, toen nog een jongman zijnde, aan wien AMESIUS den lof toekende van geleerdheid, vroomheid, zedigheid en vele uitstekende deugden, (80) beproefde eerst deze stellingen te verdedigen onder voorzitting van éénen der Leydsche Hoogleeraren, (waarschijnlijk POLYANDER,) doch het verzoek, ten dien einde gedaan, was vruchteloos. Nu begaf hij zich, op raad en met hulp van FESTUS HOMMIUS, Predikant te Leyden, naar Franeker, en wel naar den jongeren Hoogleeraar MACCOVIUS, die, het stuk gelezen hebbende, het voorzitterschap op zich nam, (81) onder voorwaarde, dat de Schrijver er eene verontschuldiging van de schoolsche uitdrukkingen zoude bijvoegen. (82) Hij maakte waarschijnlijk hierin te minder zwarigheid, omdat HOMMIUS en AMESIUS beide hem schreven, dat zij het stuk goedkeurden. (83) Zoo werd het dan te Franeker gedrukt, aan

(80) AMESII *Considerationes* laud. pag. 560.

(81) NETHENI *Praef.* laud. p. x, x.

(82) Deze bijzonderheid blijkt uit de Aanmerkingen van AMESIUS, medegedeeld door NETHENUS, *Praef.* p. 16. Het is daarom niet goed te keuren, dat NETHENUS deze verontschuldiging heeft achtergelaten, bij de tweede uitgave van PARKERS geschrift. Zij is merkwaardig genoeg, om, uit de oorspronkelijke uitgave, hier te worden medegedeeld. Dus luidt ze: *Quia hic inter alios adversus Iesuitas disputatum est, ideò coacti fuimus, scholasticos eorum termin s retinere, ne istos immutando, aut sensum pervertere, aut minus appositè efferre videremur. Ideoque rogandi erunt lectores, ut hunc procedendi modum aequo animo ferant*

(83) MACCOVIUS schrijft, in zijne *Responsio posterior:* Quae

aan AMESIUS en twee Engelsche Predikanten in Nederland opgedragen, en in het openbaar verdedigd. De hoofdinhoud kwam op het volgende neder. GOD, uit wien en tot wien alle dingen zijn, beweegt de daartoe uitverkoren menschen, om met Hem vereenigd te zijn, en om Hem, als het hoogste goed, te genieten. Dit geschiedt, naar GODS volstrekten, niet voorwaardelijken wil. Hiertoe is, voor den gevallen mensch, noodig verzoening met GOD, door de voldoening en herstelling van CHRISTUS, welke de zondaar geloovig aan moet nemen. Tot dit geloof wordt de uitverkorene van GOD geroepen, dat is, bewogen. De *Beweger* (*movens*) is dus GOD, volgens zijn volstrekt besluit. Het *beweegbare* (*mobile*) is de uitverkorene, door de zonde geheel onmagtig tot eenig goed, verblind in het verstand, tot alle kwaad geneigd, geestelijk dood; evenwel niet beroofd van zijne vrijheid. De *beweging* (*motus*) is eene uitvloeijing van GODS magt, ter bewerking der aanneming van CHRISTUS. (*Motus est exercita causalitas agentis Dei, sive potentiae ipsius effluxus ad receptionem Christi procreandam.* §. 16.) Zij is, deels zedelijk, door het woord van GOD, deels natuurlijk, (*physicus, per physicam ingenerationem.* §§. 27. 29.) door GODS Geest.

Quae profert (Censor) *ab articulo* 16 *usque ad articulum* 49. *collegit ex Thesibus a Festo Hommio et D. Amesio, in literis ad me missis, approbatis.*

Geest. Zij is onwederstaanlijk, ofschoon zij des menschen vrijen wil niet wegneemt. (*Quippe Deus, qui absolutus est rerum omnium dominus, libero suo arbitrio creatam subordinat voluntatem secundum modum suum, prout ipse vult. Movet igitur voluntatem Deus, sed cum proportionata ipsi conformitate, commensurata connexione, et coaptatione quadam conditioni ipsius connaturali. Et primo absolute quidem et physice praedeterminat, sed ita actu primo ad specificationem actus, ut in exercitio libere se ipsam determinet voluntas, sed determinatione Dei.* §. 39.) Het *door de beweging veroorzaakte* (*res motu facta*) is, in het algemeen, een ingedrukt vermogen en een vormlijk goed beginsel, hetwelke de mensch lijdelijk ontvangt, en waardoor zijne zielsvermogens levendig en werkzaam worden; in het bijzonder, de aanneming van CHRISTUS, die ons van GOD wordt aangeboden, en zich zelven aanbiedt, dat is, het geloof in Hem. Hierdoor leeft hij, die te voren dood was, *in* CHRISTUS en voor GOD. Al deze bijzonderheden worden ordelijk voorgedragen, in eenen schoolsch-wijsgeerigen trant, uit de tijden vóór de herstelling der wetenschappen; gestaafd en opgehelderd door bijbelplaatsen, of ook wel door gezegden van *den Wijsgeer* (ARISTOTELES); alles met eene beknoptheid van stijl, die voor de verstaanbaarheid hinderlijk is, en in een half barbaarsch Latijn. De Remonstranten, tegen wier ge-

gevoelen zich de Schrijver kantte, schijnen er geene bijzondere acht op geslagen te hebben. Sommigen van hunne tegenpartij prezen het stuk hoogelijk, het zij alleen om den inhoud, het zij ook om de vorm der behandeling: anderen, vooral zij, die van zoodanig eene schoolsche voordragt vreemd waren, hadden er geen' smaak in. (84) De Vriesche Predikanten, die reeds vroeger met MACCOVIUS ontevreden waren, bijzonder ook LUBBERTUS, vonden er nieuwe stoffe in, om den Hoogleeraar, die de verdediging der Stellingen mede voor zijne rekening genomen had, van onregtzinnigheid aan te klagen. Er werd een geschrift opgesteld, waarin men MACCOVIUS niet minder dan vijftig dwalingen ten laste leide, van welke er drie en dertig zouden te vinden zijn in de stellingen van PARKER, en de overige in andere akademische twistschriften, onder den Hoogleeraar verdedigd, en in lessen, uit zijnen mond opgeschreven. (85) Men hield deze dwalingen, althans sommige van dezelve, voor erger, dan die van ARMINIUS en VORSTIUS, ja voor de zoodanige, als men in Lutherschen, Pelagianen, Socinianen, Papisten, zelfs in Heidenen, veroordeelt. (86) Hij zelf en anderen met hem geloofden, (87) dat

(84) NETHENI *Praef.* laud. p. XI.

(85) VRIEMOET, p. 155.

(86) NETHENUS, p. XI.

(87) Volgens het gezegde van FESTUS HOMMIUS, in de Syn.

dat dit alles geschiedde, door aanhitsing van LUBBERTUS, en dat deze ook de opsteller was van het geschrift, hetwelke tot bezwaar van MACCOVIUS dienen moest. (88) Hoe het zij, de vijftig ware of vermeende dwalingen waren de volgende: (89)

1.

Synode te Dordrecht, in de namiddags-zitting van den 16 April, 1619. naar het verhaal van BALCANQUAL. Hetzelfde verhaalt ook NETHENUS, p. XII.

(88) Hij zelf schrijft er, in zijne *Responsio posterior*, het volgende van: *Imprimis per subordinatas personas egit, et ne cui suboleret se auctorem esse, subinde se ipsum citat, in istis quae contra me adfert. Ipsius autem haec esse, et ex discursuum indole, nam garmanissimi* (Legendum videtur *germanismi.*) *huius sunt, et ex manu eiusdem, quae in articulis primum exhibitis reperta aliquoties ad marginem fuit, vel ab ipsis Dominis aliquibus observatum est, a Dominis, inquam, qui ad nostram controversiam deiudicandam a Dominis Ordinibus deputati erant.* En verder zegt hij: *Quae profert* (Censor) *ab articulo 16 usque ad articulum 49 collegit ex Thesibus a Festo Hommio et D. Amesio — approbatis, adeo ut non tantum mihi sed etiam magnis istis viris triginta tres errores haereticos impingat.* Ook NETHENUS vermeldt, pag XII. eene bijzonderheid, door VOETIUS opgemerkt. Deze had, door middel van PETRUS PLANCIUS, den Zoon, ontvangen eene oordeelvelling over de Stellingen van MACCOVIUS, door LUBBERTUS aan den grijzen Amsterdamschen Predikant PETRUS PLANCIUS, den Vader, gezonden, welke oordeelvelling overeenkwam met de aantijgingen, door de Classis van Franeker tegen MACCOVIUS gedaan.

(89) Ik heb ze aldus getrokken, uit de meermalen genoemde *Responsio posterior Maccovii ad Articulos sibi impositos.*

1. Verbum Dei suspendit ab humana autoritate.
2. Permissionem Dei tollit.
3. Docet, minimam Christi passionem pro peccatis omnium hominum satisfactionem esse potuisse.
4. Pro modo debiti, inquit, modus reconciliationis erat necessarius, partim propter maiorem satisfactionis certitudinem, partim etiam ut abominatio et gravitas peccatorum nostrorum, et rursus contra haec iustitiae Dei severitas et perfectio magis perspicua esset, partim etiam propter celebriorem ineffabilis erga nos misericordiae Dei Patris et Filii bonitatem.
5. Doctrinam de sufficientia Christi meriti pro omnium peccatis oppugnat.
6. Negat, misericordiam Dei esse aeternam.
7. Docet, misericordiam esse gratuitam peccatorum remissionem.
8. Negat, peccatum in hac vita plane auferri posse.
9. Docet, Deum destinare hominem ad peccatum qua peccatum.
10. Deus, inquit, non vult omnes salvos fieri voluntate signi.
11. Christum ex iussu Patris baptizasse, docet.
12. Docet, obiectum praedestinationis non esse hominem lapsum, et Deum velle peccatum qua peccatum.
13. Ut veram doctrinam oppugnet, comminiscitur duas electiones.

Unius electionis obiectum facit hominem lapsum, alterius negat.

5. Dicit, quandam electionem esse ex misericordia, quandam non.

6. Regenerationem docet esse naturalem.

7. Docet, hominem ad Deum per intellectum et voluntatem accedere.

8. Docet, merita Christi applicanda esse homini qua intellectu ac voluntate praedito.

9. Dicit, selectam multitudinem ad fruitionem Dei esse mobile.

10. Docet, hominem lapsum per propriae virtutis intentionem in se iustam restitui posse, si facultas bene agendi superait.

11. Dicit, hominem lapsum, si superfuisset facultas ad bonum, fuisse arborem bonam.

12. Dicit, homines lapsos nihil perdidisse quam facultatem.

13. Docet, hominem habere vitam in se ipso.

14. Vocationem dicit esse a generali influxu Spiritus.

15. Dicit, cognitionem rerum spiritualium esse in non vocatis.

16. Docet, res spirituales in sensu fidelium existere.

17. Docet, rectam dare rationem actibus formam.

18. Dicit, vocationem proportionari homini irregenito et receptioni Christi.

19. Docet, vocationem dirigi secundum receptivitatem hominis irregeniti.

20. Docet, efficacem vocationem esse Physicam.

51. Docet, regenerationem sive receptionem Christi esse effectum Physicum et indigere causa Physica.
52. Dicit, determinationem ad conversionem esse ens Physicum.
53. Docet, conversionem nostram a Physico Dei influxu produci.
54. Docet, motionem, hoc est, imitationem (*immutationem?*) voluntatis ad actum conversionis esse effectum Physicum primi entis.
55. Dicit, hominem Physica vi regenerari per Physicam virium ingenerationem.
56. Dicit, in homine irregenito esse vim aliquam, qua verbum Dei recipere possit.
57. Docet, hominem irregenitum habere vim, qua utatur ad sui regenerationem.
58. Docet, Deum operari regenerationem in infantibus naturaliter, et non posse in iis *aliter* quam naturaliter operari.
59. Docet, intellectum irregeniti hominis prius recipere Christum, deinde per Spiritum Sanctum illuminari.
40. Docet, vocationem tollere resistentiam.
41. Docet, homini irregenito ita inesse potentiam ad fidem, ut ad infidelitatem.
42. Dicit, regenerationem esse formam irregeniti.
43. Dicit, vocationem esse applicationem medii, quo reconciliamur Deo.
44. Dicit, receptionem Christi nihil aliud esse quam fidem.

45.

45. Dicit, panem in coena recipere esse in Christum credere.
46. Dicit, panis estionem esse fidem.
47. Dicit, rapere non esse cogere, Joh. 10.
48. Dicit, Deum nihil conditionaliter promittere.
49. Docet, Deum nolle omnes homines salvos fieri.
50. Pervertit Scripturam, haec enim verba Eph. cap. 1. ita pervertit: elegit nos ut essemus sancti et inculpati in ipso ante iacta etc.

Uit hoofde dan van deze Stellingen werd MACCOVIUS, als Lidmaat der Hervormde Gemeente in de Stad zijner woning, gedagvaard voor de Classis van Franeker: en van dezelve voor schuldig verklaard. Doch hij was ongezind om zich aan zoodanig Kerkelijk vonnis te onderwerpen. (90)

§. 17.

Hij wordt, door de Classis van Franeker *en de Theologische Faculteit van* Heidelberg, *aangeklaagd bij de Gedeputeerde Staten van Vriesland.*

Nu vond de Classis het geraden, om MACCOVIUS aan te klagen bij de Gedeputeerde Staten (91) van Vriesland.

Om

(90) NETHENUS, p. XI.

(91) MACCOVIUS zelf spreekt van de *Staten.* Zóó ook anderen. Doch zij, die met de Staatsgesteldheid in Vriesland ten dien tijde bekend zijn, weten, dat deze naam ook wel gegeven wordt aan het Collegie van *Gedeputeerde Staten.* Deze worden dan ook bepaaldelijk genoemd door VRIEMOET, p. 155. die derzelver *Notulen* heeft geraadpleegd.

Om meer klem aan deze aanklagt bij te zetten, werd de Godgeleerde Faculteit te Heidelberg opgewekt, om haar gevoelen over deze Stellingen van MACCOVIUS aan de Hooge Overheid in Vriesland te doen kennen. Het schijnt, dat LUBBERTUS de Heidelberger Godgeleerden hiertoe heeft aangezocht. Hij was te Heidelberg tot Theologiae Doctor bevorderd, ten jare 1587. en negen jaren later, op voordeelige voorwaarden, derwaards tot het Hoogleeraarambt, ofschoon vruchteloos, beroepen geweest. (92) Hij stond nu in naauwe vriendschappelijke betrekking met het oudste Lid der Theologische Faculteit, DAVID PAREÜS. (93) Dit geeft dus aanleiding om te vermoeden, dat LUBBERTUS eenigen invloed, althans op den grijzen en hooggeachten PAREÜS, hebbe gehad. Hoe dit

(92) VRIEMOET, p. 6, en 9, 10.

(93) JOH. PHIL. PAREÜS, de Zoon van DAVID PAREÜS, schrijft, in zijne *Narratio historica de vita et obitu scriptisque* DAVIDIS PAREI, geplaatst vóór dezes *Opera Theol. Exeg.* van die betrekking het volgende: *Non memini, quicum plures aut crebriores litteras commutare sit solitus, quam cum* SIBRANDO LUBBERTO, *Theologo Franeccerano; quem* animam suam *saepe appellitavit. Amavit autem eum praecipue ob rotundum ingenium in tuendâ ὀρθοδοξίᾳ· quippe qui non passus fuerit a sciolis mutari terminos doctrinae receptos, intrepidoque animo iis sese opposuerit, qui de consueta forma loquendi ac docendi quicquam mutare praesumerent.* De Zoon had ook reeds zijne *Analysis logica epistolae Divi Pauli ad Romanos perpetuis tabulis adornata*, ten jare 1608 aan LUBBERTUS opgedragen. Zie D. PAREI *Opera*, Tom II. Part. II.

dit zij, de Godgeleerde Faculteit van Heidelberg gebruikte de vrijmoedigheid, om, in eenen brief aan de hooge Overheid van Vriesland, bittere klagten aan te heffen, over het twistschrift van PARKER, onder MACCOVIUS verdedigd, hetwelke, naar haar oordeel, vele duistere, valsche, dubbelzinnige en nieuwe stellingen behelsde, zonder dat zij die in bijzonderheden aanwees. Zij verzocht daarbij de Vriesche Staten, om, over die stellingen, het oordeel in te nemen van de Godgeleerde Faculteit te Franeker, (94) en om alle gevaarlijke nieuwigheden te weeren, (95) en niet toe te laten, dat zulke ijdele, onnutte, metaphysische, donkere, valsche en tegenstrijdige stellingen in hunne Scholen bezintwist werden, als onlangs onder MACCOVIUS over de *Traductio hominis ad Deum* bedisputeerd waren. (96) Zelfs spaar-

(94) NETHENUS vergist zich, schrijvende, pag. XII. dat de Godgeleerde Faculteit te Franeker toen, buiten MACCOVIUS, slechts uit LUBBERTUS bestond, die dus alleen over zijnen Ambtgenoot zoude hebben moeten oordeelen. Immers reeds sedert den tweeden Junij, 1617. was JOANNES ACRONIUS als derde Hoogleeraar in de Godgeleerdheid opgetreden. Zie VRIEMOET, pag. 185.

(95) NETHENUS, pag. XII.

(96) Volgens de geschreven Handelingen der Dordrechtsche Synode in de namiddags-zitting van den 26 April, 1619. worden de aangeklaagde Stellingen door de Heidelbergers teregt genoemd *Theses de traductione hominis peccatoris ad Deum*. Volgens de Latijnsche vertaling van het berigt, door BALCANQUAL gegeven, souden ze genoemd zijn *Theses de*

spaarde zij de achtbare Verzorgers der Vriesche Hoogeschool niet, maar leide hun ten laste, dat zij ketterijen koesterden en door hun gezag beschermden. (97)

§. 18.

Zijne zaak wordt, bij de Gedeputeerde Staten, vruchteloos behandeld.

De Gedeputeerde Staten, aldus van twee kanten in deze zaak gemoeid, gaven, op den derden October des jaars 1618. last, om dezelve, op den achtsten dier maand, te onderzoeken, aan drie van hunne Medeleden, drie Raadsheeren in het Hof van Vriesland en Curatoren der Hoogeschool. Bij dit onderzoek waren, in naam der Classis, drie Predikanten tegenwoordig. Doch hetzelve had geen gewenscht gevolg. Een nieuw onderzoek werd, door genoemde Staten, aanbevolen aan drie Leeuwarder en vier andere Predikanten. (98) Doch ook dit was vruchteloos. Bij dit

traductione; doch, volgens de Nederduitsche vertaling, *Stellingen van de Traductie* OFT VOORD-TELINGE DER ZIELE. Hoe is men aan dit vreemde Bijvoegsel gekomen? BRANDT en IJPEIJ zijn er door misleid geworden.

(97) NETHENUS, pag. XII. Men vergelijke er mede, wat ons later zal voorkomen van het gezegde door den Heer VAN DONIA, in de Dordrechtsche Synode, in de namiddagzitting van den vierden Mei, 1619.

(98) VRIEMOET, pag. 155. MACCOVIUS spreekt, in zijn eerste Verzoekschrift aan de Dordrechtsche Kerkvergadering,

dit laatste onderzoek, zoo niet ook bij het eerste, moet LUBBERTUS, als de mond der Classis, tegen MACCOVIUS, gesproken hebben: en wel op last van Gedeputeerde Staten zelve. (99) Volgens het oordeel van den Curator VAN DONIA, (100) had het zeer weinig om het lijf, wat LUBBERTUS voortbragt: was het niets dan *wind en groote woorden.* (101) MACCOVIUS zelf beklaagt zich ook, dat hij niet vroeger afzonderlijk onderhouden is, over

ring, van Predikanten, die door de Synode van Vriesland hiertoe waren gedeputeerd. Het ééne kan met het andere zamengaan.

(99) Dit zeide, (volgens de geschreven Handelingen) niet alleen LUBBERTUS zelf, in de Dordrechtsche Synode, den 25 April, 1619. vóór den middag; maar het werd ook bevestigd, door de getuigenis van FLORENTIUS JOHANNIS, Predikant te Sneek, en van PHILIPPUS DANIËLSZ. EILSHEMIUS, Predikant te Harlingen, beide leden der Synode; de eerste zeker, volgens VRIEMOETS verslag, de andere welligt ook, bij het onderzoek tegenwoordig geweest zijnde. Wat meer is, ook de Raadsheer KEMPO HARINXMA VAN DONIA, als Ouderling één der Synodale Leden, die als Curator der Hoogeschool mede tot het onderzoek was gelast geweest, en meer geneigd was voor MACCOVIUS dan voor LUBBERTUS, verklaarde, in de namiddags-zitting van den vierden Mei, 1619. dat LUBBERTUS, door eenen brief van Gedeputeerde Staten, was ingeroepen, om als tegenpartij van MACCOVIUS te spreken.

(100) Dit oordeel uitte Hij, in de zitting, bij de voorgaande aanteekening vermeld.

(101) In dien zin schijnt hij de woorden van HORATIUS: *ampullas et sesquipedalia verba*, te hebben toegepast. De zaak zelve wordt verhaald door SETHENUS, p. XIX.

over hetgene men tegen hem had, en dat hij, ter verantwoording geroepen zijnde, geene gelegenheid had bekomen, om de punten der aanklagt vooraf tijdig te zien. (102)

§. 19.

De Staten verlangen van de Dordrechtsche Synode onderzoek en beslissing.

Terwijl dan de hooge Overheid in Vriesland zich met eene zóó teedere zaak belemmerd vond, werd zij, den 28 November, te rade, om het onderzoek van dezelve toe te vertrouwen aan de Nationale Synode, die te Dordrecht vergaderd was, sedert den dertienden dier maand. (103) Hiermede schijnen, zóó wél de beschuldigers van MACCOVIUS, als hij zelf, genoegen te hebben genomen. Hem werd, ter bekostiging van de reis, en van het verblijf te Dordrecht, eene som van twee honderd gulden toegelegd: welke hij evenwel zoude moeten terug geven, zoo hij door de Synode in

(102) In zijne *Responsio posterior*, meermalen reeds aangehaald, zegt hij: *Nunquam sum monitus de istis, de quibus me accusat adversarius, sed recta itum est cum libello supplici atrocissimarum calumniarum pleno, ad Ill. D. Deputatos et ad Synodum. — Postquam articulos obtulissent aliqui ex huius instinctu, eorum copiam mihi concedere noluerunt, ut ad responsionem me pararem, nec mihi sunt visi, nisi paucis horis, antequam ad ipsos respondendum fuisset.*

(103) VAINMORT, pag. 155, 156.

in het ongelijk wierd gesteld. (104) Van wege de Vriesche Staten, werd er een brief gezonden aan de Politieke Gedeputeerden op de Dordrechtsche Kerkvergadering, met verzoek om te zorgen, dat MACCOVIUS een gunstig gehoor bij de Synode mogt vinden, (105) en dat zijne zaak door Haar werde onderzocht en beslist. (106) Ook werden de geschreven stukken, tot dit onderwerp betrekkelijk, haar toegezonden. (107) Volgens het verhaal van NETHENUS, zouden deze stukken door MACCOVIUS zelven zijn overgebragt.

§. 20.

Eerste verzoek van MACCOVIUS *aan de Synode, en begin harer Handelingen.*

MACCOVIUS zorgde, tijdig te Dordrecht te zijn: en het lijdt geen twijfel, of hij heeft aan den Voorzitter der Synode zijn verlangen te kennen gegeven, om zóó spoedig gehoord te worden, als daartoe goede gelegenheid zijn zoude. Doch de meer

(104) VRIEMOET, pag. 156. not. *n*.

(105) Volgens HEYNGIUS en NETHENUS.

(106) Uit het Verzoekschrift van MACCOVIUS, waarin, volgens opgave in de geschreven Handelingen der Synode van de voormiddags-zitting op den 25 April, de *Deputati Ordinum Frisiae* en de *Ordines* onderscheidenlijk genoemd worden, schijnt men te mogen opmaken, dat deze brief uit de *Staten-Vergadering* zelve geschreven was.

(107) BALCANQUAL verhaalt dit, als door den Voorzitter der Synode aan de Vergadering medegedeeld, in de (voormiddags) zitting van den 25 April.

meer dringende en aanhoudende werkzaamheden der Kerkvergadering schijnen haar niet te hebben veroorloofd, zich met de Vriesche zaak vroeger in te laten, dan op den 25 April, wanneer MACCOVIUS reeds eenige maanden te Dordrecht er op gewacht had. (108) Den vorigen dag was de groote zaak van de bekende vijf artikelen der Remonstranten, om welker wille de Synode vooral zamengeroepen was, afgedaan. Nu kwam dan, in de voormiddags-zitting van genoemden dag, een verzoekschrift van MACCOVIUS in, hoofdzakelijk van dezen inhoud: « Hij was, *door de Classis* « van Franeker, wier zaak zijn Ambtgenoot LUB- « BERTUS had voorgestaan, beschuldigd geworden « van vele ketterijen; deze zaak was in Vriesland « reeds eenige malen behandeld, zoo bij de Ge- « deputeerde Staten en de Curatoren der Hoo- « geschool, als bij eenige Predikanten, *door de* « Synode hiertoe afgevaardigd; en *eindelijk* was « ze door de Staten aan deze Synode verzonden, « ten einde ze door haar grondiger onderzocht en « beoordeeld mogt worden; hierom was hij door « hun Ed. Mog. herwaards gezonden en had hij « reeds eenige maanden gewacht; hij verzocht dan « nu dringend, dat de Synode er eindelijk eens « ken-

(108) Dit zegt MACCOVIUS, in zijn verzoekschrift, volgens de aanteekening van de geschreven Handelingen der Synode, van den 25 April, voormiddag.

« kennis van mogt nemen; (109) dat zij, eerst SI-
« BRANDUS, daarna hem, wilde hooren; (110)
« opdat hij, hetzij door de Synode beter geleerd,
« hetzij door haar vrijgesproken, huiswaards mogt
« keeren ter waarneming van zijn ambt. (111) Zoo
« evenwel de zaak nu niet in de volle vergadering
« kon worden behandeld, dan verzocht hij, dat
« er, uit haar midden, eenige goede mannen, de
« ééne helft door hem, de andere door zijne te-
« genpartij LUBBERTUS te kiezen, mogten worden
« benoemd, om het geschil te onderzoeken, en,
« na beide partijen gehoord te hebben, desaan-
« gaande berigt te doen aan de Synode, op-
« dat deze naar regt en billijkheid mogt beslis-
« sen." (112)

Nadat dit verzoekschrift was gelezen, verzocht de Voorzitter aan LUBBERTUS, die, sedert den 23 November, 1618. Lid der Synode was geweest, (113) om,

(109) Zóó komt het voor, in de geschreven Handelingen.

(110) Deze bijzonderheid meldt BALCANQUAL.

(111) Dit bijzondere berigt HETHENUS.

(112) Dat dit de inhoud van het laatste deel des verzoekschrifts zij geweest, laat zich opmaken, uit de geschreven Handelingen, vergeleken met de berigten van BALCANQUAL, HEYNGIUS en NETHENUS.

(113) Met de komst van LUBBERTUS op de Synode, heeft er eene bijzonderheid plaats gehad, welke eenige opmerking verdient, zóó op zich zelve, als om de onderhavige zaak. Van den beginne af aan, waren er in de Synode vier Hoogleeraren aanwezig, die onder de Nederlandsche afgevaardigden de eerste plaats en regt van medestemming hadden.

om, aangaande dezen twist, zijn gevoelen te zeggen. (114)

Hierop deed LUBBERTUS aan de Synode een verhaal, aangaande de aanleiding en oorsprong van deze twistzaak. Hij oordeelde, dat de geheele Synode, naar de meening der Staten van Vriesland, dezelve behoorde te beoordeelen. (115) Hij verklaarde, zijnen Ambtgenoot niet te hebben aangeklaagd; diens partij niet te zijn of te willen zijn;

den. Zij waren gezonden door de Provinciale Staten: JOHANNES POLYANDER, van de Leydsche Akademie, door de Staten van Holland en West-Vriesland; FRANCISCUS GOMARUS, van de Groninger Akademie, door de Staten van Groningen en Ommelanden; ANTONIUS THYSIUS, van de aanzienlijke School te Harderwijk, door de Staten van Gelderland en Zutphen; en ANTONIUS WALAEUS, van de aanzienlijke School te Middelburg, door de Staten van Zeeland. Er was dus geen Hoogleeraar van de Akademie te Franeker. De Synode verzocht daarom, in hare vijfde Zitting, den 16 November, 1618. de Heeren Afgevaardigden van de Staten Generaal, om door eenen brief de Staten van Vriesland aan te manen, om LUBBERTUS met den eersten naar hare Vergadering af te zenden. De Politieken antwoordden, dat zij de zaak ter harte zouden nemen. Eene week daarna, op den 23 November, verscheen dan ook LUBBERTUS, met den lastbrief van de Staten. Het ééne en andere blijkt, uit de gedrukte Handelingen der twee genoemde dagen. Welligt stond het achterblijven van LUBBERTUS in eenig verband met de zaak van MACCOVIUS, die bij de Staten hangende en in welke LUBBERTUS betrokken was.

(114) BALCANQUAL verhaalt dit: en HEYNENUS stemt er mede in: als ook HEYNGIUS.

(115) Zóó verhaalt het HEYNENUS.

zijn; en dus ook geene goede mannen te willen kiezen; dat de Classis van Franeker MACCOVIUS had aangeklaagd, maar dat hij, op last der Staten, op zich had genomen, om als de mond der Classis te zijn. (116) Dit gezegde van LUBBERTUS werd bevestigd, door twee der Vriesche Leden van de Synode, FLORENTIUS JOHANNIS, Predikant te Sneek, en PHILIPPUS DANIËLSZ. EILSHEMIUS, Predikant te Harlingen. (117)

De Voorzitter gaf daarop aan de Vergadering te verstaan, dat zij wel van deze zaak nadere kennis zoude behooren te nemen, nademaal de Staten van Vriesland dit, in hunnen brief aan de Afgevaardigden van de Staten Generaal, reeds vóór eenige maanden begeerd, en daartoe al de stukken en bewijzen, die bij hen waren ingediend, overgezonden hadden. (118) Hij vroeg dus, of de Vergadering, daar LUBBERTUS geen partij was, verkoos, zelve eerst MACCOVIUS te hooren, dan of zij, in zijn afwezen, uit de Stukken, door de Sta-

(116) Dus luidt het berigt in de geschreven Handelingen, waarmede de verhalen van BALCANQUAL, HEYNGIUS en HEYNENUS over één komen.

(117) Deze twee worden bij name genoemd in de geschreven Handelingen. Verg. het gezegde in aant. 99. op bladz. 593. HEYNGIUS spreekt in het algemeen van Vriesche Broeders. BALCANQUAL noemt uitdrukkelijk *twee*.

(118) Zóó verhalen BALCANQUAL en HEYNGIUS. Alleen plaatst de laatste dit zeggen van den Praeses vóór dat van LUBBERTUS.

Staten van Vriesland ingezonden, kennis van zaken wilde nemen? Hierover beraadslaagd zijnde, besloot de Synode, met meerderheid van stemmen, dat men, op den volgenden dag, eerst de punten van beschuldiging en de verdere stukken zoude lezen, en daarna overwegen, wat er verder zoude te doen staan: namelijk, of men MACCOVIUS zoude hooren, en of de zaak, door *middel* van afgevaardigden, dan wel voor de volle Synode, zoude worden behandeld. (119)

§. 21.

Tweede verzoek van MACCOVIUS.

Buiten twijfel vernam MACCOVIUS spoedig, wat er in de Synode, omtrent zijne zaak, gesproken en besloten was. Zij ontving althans, in hare voormiddags-zitting van den volgenden dag, den 26 April, van hem een tweede verzoekschrift. (120) In hetzelve verlangde hij, dat, behalve de stukken, door de Staten van Vriesland overgezonden, ook mogt worden voorgelezen een daarbij toegezonden Geschrift, waarin hij zijn gevoelen breeder ontwikkeld en tegen de ingebragte beschuldigingen verdedigd had; dat men ook niet zóó zeer

(119) Volgens HEYNGIUS, vergeleken met de geschreven Handelingen en het verhaal van BALCANQUAL.

(120) Dit blijkt uit de geschreven Handelingen: gelijk ook uit de verhalen van BALCANQUAL, HEYNGIUS en HETHENUS.

zeer mogt letten op den stijl en de manier van behandeling, in de Stellingen voorkomende, als op de zaak zelve, namelijk, of hij, gelijk zijne partijen hem ten laste leiden, schuldig ware aan het voorstaan van gevoelens, die aan Socinianen, Pelagianen, Lutherschen, Papisten en Heidenen eigen, en erger zijn dan die van VORSTIUS en ARMINIUS. Hij voegde er bij, dat hij, hieraan schuldig bevonden wordende, gereed was, om zich te onderwerpen aan alle kerkelijke en burgerlijke straffen, die de verspreiders van kettersche gevoelens te wachten hebben. Doch, ingevalle hij onschuldig bevonden werd, verzocht hij, dat de Synode zijne tegenstanders, die hem tot hiertoe moeijelijkheden hadden veroorzaakt, wilde gelasten, in het vervolg hem met rust te laten. (121)

De Voorzitter gaf hierop aan de Vergadering te kennen, dat het stuk, hetwelke MACCOVIUS bij dit zijn verzoekschrift had gevoegd, eenige persoonlijke grieven behelsde, (122) welke nieuwen aanstoot konden geven; en dat het daarom geraden ware, hetzelve niet te doen voorle-

(121) Zóó breed wordt de inhoud van dit tweede verzoekschrift door NETHENUS opgegeven. De hoofdzaak komt voor, in de geschreven Handelingen, bij HEYNGIUS en BALCANQUAL. De laatste voegt er alleen nog bij, dat MACCOVIUS verzocht om benoeming van Scheidsmannen.

(122) Buiten twijfel, tegen LUBBERTUS en sommige Friesche Predikanten.

lezen. (123) Hiermede nam de Vergadering thans genoegen.

§. 22.

De ingekomen Stukken worden gelezen.

Nu werden dan, volgens besluit van den vorigen dag, voorgelezen, de brief, van wege de Staten van Vriesland geschreven aan de Afgevaardigden der Staten Generaal ter bijwoning van de Synode, boven reeds vermeld: (124) en daarna de vijftig punten van beschuldiging, door de Classis van Franeker tegen MACCOVIUS ingebragt, (125) ook reeds vroeger opgegeven. (126) Zóó dra deze punten waren gehoord, kwam het aan BALCANQUAL en anderen voor, dat zij, uitgenomen één of twee, van te weinig gewigt waren, dan dat men, om dezelve, eenen geleerden Man bij de Synode behoorde aan te klagen. De meeste bedenkingen, zegt hij, ontstonden daaruit, dat de aanklager niet wél had verstaan de gewone onderscheiding tusschen natuurlijke en zedelijke werking. (127) In

(123) Dit wordt alleen in de geschrevene Handelingen gemeld.

(124) Zie boven, bladz. 595. Het lezen van dezen brief wordt uitdrukkelijk vermeld door HEYNGIUS en NETHENUS.

(125) Dus leest men in de geschreven Handelingen. Hetzelfde berigten BALCANQUAL, HEYNGIUS en NETHENUS.

(126) Zie boven, bladz. 586—589.

(127) BALCANQUAL spreekt algemeen, van hetgene er in de

In de namiddags-zitting van denzelfden zes en twintigsten April, werden voorgelezen twee Antwoorden van MACCOVIUS op de tegen hem ingebragte beschuldigingen, die reeds in Vriesland, bij de herhaalde onderzoekingen, hadden gediend: en wel eerst een meer uitvoerig, daarna een korter. (128) Volgens het oordeel van BALCANQUAL, gaf hij, door deze Antwoorden, genoegzame voldoening, daar hij sommige der hem ten laste gelegde gevoelens ontkende, en aan sommige zijner stellingen eene aannemelijke verklaring gaf. Doch het kwam in de Synode nog tot geene oordeelvelling, daar men nu nog slechts kennis nam van hetgene in Vriesland van wederzijde was ingebragt.

Uit dien hoofde werd dan nu al verder gelezen de brief, door de Godgeleerde Faculteit te Heidelberg aan de Staten van Vriesland geschreven, van welke reeds vroeger gewaagd is. (129)

Be-

de Synode geoordeeld werd, terstond na het lezen der punten van beschuldiging. Het zal zijn eigen oordeel en dat van anderen zijn geweest, die dit, op de ééne of andere wijze, te kennen gaven. Dit was evenwel niet het algemeene oordeel, gelijk vervolgens blijken zal. Ook werd hetzelve niet regelmatig gevraagd of uitgebragt.

(128) Dit blijkt, uit vergelijking van de geschreven Handelingen, met de berigten van BALCANQUAL, HEYNGIUS en HEYBENUS.

(129) Zie bladz. 591, 592. Van het lezen dezes briefs wordt bijzonder melding gemaakt in de geschreven Handelingen.

§. 23.

Beraadslaging over de verdere behandeling der zaak.

Behalve het nu gelezene, waren er nog, onder de stukken, door de Staten van Vriesland overgezonden, geschreven lessen van MACCOVIUS, en verschillende Stellingen, onder zijne voorzitting verdedigd. Deze maakten zamen bijna den geheelen bundel uit, die tot heden toe in de Archiven van de Synode bewaard wordt, en van welke ik vroeger een kort verslag heb gegeven. Tot het lezen van al deze stukken, zouden verscheiden dagen noodig zijn geweest: en, op eene enkele voorlezing, zouden weinigen zich in staat hebben bevonden, om er over te oordeelen. Geen wonder dus, dat de Voorzitter aan de Vergadering te overwegen gaf, of men ook, om *tijd te sparen*, eene min omslagtige wijze van behandeling zoude verkiezen: alsmede, of men het derde verweerschrift van MACCOVIUS, bij zijn tweede verzoekschrift aan de Synode gevoegd, nu ook wenschte te doen lezen. (130)

Over dit voorstel spraken, overeenkomstig de orde in deze Vergadering, eerst de buitenlandsche

en in de verhalen van BALCANQUAL, HEYNGIUS en NETHENUS.

(130) Dit blijkt het meest uit de aanteekeningen van HEYNGIUS, ten deele ook uit die van BALCANQUAL.

sche Godgeleerden. (131) Eenigen van hen (dus verhaalt BALCANQUAL) zeiden, dat die zoogenaamde vijftig dwalingen wel tot vijf of zelfs tot vier hadden kunnen gebragt zijn, en dat in dezelve geene misdaad van ketterij gelegen was. (132) Bijna allen waren van oordeel, dat de zaak behoorde behandeld te worden door daartoe bijzonder gelastigden; en wel door twee der Buitenlanders, en twee Nederlandsche Hoogleeraren, bij welke men twee Predikanten konde voegen. Deze benoemden behoorden de geheele zaak te onderzoeken en er aan de Synode verslag van te doen. Het laatste verweerschrift van MACCOVIUS moest ook, dachten zij, niet in de Synode voorgelezen, maar in handen van die afgevaardigden gesteld worden. Dit was het oordeel van de meeste buitenlandsche Godgeleerden, volgens het verslag van BALCANQUAL. Hij zelf sprak dan ook, gelijk VOETIUS berigt, even als zijn landgenoot GOADUS, in de zaak van MACCOVIUS met veel goedheid en Christelijke waarheidsliefde, tot 's Mans verdediging: niet alleen wat de Stellingen zelve betreft, maar ook wat den stijl en de school-

(131) Dit zegt HEYNGIUS uitdrukkelijk: en het blijkt insgelijks uit de verhalen van BALCANQUAL en NETHENUS.

(132) NETHENUS schrijft dit ook bepaaldelijk van BALCANQUAL en deszelfs landgenoot THOMAS GOADUS, die zich daarenboven verwonderde, dat iemand bedenking maakte tegen eenen Hoogleeraar, omdat hij, op den akademischen leerstoel, zich van die schoolsche manier bediende.

schoolsche manier van behandeling aangaat. Met soortgelijke goedwilligheid en waarheidsliefde werd ook, wat de hoofdzaak betreft, gesproken, door JOHANNES JACOBUS BREITINGERUS, WOLFGANGUS MAYERUS en JOHANNES CONRADUS KOCHIUS, afgezondenen uit Zwitserland; door JOHANNES HENRICUS ALSTEDIUS, Hoogleeraar te Herborn; en door MATTHIAS MARTINIUS, Hoogleeraar te Bremen. Doch de twee Geneefsche Godgeleerden maakten, naar BALCANQUALS verhaal, eene uitzondering. JOHANNES DEODATUS was van meening, dat de twistzaak geheel aan het oordeel der Nederlanders moest worden overgelaten, nadat de Buitenlanders zouden vertrokken zijn. THEODORUS TRONCHINUS daarentegen droeg, met veel hevigheid en tot algemeene bevreemding, zijn gevoelen voor, dat men MACCOVIUS niet in de Synode hooren, maar hem, even als met EPISCOPIUS en de andere Remonstranten was geschied, uit zijne schriften beoordeelen moest.

Na de buitenlandsche Godgeleerden bragt, van de Nederlandsche Hoogleeraren, eerst POLYANDER zijn gevoelen uit. (133) LUBBERTUS, de tweede in rang, gevraagd zijnde, verzocht verschoond te worden, van in deze zaak zijne stem uit te brengen, en verzekerde, met vele redenen, dat hij de aanklager van MACCOVIUS niet was geweest,

(133) Dit blijkt uit het berigt van HEYNGIUS.

weest; dat ook de beschuldiging niet van hem oorspronkelijk was; en dat hij daarom niet voor diens partij kon gehouden worden. En dit zijn zeggen bewees hij, met de Acten der Gedeputeerde Staten van Vriesland.

Op deze wijze is het, in de geschreven Handelingen der Synode, met de eigen hand van FESTUS HOMMIUS, geboekt. Dit is te merkwaardiger, omdat LUBBERTUS, naar het verhaal van BALCANQUAL, zich, bij deze gelegenheid, vrij hevig tegen HOMMIUS verklaard, hem het verwijt van ondankbaarheid gedaan, en tevens eene nieuwe reeks van Stellingen, door MACCOVIUS voorgestaan en gelijksoortig met de heden ingebragte, voorgelezen heeft. Indien dit verhaal niet te sterk gekleurd is, dan zal men den grond van het misnoegen, door LUBBERTUS tegen zijnen voormaligen leerling en gunsteling, HOMMIUS, opgevat, welligt hebben te zoeken, in de bemoeijing van den laatsten, om PARKER en diens Stellingen bij MACCOVIUS aan te prijzen. (134) Hoe het zij, HOMMIUS bleef aan LUBBERTUS geen antwoord schuldig. Verlof om te spreken van den Voorzitter verkregen hebbende, gaf hij met bescheidenheid te kennen, dat de Stellingen, welke den meesten aanstoot geleden hadden, niet van MACCOVIUS afkomstig waren, maar van PARKER, eenen zeer

(134) Zie het gezegde hierover, bladz. 581.

zeer geleerden jongman, tegen wien niet het minste vermoeden van onregtzinnigheid bestond. Hij voegde er bij, van sommige geloofwaardige personen vernomen te hebben, dat LUBBERTUS, hoewel niet willende gehouden worden voor partij of aanklager van zijnen Ambtgenoot, evenwel de lijst der wangevoelens, welke aan MACCOVIUS werden toegedicht, had opgemaakt uit de genoemde en andere Stellingen, onder diens voorzitting verdedigd, alsmede uit deszelfs lessen. Op het hooren van dit verwijt, geraakte LUBBERTUS in eene hevige ontroering; en ontkende, ééns en andermaal, de waarheid van dit gezegde, GOD als zijnen Getuige en Rigter aanroepende. Dit geschiedde met zóó veel hevigheid, dat de Voorzitter hem bij herhaling aanmaande, om de bezadigdheid in acht te nemen, die den heiligen betaamt, en den eerbied, welken hij der Synode schuldig was. (135) En hiermede liep deze zitting af.

In de zitting van den volgenden dag, den 27 April, droegen eerst de drie overige Nederlandsche Hoogleeraren, daarna de overige leden der Synode, hun gevoelen voor, betreffende de aanhangige punten van overweging. (136) Onder de eersten spraken GOMARUS en THYSIUS, onder de laatsten HOMMIUS, Predikant te Leyden, BALTHASAR LYDIUS, Predikant te Dordrecht en GIS-

BER-

(135) Al deze bijzonderheden verhaalt BALCANQUAL.
(136) Zóó berigt HEYNGIUS.

BERTUS VOETIUS, Predikant te Heusden, in denzelfden geest, als den vorigen dag door de twee Engelschen was gesproken. Zij merkten aan, (137) dat de schoolsche wijze van leeren en twistredenen, welke men in MACCOVIUS berispte, door zeer geleerde en voortreffelijke Godgeleerden onder de Hervormden is gebruikt geworden, onder anderen door ZANCHIUS, SADEELIS, DANAEUS, JUNIUS en TRELCATIUS; en dat zelfs LUBBERTUS, zonder van dit wapen gebruik te maken, weinig zoude hebben uitgerigt, ter bestrijding der ongerijmde, meest wijsgeerige en schoolsche stellingen van VORSTIUS. Één van de genoemde Predikanten, namelijk VOETIUS, verklaarde, bij het uitbrengen van zijn gevoelen, dat de Stellingen van PARKER, vóór dat ze gedrukt en verdedigd werden, onder het oog waren geweest van AMESIUS, die dezelve goedgekeurd had, en ook nu gereed was, om ze te verdedigen. (138)

§. 24.

AMESIUS *in de zaak gemengd.*

Om dit laatste te verstaan, dient ons bijzonder het

(137) Wat nu volgt, wordt door HETHENUS vermeld. Doch het is eenigzins twijfelachtig, of de *ultimi*, van welke hij spreekt, de *drie* of wel de *vijf* laatstgenoemden zijn.

(138) Deze bijzonderheid vermeldt BALCANQUAL. Hij spreekt van *éénen* der Zuidhollandsche Predikanten. Uit het berigt van HETHENUS ziet men, dat het VOETIUS is geweest.

het berigt van NETHENUS, aangaande de betrekking, in welke AMESIUS zich thans te Dordrecht bevond. Deze ijverige Engelsche Puritein had zich, onder de Voorstanders van de aangenomen leer der Nederlandsche Hervormde Kerk, veel aanzien en vertrouwen verworven, door openbaren redetwist en uitgegeven Schriften tegen de Remonstranten. (159) Thans buiten bediening zijnde, was hem, op aanbeveling van zijne hoogschatters, door de Staten Generaal opgedragen, om, gedurende de zitting der Synode, zijn verblijf te Dordrecht te houden, ten einde den Voorzitter, zóó dikwijls dit noodig zoude zijn, met raad, nopens de hangende twisten, te dienen: iets, waarvoor hem een daggeld van vier gulden was toegelegd. Het lijdt naauwelijks twijfel, of MACCOVIUS, die, vóór dat zijne zaak ter tafel kwam, reeds eenige maanden in die stad had moeten vertoeven, zal zich bij AMESIUS hebben aangemeld, op wiens aanprij-

(159) *De* ARMINII *sententia, qua electionem omnem particularem fidei praevisae docet inniti, disceptatio scholastica inter* NIC. GREVINCHOVIUM *et* GUIL. AMESIUM. Amst. 1613. 4. *Rescriptio scholastica et brevis ad* NIC. GREVINCHOVII *responsum illud prolixum, quod opposuit Dissertationi de redemptione generali, et electione ex fide praevisa.* Lugd. Bat. 1617. 12. *Coronis ad Collationem Hagiensem.* Ibid. 1618. 4. Herdrukt, deels in het vierde, deels in het vijfde deel zijner *Opera*, Amst. 1658. 12. Verg. TRIGLANDS *Kerck. Geschied.* bladz. 530. NETHENUS, *Praef.* laud. p. V—VII. en YPEIJ en DERMOUT, pag. 218, 219.

prijzing bij het voorzitterschap had aanvaard bij PARKERS redetwist over de Stellingen, welke thans eene voorname oorzaak opleverden van de moeijelijkheden, in welke zich de Hoogleeraar gewikkeld vond. AMESIUS trok zich dus de zaak aan, deels uit achting voor MACCOVIUS, deels ter liefde van PARKER, die, thans in Engeland zijnde, zich niet verdedigen kon. Hij sprak er over, met de straks genoemde Predikanten, LYDIUS en VOETIUS. Aan dezen verklaarde hij, de verdediging van PARKERS Stellingen op zich te nemen. Hij verzocht zelfs, dat men hem in de Synode hooren, en het verweerschrift, door hem tegen de aanmerkingen van LUBBERTUS geschreven, lezen mogt, eer deze zaak beslist werd: en hij droeg VOETIUS den last op, om dit verzoek, in zijnen naam, in het openbaar aan de Synode voor te stellen. Van hier dan de verklaring of het verzoek van VOETIUS, zóó even vermeld: waardoor dan ook de verwondering over de aanklagt tegen MACCOVIUS, bij vele leden der Vergadering, toenam. (140)

§. 25.

De zaak, tot nader onderzoek, aan zes Leden der Synode aanbevolen.

Nadat dus het gevoelen van al de Leden was gehoord,

(140) Zóó strekken de berigten van BALCANQUAL en HEYNSIUS, tot derzelver wederzijdsche bevestiging.

hoord, kwam de Vergadering tot een besluit, op de twee punten, haar ter overweging door den Voorzitter gegeven.

Ten aanzien van het eerste, betreffende de wijze, op welke de nu aanhangige zaak zoude behooren behandeld te worden, kwam men, met meerderheid van stemmen, (141) tot het besluit, dat er zes leden der Vergadering zouden worden benoemd, drie uit de buitenlandsche, en drie uit de inlandsche, om de zaak van MACCOVIUS naauwkeurig te onderzoeken, en van hunne bevinding en oordeel aan de Synode verslag te doen. Deze last werd, ook met meerderheid van stemmen, opgedragen, uit de Buitenlanders, aan ABRAHAM SCHULTETUS, Hoogleeraar en Hofprediker te Heidelberg, PAULUS STEINIUS, Hofprediker en Hoogleeraar te Kassel, en JOHANNES JACOBUS BREYTINGERUS, Predikant te Zürich: en, uit de Inlanders, aan FRANCISCUS GOMARUS, Hoogleeraar te Groningen, ANTONIUS THYSIUS, Hoogleeraar te Harderwijk en ELLARDUS à MEHEN, (MEHNIUS) Predikant te Harderwijk. (142) Naar het verhaal van BALCANQUAL, baarde het, bij de bui-

(141) Dat dit besluit met *meerderheid* van stemmen is genomen, schrijft HEYNGIUS.

(142) Dit is het eenstemmige berigt, in de geschreven Handelingen en van BALCANQUAL, HEYNGIUS en NETHENUS. Alleen BALCANQUAL meldt, dat dit met meerderheid van stemmen is geschied.

buitenlandsche Leden der Vergadering, bevreemding, dat de keus der Inlanders juist op SCHULTETUS was gevallen, daar deze, als lid der Theologische Faculteit van Heidelberg, geacht moest worden partijdig tegen MACCOVIUS te zijn: en vond men het nog vreemder, dat SCHULTETUS zich deze keus liet wél gevallen. Evenwel had SCHULTETUS, in de Synode zelve, zijne gematigdheid, bij de voorloopige behandeling dezer zaak, doen blijken; en was het wel te wenschen, dat een Heidelbergsch Hoogleeraar zelf de verdediging van MACCOVIUS hoorde. Daarenboven werd ook BREYTINGER benoemd, die zich al zeer beslissend, in de Vergadering, ter verdediging van den beklaagden, had geuit. Doch, wat hiervan zijn moge, bij het opdragen van den last aan dit zestal afgevaardigden, werd hun tevens door den Voorzitter aanbevolen, om de zaak naauwkeurig te onderzoeken, om de verdediging van MACCOVIUS ten vollen aan te hooren, en hierbij de belangen van de Hoogeschool te Franeker en van de Vriesche Kerken in aanmerking te nemen. (143) Eene aanbeveling, welke, van de wijsheid en gematigdheid des Voorzitters in dezen, getuigt.

§. 26.

(143) Alleen HEYNGIUS berigt dit.

§. 26.

Een verweerschrift van MACCOVIUS *ongelezen in handen der Gelastigden gesteld.*

Ten aanzien van het tweede punt, betreffende het al of niet ter Vergadering voorlezen van het verweerschrift, door MACCOVIUS bij zijn tweede verzoek aangeboden, was de meerderheid eerst van oordeel, dat die voorlezing nu behoorde te geschieden; doch eenige buitenlandsche Leden, in aanmerking nemende het gezegde des Voorzitters, dat dit geschrift vele persoonlijke grieven tegen LUBBERTUS inhield, verzochten, dat men, om des vredes wille, deze zaak nogmaals wilde overwegen: en nu werd dan, met meerderheid van stemmen, besloten, dat dit verweerschrift slechts aan de zes benoemde leden zoude worden uitgereikt. (144)

Dit gezegde des Voorzitters was ook niet *zonder* grond. Wij hebben reeds, uit één en ander staal, gezien, (145) wat MACCOVIUS daarin zijnen Ambtgenoot verwijt. Ofschoon hij toch den naam van LUBBERTUS niet telkens noemt, zoo is het toch middagklaar, dat hij dezen aanwijst, met den naam van zijnen *censor* en *adversarius*, wien hij voorstelt,

(144) BALCANQUAL berigt deze bijzonderheden. De slotsom blijkt ook uit de geschreven Handelingen, en uit de aanteekeningen van HEYNGIUS.

(145) Zie bladz. 577, 578, 582, 585, 594.

stelt, als den vermomden aanhitser van zijne openbare aanklagers; die bedriegelijk, ter kwader trouwe, als een gewetenlooze, handelt, met meer dan Heidensche boosheid, en met geen ander oogmerk, dan om hem hatelijk bij brave lieden te maken; die hiertoe zelfs den predikstoel misbruikt; die, daarenboven, zich zelven schuldig maakt, aan hetgene hij zijnen Ambtgenoot ten kwade duidt; de ongerijmdste Stellingen verdedigt; en zich aan dwalingen schuldig maakt, terwijl hij die van anderen wil wederleggen. (146) Voorts verantwoordt zich MACCOVIUS, op zijne wijze, over de vijftig Stellingen, welke de stoffe van de aanklagt tegen hem moesten opleveren. Sommigen ontkent hij, zóó als ze opgegeven waren, door hem gesteld te zijn: dit geldt van de eerste en vijfde; alsmede van 24, 36, 37 en 48. door PARKER verdedigd. (147) Doch van de meeste Stellingen beweert hij, dat men hem kwalijk verstaan, en eenen verkeerden zin aan zijne woorden gegeven heeft: dit is, geheel of ten deele, toepasselijk, op 2, 3, 6, 8, 9, 11—14 en 16. alsmede op 23, 25—27, 29—35, 38—43, 45

(146) Dit alles zoude ik, met 's Mans eigen woorden kunnen opgeven, zoo het noodig of nuttig ware. In dit opzigt ziet men bevestigd, wat UYTENBOGAERT en DWINGLO hebben geschreven, dat MACCOVIUS wederzijds aan LUBBERTUS dwalingen heeft ten laste gelegd.

(147) Eene proef van deze soort van verantwoording is reeds opgegeven, bladz. 577.

45 en 46. die van PARKER zijn gesteld. (148) De meeste van deze en van de overige Stellingen bepleit hij, met bewijsredenen, deels uit de H. Schriften, deels en vooral uit den aard der zaken, ontleend: zóó handelt hij met de Stelling 3, 9, 10, 12, 15, 49 en 50. gelijk ook met de door PARKER verdedigde 17—23, 26, 27—29, 40, 41, 44 en 47. (149) Ook van de wijsgeerige en schoolsche

(148) Zóó verantwoordt hij in ééns zich zelven en PARKER, ten aanzien van Stelling 16, 30—35 en 38. op deze wijze: *Ad omnes hos articulos simul et semel respondebo, oriri haec ex termini ignorantia. Termini ignorantia haec est. Distinguunt Theologi nostri inter causam physicam et moralem, dum agunt de conversione. Physicam vocant eam, quae realiter effectum producit. Moralem vocant eam, quae causa rei est monendo, suadendo, praecipiendo. Dum ergo docent, Deum esse causam physicam conversionis, nihil aliud volunt, quam hoc, Deum realiter efficere ipsam conversionem, et non tantum per externam admonitionem sive suasionem.* Dit was het, wat door BALCANQUAL is aangemerkt.

(149) Zóó handhaaft hij, b. v. de zeventiende Stelling: *hominem ad Deum per intellectum et voluntatem accedere.* Hij zegt: *Quaeso D. Censor, quid illud est, quo ad Deum accedis? Si ex sensu Scripturae respondebis, nihil aliud dices quam fidem. Quid vero fides? Si quaeram ex te, porro dices notitiam sive assensum et fiduciam. At haec, D. Censor, sunt actus intellectus et voluntatis. Si ergo accedis, an non intellectu et voluntate accedis? Sed hic quaedam obiicis. Primo, intellectum et voluntatem plane esse depravatam, idque ex Scriptura ostendere vis. Quid vero hoc ad rem? An hoc de quovis homine verum? Etiamne de regenito? Vides, quam bene agas. Secundum est, quod obiicis; per Christum accedimus ad Deum, ergo non intellectu et*

sche woorden en onderscheidingen geeft hij eenige rekenschap. (150) Bijzonder maakt hij er zijn werk van, om, zóó veel mogelijk, aan te wijzen, dat, wat er dan ook van de waarheid der betwiste Stellingen en van de gepastheid der gebruikte zegswijzen moge zijn, dezelve althans niet als onverdragelijk en kettersch kunnen veroordeeld worden. Dit doet hij bij de 4, 7, 9. en vele andere Stellingen: en wel, met zich te beroepen op den voorgang van vroegere en latere Schrijvers, die, bij de Nederlandsche Hervormden, ook bij de Dordrechtsche Vaders en bij LUBBERTUS zelven, als regtzinnigen, in waarde werden gehouden: gelijk CALVINUS, URSINUS, BEZA, PISCATOR, PERKINS, POLANUS, ZANCHIUS, JUNIUS, PAREÜS, TRELCATIUS en anderen, wier gezegden hij meermalen woordelijk aanhaalt. (151)

On-

et voluntate. Ferresne tu, D. Censor, ita argumentantem: per Christum accedimus ad Deum, ergo non fide? Non credo. Atqui haec sunt unum et idem; quod enim fide fit, intellectu et voluntate fit, cum fides sit actus intellectus et voluntatis, sed non cuiusvis, sed regeniti hominis.

(150) Zóó zegt hij, ten aanzien van de bewoordingen *movens, mobile* en *res motu facta*, in de Stellingen van PARKER voorkomende. *Quaerit*, (Censor), *an hae phrases (phrases vocat inepte terminos simplices:) reperiantur in Scriptura. Misera res est, D. Censor; est enim perinde hoc, ac si quis removere vellet a Theologia hos terminos:* causa, obiectum, effectum, *et uteretur ad hanc rem isto argumento, quod in Scriptura, nec vox* causae, obiecti *nec* effecti, *nec aliorum terminorum logicorum occurrat. Hic dignus sane, non refutatione, sed commiseratione.*

(151) Zóó schrijft hij tot verdediging van zijne derde

 Stel-

Onder dezen noemt hij òok, meer dan ééns, BARTHOLOMEÜS KECKERMANN, onder wiens leiding hij zich vooral op de Schoolsche Wijsbegeerte had toegelegd. (152) Insgelijks beroept hij zich meermalen op de schriften van AMESIUS; en, ten aanzien van PARKERS stellingen, op dezen en op HOMMIUS. (153) Het geheele verweerschrift besluit hij, met eene betuiging van zijne onschuld, en met den wensch, dat zij, die in deze zaak oordeelen zullen, dit mogen doen, met kennis van zaken, onpartijdigheid en overeenkomstig de inspraak van hun geweten. (154)

§. 27.

Stelling, 266 als dezelve door hem beschreven is: *Reprehendendum est in meo Censore, quod hoc pro haeresi habeat, quod haeresis non est. Etiamsi enim forte falsa esset haec doctrina, haeretica tamen non statim dici deberet. Quod probo. Multi sunt in Ecclesia, qui docent, Deum nulla satisfactione accepta potuisse nobis peccata condonare si voluisset. — — Hi plus dicunt, quam ego: ac proinde, si isti haeretici non sunt, nec ipsorum sententia haeretica haberi debet, multo minus mea sententia.*

(152) Dit berigt COCCEJUS, in de lijkrede op MACCOVIUS, *Operum* Tom. VIII. pag. 52. col. 1.

(153) Hoe hij zich zelven en PARKER beschermt met het gezag van HOMMIUS en AMESIUS, is reeds bladz. 585 aant. 88 aangewezen. Op de aldaar aangehaalde woorden laat hij volgen: *cum autem horum virorum nixus orthodoxia omnes hos* (errores) *reiicere possem, tamen eos breviter explicabo.*

(154) Dus besluit hij: *Atque hic finis responsionis meae esto. Deum precor, ut, quemadmodum ego purus sum ab omnibus istis, quae mihi malitiose impingit D. Censor, ita horum animos, qui de his iudicaturi sunt, regat, ut nihil personis deferentes, causam ipsam recte cognoscant, et de illa secundum conscientiam suam iudicium ferant.*

§. 27.

De zaak van MACCOVIUS *en* PARKER *door* AMESIUS *schriftelijk bij de Gelastigden bepleit.*

Dit, en de twee vroegere verweerschriften van MACCOVIUS, in handen der zes beoordeelaars gesteld, werden nog ondersteund, voor zóó veel PARKERS stellingen in de zaak betrokken waren, door AMESIUS. Wat deze wel mondelijk, voor de volle Vergadering, had willen doen, dat deed hij nu schriftelijk, bij de benoemden tot het afzonderlijke onderzoek. (155) Zijne aanmerkingen (156) moeten dienen, ter ontschuldiging, eerst van MACCOVIUS, daarna van PARKER.

MACCOVIUS is, naar zijn oordeel, niet aansprakelijk, voor de onder hem door PARKER verdedigde stellingen: 1. omdat ze, gelijk bewezen is, door den laatstgenoemden zijn opgesteld; 2. omdat hij ze niet heeft willen laten verdedigen, dan met eene billijke verontschuldiging, achter het stuk gedrukt; 3. omdat hij in deze zaak niets heeft gedaan, zonder raad en goedkeuring van brave mannen, in staat om over zoodanige zaken te oordeelen; 4. omdat PARKERS manier van behan-

(155) Niemand, behalve NETHENUS, gewaagt hiervan: welligt was de zaak ook bij weinigen zóó goed bekend, als bij VOETIUS.

(156) Zie deze *Considerationes adhibendae in judicio de Thesibus Parkeri* afgeschreven, bladz. 556—560.

handeling, gedurende de twee jaren, sedert verloopen, door niemand te Franeker is gevolgd, en er dus geene reden bestaat voor de Synode, om dezelve voor het vervolg te bedwingen; 5. omdat er een ander is, die, in gevalle van schuld, meer aansprakelijk is dan MACCOVIUS, en de geheele zaak van PARKER voor zijne rekening neemt.

Ten aanzien van PARKERS geschrift, wil AMESIUS bovenal in aanmerking hebben genomen de beschuldiging van onderscheidene en zeer zware ketterijen. Deze moet ten strengsten onderzocht, en hij, die zich tot verdediger van PARKERS stellingen aanbiedt, moet gehoord worden. Wordt de Schrijver onschuldig bevonden, dan mogen de bewerkers van dien laster niet van bestraffing vrijgaan. De klagt, over andere valsche stellingen, tegenstrijdigheden en ongeschiktheid van behandeling, behoort, zegt hij, bewezen te worden; iets, waartoe zich de klagers nog niet eens hebben willen verleedigen. Duisterheid van voordragt moet men eenen jongeling niet ten kwade duiden, bij de behandeling van een onderwerp, in welks verklaring zelfs de Apostel Paulus vele dingen geschreven heeft, die zwaar zijn om te verstaan. De berisping van het wijsgeerige, bovennatuurkundige en schoolsche in het geschrift, is van weinig belang: 1. omdat men niet bepaalt, of men al wat van dien aard is, uit de Godgeleerde twistschriften wil hebben uitgesloten; 2. omdat men, dit in PARKER berispende, het eerst zoude moeten

ten veroordeelen in ZANCHIUS, SADEELIS, JUNIUS en andere geleerde Mannen, ja wel degelijk ook in LUBBERTUS, die, in zijne geschriften en openbare twistredenen, deze schoolsche manier volgt en aanprijst; 3. omdat deze manier, op onderscheidene Hoogescholen, bijzonder in Engeland, waar PARKER zich voorbereid heeft, in gebruik is; 4. omdat er bijna geene uitdrukking in zijn geschrift voorkomt, welke niet vroeger van eenen geachten Godgeleerde gebruikt is; 5. omdat die uitdrukkingen zóó gepast zijn voor het onderwerp, dat de berispers zelve geene duidelijker en beknopter zullen kunnen vinden om de voorgestelde meening uit te drukken; en 6. omdat, zoo er in dit opzigt misdaan is, het een vergrijp zal zijn tegen de Grammatica of Rhetorica, meer dan tegen de Godgeleerdheid, en het beneden de waardigheid der Synode is, om over zoodanige vergrijpen een afkeurend vonnis te vellen.

De slotsom van deze bedenkingen, door AMESIUS, aangaande het geschrift van PARKER, gemaakt, is dan deze: een zóó vroom, geleerd, zedig en in vele deugden uitstekend jongman, die een Engelschman is en in zijn Vaderland zijn verblijf houdt, die, met alle krachten, ook in de berispte Stellingen, de waarheid verdedigd en de dwalingen bestreden heeft, en die zich niets anders heeft veroorloofd, dan dat hij, in onderscheiding van sommige anderen, de tegenpartijen met hunne eigene wapenen heeft getracht te dooden,

den, zulk een jongman behoort niet, onder het voorkomen van strenge regtvaardigheid, ter gunste van zijne aanklagers, met eenige berisping der Synode geschandvlekt te worden.

§. 28.

Eerste oordeel der Gelastigden over de twistzaak.

Dit pleit van den achtingswaardigen Engelschman voor zijnen jongen Vriend zal wel niet zonder uitwerking gebleven zijn, bij de zes aangestelde beoordeelaars. Doch, zoo AMESIUS heeft gehoopt, den Hoogleeraar vrij te waren van berisping, over hetgene men in PARKERS stellingen afkeurde, heeft hij zich vergist. Men had, daarenboven, ook andere bezwaren tegen MACCOVIUS: en AMESIUS zelf had geene reden, om zich verder te belasten met de voorspraak van eenen Geleerde, die kwam, om zijne eigene zaak te verdedigen. Hoe deze dit mondelijk gedaan hebbe, kunnen wij eenigzins afnemen, uit het verweerschrift, door hem ingeleverd.

Al spoedig won hij dan ook, met hulp van AMESIUS, door zijne schriftelijke en mondelijke verantwoording, zóó veel bij de Gelastigden der Synode, dat zij hem vrij hielden van ketterij, en zijne beschuldigers, ten dezen aanzien, in het ongelijk stelden. Doch zij waren tevens van oordeel, dat hij berisping verdiende, zóó om zijne bij-

bijzondere manier van onderwijzen en redetwisten, als om het bestrijden van zekere Godgeleerde stellingen en het voorstaan van andere. In zijnen *trant* van onderwijzen en redetwisten, vonden zij het berispelijk, dat hij eene scholastike manier van leeren invoerde, zich van twijfelzinnige en duistere spreekwijzen bediende, en bij voorkeur zoodanige stellingen opnam te verdedigen, met welke de Nederlandsche Kerken bezwaard werden: (157) weshalve zij voor hem eene vermaning der Synode noodig achtten, om zich voortaan van het ééne en andere te onthouden, en liever de spreekwijzen van de H. Schrift, dan die van BELLARMIJN en SUARES te gebruiken. (158) Ten aanzien van de door hem betwis-

(157) Men bedoelde hiermede, naar het schijnt, zoodanige harde stellingen in het stuk der Goddelijke vóórbeschikking, als MACCOVIUS voorstond, en aanleiding gaven tot miskenning van de leer der Nederlandsche Hervormde Kerk, niet alleen bij onregtzinnigen, maar ook bij regtzinnigen, zelfs onder de Leden der Dordrechtsche Synode.

(158) Dit schijnt mij toe bijzonder te zien op hetgene MACCOVIUS, in zijne *Responsio posterior*, had gezegd, tot verdediging der stelling, dat God de *natuurlijke oorzaak* (physica causa) *der bekeering* is. *Terminum hunc*, zegt hij, *usitatum esse, ex Pontificiis et nostris Scriptoribus patet. Ex Pontificiis* BELLARMINUS, *quem qui vult refutare, debebat sane ipsius intelligere terminos, ne, si unus quaerat de caepis, alter respondeat de allio. Videatur totus liber primus* de gratia et libero arbitrio, *et imprimis cap.* 12. *In ista etiam significatione utitur isto termino* SUARES, *et latissime exponit, quid sit causa* physica *et* moralis. Bij het ge-

 zeg.

twiste *stellingen*, vonden zij het bestrijden of ontkennen van sommige, en het voorstaan van andere, berispenswaardig. Te weten, zij verklaarden het voor berispelijk, dat hij het onderscheiden der *genoegzaamheid* (*sufficientia*,) en der *uitwerking* (*efficientia*) van den dood des Verlossers ongerijmd noemde: alsmede, dat hij het *gevallen* menschdom ontkende een voorwerp der *Goddelijke* vóórbeschikking te zijn. Tevens meenden zij, dat hij over de volgende stellingen moest berispt worden: *God wil en besluit de zonden; God wil, op geenerlei wijze, de zaligheid van alle menschen; er zijn twee onderscheidene verkiezingen van God.* Eindelijk waren zij van oordeel, dat de twist tusschen LUBBERTUS en MACCOVIUS behoorde te worden bijgelegd, en dat niemand na dezen den laatstgenoemden van ketterij behoorde aan te klagen. (159)

Met

zegde: *quem qui vult refutare* enz. dacht MACCOVIUS buiten twijfel aan LUBBERTUS, die onderscheidene werken, ter wederlegging van BELLARMINUS, geschreven had, als *de Papa Romano* libri X. *de Conciliis* libri V. *de Ecclesia* libri VI. alle *collati cum disputationibus* ROBERTI BELLARMINI.

(159) Deze opgave van het *eerst* uitgebragte oordeel der zes Gelastigden rust op het verhaal van BALCANQUAL, aangaande de Zitting van den 30 April: een verhaal, dat zeer wél sluit in die der overige getuigen. Wat meer is, uit de geschrevene Handelingen, alsmede, uit de berigten van HEYNGIUS en HETHENUS, blijkt het, dat er, vóór de afdoening der zaak, welke eerst op den vierden Mei plaats had, reeds een oordeel der Gelastigden bij de Synode is uit-

Met dit hun oordeel waren de zes Afgevaardigden reeds gereed, op den negen en twintigsten April, en dus twee dagen na hunne benoeming: en werd hetzelve voorgelezen en besproken, in de namiddagszitting van dezen en in de vóórmiddagszitting van den volgenden dag. (160)

§. 29.

Het beproeven eener minnelijke schikking aan de Gelastigden aanbevolen.

Hoe het verslag en de raad der zes Afgevaardigden zij opgenomen, door onderscheidene Leden der Synode, die zich, in vroegere zittingen, gunstig of ongunstig, over de zaak van MACCOVIUS,

uitgebragt geweest. Van dit oordeel geeft alleen HEYNGIUS hoofdpunten op. In de geschrevene Handelingen en bij HEYHENUS, vindt men er geenerlei opgave van: denkelijk omdat er straks, in de punten van bezwaar tegen MACCOVIUS, eenige verandering kwam, ten gevolge van de aangewende pogingen ter bevrediging; en omdat men oordeelde, dat het voor de geschiedenis genoegzaam ware, het *tweede* of *eindelijke* oordeel der zes Gelastigden te vermelden.

(160) Deze vereenigde opgave van twee dagen geschiedt, ter vereffening van twee verscheidene berigten. Namelijk, in de geschrevene Handelingen, wordt slechts de *negen en twintigste* April genoemd: terwijl BALCANQUAL, HEYNGIUS en HEYHENUS, den *dertigsten* noemen. Geen wonder is het, dat de netelige zaak, die reeds verscheidene zittingen had bezig gehouden, vooral nu, bij het beoordeelen van het verslag en den raad der zes Afgevaardigden, niet in ééne Zitting kon worden afgehandeld.

VIUS, hadden laten hooren, bijzonder door LUBBERTUS en anderen, die in dezelve min of meer gemengd waren, wordt ons niet gemeld. Wat wij, evenwel, aangaande de verschillende insigten en gezindheden van dezen en genen, reeds konden opmerken, doet ons wel vermoeden, dat sommigen over MACCOVIUS een strenger, anderen een zachter oordeel, zullen hebben verlangd. *Dit* wordt nog meer waarschijnlijk, door vergelijking van het *eerst* uitgebragte oordeel der Afgevaardigden, in §. 28. opgegeven, met het *tweede*, dat ons §. 30. voorkomen zal. Dat het *laatste*, in sommige deelen, gunstiger voor MACCOVIUS luidt, kan, ik erken het, veroorzaakt zijn, door zijne eigene, nadere verdediging; maar daaraan zal toch ook wel het gunstiger gevoelen van sommige leden der Vergadering iets hebben toegebragt. En dat dit zelfde *laatste* oordeel, in andere deelen, voor den geleerden Man meer bezwarend luidt, zal wel zeker veroorzaakt zijn, door de tegenspraak, welke het *eerst* uitgebragte heeft ontmoet, bij leden der Synode, die minder gunstig over hem dachten.

Hoe het zij, zoo niet bij allen, althans bij de meesten, vond het gevoelen der Afgevaardigden bijval, dat MACCOVIUS van ketterij vrijgesproken, en dat er eene poging van wege de Synode in het werk gesteld moest worden, om hem en zijnen Ambtgenoot LUBBERTUS met elkander te verzoenen. Dit gedeelte des voorstels kon gereeder ingang

gang vinden, nadat de Afgevaardigden hunne hope op het wél slagen van zoodanige poging hadden te kennen gegeven. (161) Hiertoe werd dan ook besloten: en de Voorzitter droeg, in naam der Vergadering, aan hetzelfde Zesmanschap den last op, om, door hunne tusschenspraak bij de beide partijen, eene minnelijke schikking en bevrediging tot stand te brengen; (162) daartoe nog, op den namiddag van dien dag, den laatsten van April, zamen te komen; en daarna, van den uitslag hunner pogingen, aan de Vergadering verslag te doen. (163)

§. 30.

Onverwacht oponthoud der zaak.

De hoop op eene minnelijke schikking werd evenwel niet zóó spoedig verwezenlijkt, als de vrienden des vredes moesten wenschen en als de zes Afgevaardigden hoopten. Vier dagen verliepen er, eer de Synode wettelijke kennis ontving van den uitslag der aangewende pogingen. Wat er, gedurende die dagen, beproefd zij, welke onderhandelingen er hebben plaats gehad, welke moei-

(161) Dit berigt HEYNGIUS.

(162) Dit wordt vermeld in de geschrevene Handelingen op den 29 April. Vergelijk aant. 160. op bladzijde 625.

(163) Deze twee laatste bijzonderheden meldt HEYNGIUS.

moeijelijkheden er zich van deze of gene zijde hebben opgedaan, wordt ons, door geenen der Berigtgevers gemeld. Door het besluit der Synode was wel de taak van het Zesmanschap meer vereerende, maar ook tevens meer bezwaarlijk, geworden. Wat thans, door hen, als Vredemakers, zoude worden voorgedragen, moest leiden tot eene Synodale uitspraak, met welke de klagers en de beklaagde zich, niet slechts moesten, maar ook goedschiks wilden vergenoegen. Van beide zijden moesten hier offers der zelfsliefde en eerzucht gebragt, en hartstogten, sedert geruimen tijd tegen elkander in werking gebragt, bedaard worden. Redetwisten, over moeijelijke en duistere verschilstukken, konden hierbij naauwelijks vermeden worden. Met gezag kon er niets worden beslist: alleen door overreding moest de bevrediging tot stand gebragt worden. De twee Mannen, tusschen welke de goede verstandhouding, ten beste der Hoogeschool van Franeker en der Vriesche Kerken, moest worden hersteld, LUBBERTUS en MACCOVIUS, waren beide niet zeer handelbaar: en beiden vonden voorstanders, wier partijzucht ligtelijk de verzoening kon belemmeren. Het kon, voor LUBBERTUS en voor de Vriesche Predikanten, die MACCOVIUS van onregtzinnigheid hadden aangeklaagd, niet gemakkelijk vallen, die aanklagt, als ongegrond, terug te nemen, en toe te stemmen in het verbod van haar, zonder duchtiger bewijzen, te hervatten. En het moest MAC-

CO-

COVIUS zwaar vallen, zich de berisping van sommige zijner geliefkoosde stellingen, en van zijne bijzondere leerwijze, te laten wélgevallen.

Het schijnt dan ook, dat MACCOVIUS vrij lang geaarzeld en aan de Vredemakers meer dan verwachten tegenstand geboden heeft: een' tegenstand, die het geduld van dezen of genen onder hen op eene zware proef stelde en wel eens een scherp en hard woord van hunne zijde kon veroorzaken. Indien er van de woordenwisselingen, in deze dagen gevallen, iets is uitgelekt, en dit niet door het kwade gerugt vergroot of erger dan behoorde opgenomen is, dan zal MACCOVIUS ééns, wegens zijne stugheid en onhandelbaarheid, door sommigen hunner, bij name door GOMARUS, zijn uitgemaakt voor een' *plompaart* of *staak*, en met den naam van *babok* of *ezel* zijn begroet. (164) Eindelijk evenwel heeft hij zich laten gezeggen. Hij

(164) Ik vermeld hier, wat er verhaald is, door twee Schrijvers, die, als Remonstranten van hunnen tijd, tegen GOMARUS gekant waren, DWINGLO en UYTENBOGAERT. Men zie §. 3. Uit welke bron zij dit geput hebben, zeggen zij niet. Oploopendheid en hevigheid was aan GOMARUS niet vreemd. Men vindt er blijken van, niet alleen in de verhalen van zijne tegenpartij, maar ook in die van anderen, gelijk in de brieven van BALCÀNQUAL, onder de aangehaalde *Epistolae Ecclesiast. et Theol.* pag. 547—549, 565. en in de *Vita* WALAEI, geplaatst vóór diens *Opera*, pag. XXV. Welke Latijnsche uitdrukkingen GOMARUS gebruikt hebbe, valt uit de Nederduitsche woorden, door de twee Schrijvers geboekt; slechts gedeeltelijk te gissen.

Hij berustte althans in het eindelijke oordeel, dat door de Afgevaardigden ter Synode zoude worden uitgebragt, en wel, om des vredes wille. (165)

§. 31.

Eindelijk oordeel der Gelastigden.

Nadat dus de beide partijen waren toegetreden, om in het oordeel der Afgevaardigden te berusten, bragten deze hun eindelijk gevoelen uit, in de namiddags-zitting der Synode, saturdag, den vierden Mei. (166)

De Voorzitter der Synode gaf aan de Vergadering te kennen, dat de twistzaak van MACCOVIUS, door hare Afgevaardigden, in der minne was geschikt: en dit berigt werd, door den Heidelberger Hoogleeraar SCHULTETUS, den eersten van het benoemde Zesmanschap, uit aller naam, *bevestigd*. (167)

Nu werden aan de Vergadering de punten voorgelezen, welke het eindelijke oordeel der Afgevaardigden behelsden, en van beide zijden waren aangenomen, ter herstelling van den vrede.

(165) *Pacis causa*, zegt NETHENUS, *in eo* (Delegatorum arbitrorum iudicio) *acquievit.*

(166) Zóó wordt berigt in de geschreven Handelingen, alsmede door BALCANQUAL, HEYNGIUS en NETHENUS.

(167) Deze bijzonderheden worden alleen door HEYNGIUS verhaald.

de. (168) Dezelve waren drie in getal. (169) I. *Uit de aangehaalde lessen en stellingen van* MACCOVIUS *kan niet worden bewezen, dat hij aan Sociniaansche of Heidensche of Pelagiaansche of andere ketterij schuldig is: hij is dus hiervan ten onregte aangeklaagd.*

II. MACCOVIUS *behoort vermaand te worden, om zich te onthouden van uitdrukkingen die aan jonge lieden ergernis geven. Hij onthoude zich van het hekelen en berispen van gevoelens en onderscheidingen, aangenomen door Godgeleerden, die regtzinnig zijn en zich verdienstelijk bij de Kerk hebben gemaakt, van hoedanigen aard deze is:* dat God wel de toelating der zonde, niet de zonde zelve wil. (170) *Hij kieze tot*

(168) Van dit voorlezen der punten, wordt uitdrukkelijk gewag gemaakt door BALCANQUAL, HEYNGIUS en NETHENUS.

(169) In de opgave dezer punten komt het berigt van NETHENUS bijna woordelijk overeen, met dat der geschrevene Handelingen: gelijk reeds bladz. 560, 561. aant. 60. is opgemerkt. Dat van HEYNGIUS is beknopter. Dat van BALCANQUAL is het minst naauwkeurig: terwijl deze daarentegen het eerst uitgebragte oordeel der Afgevaardigden in bijzonderheden vermeld had. Verg. boven, aant. 159 op bladz. 624.

(170) Het tweede der tegen MACCOVIUS ingebragte bezwaren was, dat hij *de toelating van God loochende.* Hij antwoordt hierop, dat hij niet de *toelating* loochende, maar dat hij ze niet onderscheidde van Gods *wil.* Dus verwerpt hij dan de onderscheiding: « God *wil* de *toelating* der zonde, maar *niet de zonde zelve.*" Van deze onderscheiding spreekt hij met minachting; doch ook dit tracht hij goed te maken met

tot het redetwisten onderwerpen, die de jeugd kunnen opbouwen in de regtzinnige leer en in de Godzaligheid, en die den vrede der Kerk kunnen bewaren. In zijn onderwijs bediene hij zich van eene wijze van spreken, die met de H. Schrift overeenkomstig, duidelijk, gemakkelijk en aan regtzinnige Hoogescholen gebruikelijk is. Zijn goed gevoelen drukke hij ook goed en duidelijk uit, en onthoude zich van stellingen, die, op zich zelve beschouwd, aan meer eenvoudigen aanstoot geven, van hoedanigen aard de volgende zijn: dat God op geenerlei wijze de zaligheid van allen wil; (171) dat God de zonde wil en besluit, dat Hij de menschen verordineert tot zonden; (172) dat Christus de

met het schrijven van BEZA, *Tractationum Theol.* Vol. I p. 682. *Certe si permissio opponatur voluntati, id est decreto, non tantum falsa, verum etiam inepta et ridicula est haec oppositio.*

(171) De tiende, aan MACCOVIUS ten laste gelegde dwaling was: *Deus non vult omnes homines salvos fieri voluntate signi.* De negen en veertigste: *Deum nolle omnes homines salvos fieri.* Wat hiertoe aanleiding gaf, is boven bladz 579. aant. 76. opgegeven. In zijne verantwoording had hij de stelling verdedigd, op deze wijze: *Deus non vult omnibus annuntiari Euangelium, ut patet* Act. 13. Sivit gentes viis suis incedere, *et non omnibus, quibus curat annuntiari verbum, non eo fine facit hoc, ut credant.* Jes. 12. Occaeca cor populi huius ut videntes non videant et audientes non audiant.

(172) De negende dwaling, over welke MACCOVIUS werd aangeklaagd, was: *Deum destinare homines ad peccatum qua*

de zaligheid van allen niet gewild heeft. (173) *Eindelijk, hij kweeke den vrede aan met zijne Ambtgenooten, en vermane de studerende jeugd, dat ze zich gewenne hare leermeesters te eerbiedigen.*

III. *Men behoort hen, die* MACCOVIUS *verdacht hebben, te vermanen, om hem voortaan niet over dwaalgevoelens aan te klagen, zoo zij daarvoor geene gewigtige bewijzen hebben.*

Vergelijkt men nu dit eindelijke oordeel der Gelastigden met het eerste, vóór vier dagen uitgebragt, opgegeven §. 29., dan bevindt men, dat er, tusschen het éénе en andere, geen verschil plaats heeft, ten aanzien van de hoofdzaak, deze namelijk, dat MACCOVIUS wel, in leer en leerwijze, berispelijk, maar van ketterij niet te beschuldigen ware. Men ziet evenwel, in de oordeelvelling over de afgekeurde leer en leerwijze, eenig onderscheid. In de *eerste* opgave vindt men ééne en andere bijzonderheid niet gemeld, welke in de *laatste* voorkomt: de tegensprekers des Hoo-

qua peccatum. De grond dezer aanklagt is boven, bladz. 578, 579. aant. 75, opgegeven. Hij ontkende dit niet, maar verklaarde het op deze wijze: *Ambigue dicitur* destinare ad peccatum; *aut enim* destinare ad pecc tum *ita accipi potest, quod ita Deus destinet, ut illud velit evenire propter se, et hoc sensu nunquam docui, Deum destinare ad mala, aut quod destinet ad hoc quod peccatum est; sed propter aliud.*

(173) Deze stelling was door MACCOVIUS verdedigd, gelijk wij boven, bladz. 579. aant. 77. gezien hebben.

Hoogleeraars schijnen dan wel hierop te hebben aangedrongen. Daarentegen treft men ook in de *eerste* ópgave iets aan, dat in de *laatste* niet wordt genoemd: hieromtrent zal dan MACCOVIUS zich zelven hebben vrijgepleit. Over het geheel is de uitdrukking, in de *laatste* oordeelvelling, minder scherp, dan in de *eerste:* beide partijen worden er meer vermaand, dan berispt. Eindelijk wordt aan MACCOVIUS bijzonder het bevorderen van den vrede en van een eerbiedig gedrag der Studenten jegens de Hoogleeraren aanbevolen; iets, waarop LUBBERTUS en zijne Vrienden redenen hadden om aan te dringen.

§. 32.

Eindelijke beslissing der zaak door de Synode.

Overeenkomstig dit laatste oordeel van *de zes* Afgevaardigden, viel dan ook, in deze zelfde zitting, de beslissing der ergerlijke twistzaak, tamelijk tot genoegen van beide partijen, uit. Bij Synodaal besluit werd er geen vonnis uitgesproken; maar het voorgestelde en beiderzijds aangenomene vergelijk of verdrag werd door haar goedgekeurd en bekrachtigd. (174)

Even-

(174) Zóó heet het, in de geschrevene Handelingen: *haec transactio a Synodo etiam fuit approbata.* Zóó schrijft ook NETHENUS: *judicium* (delegatorum arbitrorum) *in Synodo*

Evenwel niet al de Leden der Synode namen er volkomen genoegen mede. Waarschijnlijk hadden sommigen eene gunstiger, anderen eene ongunstiger uitkomst voor MACCOVIUS, verlangd: en gaven van dit hun gevoelen blijk, bij de beraadslaging en stemming over het oordeel der Afgevaardigden. Het eindelijke besluit der Vergadering werd dan ook, niet met eenparigheid, maar met meerderheid van stemmen, genomen. (175) Zelfs beijverde zich een aanzienlijk lid der Vergadering, om een openbaar bewijs te geven van zijn misnoegen over het genomene besluit. Deze was KEMPO HARINXMA à DONIA, een Vriesch Edelman, Lid der Staten van Vriesland, eerste en oudste Curator der Hoogeschool te Franeker, woonachtig te Leeuwarden, en, Ouderling zijnde der Gemeente daar ter Stede, door de Provinciale Synode mede afgevaardigd, ter dezer Vergadering. (176) Hij zeide, wel te berusten in het goedvinden en oordeel der Synode over MACCOVIUS, die zelf stilzwijgende zijne zaak had laten toedekken: maar dat hij, voor zich en voor zij-

odo repetitum fuit et publico illius judicio approbatum. HEYNSIUS drukt het dus uit: *in hac pacificatione Synodus acquievit.*

(175) Dit berigt alleen BALCANQUAL. Wat na het nemen des besluits nog voorviel, strekt hiervan ook ten bewijze.

(176) Zie, van dezen Edelman, VRIEMOET, *Ath. Fris.* pag. XXIX — XXXI.

zijne Ambtgenooten, de Verzorgers der Vriesche Hoogeschool, verklaarde, dat zij te zamen, in hunne betrekking, hun regt onverlet wilden houden tegen die Predikanten in Vriesland, welke, niet slechts MACCOVIUS onverdiend van zeer zware ketterijen hadden beschuldigd, maar ook de Curatoren der Akademie, overal en in het openbaar, hadden belasterd, als of deze zoodanige ketter-sche gevoelens koesterden en door hun gezag beschermden. (177) Hij voegde er bij, dat LUBBERTUS de geheele zaak had aangevangen en door de HH. Staten van Vriesland schriftelijk opgeroepen was, als tegenpartij van MACCOVIUS, en toen, in der Staten tegenwoordigheid, bijna niets ter zake doende had voortgebragt, en slechts eenige hoogdravende maar onbeduidende woorden had uitgestooten. (178) Hij wilde, daarenboven, zijn zeggen bewijzen met eenige geschrevene *wettelijke* brieven, welke hij voor den dag haalde en begeerde dat der Synode zouden worden voorgelezen: doch dit mogt hem, deels door de tegenspraak van andere leden der Vergadering, deels door

(179) De opgave van dit gedeelte der tegenspraak van den Heer VAN DONIA geschiedt, door zamenvoeging van het berigt in de geschrevene Handelingen en van het medegedeelde door BALCANQUAL en NETHENUS.

(178) Deze uitval tegen LUBBERTUS wordt verhaald door NETHENUS. Men vergelijke, wat reeds is opgemerkt bladz. 593.

door het tusschenkomende gezag der Politieke Gedeputeerden, niet gelukken. (179).

De berisping en bedreiging, door den Heer VAN DONIA tegen Predikanten in Vriesland gerigt, schijnt zijnen Medeafgevaardigde ter Synode, den Harlinger Leeraar PHILIPPUS BILSHEMIUS, te hebben bewogen, om daartegen een woord te uiten, tot verdediging van de Classis van Franeker, tot welke hij zelf behoorde. Gelijk hij, uit hoofde van deze betrekking, verzocht had, verschoond te zijn van het uitbrengen zijner stem in de zaak van MACCOVIUS, (180) zóó zeide hij nu, dat de Classis, met een goed geweten, uit ijver voor de regtzinnige leer, en om alle onregtzinnigheid tijdig vóór te komen, in deze zaak was te werk gegaan; dat men daarom de aanklagt, door haar gedaan, niet kwalijk behoorde te nemen; maar liever haar danken, voor hare zorg en waakzaamheid, in het beschermen der zuivere leer en in het weren van dwalingen. (181)

Dit voor- en tegenspreken lokte, naar het schijnt, ook nog andere stemmen uit, om zich te doen hooren. Hieruit kon nu wel eene nieuwe woordenwis-

(179) Dit maak ik op uit het verhaal van BALCANQUAL.

(180) Deze bijzonderheid blijkt uit de geschrevene Handelingen.

(181) Deze gezegden van BILSHEMIUS zijn getrokken, deels uit de geschrevene Handelingen, deels uit het verhaal van NETHENUS.

wisseling ontstaan; maar aan het genomen besluit was niet te veranderen; een vuur van oneenigheid kon er op nieuwe door ontvlammen; de goede orde vorderde, dat er een einde aan het twisten kwame. Ter goeder ure dus gaven de Politieke Commissarissen, door het gebruik van hun hamertje, te verstaan, dat er stilte in de Vergadering behoorde te zijn. (182)

Ziedaar dan, hoe deze al te zware twistzaak, door de Nationale Synode, aan een einde is gebragt! (183)

§. 33.

Gevolgen van deze aldus besliste zaak.

Het lijdt geen' twijfel, of de Staten van Vriesland zullen, van wege de Politieke Gedeputeerden bij de Dordrechtsche Synode, berigt hebben ontvangen, aangaande de getroffen bevrediging: en de Curatoren van de Vriesche Hoogeschool zullen zich hebben verblijd, over de terugkomst van MACCOVIUS en zijne ontheffing van alle aanklagt van ketterij.

Het blijkt mij niet, dat, *of* LUBBERTUS, *of* de Vrie-

(182) Deze bijzonderheid wordt alleen door BALCANQUAL berigt.

(183) Merkwaardig is de uitdrukking, met welke het verhaal in de geschrevene Handelingen besloten wordt: *et sic gravissima illa lis sopita ac sepulta fuit.*

Vriesche Predikanten, tegen welke de Heer VAN DONIA zijn misnoegen vrij sterk in de Synode had verklaard, van de zijde der Curatoren naderhand zijn gemeeid geworden.

Ook weet ik niet, in hoe verre MACCOVIUS heeft voldaan aan den ernstigen raad der Synode, om den vrede met zijne Ambtgenooten aan te kweeken, en zijne leerlingen te vermanen tot het eerbiedigen van al hunne Leermeesters.

Doch blijkbaar genoeg is het, dat MACCOVIUS zich op den duur niet volkomen, in leer en leerwijze, naar den wensch en raad der Synode heeft geschikt: en dat hij al spoedig in vernieuwde en hooggaande onlusten is gewikkeld, met zijnen ouden Ambtgenoot LUBBERTUS, en later zelfs met AMESIUS, die hem, bij de Synode, tegen LUBBERTUS in bescherming genomen had.

De Synode had MACCOVIUS vermaand, om zich te onthouden van stellingen en uitdrukkingen, die ergernis gaven aan jonge lieden en eenvoudigen, en hoedanige er eenige bijzonder genoemd waren: hij had zich ook die vermaning laten welgevallen. Doch desniettegenstaande vindt men, in zijne uitgegevene lessen, zoodanige stellingen en uitdrukkingen niet zelden. Zóó beweert hij: *God wil niet, dat allen en een iegelijk zalig worden.* (184) *God laat aan vele menschen zijn woord*

(184) *Deus non vult omnes et singulos salvari.* Colleg. Theol. I. *de Praedestinatione*, Disp. I.

woord bekend maken, niet opdat zij het zouden aannemen, maar opdat zij er zich aan stooten zouden: weshalve Hij hun ook niet het verstand geeft om op te merken, maar hen verblindt. (185) *God roept hen wel uitwendig en beveelt hen, tot Hem te komen, maar Hij wil evenwel niet, dat zij tot Hem komen.* (186)

Zoo-

(185) *Deus non modo non revelat verbum suum omnibus, sed etiam, quibus revelat, sive quibus illud annunciari curat, non eo fine annunciari curat, ut illud amplectantur, sed ut ad illud impingant. — Hinc etiam non omnibus dat mentem ad intelligendum hoc verbum suum. — Quin non tantum non dat mentem ad intelligendum, sed etiam occoecat. — Quicquid adhuc superest bonae mentis in multis aufert.* Colleg. Theol. I. *de Praedest.* Disp. II.

(186) *Objicitur: Ergo Deus hic simulate agit, non serio, dum eos vocat, nam videtur velle ipsorum (loquimur de iis, quos externa tantum vocatione dignatur) salutem, cum tamen hoc minime velit. Respon. Praesupponitur hypothesis haec falsa in argumento; Ac si omnis simulatio mala esset, quod secus est: Nam Christus simulavit. — Quin etiam Deus ipse prae se tulit, se velle Isacum sibi mactari, quod tamen fieri nunquam voluit. Secundo Deum hic serio agere, nec tamen velle, ut quos vocat, et quibus mandat, ut ad se veniant, ad se venire, nam vocationis Dei externae, ut et praecepti non semper finis est Deo propositus, ut ipsi pareatur, sed ut vel homines explorentur, quale praeceptum fuit, quod datum erat Abrahamo, de immolando filio, vel etiam convincantur, quale praeceptum fuit, quod datum erat Pharaoni de dimittendo populo, quia ne dimitteret, Deus impedivit cor illius indurando. Tale praeceptum etiam fuit illud Johannis cap.* 5. *v.* 34. *datum Judaeis, quia ne crederent et servarentur, accommodat illis verba Esaiae Joh. cap.* 12. *v.* 39, 40. Colleg. Theol. I. *de Praedest.* Disp. II.

Πρώ-

Zoodanige harde stellingen en uitdrukkingen waren voorzeker niet naar den smaak van LUBBERTUS, die zich, over het stuk der Goddelijke voorbeschikking, veel gematigder had uitgedrukt, en de zachtere stellingen der drie andere Hoogleeraren in de Dordrechtsche Synode had goedgekeurd. (187) Doch er waren andere punten, over welke, tusschen LUBBERTUS en MACCOVIUS, reeds ten jare 1620. werd getwist. (188) Onder deze punten was er althans één, over hetwelke reeds het oordeel der Synode was ingeroepen, betrekkelijk *de genoegzaamheid* en *de uitwerking van den dood des Zaligmakers.* Hierbij kwamen nog andere geschillen, over *de opstanding van Christus;* (189) over *het laatste oordeel;* (190) en over *de regtvaardigmaking des ge-*

Πρῶτον ψευδὸς Arminianorum, *in* MACCOVII redivivi Part. II. pag. 119.

(187) Men zie het *Judicium trium Professorum Belgicorum de electione et reprobatione*, en het *Suffragium* SIBRANDI LUBBERTI, in het derde deel der *Acta Synodi Nation. Dordrechti habitae*, a. 1618 *et* 1619. p. 23—26.

(188) Wat ik hieromtrent mededeel, is ontleend uit het berigt van VRIEMOET, *Athen. Fris.* pag. 156, 157.

(189) Waarschijnlijk over de vraag, *of Christus zich zelven door eigen kracht hebbe opgewekt.* Dit beweerde althans MACCOVIUS, niet alleen tegen SOCINUS, maar ook tegen zulken, die in Christus eene Goddelijke en menschelijke natuur vereenigd erkenden. Zie *Colleg.* VI. *miscellanearum Quaestionum*, Disp. X.

(190) Het gevoelen van MACCOVIUS over het laatste oordeel is uitgedrukt, in zijne *Locorum communium Disputatio-*

geloofs en der werken. (191) Met het twistgeding, hieruit ontstaande, werden evenwel geene kerkelijke vergaderingen gemoeid. Nadat er meermalen over gehandeld was in den akademischen Senaat, werd hetzelve gebragt bij de Gedeputeerde Staten van Vriesland. Deze belastten, op den 26 Januarij, 1621. twee uit hun midden en twee van de Curatoren der Hoogeschool, met eene nadere kennisneming der zaak, en bragten dezelve hierdoor, naar het schijnt, aan een gewenscht einde. (192)

Dat er tusschen LUBBERTUS en MACCOVIUS, na al het gebeurde, ligtelijk een nieuw twistgeding ontstond, zal niemand hebben bevreemd. Maar minder zal men verwacht hebben, dat er, tusschen MACCOVIUS en zijnen verdediger bij de Dordrechtsche Synode, eene verwijdering zoude ontstaan, die voor beiden hoogst onaangename, en voor de Hoogeschool te Franeker zeer schade-

tiones, Part. V. Disp. VI. en in zijne *Theologia Polemica*, Cap. XXIII. Quaest. V. VI. VIII. Doch in welk punt hij van LUBBERTUS verschilde, weet ik niet.

(191) Het gevoelen van MACCOVIUS over *de regtvaardigmaking* vindt men in zijn *Collegium Theol.* IV. *de Justificatione*; in het VI. *Miscell. Quaest.* Disp. V. in zijne *Locorum communium Disputationes*, Part. III. Disp. XVI. en in zijne *Theol. Polem.* Cap. XV. Doch waarover hij, ten dezen aanzien, in tegenspraak met LUBBERTUS geweest zij, is mij niet gebleken.

(192) *Sopita videtur haec nova controversia.* VRIEMOET.

delijke gevolgen, hebben moest. En evenwel dit gebeurde na weinige jaren.

AMESIUS, na het vertrek van ACRONIUS, tot het ambt van Hoogleeraar in de Godgeleerdheid, naar Franeker, ten jare 1622. beroepen zijnde, begon al aanstonds zijnen leerlingen de Christelijke Zedekunde en Beoefenings-leer aan te prijzen, en hun het redetwisten over sommige netelige verschilstukken te ontraden. Hij sloeg dus ten dezen eenen anderen weg in, dan MACCOVIUS, die meestal zijn werk maakte van moeijelijke twistvragen der beschouwende Godgeleerdheid. Ook de Verzorgers der Hoogeschool erkenden het hooge belang van het onderwijs in de Beoefenings-leer, door hetzelve, in het jaar 1626. na den dood van LUBBERTUS, uitdrukkelijk aan te bevelen aan den beroepenen Hoogleeraar MEINARDUS SCHOTANUS, met wien AMESIUS in eene vriendbroederlijke betrekking leefde, gedurende de zes jaren van beider gelijktijdig verblijf te Franeker. (193) Hieruit kan wel eenige verwijdering tusschen MACCOVIUS en AMESIUS zijn ontstaan. Hoe het zij, het kwam allengs tot openbare

(193) Zie VRIEMOET, *Ath. Fris.* pag 214—216. 248. Verg. ook pag. 14. en 187. alsmede NETHENI *Praef. introduct.* in AMESII *Opp.* Tom. I. Part. I. pag. XXV—XXX. en AMESII *Paraenesis ad Studiosos Theologiae habita Franekerae*, 22. Aug. 1623. adiecta *Libris quinque de Conscientia et eius iure vel casibus*, et *Praefatio* iis praemissa, in *Operum* Tom. II. Part. II.

bare twistredenen, in welke de ééne des anderen gevoelen, over sommige stellingen, bestreed: en deze twistredenen werden, door middel der drukpers, verder ter kennisse van de geletterde wereld gebragt. Men noemde, in deze geschriften, wel zeldzaam elkander bij name: doch, wat voor de Tijdgenooten niet verborgen kon blijven, is ook voor ons nog blijkbaar genoeg, uit de redenen en tegenredenen, beiderzijds aangehaald in de gedrukte werken dezer Mannen, welke nog voorhanden zijn. Uit deze schriften blijkt althans het volgende: 1. AMESIUS stelde, dat al, wat de mensch van Gods wege verpligt werd te gelooven, waarheid was. MACCOVIUS bestreed deze stelling, meenende, dat de mensch, in sommige gevallen, verpligt was te gelooven, wat onwaar is. De twist over dit punt liep zóó hoog, dat MACCOVIUS zich trachtte te zuiveren van den blaam van ketterij, welke hij zeide, dat AMESIUS op hem werpen wilde. (194) 2. AMESIUS stelde, dat er, in den redelijken mensch, vóór zijne bekeering, zekere geschiktheid tot dezelve, door het Evangelie wordt bewerkt; en hij verklaarde, dat men, met dit te ontkennen, een voornaam deel

(194) Men zie MACCOVII *Colleg.* VI. *Miscell. Quaest.* Disp. IV. *An quod quis tenetur credere, id omne sit verum,* herdrukt in de *Collegia Theol.* pag. 431—444. en vergelijke er mede AMESII *Disputatio repetita et vindicata de fidei divinae veritate,* herdrukt in zijne *Opera,* Tom. II. Part. I. pag. 357—396.

deel der Christelijke leer, en het nut der bediening van Gods woord ter bekeering des zondaars, loochende. Evenwel MACCOVIUS bestreed dit gevoelen, en hield het voor afwijkende van de regtzinnige leer. (195) 3. AMESIUS stelde, dat de mensch, vóór zijne wedergeboorte, Gods woord ter bevordering van zijne zaligheid hoort. MACCOVIUS ontkende het. (196) 4. AMESIUS stelde, dat Christus moet worden aangebeden, ook

(195) Men vergelijke AMESII *Disputatio Theol. de praeparatione peccatoris ad conversionem*, herdrukt in zijne *Opera*, Tom. V. Part. I. pag. 26—32. met MACCOVII *Locorum communium Disputationes*, Part. IV. Disp. II. *Anne dentur dispositiones in hominibus irregenitis ad regenerationem;* en vooral *Colleg.* VI. *Miscell. Quaest.* Disp. I. *de praevia praeparatione ad regenerationem*, herdrukt in de *Collegia Theol.* pag. 396—406. Ook zie men het gematigde oordeel van HERM. WITSIUS, *Oecon. Foed.* Lib. III. cap. VI. §§. 11—15.

(196) Men vergelijke AMESII *Quaestiones duae: I. utrumne verbum Dei ante regenerationem salutariter audiatur? II. an illi qui docent, voluntatem necessario sequi iudicium intellectus, ad declinandam illam absurditatem, quae inde sequi videtur (dona igitur infusa non esse necessaria voluntati) recte dicant, dona infundi in voluntatem, beneficio mentis illustratae, tanquam medii cuiusdam interventu?* beide herdrukt in zijne *Opera*, Tom. V. Part. I. pag. 32—34. met MACCOVII *Quaestiones duae* van denzelfden inhoud, herdrukt in de *Collegia Theologica*. pag. 406—410. als mede zijne *Locorum communium Disputationes*, Part. IV. Disp. IV. *Utrumne salutariter verbum Dei audire quis possit, qui non sit regenitus;* en het *Colleg.* VI. *Miscell. Quaest.* Disp. VI. *an voluntas semper sequatur ductum intellectus.*

ook in zijne betrekking, en uit hoofde van zijne betrekking, als Middelaar. MACCOVIUS was daarentegen van gevoelen, dat aan Christus den Middelaar, niet als zoodanig, maar alleen om zijne Goddelijke natuur, onze aanbidding toekomt. (197) In deze laatste twistzaak mengden zich ook andere Godgeleerden aan de Nederlandsche Hoogescholen. Te Leyden hield het ANTON. WALAEUS met AMESIUS, (198) doch ANDREAS RIVETUS met MACCOVIUS. (199) Deze vond ook te Utrecht eenen voorstander in VOETIUS, (200) die hierop de

(197) Men zie, hoe AMESIUS zijn gevoelen voordraagt en bepleit, in zijne *Assertio Theologica de adoratione Christi*, en in het bijgevoegde *Auctarium*, beide herdrukt in zijne *Opera*, Tom. V. Part I. pag. 34—39. en wat door MACCOVIUS is ingebragt voor het zijne, in het *Colleg. Theol.* V. *de Mediatore*, Disp. XXXV en XXXVI.

(198) Dit blijkt nog uit 's Mans *Locus communis, de Persona Christi Servatoris nostri*, bijzonder uit dat gedeelte, waarin hij handelt, *de effectis seu consequentibus unionis hypostaticae*, te vinden in zijne *Opera*, Tom. I. pag. 389. 390. MACCOVIUS schreef tegen hem eene *Disputatio, an Christus, qua Mediator, cultu religioso sit adorandus, repetita et ab obiectionibus quorundam vindicata*, de XXXVII. in zijn *Colleg. Theol.* V. *de Mediatore.*

(199) Men ziet dit uit eenen brief van RIVETUS aan VOETIUS, door dezen medegedeeld in zijne *Selectae Disputationes Theol.* Part. I. pag. 540.

(200) Men zie zijne *Disputatio de quaestione hâc an Christus qua Mediator sit adorandus?* verdedigd in 1638. met een Aanhangsel van het jaar 1642. beide herdrukt in 's Mans *Selectae Disp. Theol* Part. I. pag. 520—552. als mede zijne *Disputatio de persona Christi Mediatoris*, van het jaar 1647. in Part. II. pag. 304—362.

de goedkeuring verwierf van zijnen Leermeester GOMARUS, (201) doch bestreden werd door dezes Ambtgenoot te Groningen, SAMUËL MARESIUS. (202)

Zoodanige twistgedingen, door den spitsvondigen Schoolgeleerde, tegen zijne Ambtgenooten, vooral tegen zijnen voormaligen Verdediger AMESIUS, met mond en pen gevoerd, waren niet geschikt, om het genoegen en het nut van zijn leven, ten beste van de Vriesche Hoogeschool en Kerk, te bevorderen. De akademische Senaat werd wederom, met deze geschillen, ééns en andermaal gemoeid. Ten jare 1631 werden zij spoedig bijgeleid. Doch, twee jaren later, hadden zij onaangenamer gevolg voor MACCOVIUS. De Senaat bragt ze, met toestemming van de beide partijen, ter kennisse van de Gedeputeerde Staten van Vriesland en van de Curatoren der Akademie, ten einde er, door dezen, bevoegde beoordeelaars zouden worden gekozen. Of dit laatste zij geschied, alsmede of en hoe deze zaak beslist

(201) Dit blijkt uit eenen brief van GOMARUS aan VOETIUS, door dezen medegedeeld in de *Select. Disp. Theol.* Part. I. pag. 539, 540.

(202) Men ziet dit uit zijn *Systema Theol.* Loc. IX. §. 34. en uit andere plaatsen, aangehaald door VOETIUS, en nader aangewezen door MART. VITRINGA, bij wien men ook anderen, die dit twistgeding mede gevoerd en later voortgezet hebben, vindt genoemd, in zijne *Adnotationes* op CAMP. VITRINGA *Doct. Christ. Relig.* Part. V. pag 247—251.

slist zij, weet ik niet te zeggen. (203) Doch, hoe dit zij, AMESIUS vond zich zóó weinig aan zijne betrekking te Franeker verbonden, dat *hij*, in dit zelfde jaar 1633. zich eene beroeping liet wél gevallen naar Rotterdam, om er aan Engelsche en andere jonge lieden onderwijs in de Godsdienstleer te geven. Men had evenwel, daar ter stede, slechts zeer kort genot van den geleerden en vromen man, daar hij reeds, in November van dat jaar, uit dit leven in een beter overging. (204)

§. 34.

Oordeel over de bemoeijing der Dordrechtsche Synode met de twistzaak van MACCOVIUS.

Na de voordragt der gebeurde zaken, is mij nog over, mijn bescheiden oordeel te zeggen, over de bemoeijing der Dordrechtsche Synode met de twistzaak van MACCOVIUS, en bijzonder over hare eindelijke uitspraak in dezelve.

Dit acht ik noodig, omdat eene naauwkeuriger en uitgebreider kennis van het gebeurde het oordeel,

(203) Al wat ik, van de behandeling der twist tusschen MACCOVIUS en AMESIUS voor den akademischen Senaat, weet, heeft mij VRIEMOET, uit de geschrevene Handelingen van den Senaat, geleerd, pag. 157.

(204) Zie DAN. NEAL, *Historie der Puriteinen*, I Deel, II Stuk, bladz. 178. NETHENI *Praef.* laud. pag. XXXVIII—XLI. en VRIEMOET, *Ath. Fris.* pag. 216, 217. et *Addendorum* pag. 5.

deel, over de regtmatigheid en billijkheid der handelingen, behoort te bestieren. Al waren ook de Remonstrantsgezinde Schrijvers, die zich min of meer ongunstig, over de uitspraak der Synode, hebben laten hooren, van alle partijdigheid vrij te achten, zoo was het hun, bij eene onnaauwkeurige en onvolledige kennis van zaken, niet wel mogelijk, het gedrag der Kerkvergadering regt te waardeeren. Aan diezelfde oorzaak moge het dan ook worden toegekend, dat andere Schrijvers, gelijk de Engelschman HEYLIN, (205) dat gedrag in een ongunstig licht plaatsen.

Geen

(205) PETRUS HEYLIN (niet HEYLINS, gelijk hij genoemd is, bladz. 530.) gaf, in het jaar 1660. een werk aan het licht, geschreven in de Engelsche taal, op welks tijtel de eerste woorden in het Latijn waren gesteld, *Historia quinque articularis.* Hetzelve is, door GERAARDT BRANDT, *de Jonge*, vertaald, en, na den dood van dezen, door zijne Broeders KASPAR en JOHANNES BRANDT, ten jare 1687. te Rotterdam uitgegeven, dragende ten opschrift: *Historie van de vijf Artikelen: of een Verklaring van 't gevoelen der Westersche Kerken, en in 't bysonder van de Kerk van Engelant, in de vijf verschilpunten, heedensddegs overgehaelt onder de naem van Arminianerye.* De Schrijver is, ten aanzien van de kerkelijke geschillen in Nederland, doorgaans kwalijk onderrigt geweest: en het is, bij gebrek aan betere bescheiden, dat men aan zijne berigten desaangaande wel eens te veel waarde heeft gehecht. Wat hij aangaande MACCOVIUS schrijft, vindt men bladz. 58. 80. 81. 93, 94. Men zie het berigt en het oordeel van J. LE CLERC, over dit werk, in de *Bibliothèque Universelle et Historique*, Tom. IV. pag. 323—333. en dat van J. G. DE CHAUFEPIÉ,

over

Geen wonder ook, dat de bemoeijing der Synode de verschillende beoordeelingen heeft ondergaan, daar hare leden zelve het met elkander niet ten vollen ééns waren, en er meer dan één besluit, in de zaak van MACCOVIUS, slechts met eene meerderheid van stemmen, genomen is.

Aan de bevoegdheid der Synode, om kennis van de zaak te nemen en er uitspraak over te doen, zal wel niemand twijfelen. De kerkelijke Vergaderingen in Vriesland, de Curatoren der Hoogeschool te Franeker, de Gedeputeerde Staten van de Provincie, met één woord, allen, die, in de eerste of tweede plaats, bevoegde Regters mogten wezen, hadden vruchteloos het hunne beproefd. De aanklagers en de beschuldigde verlangden beide de uitspraak der Synode. De hooge Overheid in Vriesland verzocht er om. De Politieke Gedeputeerden bij de Kerkvergadering achtten dezelve oorbaar. De zaak was van hoog belang, voor den bloei der Hoogeschool, en, wat meer is, voor de rust der Vriesche, ja der Nederlandsche Hervormde Kerk. De Synode deed dus hierin zeer wél, dat zij de zaak niet van de hand wees, maar zich zette tot onderzoek en beoordeeling van dezelve.

Na-

over 's Mans leven en veelvuldige Schriften, in de *Nouveau Dictionnaire Historique et Critique*, Tom. II. Lettr. H. pag. 107—112.

Nadat de Synode, uit eenige der voorgelezene Stukken, had gezien, dat eene naauwkeuriger kennisneming van de twistzaak en eene juiste beoordeeling van dezelve, in de volle Vergadering, vruchteloos zouden worden ondernomen, handelde zij voorzigtig en ordelijk, met een vóórloopig onderzoek aan te bevelen aan een getal van zes Leden, deels Buitenlanders, deels Inlanders. Ook de keus der Personen, hiertoe benoemd, schijnt mij toe, wél getroffen te zijn: zes Mannen van onderscheidene denkwijze, drie Buitenlanders en drie Inlanders, en van beiden twee Hoogleeraren en één Predikant, maakten een gezelschap uit, welks kunde, ervaring en goede trouw, genoegzaam waren gewaarborgd.

Toen er geene reden gevonden werd, om MACCOVIUS wegens ketterij te veroordeelen, en er evenwel, in hem zóó wél als in zijne aanklagers, iets te berispen was, handelde de Synode, overeenkomstig het grondbeginsel der Christelijke liefde- en vredeleer, met last te geven aan hare Gemagtigden, tot het beproeven van eene minnelijke schikking en bevrediging, door welke, noch aan de waarheid, noch aan de geregtigheid, werd te kort gedaan.

Was er iets geschikt, om een einde te maken aan verdenkingen, nuttelooze twisten, hairkloverijen, partijschappen, hatelijkheden en boozen handel, het was een vergelijk, getroffen onder de bemiddeling der hoogste Kerkvergadering, waarin

partijen en voorstanders van beide zijden berustten. Kon, onder Gods zegen, van eenige uitspraak, iets goeds worden gehoopt, voor het nut en genoegen der werkzaamheden van twee beroemde Hoogleeraren, en aldus voor den bloei der op één na oudste vaderlandsche Hoogeschool, en voor den welstand der Hervormde Kerk, dan was het van zoodanig eene, bij welke geen eigenlijk vonnis van bestraffing of veroordeeling geveld, maar een wél gewikt gevoelen over het twistgeding uitgebragt, het verkeerde aan beide zijden berispt, en klagers en beklaagde beide vermaand werden, om de hervatting van de nu bijgelegde twisten vóór te komen.

De Synode heeft dan, mijns achtens, in deze zaak gedaan, wat men van eene Christelijke Kerkvergadering eischen kan. Dat niet al hare leden, met alles, wat er besloten werd, genoegen namen, kan niemand bevreemden, die slechts de menigvuldige verscheidenheid in aanmerking neemt, welke er doorgaans plaats heeft, in het oordeel van verschillende menschen, over twijfelachtige geschilstukken, en over aangelegenheden van zóó teederen aard, als de onderhavige was. Het gebrek, hetwelke er, ten tijde der Synode, plaats had, aan eene juiste bepaling van hetgene al of niet voor bestraffingswaardige ketterij moest gehouden worden, gaf daarenboven aanleiding tot verscheidenheid van oordeel. Zóó ook het gemis van eenen bepaalden regel, naar wel-

welken aanklagten gedaan en onderzocht; en twistgedingen gevoerd en beoordeeld moesten worden, voor kerkelijke vergaderingen, in het bijzonder voor eene Nationale Synode.

Wie, eindelijk, bij dit alles, beseft dat de Leden der Synode menschen waren, en dat menschen, in elke vergadering, hunne menschelijke hartstogten en zwakheden medebrengen, die zal zijne hoogachting aan de Vergadering en aan hare heilzame besluiten niet weigeren, ter oorzake van misslagen en verkeerdheden, welke sommigen van derzelver leden hebben begaan: te minder, wanneer daartegen, door het ligchaam der Vergadering, of door hare Hoofden, openbare bewijzen van afkeuring gegeven zijn.

§. 35.

Verdediging van de beslissing der Synode.

Zoo gunstig als ik meen te moeten oordeelen, over de beslissing der Synode in de zaak van MACCOVIUS, zoo ongunstig zagen wij, §§. 2, 5. dat het oordeel is geweest, van sommige schranderen, maar tegen de handelingen der Kerkvergadering ingenomene Mannen.

Naar hun gevoelen, had MACCOVIUS moeten zijn ontzet van zijnen post, of in denzelven geschorst, of wel van de deelneming aan het H. Avondmaal geweerd, (*gecensureerd*) uit hoofde van het bij monde en geschrifte voordragen en

verdedigen van harde stellingen, vooral van die, *dat God de menschen verordineert tot de zonden als zonden.* Doch, zegt men, de Synode heeft den man, niet slechts verdragen, maar ook voor eenen zuiveren en regtzinnigen Leeraar verklaard, die aan geene ketterijen, zelfs aan geene dwalingen, schuldig was: ja zij heeft zijne leer goedgekeurd.

De Geschiedenis stelt ons het gedrag der Synode in een geheel ander licht voor, dan het, bij deze aantijging, voorkomt. 1. De Synode heeft de leer van MACCOVIUS, door hare beslissing, *niet* goedgekeurd: zij heeft, integendeel, hare afkeuring van de aangehaalde en andere harde stellingen uitdrukkelijk te kennen gegeven, blijkens hare geschrevene Handelingen. 2. De Synode heeft, naauwkeurig gesproken, MACCOVIUS *niet* voor eenen *zuiveren en regtzinnigen Leeraar verklaard*, noch ook gezegd, dat hij *aan geene ketterijen schuldig* was: zij heeft alleen verklaard, dat *de aanklagt van ketterij, uit de aangehaalde lessen en stellingen niet bewijsbaar was*, dat dus *de aanklagt te onregte* (*immerito*, *onverdiend*) was *geschied*, en dat zijne beschuldigers zich van aanklagten behoorden te onthouden, *indien ze geene gewigtiger bewijzen hadden.* 3. Nog veel minder heeft de Synode verklaard, dat hij aan geene *dwalingen* schuldig was. Eindelijk, 4. wat alles in dezen afdoet, MACCOVIUS heeft zich de kerkelijke afkeuring van die harde stellingen laten wél gevallen: en het is dus

niet, dan met deze opoffering van *zyne* zijde, dat de aanklagt van ketterij verklaard is onbewezen te zijn.

Onregtmatig is dan ook de gevolgtrekking, dat de Synode een veel harder gevoelen aangaande Gods voorbeschikking zoude zijn toegedaan geweest, dan zij in hare *Canones* heeft uitgedrukt. Dat er, onder de Leden der Vergadering, waren, van welke dit te regt is gezegd, zal wel niemand loochenen; doch dat deze de meerderheid zouden hebben uitgemaakt, laat zich niet bewijzen.

Doch welligt meent iemand, dat de zucht tot bevrediging en verzoening, welke de Dordrechtsche Kerkvergadering, in de zaak van MACCOVIUS, heeft aan den dag gelegd, kwalijk strookt met het vonnis der veroordeeling tegen de gedaagde Remonstranten geveld. Dat de veroordeelden zelve aldus dachten, valt ligtelijk op te maken, uit de voorheen aangehaalde Schriften van EPISCOPIUS, UYTENBOGAERT en DWINGLO. Doch eene onpartijdige vergelijking van hunne zaak, met die van MACCOVIUS, zal ons doen zien, welk een groot verschil er tusschen die beiden bestond. 1. De Remonstranten hielden het grootste deel der Synode-leden voor hunne tegenpartij, en weigerden daarom voor 's hands het wettige van hare uitspraak te erkennen. (206) MACCOVIUS eerbie-

(206) Het Protest der gedaagde Remonstranten is te lezen, in de *Acta Synodi* der Zitting van den 11. Dec. 1618. vóór den middag: en in de *Acta et scripta Synodalia Dordracena Ministrorum Remonstrantium*, Part. I. pag. 59—62.

biedigde het gezag der Synode en riep hare beslissing in. 2. De Remonstranten werden beschouwd en veroordeeld, niet slechts als dwalenden in zekere aangelegene leerstukken, maar vooral, als verstoorders van de rust der Hervormde Kerk, als Scheurmakers, en als gehoorzaamheid weigerende aan de Hooge Overheid en aan de Kerkelijke magt. (207) MACCOVIUS was over zoodanige feiten niet aangeklaagd. 3. De zaak der Remonstranten was die van eene veel vermogende partij, die, sedert ettelijke jaren, eenen hevigen strijd had gevoerd tegen de leer, in de Hervormde Kerk beleden; en die haren steun gezocht en gevonden had, bij Regenten, welke aan de regten der Hervormde Kerk afbreuk deden. Niets van dit alles had bij MACCOVIUS plaats. Om deze reden kon de Synode, zonder zich zelve ongelijk te zijn, de Remonstranten veroordeelen, en met MACCOVIUS, tot zijne verbetering, eenen zachteren weg inslaan. En hiertoe neigde men, natuurlijker wijze, te meer, om dat men de overdrijving der kerkleer minder gevaarlijk hield, dan de ontkenning van dezelve.

Wat meer is, de jammerlijke scheuring, veroorzaakt door den twist tusschen de twee hoofdpartijen, moest voor de Synode eene reden te meer zijn, om te zorgen, dat er geen nieuwe tweespalt

(207) Het vonnis, tegen de Remonstranten geveld, vindt men, in de *Acta Synodi* der Zitting van den 24. April, 1619. na den middag.

spalt ontstond, en dat een gerezen misverstand tusschen twistende Broederen werde bijgeleid. En het onheil, der Leydsche Hoogeschool wedervaren, moest haar voor eene soortgelijke ramp te Franeker beducht maken.

§. 36.

Het stilzwijgen der gedrukte Handelingen van de Synode gebillijkt.

Er is nog eene bedenking in het midden gebragt, tegen de geloofwaardigheid der gedrukte Handelingen, afgeleid uit het stilzwijgen aangaande de twistzaak van MACCOVIUS. (§. 3.) Doch dezelve zal gemakkelijk worden opgelost.

Het zoude voorzeker een nutteloos en voor het Land zeer kostbaar werk geweest zijn, indien men alles, wat er in de Nationale Synode verhandeld was, in al deszelfs bijzonderheden, had willen te boek stellen, en hiermede al de daarbij behoorende stukken en bescheiden, in openbaren druk, had willen uitgeven. Evenwel oordeelden de Algemeene Staten en de Synode zelve te regt, het noodig te zijn, voor de belangen des Lands en der Kerk, dat men aan de wereld kenbaar maakte, hoe er gehandeld en wat er besloten was, ten aanzien van de gewigtige onderwerpen, tot welker beslissing de Kerkvergadering belegd was. Dit is dan ook geschied, door eene Latijnsche en eene Nederduitsche Uitgave der *Handelingen*,

ten jare 1620. op last van Hunne Hoog Mogenden; gelijk blijkt uit den brief, van hunnentwege, op den 27. Maart 1620. geschreven aan *de Monarchen, Koningen, Prinsen, Graven, Steden* en *Magistraten der Christen-wereld*, en geplaatst aan het hoofd des werks. (208) Van de waarheidsliefde, met welke men, in het uitgeven dezer Handelingen, is te werk gegaan, kan een aantal stukken getuigen, welke door de gedaagde Remonstranten zijn ingediend, en gerigt tegen de handelingen van de Synode, van haren Voorzitter en van vele Leden, welke stukken desniettemin woordelijk zijn opgenomen, en mede in druk uitgegeven. Het stond aan de Hooge Overheid, te beslissen, hoe veel er, op haren naam, aan de wereld zoude worden bekend gemaakt. Nooit is er, of door haar, of door de Synode, het voorkomen of de schijn aangenomen, van eene uitgave,

(208) Men vindt ook dezen brief, in het *Groot Plakaatboek*, I. Deel, fol. 131. en in het *Kerkelijk Plakaatboek*, I. Deel, bladz. 176—179. In denzelven zeggen de Algemeene Staten, onder anderen, het volgende: *Omnibus ut constet, quantum vobis, — qui in hac tam pia, tam sublimi causa, prompte ac benigne nobis adfuistis, quantum item eruditioni, pietati, fidei, sinceritati, maximorum, qui à vobis missi sunt, Theologorum, deferamus, sed praesertim, ne quis de consensu nostro in Religione dubitare possit; eorum, qui in venerabili hac Synodo comparuerunt, Acta, prout lecta ibi sunt atque approbata, posteaque jussu nostro ac mandato accurate recensita, sub autoritate nostra, maximorum Principum exemplo, divulgamus.*

ve, die alles bevatte, wat er in de Synode behandeld, gesproken of gelezen was. Het tegendeel getuigen de uitgegeven Handelingen zelve: gelijk, ten aanzien der twistzaak van MACCOVIUS, blijkt, uit het reeds aangehaalde, §. 1. Men moge dan zeggen, dat de uitgegeven Handelingen ons niet met alles bekend maken, wat er in de Synode is verrigt, men mag haar evenwel daarom niet het verwijt van ontrouw doen, of de waarheidsliefde verdenken van de Mannen, die veel tijd en vlijt, aan het schrijven en uitgeven dier Handelingen, hebben besteed.

De eene Geheimschrijver der Synode, FESTUS HOMMIUS, hield de dagelijksche aanteekeningen van het verhandelde. Dezelve werden, van tijd tot tijd, der Vergadering voorgelezen, en, na beoordeeling, door hare goedkeuring bekrachtigd. De andere, SEBASTIANUS DAMMAN, hield zich bezig, met een kort verhaal op te maken, uit die aanteekeningen en uit de schriftelijk ingebragte gevoelens. Doch, door onderscheidene tusschenkomende bezigheden belemmerd, kon hij, vóór het sluiten der Synode, dezen arbeid niet ten einde brengen. Men besloot dus, twee dagen te voren, in de namiddags-zitting van den 27 Mei, 1619. tot het verkiezen van eenige Gemagtigden, welke door DAMMAN, na het voltooijen van zijn werk, moesten worden zamengeroepen, om hetzelve te beoordeelen, en het daarna, in naam der Synode, goed te keuren. Hiertoe werden, in de vóór-

vóórmiddags-zitting van den volgenden dag, gekozen, uit de Hoogleeraren JOHANNES POLYANDER; uit Gelderland ELHARDUS MEHNIUS; uit Zuid-Holland BALTHASAR LYDIUS; uit Noord-Holland JACOBUS ROLANDUS; uit Zeeland CORNELIUS REGIUS; uit Utrecht JOANNES DIBBETIUS; uit Vriesland JOANNES BOGERMANNUS; uit Overijssel HIERONYMUS VOGELIUS; uit Groningen en Ommelanden CORNELIUS HILLENIUS, of, bij diens afwezigheid, WIGBOLDUS HOMERUS; en uit de Waalsche Kerken DANIëL COLONIUS. (209) De aldus verkorte, en door de Gemagtigden goedgekeurde Handelingen zijn weder, met de zeer duidelijke hand van FESTUS HOMMIUS, zorgvuldig en fraai geschreven, in een folio boek, op 160 bladen, of wel 319 bladzijden, en door beide de Geheimschrijvers onderteekend. (210)

De uitgave in druk werd, door de Algemeene Staten, aanbevolen aan zeven Mannen, te Leyden wonende, namelijk, aan drie Hoogleeraren der Godgeleerdheid, JOHANNES POLYANDER, ANTONIUS WALAEUS en ANTONIUS THYSIUS, aan DANIEL HEINSIUS, Hoogleeraar in de Geschiedenissen, FESTUS HOMMIUS, Predikant bij de Nederduit-

(209) Dit eene en andere wordt beuigt, in de uitgegevene *Acta Synodi Nationalis post dimissionem Theologorum exterorum*, gemeenlijk *Post-Acta* genoemd.

(210) Men kan dit zien uit het Folio-boek, verheld §. 8, 9.

duitsche gemeente en Regent van het Staten Collegie, DANIEL COLONIUS, Predikant bij de Waalsche Gemeente en Regent van het Waalsche Collegie; en JOHANNES LATIUS, Ouderling der Nederduitsche Gemeente. Allen waren bij de Synode tegenwoordig geweest: HEINSIUS, als geheimschrijver van de Politieke Gedeputeerden, de andere zes als afgevaardigden van Hoogescholen en Kerken. De meeste zorg voor het werk rustte evenwel op HOMMIUS. (211) Bij deze zes werd, naar het schijnt, als *Actuarius*, gevoegd BALTHASAR LYDIUS, Predikant te Dordrecht, die ook afgevaardigde ter Synode was geweest, en die, als nabij de drukpers zijnde, bijzondere diensten doen kon. Want, reeds den 14 Mei 1619, hadden de Algemeene Staten, aan den Boekdrukker CANIN en de zijnen te Dordrecht, een uitsluitend privilegie voor zeven jaren, tot het drukken en uitgeven der Synodale Handelingen, gegeven. (212) Aan deze acht Gemagtigden werd dan ook de zorg toevertrouwd, om ettelijke bijzonderheden, in de geschrevene Handelingen voorkomende, uit de gedrukte weg te laten. Onder deze bijzonderheden behoort de twistzaak van MACCOVIUS, blijkens eene aanteekening, achter het genoemde Folio-

(211) Deze bijzonderheden betreffende, de uitgave der Handelingen, worden vermeld, in de *Vita* WALAEI, boven bladz. 629, aangehaald, pag. XXXVII.

(212) Zie den inhoud van het Privilegie, vóór de Handelingen gedrukt.

lio-boek, geschreven met de hand van LYDIUS, van dezen inhoud:

Cautio.

In hoc Diario, quaedam annotata sunt, videlicet:

Quaestio de Sabbatho pag. 139.

Libellus Supplex ad Illustres Dn̄os Ordin. Generales pag. 150 *versa.*

Item quae pag. 137 *referuntur de Baptismo in casu necessitatis.*

Et causa Maccoviana, pag. 119.

de quibus partim in SYNODO NATIONALI *Dordrechtana, partim à Deputatis ad relectionem Actorum contractorum*

STATUTUM EST,

si DIARIUM *hoc unquam excudendum sit, ut haec, quae suprà enumerata sunt, in editione prorsus omittantur, neque ulla illorum fiat mentio. Quod si tamen Ecclesiam ullam, praegnans aliqua urgeat necessitas (de qua judicabit Classis Synodi Nationalis, cum ijs Pastoribus quibus claves Synodalis arcae fuerint commissae) exemplum Actorum horum aut illorum petendi, ei hoc ipsum non denegabitur.*

Quod DIARIUM *nobis a Scribis Synodi Nationalis exhibitum, Nos Deputati Ecclesiarum Reformatarum ad Revisionem Actorum Synodi Nationalis contractorum, testamur idem esse, quod in Synodo Nationali fuit praelectum, ad cujus exemplar acta contractiora fuerunt examimi-*

minuta et collata. Ita testamur nomine omnium.

Actum Hagae Comitum A° MDCXIX. XV Novembris.

Johannes Polyander SS. Theologiae Doctor ac praeses Conventus Hagiensis.
Balthasar Lydius M. F. Actuarius.

Voor elke van deze uitlatingen, bestonden er, geloof ik, genoegzame redenen van voorzigtigheid en kieschheid. Wat de zaak van MACCOVIUS betreft, de openbaarmaking van dezelve in de gedrukte Handelingen kon niet wel anders, dan nadeelig zijn, voor de pas herstelde rust aan de Hoogeschool te Franeker, voor den roem der Godgeleerde Faculteit aan dezelve, en voor de goede verstandhouding onder eerwaardige Mannen in Kerk en Staat, welke in den nu bijgelegden twist waren betrokken geweest. Het was voor allen, die met het vroeger gebeurde bekend waren, genoeg, in de gedrukte Handelingen te lezen, dat *de bijzondere zaak, uit Vriesland bij de Synode ingezonden, na herhaald onderzoek in der minne was vereffend.* (213) Hierbij werd de eer van al de partijen bewaard. Ware de inhoud der geschrevene Handelingen aan het licht gebragt, zoo zouden de kerkelijke personen en vergaderingen, wier aanklagten door de Synode waren afgekeurd, zich gekrenkt hebben gevoeld. MACCOVIUS, wiens leer en leerwijze niet vrij van berisping was geble-

(213) Dit was de hoofdzakelijke inhoud der vier aanteekeningen, welke § 1. zijn opgegeven.

bleven, had ligt wrevelig kunnen worden; hij had althans het vertrouwen, zóó noodig voor eenen akademischen Hoogleeraar, grootendeels moeten verliezen; en welke vrucht zoude er van zijne vermaningen, bij zijne leerlingen, zijn te wachten geweest, zoo deze, in de gedrukte Handelingen, hadden gelezen, dat hun Leermeester tot zoodanige vermaningen, door een Synodaal besluit, was verpligt geworden? Indien men ook in druk gelezen had, wat de grijze Curator der Hoogeschool, à DONIA, bij den afloop der zaak, verklaarde, zoo zoude die verklaring bezwaarlijk zonder onaangenaam gevolg hebben kunnen blijven; en zou hierdoor op nieuws het twistvuur zijn aangeblazen. De openbaarmaking van het verregaande misverstand, tusschen de twee Hoogleeraren der Godgeleerdheid, moest ook nadeelig werken op den roem der Hoogeschool, en vooral op dien der Godgeleerde Faculteit: en het was te voorzien, dat het getal der leerlingen, zóó van Nederlandsche, als Uitheemsche, hierdoor aanmerkelijk zoude verminderen.

Het is om deze redenen, dat men, mijns achtens, de voorzigtigheid, de kieschheid en de zorg voor vrede en rust, welke het stilzwijgen der gedrukte Handelingen hebben bevolen, behoort te billijken en te prijzen. Ik besluit dus deze Verhandeling, met de erkentenis van de wijsheid der Dordsche Vaderen, die, in het beslechten der twistzaak van MACCOVIUS, gelijk in andere opzigten, een goed werk hebben verrigt.

VERGELIJKING

DER NIEUWERE, THANS IN WERKING ZIJNDE,

EUROPESCHE

CONCORDATEN EN CONCORDAATSBULLEN,

TWEEDE GEDEELTE.

DOOR

H. J. ROYAARDS.

Beginselen van Christelijk Kerkregt.

Mijn Koningrijk is niet van deze wereld.
Geeft den Keizer, wat des Keizers is, en Gode, wat Godes is.

JEZUS.

VERGELIJKING

DER NIEUWERE, THANS IN WERKING ZIJNDE,

EUROPESCHE

CONCORDATEN EN CONCORDAATSBULLEN,

(*Tweede gedeelte*) (1).

Staat en Kerk — ziedaar twee maatschappijen, die in alle eeuwen in onderlinge aanraking, ook zoo

(1) Zie de voorg. Verhand. in het *Archief* I. bl. 283 — 330. — Na de bewerking dezer Verhandeling bemerke ik, dat aan de vroegere *Vergelijking der Concordaten* eene Hoogduitsche Overzetting is te beurt gevallen, onder den titel: ROM IM CONCORDATE MIT DEN REGIERUNGEN. *Ein Beitrag zur besseren und richtigeren Gestaltung theils der Verhältnisse der Regierungen mit Rom, theils der katholischen Kirchenstaatsrechtes. — Aus dem Holländischen übersetst und mit Anmerkungen des deutschen Herausgebers begleitet. — Allen Regierungen und deren Organen ehrfurchtsvoll gewidmet.* MOTTO: *Concordiren heisst Verlieren.* Leipz. 1831. Wolbrechtsche Buchhandl. 8. 70. S. Mag ik dus eenigermate hopen, dat die arbeid voor de beoefening van het Staats-kerkregt onzer dagen, ook elders, niet geheel en al nutteloos zijn zal; ik vond mij daardoor te eerder aange-spoord

zoo vaak onderlingen strijd voerden. Door onderscheiden gronden zocht men beider regten te handhaven, beider heerschappij te grondvesten, en poogden zij elkander beurtelings de zege te betwisten. Oorspronkelijk was dit denkbeeld, wel is waar, vreemd aan den Goddelijken Stichter van het Christendom en deszelfs Apostelen, maar het werd uit menschelijke dwaling geboren, en door heerschzucht voortgeplant. Nu eens wilde de Staat al, wat in de Kerk was, bestieren, als ware deze maatschappij zelve een vorstelijk *domein*; straks weder meende de Kerk zich als eene geestelijke maatschappij boven de wereldlijke te mogen verheffen, even als de geest boven het ligchaam, en men wilde niet erkennen, dat deze vergelijking onjuist was (2). Maar het was voor de heerschzuchtige plannen van een HILDEBRAND bewaard, de Kerk aan den Staat te onttrekken, straks dezen aan gene te onderwerpen, daarna zich aan het hoofd eener oppermagtige Kerk boven Bisschoppen en Kerk-

spoord, dezen arbeid, reeds voor de Drukpers gereed, niet terug te houden, terwijl ik meen den Nederlandschen Lezer geen ondienst te doen, door hier en daar in deze Verhandeling ter gelegener plaatse eenige der belangrijkste aanmerkingen op te nemen, waarmede de kundige Uitgever de Hoogduitsche uitgave verrijkt heeft.

(2) Men leze over dit geheele onderwerp de Verhand. van N. C. KIST *over de Chr. Kerk op aarde enz.*, in de werken van *Teylers Godgel. Genootschap*, 30 Deel. Haarl. 1830.

Kerkvergaderingen te plaatsen, en, door het bedrog der toomelooze heerschzucht geleid, zich als een zigtbare Godheid op aarde te doen eeren. — Wel zocht men dit denkbeeld, reeds vroeger in de *praktijk* gebragt, allengs door *regtsgronden*, door Isidorische Decretalen, en eindelijk door een geheel stelsel van kerkelijk regt te bevestigen. Maar de tijden waren voorbij, waarin de volkeren het kerkelijke juk langer zonder wederstand droegen. Staatkundig gezag verhief zich tegenover de kerkelijke heersehappij, en het werd voor de laatste noodzakelijk, van hetgeen zij niet langer door geweld kon bewaren, door *verdragen* zooveel mogelijk voor zich te bedingen. Zoo ontstonden vooral in de vijftiende eeuw de *Concordaten*. — Dezelve waren verdragen tusschen Staat en Kerk over onderlinge regten, waarover vroeger alleen de Hierarchie, later wel eens (gelijk in de *Pragmatieke Sanctie*) de Vorsten beschikten. Zij bevatten dus geenszins de grondwetten van het Kerkbestuur, maar van de betrekking der Kerk tot den Staat. Alleen zoodanige punten werden daarbij geregeld.

Maar toen de Hervorming doorbrak, en het kerkelijk gezag in vele Staten verbroken werd, kregen de meeste Rijken eenen *heerschenden* Godsdienst. Het Protestantisme vestigde zich in vele Noordelijke landen, en stond in strijd tegenover Rome. Italie, Spanje en Frankrijk mogten nog Concordaten sluiten, omdat hare houding tegenover de Kerk minder was veranderd; Protes-

 tant-

tantsche landen traden in geen verdrag met Rome. Doch ook dit tijdperk nam een einde. Toen nu de strijd tusschen de heerschende en geduldde Kerkgenootschappen scheen geëindigd, en vrijheid van Godsdienst een algemeen beginsel werd van het nieuwere Staatsregt, meende Rome ook hiervan partij te moeten trekken. Nadat in Frankrijk de aanval op troonen en altaren gelijkelijk was gerigt geweest en die strijd geëindigd, deed Napoleon zich als hersteller van den Godsdienst voor en concordeerde met den Paus, (1801). Dit voorbeeld was niet te vergeefs gegeven, en het onverdraagzame Rome verzuimde niet de beginselen van nieuw Staatsregt te bezigen, om de puinhoopen van een vervallen middeleeuwsch gesticht weder op te bouwen, en den Vorsten te doen voorspiegelen, dat zij te beter zich met hunne onderdanen zouden vereenigen, wanneer zij de Roomsche Kerk in hunne Staten, volgens Kanonike wetten, regelden. — Hieruit werden de nieuwere Concordaten der negentiende Eeuw geboren, waardoor de Hierarchie nieuwen steun ontving, en de Paus, na al de schokken der omwenteling, op nieuw optrad als Hoofd en Monarch der Roomsche Christenheid.

Wij hebben deze latere Concordaten gedeeltelijk vergeleken, inzonderheid met het Nederlandsche; doch lieten toen die punten der Concordaten en Concordaatsbullen, welke in ons land

nog

nog niet geheel geregeld waren, en over de Kapittelen, Seminariën, Kerkelijke inkomsten enz. handelen, vergelijkender wijze, vooral vóór Nederland; ter behandeling over. Intusschen is door de woelingen, die thans Europa beroeren, en door de gewelddadige afscheuring van Belgie van het oude Nederland, eene geheel andere orde van zaken daargesteld, dan die toen (1827) plaats had. Wanneer Europa eenmaal weder tot rust zal geraakt zijn, zullen welligt hieruit gewigtige gevolgen voor het Staats-kerkregt der Volken voortvloeijen, van belang voor Protestantisme en Katholicisme. Wie zegt ons, hoevele Concordaten na verloop van eenige jaren onder de *antiquiteiten* zullen behooren? — Althans het Nederlandsche Concordaat, als een der offers door Holland aan Belgie gebragt, en voor het geheele Koningrijk geschikt (3), verloor deszelfs kracht; en

(3) Zoodanig werd het nog onlangs in onze Vergadering der Staten-Generaal door een onzer Vertegenwoordigers, den Heer Mr. DONCKER CURTIUS V. TIENHOVEN, voorgesteld, toen hij onder de offers, door Holland aan Belgie gebragt, ook optelde: *de erkentenis van het Pauselijk gezag en de sluiting van een Concordaat, geheel in den geest van het Zuidelijk Katholicisme, maar strijdig met den geest van het Protestantisme in het Noorden*; in de Zitting van 20 Jan. 1831. Zie *Nederl. Staatscourant*, 22 Jan 1831.

De Hoogduitsche Uitgever mijner eerste Verhandeling over de Concordaten zegt over ons Nederl. Concordaat: *» auch jenes Concordat entspricht durchaus nicht den Bedürfnissen unsers Jahrhunderts, den gehegten Hoffnungen auf-*

en geenszins is het te verwachten, dat men in den tegenwoordigen toestand des lands door een nieuw Concordaat al de gevaren zou willen terug voeren, welke het oude scheen te bereiden, of een nieuwen steun geven aan de Hierarchie van onze dagen. Oud-Nederland, gedachtig, hoe het vroeger stond tegenover het Jesuitisme, zal, ook bij milder beginselen, en bij bescherming aan *alle* gezindheden gelijkelijk verleend, toch Hierarchie en Jesuiten-invloed en Ultramontanisme van den Roomsch-Katholiken Godsdienst weten af te scheiden. Dat althans verwacht de Natie, die in de laatste maanden eene geestkracht ontwikkeld heeft, hoedanige de geschiedenis ons welligt nergens elders aanbiedt, en die dan niet te vergeefs ter handhaving van ware volksvrijheid besteed is.

Indien dus ook ons Nederlandsch Concordaat thans, bij de slooping des Rijks, onder de geschiedkundige gedenkstukken mogt worden gerangschikt, blijft het daarom echter *voor de geschiedenis* al des-

aufgeklärter Katholiken, und den politischen Interessen des Königreichs, und dasselbe ist dadurch nur ein neuer Beleg geworden, wie sehr die weltlichen Regierungen von den listigen Politik Roms sich — dupiren lassen." Zie *Rom im Concordate mit den Regierungen*, S. 26. noot. Men vergelijke daarbij, wat door denzelfden Schrijver gezegd is in: *Rom und Belgien; oder: was will der römische Papst noch im* 19 *jahrhunderte, und was sollen die Regierungen?* zoowel in de Voorrede, als bl. 28, alwaar vele belangrijke wenken voorkomen.

dezelfs belang behouden, en de voortzetting eener *vergelijking der nieuwere, thans in Europa in werking zijnde, Concordaten en Concordaatsbullen*, behoeft om geenerlei reden langer te worden vertraagd.

Ons Archief toch is aan de geschiedenis, — niet aan de gebeurtenissen van den dag, — gewijd. Daarom beoordeelden wij de Concordaten niet, maar vergeleken slechts de echte *Oorkonden* en *Bescheiden* (4). Bloote nieuwsgierigheid vond daar-

(4) Na de uitgave onzer vroegere Verhandeling verschenen twee Geschriften, die hier vermelding verdienen: DROSTE HULSHOFF, *Grundsätze des gemeinen Kirchenrechtes*, Munster 1828. I. waar, in een Aanhangsel, de tekst der nieuwere Concordaten, nevens andere kerkelijke staatsdocumenten, voorkomen; en vooral Dr. E. MÜNCH, *volständige Sammlung aller ältern und neuern Konkordate, nebst einer Geschichte ihres Entstehens und ihrer Schicksale*, I. Th. Leipz. 1830. II. Th. Leipz. 1831. hetwelk zich door volledigheid zeer aanbeveelt, en aan de geschiedenis uitmuntenden dienst bewijst. Ik verheug mij, dat de onvermoeide Schrijver, tot dus ver onze Landgenoot, mij is voorgekomen in eene verzameling der Concordaten, waarmede ik mij reeds onledig hield, toen ik vernam, dat wij dezelve van zijne hand mogten verwachten, aan wiens meerdere bedrevenheid ik dit gaarne overliet. Het tweede deel verscheen even vóór het afdrukken dezes, waarom ik van hetzelve als nog getracht heb gebruik te maken. Het bevat de nieuwere Concordaten met belangrijke historische Inleidingen, die getuigen van de innige bekendheid met de geschiedenis der Concordaten. — Men vindt ook belangrijke verhandelingen over de Concordaten der Duitsche Volkeren, vooral van het Afschaffenburger Concordaat, in het onlangs versche-

daarom hierin geen voedsel, maar de beginselen van nieuw Europeesch Kerkregt worden voor den beoefenaar der geschiedenis voorgedragen. Dit belang blijft aanwezig, ook wanneer de Concordaten zijn verouderd. Daarom zetten wij onzen arbeid thans voort, en volgen duidelijkheidshalve dezelfde orde.

I.

HISTORISCHE AANMERKINGEN OVER DE CONCORDATEN.

Verwoestend was voor de Hierarchie van Rome in Frankrijk en Duitschland het einde der 18. en de aanvang der 19 Eeuw. De Fransche omwenteling had haar in Frankrijk verstoord, en te gelijk met het Christendom zelve trachten te verdrijven; zij had tevens het ongeloof gevestigd, welks heerschappij altijd kortstondig is. — Geen wonder, dat Napoleon een Concordaat sloot. Maar door de Fransche omwenteling waren de antihierarchi-

schenen werk van F. A. GRATZ, *Nova Collectio Dissert. select. in Jus Ecclesiast. potissimum Germanicum ab A°. 1780, quae in diversis Universitatibus prodierunt*, 1829. Vol. I. Diss. I—III. Verg. ook ALEX. MULLER, *Handb. des in Deutschland geltenden Kirchenrechts*, I. Erf. 1829. in voce: *Bisthum*, s. 157. en onze Landgenoten en Regenten verzuimen toch de nuttige wenken niet, te vinden in W. BROES, *Kerk en Staat in wederzijdsche betrekking, volgens de geschiedenis*, Amst. 1830. II. 201 en volg.: met wiens gevoelen over de Concordaten ik mij gaarne vereenig.

chische beginselen alom verspreid; geestelijke goederen werden *gesecularriseerd;* geestelijk gebied *gemediatiseerd;* Bisdommen, vooral aan den Rijn, verdeeld, aan Frankrijk toegevoegd, op nieuws ingedeeld, en de Staten met geestelijke goederen schadeloos gesteld. De aloude zetel van Mainz was naar Regensburg verplaatst, en dit vroegere Bisdom verbrokkeld (1805) en uit een gerukt.

Deze reeds wisselvallige staat der Duitsche Kerk werd zulks te meer, naarmate onder de heerschappij van Napoleon nieuwe Rijken werden gevormd, en de statistieke toestand van Europa telkens wisselde. Nieuwe *secularisatie* vond ingang. De Hiërarchie was haren val nabij, toen zij bij de herstelling van Europa (1814) mede op herstelling rekende. Daartoe zocht de herstelde Paus op het Weener Congres verouderde regten te handhaven, en eindigde, toen dit mislukte, met *protesteren* tegen al deszelfs besluiten. Daar intusschen gedurende dien wankelenden toestand meerdere Bisdommen vacant werden, sloeg Rome een anderen weg in, en zocht bij *enkelde* Staten te verkrijgen, wat men bij het *Europesche* Congres gemist had. De weg van onderhandelingen werd geopend. Men beriep zich op het voorbeeld van Frankrijk en Napoleon, en men begon Concordaten te beramen (5).

Na-

(5) De Hoogd. Uitgever mijner eerste Verh. zegt ergens: *Con-*

Nadat *Frankrijk* onder de heerschappij van Napoleon (1801 en 1813) twee Concordaten had gesloten, waarvan het laatste vooral de regten van den Staat overmatig handhaafde, waren sints de Europesche omwenteling *Beijeren* (1817) (6), het Bourbonsche *Frankrijk* (1817) en *Nederland* de eenige der Europesche Staten, die Conventien of Concordaten sloten met den Paus; terwijl *Pruissen* (1821) (7), *Hanover* (1824) en de Overrijnsche Kerkprovincien, *Baden*, *Wurtemburg*, *Nassau*, en andere Duitsche Vorsten een

Concordiren heisst verlieren! Trotz dem concordiren die Fürsten dennoch; und im Besondern sind sie nicht einmahl gegen die Schlingen der römischen Politik klug und vorsichtig genug! EQUO NE CREDITE, TEUCRI. S. 48 in not.

(6) Bij de Schrijvers, die het Concordaat en verdere documenten van Beijeren plaatsen (*Archief.* I. 295,) voege men ook WEISS, *Archif für Kirchenrecht*, I. 206—294. en E. MÜNCH, *Concordate*, a. a. O. II. 217. ff. DROSTE HULSHOFF, I. 283 ff. alwaar (§. 281) ook het hiertoe betrekkelijk gedeelte der Beijersche Grondwet voorkomt; (nevens de « Aktenstukken « en opmerkingen daarover in PAULUS *Sophronison* XII. I. « 1830, waaruit blijkt, dat het Beijersche Concordaat van « 1817 boven de Beijersche Staatsinrigting van 1818 gesteld « is, en reeds daardoor de ware gelijkstelling der Katho- « like en Protestantsche Kerk te voren, en uitdrukkelijk « belemmerd is." — *Noot van den Duitschen Uitgever.*) Zie de geschiedenis van het Beijersche Concordaat bij MÜNCH a. a. O. 251 ff.

(7) Zie over de geschiedenis van het Pruissische Concordaat ook MÜNCH, a. a. O II. 182 ff.

een anderen weg insloegen, daar zij na onderhandeling met den Paus, wel is waar, geene Conventien sloten, maar de onderling bepaalde punten door Pauselijke (Concordaats-) bullen lieten regelen (8). Wij zeiden vroeger, dat al de overige Staten, buiten de Overrijnsche landen, dezelve reeds *geplaciteerd* hadden, en onder deze laatste ook *Baden*, *Wurtemburg* en *Nassau* (9). Later traden *Hessen-Darmstad* en *Hessen-Kassel* toe (10), welke tevens daarna de Overheidsregten op de Katholike Kerk bepaalden (11). *Saksen* echter had eigener gezag de

(8) Over deze Overrijnsche onderhandelingen zie men (PAULUS) *die neueste Grundlagen der teutsch-katholische Kirchenverfassung in Acten-stucken*, Stuttgart 1822. en *kurzer Uebersicht der Verhandlungen der Gesandschaft des Francforter Vereins, d. d. Fursten zu Rom u. ihrer Resultaten*, 9 Dec. 1819. in VATERS *Anbau d. Kirch.* II. 61. en voorts MUNCH, *Concordate*, a. a. O. II. 200 en 284.

(9) Zie boven, I bl. 299. Het placet volgde in *Wurtemberg*, 24 Oct. 1827. *Baden*, 16 Oct. 1827. *Nassau*, 9 Oct. 1827. Zie DROSTE HULSHOFF, *Kirchenr.* I. 494 ff. en MUNCH, a. a. O. II. 415.

(10) Zie de sanctie van *Hessen-Darmstad* in de *allg. Kirchenzeit*, 21 Nov. 1829 en 7 Febr. 1830. en van *Hessen-Kassel*, *allg. Kirch.* 10 Oct. en 1 Nov. 1829.

(11) Zie de *Verordening* der Overrijn-provincien van Baden c. s. *nopens de Overheidsregten* in *Theol. Quartalschr. von* DREY, HERBST, FEILMOSER u. a 1830. I. s. 162. en *Kirchenz.* 7 Febr. 1830. MUNCH, a. a. O. II. 323. alsmede BUDTS *Katholikon*, Breda 1830. n 7. p. 283 volg. Hiertegen verscheen (30 Junij 1830) eene Pauselijke Breve, die het

de Roomsche kerkzaken geregeld (12), even als *Rusland* vroeger ten opzigte van *Polen* gedaan had (13), die de keus der Bisschoppen, het bestier der geldmiddelen enz. geheel voor zich heeft gehouden.

Na de bewerking echter onzer vroegere Verhandeling, is door een anderen Staat een Concordaat gesloten, hetwelk hier dient te worden ver-

het gevaarlijke dezer grondstellingen wilde betoogen en de Bisschoppen opriep, om deze Staatsverordening buiten werking te stellen. Zie *Theol. Quartalschr.* 1830. IV. 787. *de Godsdienstvriend*, Dec. 1830. n. 6. p. 271. Dezelve is geheel in den aanmatigenden geest der Pauselijke Hierarchie gesteld; terwijl men de authentike stukken nopens de inwijding van het Aartsbisdom *Freyburg* vindt in *Zeitschr. f. d. Geistlichk. der Erzb. Freyburg*, I. 270 en 88. 1828. en II. 282 ff.

(12) Over *Saksen*, zie nevens de aangehaalde Schrijvers (I. bl. 300) nog: *Ueber die Gleichstellung der Prot. und Katholiken in den Deutschen Bundesstaaten, aus den Gesichtspunct des Rechts, mit besonderer Hinsicht auf das Königreich Sachsen, und das daselbst* 19 *Febr.* 1827 *hierüber erlassene Mandat*, Hann. 1828, waarin vooral aangetoond wordt, hoezeer die gelijkstelling bij dat *Mandaat* verzuimd is, en aan de Roomschen te weinig, aan de Hierarchie te veel is toegestaan. De geboortegrond der Hervorming wordt hierdoor voor Prozelytenmakerij en Jesuitisme geopend; vergel. ook Dr. C. L. WEISS, *Archiv der Kirchenrechtswissenschaft*, I Bd. 1 Hft. Francf. a. M. 1830. s. 294.

(13) Over de inrigting der Roomsche Kerk in Polen, zie VATERS *Anbau der neuesten Kirchengesch.* B. I. Berl. 1820. s. 1—36, alwaar de Verordening van Alexander van 1817, en drie Pauselijke Breven van 118 voorkomen. Zie ook MÜNCH, *Concord.* II. 748.

vermeld; het is het Concordaat, waarvan wij vroeger reeds de beginselen hebben aangeduid (14), dat van

ZWITSERLANDS *Katholike Cantons*,

Bisdom van Basel.

Van geene Concordaats-onderhandelingen zijn ons zoo vele bijzonderheden bekend, die hetzelve in een historisch daglicht plaatsen, dan van Zwitserland, hetgeen welligt uit de meerdere openlijkheid, die uit een republikeinschen regeringsvorm voortvloeit, gereedelijk is te verklaren; waarom wij de hoofdtrekken daarvan hier wenschen mede te deelen (15).

Terwijl Frankrijk en Duitschland beurtelings aan

(14) *Archief*, I. D. bl. 299.

(15) Hoogstbelangrijk is voor dit geheele onderwerp het historisch verslag in: *Mittheilungen aus ein Manuscript: Pragmatische Darstellung des Bisthums-verhandlung, seit* 1813, *und der progressive Usurpation der römische Curie daselbst, seit jener seit*, te vinden in de *allg. Kirchenz.* n. 51, 52, 66—68, 83—85, 125—128 ff. — Dit Concordaat gaf aanleiding tot vele geschriften, onder anderen tot: R. FEER, *ueber das Bisthum Bazel in Beziehung auf den Canton Aargau*, *Aarau* 1828; — *Aarauer Verhandlungen ueber das Bisthum-Bazelsche Concordaat*, in de *allg. Kirchenz.* 1828. 9 en 11 Maart, n. 40, 41. — *Neuer Verhandl. wegen das Bisthum Bazelschen Concordat*, a. a. O. 12 April 1828. n. 58 ff. Zie ook *Denkschrift ueber das Verfahren des römischen Hofen gegen* WESSENBERG, 1818.

aan Rome niet alleen staatkundigen, maar ook vaak kerkelijken weerstand boden, scheen Zwitserland aan de Curie een geschikt land, om daar althans het Ultramontaansche beginsel te doen heerschen. Maar zoozeer deze Kerk eensdeels in verband stond met de Gallikaansche Kerk, zoo was vooral een groot gedeelte, als onderhoorig aan den Bisschop van Constans, aan de Duitsche Kerk verbonden, en de lichtstralen, die van Baden uitgingen, schenen gevaarlijk voor de duisternis van Rome. Daar won het Bisschoppelijk stelsel veld, en in de Zwitsersche bergen zag men zoo gaarne het Pauselijk stelsel geplant. Men wilde daar het Kerkregt van Isidoor en der Decretalen, Europa ten voorbeeld, weder in werking brengen.

Hiertoe nu moest het Metropolitaan verband der Zwitsersche Bisdommen, en dus eerst het verband met Constans en de Duitsche Kerk worden opgeheven, en de Nuntius begon het denkbeeld aan te bevelen om in Zwitserland, behalve de bestaande Bisdommen, een groot onafhankelijk Nationaal-Bisdom te stichten, afgescheiden van een buitenlandsch Metropolitanaat. Zulk een onmiddellijk (*immediaat*) Bisdom, alleen van den Paus, — maar van geen Aartsbisschop, — afhankelijk, bood gereeder gelegenheid aan, om deze Kerk geheel te *Ultramontaniseren*. En dit denkbeeld moest zich aan eene Natie, die zelfstandigheid wenschte, en tevens de listen der staatkunde niet doorzag, gereedelijk aanbevelen. Het werd voor noordelijk en noordwestelijk Zwitser-

zerland vastgesteld door de vereeniging van het vroegere Bisdom Basel met de Zwitsersche gedeelten van het Bisdom Konstans (16). De invloed der

(16) Daar wij alleen handelen over de Pauselijke Concordaten, maken wij geene melding van de Bisschoppelijke Concordaten, die ook in den laatsten tijd in Zwitserland getroffen zijn. — Eene historische aanmerking over het Verdrag met den Bisschop van *Chur* (Graubunderland), gelijk over dat van Lucern met den Bisschop van Konstans (1806), moge hier volstaan.

De drie oorspronkelijke Kantons, *Uri*, *Schwyz* en *Unterwalden*, vroeger tot het Bisdom van Konstans behoorende, hebben in 1822 met den Bisschop van *Chur* eene overeenkomst getroffen, waarbij zij bij dit Bisdom werden ingelijfd. Men zond dit Verdrag door den Nuntius te Lucern aan den Paus in. Bij Pauselijke Breve (1822) werden deze drie Kantons met Chur vereenigd. Na vernieuwde onderhandelingen, vooral der Kantons met den Paus, en ingevoerde wijzigingen, is eindelijk de Pauselijke Bul aangenomen. (Vergel. ook *Kirchenz.* 8 Mei 1822. S. 86. 7 Mei 1823. S. 339. 8 Nov. 1823. *n.* 870. 31 Dec. 1823. 13 Jan. 1824. 29 Aug. 1824. 5 Mei 1825 S. 448).

Bij eene andere overeenkomst is *St. Gallen* (Oct. 1822) met *Chur* vereenigd, en vandaar de titel van *Bisschop van Chur en St. Gallen;* zie over de Kapittels in beide steden *Kirchenz.* 9 Nov. 1822; het ontwerp der vereeniging, ald. 8 Mei 1823, 29 Jan. 1824; de Pauselijke Bul (2 Julij 1823, 14 April 1824); en het belangrijk Protest van Graubunderland tegen deze vereeniging, ter handhaving harer regten, ald. 23 Sept. 1824, 30 Oct. 1825. Zie ook MUNCH, *Concordate*, II. 588. Dit Concordaat is geheel in den geest van het Ultramontanisme gesteld.

Later echter zijn *Uri* en *Unterwalden* op Pauselijk gezag met het Bisdom Basel vereenigd. Zie *Kirchenz.* 27 Nov. 1830.

der Nuntiatuur bewerkte, dat hetzelve door de Ultramontaansche partij in Lucern werd bevorderd, en door de Kantons aangenomen. Het werd voorbereid (1812, 1813), ten einde, langs den kerkelijken weg, ook met toestemming der Kantons te worden ingevoerd, toen eensklaps de Paus (1 Jan. 1815) door den Nuntius onwettig in de gemeenschappelijke regten ingreep, *eigener gezag* het Dioecesaan verband met Konstans ophief, en een provisionelen Bisschoppelijken Vikaris in Zwitserland benoemde (*Provisorium*).

Tegen dezen willekeurigen maatregel protesteerde de Bisschop van Konstans, maar Zwitserland zweeg. De Kantons, of krachteloos, of door de geslepen staatkunde van Rome, uit den mond van den Nuntius haar medegedeeld, misleid, of welligt niet minder door aristocratische beginselen, die in 1814 bij de vernietiging van het Mediatie-stelsel in Bern en Lucern en elders weder in de regering ingevoerd werden, gedreven, verzetten zich niet, maar dankten zelfs den Paus voor deze weldaad. Alleen Aargau en Zurich namen aan deze heillooze maatregelen geen deel, en verhieven de stem der regten van den Staat. Intusschen begon de Nuntius de middeleeuwsche beginselen van Kerkregt onder nieuwere vormen aan te bevelen en gangbaar te maken.

Nu eene nieuwe Zwitsersche onafhankelijke Kerk was gevestigd, moest dezelve dan ook worden geregeld, en van dien tijd af, ontwierp men gedurende dit *Provisorium*, (1814—1828) allerlei or-

organisatie-plannen voor de oprigting van een nieuw Bisdom (17).

De Nuntius werkte met de regeringen der Kantons *in het geheim* over een Concordaat, terwijl de groote Raad der Kantons eerst bij de stemming met hetzelve bekend werd. Eindelijk werd het Project-Concordaat (12 Mei 1827) door alle de Gecommitteerden geteekend, en aan de Kantons ter ratificatie aangeboden, en het scheen de zege dier partij, die de regten van den Staat wilde vernietigen. Het werd door den grooten Raad van *Lucern*, *Bern*, *Solothurn*, *Zug* en *Thurgau*, of gaaf, of voorwaardelijk aangenomen; maar toen men vreesde voor den invloed van Jesuiten en Ultramontanen, verijdelde *Aargau* dit plan der Hierarchie (14 Febr. 1828), en verwierp ook het Concordaat (18).

In-

(17) Men vindt de geschiedenis hiervan naauwkeurig bij MUNCH, *Concordate*, a. a. O. II. S. 519.

(18) Zie *Verhältnisse der kathol. Kirche zu die. Schweizer Regierungen*, te vinden in *allg. Kirchenz.* 18 en 19 Junij 1823, alwaar vooral de gang der Concordaats-onderhandelingen wordt opgegeven. De algemeene inhoud van dit vroegere Concordaat vindt men *Kirchenz.* 8 Julij 1827, en het Concordaat zelf 19 Febr. 1828. s. 235 ff., uit den *Hesperus* afgedrukt. Over de verwerping van Aargau zie vooral *der Protestant.* Jan. en April 1828. s. 371. *allg. Kirchenz.* 27 Febr. en 9 en 11 Maart 1828. s. 322. en *Aarauer Verhandl.* bov. aang. en over de Vergad. der Kantons: *allg. Kirchenz* 26 April 1828. 3 Mei, 21 Mei, 7 Dec. 31 Jan. 1829. 19 Maart ff. voorts *Stimmen aus Aarau.*

Intusschen liet de Roomsche Curie niets na, om, bij de mislukking harer bedoelingen, tot nieuwe bepalingen te geraken. Ras zocht de Pauselijke Internuntius, Gizzi, te bewerken, dat de overige Kantons hetzelve zonder Aargau zouden aannemen, en deze poging slaagde althans ten deele. Nieuwe onderhandelingen werden geopend en, eene Vergadering der Bisschopsstenden, of Roomsche Kantons, zonder Aargau, tegen den 17 Maart te Lucern beschreven. Dezelve duurde tot den 29 Maart, toen door *Lucern*, *Bern*, *Solothurn* en *Zug* een nieuw Concordaat werd geteekend, waartoe *Basel*, *Aargau* en *Thurgau* nog niet toetraden (19). Deze Conventie (20) is voor het nieuwe Baselsche Bisdom kerkelijk aangenomen bij eene Concordaats- of Circumscriptie-

(19) Hier werd tevens een nieuw verdrag tusschen de concorderende Kantons gesloten over derzelver onderlinge betrekking.

(20) Dit nieuwe Concordaat voor het Bisdom Basel bestaat uit 16 artikelen. Het bepaalt den omvang en zetel van het Bisdom (art. 1 en 2); het Kapittel (3—7); Seminarie (8); de inkomsten (9—11); de benoeming der Bisschoppen en Geestelijken; Dekens, Eed (12—14); mogelijke verplaatsing van den zetel (15); toetreding van andere Kantons (16); slot. Zie hetzelve in *Theol. Quartalschr. v.* DREY a. a. 1829. I. S. 156, 157, alwaar de Fransche en Duitsche tekst voorkomt; voorts den Duitschen tekst in de *Litt. Zeit. für die kathol. Geistl. von* BERNARD, Junij 1829. *Intell.* n. 65, 81. en *allg. Kirchenz.* 20 Julij 1828, en MUNCH, *Concordate*, a. a. O. S. 690.

tie-bul: *Inter praecipua nostra munia* cet. (9 Mei 1828) (21). Zij ontving het placet, met voorbehoud der landsregten, van *Lucern* (24 Junij), en van de overige Kantons in Aug.; nadat zij reeds de landstoestemming der vier Kantons ontvangen had (12 Julij 1828), en werd te *Solothurn*, als zetel des Bisdoms, in de Domkerk afgekondigd (13 Julij). Later traden ook *Aargau*, *Thurgau* en *Basel* toe (11 Nov. 1828, Febr. 1829) (22). De vereeniging nu van *Aargau* en *Thurgau* met het Bisdom Basel is door de Bul: *de animarum salute* (23 Maart 1830) bekrachtigd; en door deze Kantons geplaciteerd (29 Mei 1830), nadat met den Pauselijken Stoel door de beide Kantons

(21) Deze Omschrijvingsbulle wordt gevonden in de *Litter. f. d. kath. Geistl.* Dec. 1828. Intell. n. 12. *Theol. Quartalschr.* 1828. III. S. 556. Dezelve behelst niet veel anders dan den woordelijken inhoud van het Concordaat, voorgedragen in de taal van Rome, d. i. als ware dezelve eenig-lijk en alleen de wil van den Paus, die door Hem, als Opperhoofd, zoo gebiedend, als vaderlijk werd voorgeschreven aan de Christenheid, buiten het landsbestuur. Zoo bedriegelijk spreekt immer de Roomsche Politiek in hare Staatsstukken. Zij verzwijgt, wat de Staat of bedong, of vergunde, en spreekt alleen van zich zelve. Zie hierover bij MÜNCH, a a O. S. 694 ff.

(22) Zie het *Placet* der Kantons ter plaatse, waar de Bulle, noot 21; over het publiceren te *Solothurn*: *der Protestant*, Julij 1828, S. 641; en over de bijtreding der drie Kantons, *allg. Kirchenz.* 7 Dec. 1828.

tons gecontracteerd was (2 Dec. 1828, 11 April 1829) (23).

Wanneer wij dit Concordaat vergelijken met de vroegere Concordaten, door de afzonderlijke Kantons met den Bisschop van Konstans gesloten, als dat van *Lucern*, 1806, en dat van *St. Gallen* (24), dan bedroeft men zich bij de opmerking, hoezeer de Ultramontaansche geest na 1814 in Zwitserland heeft veld gewonnen; hoe daar, waar de edele geest van een DAHLBERG en WESSENBERG zooveel goeds gesticht had (25), de Hierarchie zich echter boven den Staat wist te verheffen, en hoe de wieg der burgerlijke vrijheid, en voor westelijk Europa ook die der godsdienstige vrijheid, thans weer bestemd scheen, om bij den voortgang van andere landen, de zetel te worden van domheid,

(23) Deze Bul, nevens deszelfs placet, zie *Kirchenz.* 19 Julij 1830; en *Bazelsche Bisthum angelegenk.* in de *Kirchenz.* 11 Julij 1829. S. 881. als ook in: *der Canonische Wächter; ein Antijesuitisch Zeitschr. von* A. MULLER, n. 18 1830. *Theol. Quart.* v. DREY u. a. 1830. III. 603 ff. nevens de goedkeuring van den Staat, en bij MUNCH, a. a. O. II. 702.

(24) Zie over het eerste *Denkschr. über* WESSENBERG, a. a. O. en *Sammlung Bisschofl. Verordenungen des Bisth. Constans*, 1813 Over het Lucerner Concordaat: *Factische Darstellung der Unterhandl der Regierung von Lucern mit den Pabst Pius VII.* Lucern 1808. of *allg Kirchenz.* 9 en 11 Aug. 1829. en MUNCH *Concordate*, a. a. O. II. 557 ff.

(25) Over de verdiensten van WESSENBERG jegens de Zwitsersche Kerk zie *allg. Kirchenz.* 9 Aug. 1829. S. 1020. en MUNCH, a. a. O. II. 185.

heid, Ultramontanisme en Jesuitisme, ja! hoe de Stenden van Zwitserland schenen vergeten te hebben, wat zij vroeger zelf beleden. Immers, met den Bisschop onderhandelende, vestigde men den staatsinvloed ook op de Seminarien, en beraamde men maatregelen van verlichting. Met den Paus in verbond getreden, offerde men dit gedeeltelijk op. — Maar welke Staat, die ooit met Rome onderhandelde, vond zich niet ten laatste bedrogen! — Geene middelen ontziende, werkt *zij* slechts op de toekomst.

Vergelijkt men dit *latere* echter met het *vroeger Zwitsersch Pauselijk ontwerp-Concordaat*, 1827, hetgeen in Zwitserland zelf het slechtste van alle Europesche Concordaten genoemd werd, dan bemerkt men, hoezeer de zelfstandigheid van Aargau over het welzijn dier Kerk gewaakt heeft. Men heeft toch te regt aangemerkt, dat de gevreesde invloed van de Jesuiten door dit nieuwe Concordaat werd geweerd; dat alleen wereldlijke Priesters Domheeren konden worden, en daardoor de Jesuiten werden uitgesloten; dat de invloed der Regering op de Bisschoppelijke Kerk grooter was en derzelver regten meer waren verzekerd.

Dit alles echter waarborgde slechts ten deele den Staat. Men had slechts weinige schreden voorwaarts gezet, meerdere achterwaarts. Men meende toch ook niet ten onregte, dat men meer voor de regten van den Staat en der vrije

Kerk had kunnen waken; dat een Immediaat-Bisdom, regtstreeks van Rome afhankelijk, hoogst gevaarlijk was; schoon hiertegen tevens werd aangemerkt, dat Metropolitaan verband in Zwitserland reeds vroeg ontbrak (26).

Zoodanig was de algemeene gang en de uitslag der Zwitsersche Concordaats-onderhandelingen, welker hoofdtrekken wij ook nu vergelijkenderwijze zullen voorstellen. Ter meer geregelde voorstelling zullen wij de vijf rubrieken, in de vorige Verhandeling reeds behandeld (27), ook hier wederom opnemen, en zien wat daarvan in het Zwitsersche Concordaat voorkomt, ten einde de Lezer dezelve naast elkander kunne vergelijken. Daarna zullen wij de nog ter behandeling openstaande rubrieken bewerken.

II.

(26) Vergelijk het hiermede geheel overeenstemmende ongunstig oordeel over dit Concordaat bij MUNCH, *Concord.* II. 682 ff., die geheel worde nagelezen, en voorts *allg. Litt. Zeit.* 20 Mei 1828. n. 80. S. 656.

(27) *Archief*, I. bl. 307—333.

II.

VERGELIJKING DER CONCORDATEN EN CONCORDAATSBULLEN.

Zwitsersch Concordaat.

1.

Verhouding der Roomsche Kerk tot den Staat.

Reeds uit het doel van Rome, om de Zwitsersche Kerk zoo veel mogelijk te Ultramontaniseren, laat zich gereedelijk verklaren, dat in dit Concordaat ten opzigte der verhouding van Kerk en Staat weinig bepaald is. Want zulks liet gelegenheid over en ruimte voor Rome, om telkens zoo veel mogelijk voor zich te bedingen.

Is toch de algemeene betrekking van Kerk en Staat door *Pruissen* en *Baden* geheel onbepaald gelaten; in *Frankrijk* en *Nederland* in overeenstemming met de Staatswetten geregeld; daarentegen in *Beijeren*, dat door deszelfs Concordaat voor het Jesuitisme werd geopend, aan de Kerk overgelaten (28); ook in het *Zwitsersche* Concor-

(28) Deze vrijgevigheid van Beijeren voor de Pauselijke Hierarchie, — ook ten nadeele van het Protestantisme, — wordt

cordaat is dezelve geheel verzwegen. In den Beijerschen geest toch kon men hier de Kerk niet tot *Wetgeefster* verklaren, zonder ook een gedeelte van het Bondgenootschap te verbitteren en eigen regten te krenken. Daarentegen Rome zag voorzeker in een land, waar zij onmiddellijk verband met haar trachtte te vestigen, het *Fransche* en *Nederlandsche* beginsel liefst niet uitgedrukt. Veiliger was het dus voor haar, gelijk zij in hare Bullen nopens *Pruissen* en *Baden* c. s. gedaan had, dit punt voorbij te gaan (29). Doch *daar* was geen Concordaat gesloten, en de Staten konden dus den Paus niet noodzaken in eene Bul iets aan te

wordt door den Duitschen Overzetter der eerste Verhand. hier en daar nader voorgesteld en gehekeld. Zie, *Rom in Conc. mit den Regier.* p. 35, 36, 38, 39, telkens in de noten. De Uitgever verwijst daarbij tot PAULUS *Sophronison* XII, 1. (1830). S. 91 ff. Zoo zegt hij b. v. « *Der Ultra-* « *montanismus ist, zugenstandlich, in Baiern durch das Con-* « *cordat selbst begrundet werden, und Romanismus und Je-* « *suitismus haben, wie der Ultramontanismus, nur einen und* « *denselben Zweck:* die Herrschaft des Papstes," *u. s. w.*

(29) Intusschen hebben de Duitsche Bovenrijn-Staten deze verhouding, het regt van Placet, en andere hiertoe betrekkelijke onderwerpen zelve geregeld in hunne *Verordeningen van toeverzigt*, bov. aangeh.: zie *Katholikon* door BUDTS t. a. p. bl. 290; terwijl in de overige landen van Duitschland dezelve meestal gevonden worden in de Grondwetten, Landregten, of andere oorkonden, waarvan eene verzameling voorkomt bij DROSTE HULSHOFF, a. a. O. I. 404—425. Het ware belangrijk deze Kerkelijke Staatswetten met de Concordaten te vergelijken.

te roeren, wat hem onaangenaam was; *hier* werd een Concordaat gesloten, en de inschikkelijke Kantons gaven toe, en lieten hare regten onbepaald in een Contract, dat onderlinge regten bepaalde! Evenmin werd de *handhaving der Kerk door den Staat* hier aangeduid. Wat men van Beijeren had weten te verwerven, gaf althans Zwitserland niet toe. — Het *formulier van den Eed* voor den Zwitserschen Bisschop is gelijk aan dat der andere Staten, en van de bepaling des *gebeds voor den Staat* wordt niet gerept.

Doch terwijl sommigen het berispten, dat Zwitserland zich niet eens het *Placet* had voorbehouden, werd door anderen aangemerkt, dat zulks reeds vroeger was aangenomen (30).

In het algemeen dus is hier beide aan Kerk en Staat speling gelaten. En wie is in dezen ongelijken strijd meestal de sterkste? — Immers de Kerk? —

2, 3.

(30) *Kirchenz.* Febr. 1828. S. 239. en Dec. 1828. n. 195. De Hoogd. Uitgever zegt ten deze, p. 43: « *Auch auf alle* « *Bullen und sonstigen päpstliche Erlasse*, *wenn nämlich die* « *Regierungen die Wohlfahrt des Staates und* aller *Kirchen* « *bezwecken*, *muss sich das Recht des* Placet *erstrecken*, « *wie dies auch in der grossherzoglich hessischen Verord-* « *nung von* 30 *Jan.* 1830. (*s. allg. Kirchenz.* 1830. 22.) *aus-* « *gesprochen ist.* »

2, 3.

Instelling en omschrijving des Bisdoms: Bisschoppen.

Daar in Zwitserland grootendeels uit twee bestaande Bisdommen een Bisdom gevormd werd, was de omschrijving van het Baselsche Bisdom niet moeijelijk. Dezelve werd dan ook hier, wat wij nergens elders aantroffen, in het Concordaat zelve opgenomen. In andere Staten werd het of aan den Paus, of aan gemeen overleg met den Staat, overgelaten.

Dit Concordaat begint met de instelling en omschrijving des nieuwen Bisdoms: « De Katholike « bevolking van de Kantons . . . . . zal vervolgens het Bisdom van Basel vormen. De zetel « van den Bisschop en van het Domkapittel wordt « naar de stad Solothurn verplaatst. " (31) « De « bijtreding tot de nieuwe omschrijving des *Bis-* « *doms* van Basel, is aan de Kantons van Basel « en Aargau en Thurgau, volgens de vastgestelde « grondslagen, voorbehouden en verzekerd; — « elke verdere verordening in betrekking op het « bijtreden der genoemde Kantons, is aan eene « latere Conventie overgelaten. " (32) Hierdoor wordt

(31) *Zwitz. Conc.* art. 1.

(32) *Zwitz. Conc,* art. 16. Dit Bisdom van Basel was, evenzeer als de beide Hanoversche Bisdommen van *Osnabrug* en *Hildesheim*, Immediaat-Bisdommen, alleen van den Roomschen stoel, zonder Metropolitaan verband, afhankelijk.

wordt dus geheel noordelijk en noordwestelijk Katholiek Zwitserland, des verkiezende, tot deze Dioecese gebragt, hetwelk meer uitdrukkelijk in de beide Bullen: *inter praecipua*, en: *de animarum salute*, van wege dén Paus wordt te kennen gegeven.

Dit gemeenschappelijk overleg ter instelling en omschrijving des Bisdoms wordt echter, naar de gewone Staatkunde der Roomsche Curie, in de Bul verzwegen. Alleen wordt daarbij in *haar* belang aangemerkt, dat dit Bisdom alleen van den Pauselijken stoel afhankelijk is (33).

De nieuwere Baselsche *Bisschoppen* volgden slechts de vroegeren op. Van daar welligt, dat *derzelver attributen* en *werkzaamheden* niet worden vermeld in de Conventie.

In de Bul worden hen toegekend « alle regten, « praerogativen en privilegien, hun tot dus ver « toekomende." Zoo had de nog bestaande Bisschop slechts zijne vroegere regten in ruimer kring uit te oefenen. — Men heeft echter in de Kantons-vergadering te Lucern (Mei 1828) als een bezwaar tegen dit Concordaat aangemerkt, dat de regten der Bisschoppen te weinig bepaald wa-

(33) Zie boven, bl. 680—688, en DROSTE HULSHOFF a. a. O. S. 371. Over het *regt* van den Paus tot benoeming der Bisschoppen, door Rome nooit opgegeven, maar door *temporiseren* zich voorbehouden, en de onoplettendheid der Regeringen, zie den Hoogd. Uitg. S. 49. noot.

waren, waartegen door de voorstanders van hetzelve is gezegd, dat de Regering de kerkelijke regten tegen alle overdrijving kan bewaren (34). Opmerkelijk echter is het, dat hier aan den Bisschop een *Senaat* wordt toegevoegd, waardoor de aard der Bisschoppelijke waardigheid eenigermate wordt aangeduid (35).

4, 5.

Keus en benoeming der Bisschoppen en verdere Geestelijken.

De vergelijking van het Zwitsersche met andere Concordaten levert ons, vooral ook in deze rubriek, geene gunstiger slotsommen op voor de regten van den Staat.

De *keus en benoeming der Bisschoppen* wordt in het Concordaat zelve slechts even aangeroerd. Aldaar wordt bepaald: « Dat de Domheeren, die « den Senaat van den Bisschop vormen, het regt « hebben uit de Geestelijkheid van het Bisdom « den Bisschop te kiezen; — dat deze van den « Paus de *institutie* ontvangt, zoodra zijne ka« nonike eigenschappen, volgens de in de Zwit« sersche Kerken gebruikelijke formen, zullen zijn « bewezen." (36)

Dit

(34) *Allg. Kirchenz.* 20 Mei 1828.

(35) *Zwitz. Conc.* art. 4 en 12.

(36) Zie over dit onderwerp: STAUDENMAIER, *Gesch. der Bischofs-wahlen*, 1830, schoon in een geheel ultramontaanschen geest geschreven.

Dit meer algemeene wordt in de *Concordaats-bul* nader ontwikkeld (37), en wel op dien voet, als zulks in de overige concorderende Staten onder Protestantsche Vorsten plaats heeft.

De verkiezing zelve wordt geheel kanoniek gedaan, d. i. door het Kapittel, binnen drie maanden, en even als in Pruissen voor de Duitsche Kerken. Ingeval echter van afkeuring der benoemden, worden ook in de Zwitsersche Kerk dezelfde bepalingen vastgesteld, welke later, sints 1814, in al de Concordaten en Concordaatsbullen, zijn bepaald, « dat men door vergunning « van den Paus volgens kanonike regelen tot eene « nieuwe keus kan overgaan. »

Er wordt dus van het *Proces informatief* over de geschiktheid niets gerept, maar vooral wordt zelfs de schaduw van Staatsinvloed, welke in de Hanoversche, Duitsche en Nederlandsche Kerken door het *regt van placet* bewaard is, niet *uitgedrukt*.

Dit

(37) De vereischten tot het Bisschoppelijk gezag worden in de Duitsche Staten nader bepaald in de laatste *verordeningen voor de Overheidsregten* (zie boven), alwaar, behalve de voorgeschrevene kanonike vereischten, nog bepaald wordt, dat zij de Zielezorg, of een Akademisch leeraarambt, of eene andere openbare bediening, met verdienste en onderscheiding waargenomen hebben, en bekend zijn met 's Lands Staats- en Kerkregt, Wetten en Instellingen: — dat zij Duitschers van geboorte, en burgers van den Staat zijn. art. 15, zie *Katholikon* t. a. p. p. 292. en MUNCH, a. a. O. II. 323.

Dit ontging de Dioecesaan-stenden niet. Zij wilden de gevaren voor de Zwitsersche Kerk, hieruit voortvloeijende, afwenden, en wenschten in het Concordaat uitgedrukt te zien, dat de Kapittelleden zouden letten op de begeerte der Dioecesaan-stenden. — Doch de Nuntius weigerde. Wat Rome aan andere Protestantsche Vorsten had toegestaan, meende zij hier met goed gevolg te kunnen weigeren. Wat zij aan den Staat toestaat, verbergt zij voor het oog der Christenheid, en wil zij niet in Concordaten doen lezen, maar, als een Pauselijk gunstbewijs, ten allen tijde te herroepen, in een *Exhortatorium* verleenen. Ook hier werd, even als in Pruissen en Nederland, gecontracteerd, en door den Nuntius toegezegd eene Breve, die het Domkapittel gelastte of liever aanbeval: « dat geen aan de Regering ongevallig voor« werp mogt worden verkozen." (38) Zoo veel meende Rome te moeten afstaan, en de staatkunde, nog in de XIX Eeuw, duldde dat hare regten werden verduisterd, verzwegen in Staatsstukken en Contracten, ja zelfs aan tijdelijke beschikkingen, steeds herroepelijk, overgelaten! Wat men aan de Volkeren nimmer zou toestaan, stond men toe aan den Paus!

Deze *negative*, schoon bedekte invloed van den Staat, werkte echter krachtiger, dan zij schijnen

zou,

(38) *Allg. Kirchenz.* 7 Dec. 1828. n. 194. verg. 8 Julij 182[illegible] S. 869.

zou, want nadat Lucern er op aandrong, geene Bisschopskeus te doen, eer men verzekerd was, dat de Bulle was ingeleverd, werd aan dezelve de hand gehouden. Zij verscheen. En zij werd uitgeoefend, toen de Commissarissen der Stenden, vóór de benoeming van den Bisschop (10 Dec. 1828), van de zes Candidaten op de lijst, door het Kapittel opgemaakt, *drie* uitstreken, en daardoor althans ditmaal hetzelfde *regt* uitoefenden, dat in de Concordaten, met Protestantsche Vorsten gesloten, als *beginsel* was aangenomen (39). Vreemd genoeg voorzeker, dat Roomsche Kantons minder konden bedingen, dan Protestantsche Vorsten, en niet anders te verklaren, dan daaruit, dat Rome, waar en wanneer zij *kan*, regten terug neemt, die zij vroeger heeft *moeten* afstaan.

Van de *benoeming der verdere geestelijken* wordt niets gemeld.

VOORT-

(39) De Exhortatie-Bulle van den Paus aan het Domkapittel (Vatikaan, 15 Sept. 1828) bevat het volgende: « *Vestrarum erit partium eos adsciscere, quos ante solemnem inaugurationis actum noveritis nedum praefinitis qualitatibus praefulgere, sed gubernio etiam minus gratis non esse.*" — Zie *Kirchenz.* 6 Jan. 1829.

VOORTGEZETTE VERGELIJKING VAN ALLE DE EUROPESCHE CONCORDATEN.

6.

Kapittelen.

Voor den Staat zoowel, als voor de Kerk, zijn de Kapittelen van hoog belang. Daar vond men vaak regtmatige handhaving van kerkelijke regten tegen den Staat; tegenstand aan te willekeurig gezag van den Bisschop; handhaving der Bisschoppelijke regten tegenover Pauselijk overwigt. Doch daarom tevens hangt van de keus der Kapittelleden niet weinig af, en hebben Staat en Kerk beiden bij dezelven belang; te meer, daar de bezoldiging derzelven meestal door den Staat geschiedt. Derzelver bepalingen zijn dus noodzakelijke bestanddeelen der Concordaten. Wij letten op derzelver *vestiging*, — *inrigting*, — *attributen* en *werkzaamheden*, — en *wijze van verkiezing*.

1. De *oprigting en vestiging*, *of het voortdurend bestaan der Kapittelen* wordt *soms* bepaald, *soms* slechts ondersteld, *soms* vergund.

In het *Fransche* Concordaat is die bepaling minder ruim: « De Bisschoppen zullen een Ka-
« pit-

« pittel mogen hebben, zonder dat zich het Gou-
« vernement verpligt, die te bezoldigen" (40). — Ook in de organieke artikelen van wege het Gouvernement wordt deze oprigting evenzeer vermeld als eene *vergunning, aan de Bisschoppen verleend.* Aldaar wordt gezegd. « Les Archévêques
« et Evêques qui voudront user de la faculté, qui
« leur est donnée d'établir des Chapîtres, ne pour-
« ront le faire sans avoir rapporté l'autorisation
« du Gouvernement, taut pour l'établissement lui-
« même, que pour le nombre, les loix des Ec-
« clésiastiques destinés pour le former" (41).

Het Nederlandsche Concordaat heeft het Fransche, op twee hoofdpunten na, overgenomen, wier verandering is aangeduid; de eerste betreft de benoeming der Bisschoppeu (art. 3), de andere de *Kapittelen* en Seminarien. Daaromtrent wordt bepaald: « Elk Bisdom *zal* zijn Kapittel
« hebben" (42); waarbij dezelve dus als *noodzakelijk* worden aangewezen, en daarenboven niet als een *voorregt*, aan de Bisschoppen verleend, worden voorgedragen, maar als een *ingrediënt* van elk Bisdom; gelijk dan ook de Staat zich hier niet onttrekt aan de bezoldiging der Kapittelleden. Ook hieromtrent toch liet de Paus zich nader

(40) *Fransch Conc.* art. 11.

(41) Zie Sect. V. art. 35. bij LANJUINAIS, *Diss. sur les Concordats*, p. 55.

(42) *Nederl. Concord.* art. 2.

der uit in de Bul: « Wijders zal aan elke Kathe« draalkerk een Kapittel zijn, en aan elk derzelve « zal een behoorlijk en vast inkomen verzekerd « worden. »

In de overige Concordaten en Bullen wordt het bestaan der Kapittelen aangenomen en *verondersteld*; niet bepaald. Daar wordt dadelijk gehandeld over de inrigting, terwijl voor Hanover, wegens geldelijk gebrek, alleen dat van Hildesheim werd geregeld, en dat van Osnabrug, schoon in dezelve bevestigd, vooreerst opgeschort werd (43).

2. *Inrigting der Kapittelen.* Deze verschilt veelal in de Aartsbisschoppelijke of Metropolitaan-Kapittelen en die der Bisschoppelijke of Kathedraal-Kapittelen. In beiden onderscheidt men de *Dignitarissen* of *Waardigheidbekleeders* van de *Domheeren* of *Kanunniken.* — Wij zullen de verschillende kerkelijke Kapittelbedieningen nagaan, in de onderscheidene landen.

Tot de *Dignitarissen* of *Waardigheidbekleeders* bij de Kapittelen rekent men den

Proost. Deze wordt in al de Metropolitaan- en Kathedraal-Kapittelen van *Beijeren*, *Pruissen*, *Zwitserland* vastgesteld, doch niet in de Duitsche Kerken of de Overrijnsche Kerkprovincie van *Baden* c. s., noch ook in *Hanover*. Doch van den tweeden Dignitaris of

Deken vindt men geene uitzondering. Deze is overal aanwezig.

Be-

(43) DROSTE HULSHOFF, a. a. d. I. S. 369.

Behalve deze Dignitarissen vereischt elk Kapittel een grooter aantal van *Kanunniken* en *Domheeren*. En het is vooral in de bepaling van het getal derzelven, dat zich de meerdere of mindere invloed der Kerk soms heeft doen zien. Onder dezelven vindt men echter tweeërlei rang aangeduid. Sommige landen hebben *bezoldigde* en *honoraire* Kanunniken, andere *residerende*, d. i. die in den zetel van het Bisdom wonen, en niet *residerende* of *Canonici forenses*, die elders wonen; gelijk deze in de Zwitsersche Kantons aanwezig zijn.

Derzelver getal is bepaald door elk Bisdom en Aartsbisdom. Voor

Beijeren	10 of voor de Bisd. 8.	
Pruissen	10 bezoldigde; 4 honoraire.	
	of 8=6 « « 6=8 « .	
Hanover	8 Kanunniken.	
Fulda	4 « « «	Hier zijn geene honoraire Kanunniken.
Freyburg, Mentz en Rottenburg	6 « « «	
Limburg	5 « « «	
Basel	21 Domheeren, waarvan 13 *residerende* en 8 *forenses*, in de andere Kantons.	

Men ziet dus hieruit, in welk eene ongehoorde onevenredigheid het aantal der Zwitsersche Domheeren staat tot dat van alle andere Staten, waar het Kerspel der Bisdommen vaak een nog groo-

ter aantal Leken omvat, dan wel het Baselsche Bisdom. Een bezwaar, hetwelk de aandacht der zelfstandige Zwitsers in den grooteren of kleinen Raad niet is ontgaan (44).

Daarenboven hebben sommige Kerken *Vikaryen* en *Praebenden*, naar evenredigheid der Bisdommen, ten getale van 2, 4, 6 of 8 bepaald, gelijk dan ook in *Beijeren* en elders meestal volgens de kanonike wetten uitgedrukt staat, dat één der Kannunniken tot *Poenitentiarius*, en een tot *Theoloog* wordt benoemd.

De bepaling van derzelver aantal in *Frankrijk* werd aan de Bisschoppen, in overeenstemming met het Gouvernement, en in *Nederland* aan latere apostolische Breven (volgens de Pauselijke Bul), doch ongetwijfeld in overleg met het Gouvernement, overgelaten.

In de meeste Landen vinden wij de *Vikarissen-Generaal*, volgens de kerkelijke gebruiken, verondersteld.

3. *Vereischten, attributen en werkzaamheden der Kapittelleden.* Deze worden over het algemeen gelijkelijk voorgesteld. Alleen ontdekt men hier en daar in de meerdere ruimte, welke aan de vereischten voor de Kapittelleden gegeven is, den meerderen of minderen invloed van Staat of Kerk.

Ner-

(44) Zie *Bisthum Baselsche Concordat in seinen neuesten Gestalt*, in *allg. Kirchenz.* 19 Febr. 1828. S. 238.

Nergens werd echter het *karakter* der Kapittelen uitdrukkelijker opgegeven, dan in het *Zwitsersche Concordaat*, waar in een bijzonder artikel staat uitgedrukt, dat « de *Domheeren den* « *Geestelijken Raad of Senaat van den Bis-* « *schop vormen*" (art. 4); hetgeen geheel ten overvloede herhaald wordt (art. 12). Eigenaardig staat hierin de republikeinsche geest der Zwitsers uitgedrukt. — De Duitsche Vorsten hebben dit evenzeer aangeduid in hunne verordeningen, door aan dezelven het hoofdbestuur der Dioecesen op te dragen. De form van dat bestuur is collegialisch (45).

In deze bepaling is dan ook een groot gedeelte hunner attributen en *werkzaamheden*, zonder verdere bepaling, opgenomen. — Daar, waar aan den Koning de benoeming der Bisschoppen niet is overgelaten, hetwelk in *Beijeren* plaats vindt, bestaat een groot gedeelte hunner werkzaamheden in de keus van den Bisschop. Doch daarenboven zijn althans de gewone of bezoldigde Kanunniken verbonden aan den dienst van het koor, — verpligt tot het geven van raad aan Bisschoppen en Aarts-Bisschoppen, en voorts tot alle werkzaamheden, waartoe de Bisschop hen roept (46); daartoe dan ook ter bezorging van den Godsdienst en hulp der Bisschoppen in hunne kerkelijke verrigtingen (47).

Ee-

(45) *Verord.* in *Katholikon.* §. 21.
(46) *Beijersch Conc.* art. 3.
(47) *Bul* voor Bazel.

Eenigzins naauwkeuriger wordt zulks in de *Bul voor Pruissen* bepaald, alwaar ook de zielszorg der Parochieleden aan hen wordt opgedragen. De *honoraire Kanunniken* zijn tot den dienst van het koor geenszins *verpligt*, doch daartoe *bevoegd*. Al deze en andere daar opgenoemde verpligtingen komen echter grootendeels overeen met de algemeene kanonike bepalingen, welke reeds in het Concilie van Trente zijn aangeduid (48). In de Hanoversche Bul wordt hiervan geenerlei melding gemaakt.

Hiervan zijn tevens ook uitvloeisels de *vereischten der Kanunniken*, welke in sommige Bullen of Concordaten voorkomen, en welker meer juiste bepaling voor het welzijn van den Staat van groot belang is. In het algemeen komen zij voor in het Beijersche Concordaat, alwaar het Ultramontanisme wenschte zooveel mogelijk ruimte te laten aan den invloed der Jesuiten. Daar worden de vereischten tot het Kanunnikschap slechts bepaald tot inlanders, — reeds in kerkelijken dienst werkzaam geweest zijnde, — en door deugd en kunde zich aanbevelende (49).

Ook in *Hanover* wordt slechts verlangd dat zij inlanders zijn, — dertig jaren oud, — van de kanonike vereischten voorzien, — tot de Priesterorde toegelaten, — in het uitoefenen van zielezorg

(48) *Can. Conc. Trident*, Sess. 24. c. 12. (Par. 1823. p. 239).
(49) *Beijersch Conc.* art. 10.

zorg of andere kerkelijke dienst (*Ministerium*), of als Professor in een Seminarium bekend (50). Deze vereischten zijn vrij algemeen, en waarborgen slechts onvolledig de regten der Kerk.

Eenigzins meer bepaald zijn dezelve in *Pruissen* en elders. Daar vereischt men een vijfjarigen kerkelijken dienst, of tien jaren als Professor of wel Doctor der Theologie of des Kanoniken regts, gelijk zulks in het algemeen in de kerkelijke wetten, ook bij het Concilie van Trente, bepaald was (51). — Doch meer dan elders heeft men, vooral na de verwerping van Aargau, deze vereischten vastgesteld in het *Zwitsersche Concordaat*, alwaar men den Staat oplettend maakte op de Jesuiten. Daar moeten zij behooren

(50) DROSTE HULSHOFF, a. a. O. S. 372. Deze vereischten zijn gelijkelijk door de Duitsche Rijn Staten bepaald in de *Verorden op de Overheidsregten* (§. 20), alwaar bijgevoegd wordt: dat zij met de instellingen van het Land naauwkeurig bekend moeten wezen. Zie BUDTS *Katholikon* t. a. p. p. 294.

(51) Cf. *Can. Conc. Trid.* l. l. p. 237. Wij maken hier geene bijzondere melding van plaatselijke vereischten, aan bepaalde landskerken verbonden; b. v. dat te *Munster* en *Breslau* een der Kanunnikale Praebenden steeds moet worden gegeven aan een Professor te dier stede, die daartoe de noodige vereischten heeft; gelijk ook de *Proost* van de Parochiale Kerk van *Hedwig te Berlijn*, nevens anderen, onder de honoraire Kanunniken te Breslau zijn opgenomen. De *honoraire* Kanunniken aldaar moeten overigens genomen worden uit de Aartspriesters in de Dioecesen, en voorzien van vele andere plaatselijke vereischten, die voor Kerk en Staat van minder belang zijn, en welke in de Bullen voorkomen.

ren tot het Kanton, waarvoor zij verkoren worden, of aldaar kerkelijke bedieningen hebben uitgeoefend. Daarenboven moeten zij nog de volgende eigenschappen hebben: dat zij *wereldlijke* Priesters zijn, die gedurende vier jaren eene aan zielzorge verbonden Beneficie met ijver en wijsheid vervuld hebben, of den Bisschop in het bestuur van Dioecese of Seminarie zijn behulpzaam geweest, of zich als Professor der Godgeleerdheid of van het kerkelijk regt hebben doen onderscheiden (52).

Het was vooral dit vereischte, dat geene dan *wereldlijke Priesters* konden worden toegelaten, waarop de Zwitsersche Kantons den hoogsten prijs stelden, daar hierdoor alle Ordensgeestelijken, met name alle Jesuiten, werden uitgesloten. Zonderling genoeg zwijgt de Paus hiervan geheel in de Bul. Doch niet anders handelt Rome, waar zij een voordeel heeft moeten afstaan! — Terwijl integendeel in het vroeger Concordaat al de kerkelijke vereischten waren verlamd, wijl daar, tusschen de vereischten van vierjarigen dienst, en van hulp aan den Bisschop verleend, gelezen werd: *of eenige andere kerkelijke betrekking hebben vervuld;* hierdoor kon de koorjongen en koorzanger tot Domheer opklimmen (53). Dit bijvoegsel heeft de Staat ook uit het latere Concordaat weten te weren.

Zelfs

(52) Zie *Baselsch Concord.* art. 12.

(53) *Kirchenz.* 8 Julij 1827. § 869.

Zelfs deze vereischten leeren ons, hoe naauwlettend de Staat, ter wering van een verderfelijken invloed, zijn moet op de geringste bijvoegselen en uitlatingen, waarmede de Curie steeds haar doel beoogt; opdat deze niet door de Kapittelen, die verlichten Godsdienst konden voeden, kweekplaatsen worden van het Jesuitisme.

4. *Benoeming der Kapittelleden.* Toen wij vroeger de benoeming der Bisschoppen en verdere Geestelijken vergeleken, lieten wij die der Kapittelleden over. — Over het algemeen gaat Rome van verschillende beginselen uit in het voorstellen der wijze van benoeming onder Katholike en Protestantsche Vorsten of Landsbesturen.

Gelijk toch in *Beijeren* de benoeming der Bisschoppen geheel en al aan den Katholiken Vorst is afgestaan, zoo heeft dezelve ook daar eveneens *regten* bij de benoeming van sommige Kapittelleden. Aan den Koning is daar de benoeming van den *Deken*, en der *Kapittelleden*, wier plaatsen *in de zes pauselijke maanden* vacant komen, afgestaan, welke onder Protestantsche Vorsten geheel kerkelijke benoemingen blijven. — In *Pruissen* toch wordt de *Deken* door de Bisschoppen, even als de *Kapittelleden*, wier plaatsen *in de zes niet pauselijke maanden* vaceren, benoemd. Bij beiden heeft zich voorts de Paus de benoeming van den Proost voorbehouden, en in Pruissen tevens die der *Kanunniken* in de *zes pause-*

selijke maanden; terwijl integendeel in *Zwitserland*, grootendeels overeenkomstig de vroegere landsgewoonte, de *Deken* door den Paus, *de Proost* door de regering van Solothurn, gekozen wordt, alwaar de praebenden der Kanunniken in de Roomsche Kantons aan de Regering is afgestaan; in de *paritätische* Kantons, d. i. waar de regering deels Katholiek, deels Protestantsch is (als Bern, Aargau, Thurgau), worden zij door den Bisschop benoemd, uit een zestal, opgemaakt door den Senaat, en door het Gouvernement tot op drie verminderd. Te vergeefs had Bern gepoogd dien genen te doen benoemen, die der Regering meest aangenaam zijn zoude, doch zulks wilde Rome niet toegeven, en van daar dat zulks ook later tegenstand verwekte (54).

In *Hanover*, *Baden* en de overige Overrijnsche landen blijft de benoeming van alle Kapittelleden geheel Kerkelijk onder sanctie van den Landsvorst. Voor de Dekens, Kanunniken en Vikarijen zullen de Bisschoppen of Aartsbisschoppen, beurtelings met de Kapittelleden, binnen zes weken na het begin der vakatuur, een viertal van Kandidaten aan den Landsvorst voorstellen, waarbij deze het regt van schrapping heeft van zoodanig een, die hem onaangenaam zijn mogt. Daarna zal, binnen vier weken, beurtelings de Bisschop of het Kapittel uit de overgeblevene een benoe-

(54) *Kirchenz.* 26 Julij 1827. S. 952.

noemen, en de Bisschop denzelven kanoniek installeren.

Het schijnt echter dat deze wijze van benoeming in *Baden* en elders vroeger zwarigheid gebaard heeft, daar in de eerste Bul van Pius hierover niets bepaald is, en zulks eerst later door die van Leo XII. geregeld is.

In *Frankrijk* en *Nederland* was hieromtrent niets bepaald.

Eenparigheid vindt dus ook in deze kerkelijke handeling geene plaats. Aan landsgebruiken is hier en daar toegegeven. Aan de Kerk zijn voorts deze regten gehandhaafd, doch verdeeld onder den Paus, de Bisschoppen en Kapittelleden. Aan Katholike Vorsten alleen werd eene vergunning gedaan door de Kerk, die aan Protestantsche Staten geweigerd werd. Over het algemeen heeft Rome zooveel Staatsinvloed geweerd, als zij vermogt, doch hebben tevens waakzame Regeringen dit hoofdpunt niet voorbijgezien.

7.

Seminariën.

Reeds de twisten, welke in de laatste jaren in Nederland tusschen Kerk en Staat over het onderwijs gevoerd zijn, hebben het hooge belang doen gevoelen, hetwelk van weerszijden ook in de Seminariën gesteld wordt. Zoozeer toch de Kerk,

wa-

wakende voor hare regten en voor de handhaving eener zuivere leer, ook de opleiding harer Leeraren meende te moeten verzorgen; zoozeer de Jesuiten ten allen tijde getracht hebben de leerstoelen der Seminariën te bezetten, en dezelve daardoor geheel aan allen Staatsinvloed te onttrekken; zoozeer heeft ook de Staat grootelijks belang bij de gepaste vervulling derzelve, ten einde geene voor hare rust schadelijke beginselen daar worden ingeprent aan de aanstaande Godsdienstige leidslieden van een gedeelte des Volks. De Staat heeft ook hier te waken voor deszelfs regten, die aan denzelven in vele landen jegens opvoeding en onderwijs grondwettig toekomen. — Het laat zich dus reeds uit den aard der zaak verwachten, dat de Seminariën een belangrijk bestanddeel van de Concordaten zullen uitmaken. Deze verwachting faalt niet.

Het *leerstellig* belang der Kerk in de Seminariën, waardoor zij waakt voor de handhaving der zuivere leer, paart zich aan een *finantieel-hierarchisch*, hetwelk er steeds op uit is, vaste goederen, gelijk aan de Kerk, zoo ook aan de Seminariën te verbinden, ten einde dezelve onafhankelijk te maken van den Staat, derzelver bestaan duurzaam te verzekeren en meer luister daaraan bij te zetten. Ook van deze oogpunten ging de Hierarchie uit bij de Concordaten en Concordaats-bullen.

Het *bestaan der Seminariën*, als eene kerkelij-

lijke inrigting (55) wordt in de meeste Concordaten of Bullen verondersteld of bepaald.

Terwijl *Frankrijk*, gelijk voor de Kapittelen, zoo ook voor de Seminariën bij haar Concordaat slechts vrijheid tot de oprigting verleende aan de Bisschoppen, zonder dat het Gouvernement gehouden was dezelve te bezoldigen (56), wordt hierin eene verandering gemaakt in het *Nederlandsche*, door de bepaling: *dat elk Bisdom zijn Seminarie hebben zal* (57). — *Beijeren*, *Pruissen*, *Hanover* en *Baden* bepalen, dat zij overal zullen worden opgerigt of blijven bestaan, waar zij aanwezig zijn. *Zwitserland* vestigt een aan het Bisdom te Solothurn, terwijl, indien er meerdere vereischt worden, de Bisschop dezelve in overleg met de Regering zal oprigten (58). Daarenboven laat *Pruissen* het aan het oordeel van den Aartsbisschop van Gnesen-Posen over, of in de Poolsche Provincien een, dan meer, Seminariën zullen bestaan. Deze Kerkelijke inrigting was dus ook noodzakelijk voor hare behoeften.

Immers het bekende *doel der Seminariën* wordt in alle Bullen kortelijk aangeduid. Het bestaat in de

(55) Cf. *Canones et decreta Concilii Tridentini*, Sess. 23. c. 18. (ed. Par. 1823. p. 208). Meermalen wordt in de Bullen in het algemeen verwezen naar de bepalingen van het Concilie van Trente, zonder aanhaling der Canones.

(56) *Fransche Conc.* art. 11.

(57) *Nederl. Conc.* art. 2.

(58) *Conc. van Basel* art. 8.

de vorming der geestelijkheid in behoorlijken getale naar de behoeften van het geheele Bisdom; alles overeenkomstig de voorschriften van het Concilie van Trente (59), geheel onder de vrije leiding en keus der Bisschoppen. — Overal heetten zij Seminariën; in *Baden* c. s. alleen worden zij *Bildungs-Anstalten* (*Opvoedings gestichten*) genoemd. De zaak komt op hetzelfde neder. — Belangrijk is echter de nadere bepaling der Duitsche Rijnstaten, waarbij elk der vereenigde Staten voor de doelmatige opleiding en beschaving der Kandidaten van den Katholiken Priesterstand daardoor zorgt, dat, of eene Katholike Theol. school opgerigt en als Faculteit met de Lands Universiteit vereenigd wordt, of de desbehoevenden geldelijke ondersteuning ontvangen, om eene zoodanige Universiteit in de Provincie te kunnen bezoeken. — Na een volbragten driejarigen theologischen Cursus, zullen de Kandidaten van den geestelijken Stand een jaar in het Priester-Seminarie en het praktische der zielezorg worden onderwezen (60).

Als zulk eene kerkelijke instelling zoekt de Kerk dan ook steeds de *inrigting*, *het bestier en beheer der Seminariën* geheel aan zich te houden. Zij

(59) *Can. et decret. Conc. Trident*, boven aangehaald. Vergel. den Hoogl. KIST in de aang. *Verh. over de Kerk*. bl. 283, alwaar het kerkelijk belang der Seminarien, vooral in de XVI eeuw, wordt aangewezen.

(60) *Beijersch Conc.* art. 5.

Zij heeten *Bisschoppelijke Seminariën*, en worden als zoodanig aan de Bisschoppen onderworpen. In *Beijeren* wordt dit alles geheel aan de Aartsbisschoppen overgelaten, volgens Kanonike vormen, en de benoeming en afzetting der Rectoren en Professoren op dezelve aan de Aartsbisschoppen en Bisschoppen verleend (61). Ook *Frankrijk* droeg in deszelfs organike Artikelen de organisatie der Seminariën aan de Bisschoppen op, doch onder goedkeuring van den eersten Consul. Alleen verbond het aan het onderwijs in de Seminariën het onderteekenen van de artikelen der Gallikaansche Kerk van 1682, en der leer, daarin vervat (62).

Maar nergens wordt dit onderwerp uitvoeriger behandeld, dan in de *Bul voor de Nederlanden*, alwaar zoowel het doel, als de instelling, regeling en het bestier der Seminariën wordt uit-een gezet. Over deze strekt zich de voorname zorg der Bisschoppen uit, die het getal der Seminaristen naar de behoefte van elk Bisdom en het gemak der ingezetenen bepalen. Aldaar moeten zij in geestelijke en wijsgeerige vakken, en andere onderwerpen, met de kerkelijke zaken in verband staande, worden onderwezen, en daartoe door den Bisschop de noodige leerstoelen worden opgerigt, terwijl aan de Bisschoppen

(61) Zie *Verordening op de Overheidsregten*, boven aangehaald.

(62) Organ. Art.; art. 23, 24.

pen zoowel het opnemen van Geestelijken in de Seminariën, en derzelver verwijdering van daar, als de keus der Regenten en Hoogleeraren, benevens derzelver ontzetting, vrij blijft.

Het zal niemand, die met de oprigting en het doel van het *Collegium Philosophicum* te Leuven; met den strijd over de vrijheid van onderwijs, in de laatste jaren in ons Vaderland door een verlicht Gouvernement met Jesuitisme en Ultramontanisme gestreden, en aan het streven der Geestelijken, om alle onderwijs aan zich te onderwerpen, bekend is, verwonderen; dat dit onderwerp in de Nederlandsche Bul zoo uitvoerig en zorgvuldig behandeld is; terwijl hetzelve in de bijna gelijktijdige Bul voor *Baden* c. s. slechts ter loops wordt aangeroerd; en dat, niettegenstaande men voor het overige zooveel overeenkomst in beide bepalingen aantreft.

Dit alleen ter vergelijking. Terwijl dit onderwerp voor *Hanover*, alwaar van de oude, reeds bestaande, Bisdommen gehandeld werd, geheel is uitgelaten, en voor *Pruissen* en *Baden* slechts ter loops is behandeld; is het in *Beijeren* geheel overgelaten aan de Bisschoppen, van wien alleen de regten bepaald zijn. Voor *Nederland* is hetzelve zoodanig ontwikkeld, dat alles, wat elders bepaald is, hier is overgenomen, zelfs alle bepalingen van Beijerens illiberaal Concordaat, en daarenboven nog bijzondere hoofdtrekken. Intusschen staat niets hiervan in het Concordaat;

al-

alles is alleen door den Paus in de Bul verklaard, en dus geenszins met toestemming van den Koning. Integendeel scheen de Koning, reeds van den beginne aan, deze poging van den Paus, om het kerkelijke onderwijs geheel van den Staat onafhankelijk te maken, als in strijd met de wetten van den Staat te beschouwen, en zich daarop de uitzondering van het Placet voor te behouden (63). Het gematigd-milde Nederland zou ook, indien de ongelukkige strijd ware blijven voortduren, in een toen nog vereenigd Koningrijk zijne regten hebben weten te handhaven, en

(63) Dit bedoelde ons Gouvernement uitdrukkelijk, blijkens de Missive van den *Minister van Binnenlandsche Zaken aan de Gouverneurs der Provinciën*, alwaar gelezen wordt: — « *de Paus, in deszelfs Aanspraak aan het Consistorie, van* 17 *Sept. voegt er bij, dat het Onderwijs der jonge Geestelijken geheel in handen der Bisschoppen zal zijn. Dit laatste is minder naauwkeurig en vereischt eenige opheldering. Bij de Bul wordt wel het onderwijs in de Seminarien geregeld, en zij heeft inderdaad eene strekking om het zelve uitsluitend aan de Bisschoppen over te laten, maar deze Bulle is slechts door Z. M. in zooverre aangenomen, als zij met 's lands wetten bestaanbaar is. De uitvoering dezer Bulle moet dus getoetst worden aan de beginselen, bij de wetten vastgesteld, en daarmede overeenstemmen; in geen geval mag daarop inbreuk gemaakt worden. Niets dus is te dien opzigte in de tegenwoordige orde van zaken veranderd Bovendien is de Allocutie van den Paus een stuk, geheel afgescheiden van de Overeenkomst* (Concordaat); *de daad van slechts eene der onderhandelende Partijen, welke voor de andere niet verbindend is* " Zie *Arnhemsche Courant.* 18 Oct. 1827. en LANJUINAIS, *Diss.* p. 84, 85.

en wat toen begonnen was, zal althans nu niet worden nagelaten.

8.

Bezittingen en Inkomsten
der
Kerk, Geestelijken, Kapittelen en Seminarien.

Wij behandelden tot dus ver die hoofdpunten der Concordaten, welke meer *administratief* waren; er is daarenboven overig, dat wij de *geldelijke* (*finantiele*) gedeelten derzelven nagaan en vergelijkend voorstellen. Een onderwerp van geen minderen invloed, dan de vroeger behandelde. — Heeft toch de Hierarchie sints de dagen van Gregoor VII zich ten allen tijde beijverd, onafhankelijk te worden van den Staat; zij heeft deze onafhankelijkheid vooral ook in geldelijke hulpmiddelen gegrond. Waar zij den Staat niet langer *behoefde*, daar onttrok zij zich aan denzelve. Zij hangt af van de meerdere of mindere bezoldiging der Geestelijken, doch vooral van den staat en aard der bezittingen van de Kerk, en de Hierarchie heeft daarom steeds getracht zich een eigendom van *vaste* goederen te vestigen. Waar echter de Vorsten, zonder dringende redenen, vaste goederen, als nieuwe geschenken van hunnentwege verzekerden, daar grondden zij eene magt, die trachten zal hen eerlang geheel te overheerschen.

Uit

Uit dit oogpunt beschouwd, zijn de bezittingen en inkomsten der R. Kerk niet meer *materiële* hulpmiddelen der Kerk, maar tevens *zedelijke* bestanddeelen, wier juiste bepaling in de Concordaten van hoog belang is.

Wij moeten hier 1) over de vaste bezittingen, 2) over de jaarlijksche inkomsten, en 3) over derzelver fundatien en bezit in de vacante zetels handelen.

1) *Vaste goederen en bezittingen der Kerk.* Niet overal vindt men deze aan de Kerk toegestaan, en waar men dezelve vindt, zijn zij *of* verzekerd voor de renten, *of* ter volle bestiering, en dus als eigendom, overgegeven.

Beijeren, het voor Rome en deszelfs Hierarchie zoo vrijgevige Beijeren, stelt de Kerk in het volle bezit van goederen. Het bepaalt (64): *dat de inkomsten der Bisschoppen en Aartsbisschoppen, in vaste goederen bestaande; aan het vrije beheer derzelven zullen worden overgegeven, en eveneens die der Kapittelen en Praebenden of Vikarijen; — dat de Bisschoppelijke Seminarien met eene behoorlijke dotatie in onroerende goederen zullen voorzien worden* (65). Hier dus ontvangt zij *vaste goederen*, en wel geheel onder bestier van de Kerk, dus

(64) *Beijersch Conc.* art. 3.

(65) *Beijersch Conc.* art. 5. Over de behoeften der Kerk aan vaste goederen zie *Canon. Wächter*, n. 36. 1830.

dus als *vrij en onafhankelijk eigendom.* De bezoldigingen gaan over in bezittingen, en de Kerk wordt, nadat dezelve eenmaal zijn afgestaan, ten deze weder onafhankelijk van den Staat.

Deze goederen kunnen nooit van elkander gescheiden, of in Pensioenen veranderd worden. — Daarenboven zullen behoorlijke woningen vóor de Bisschoppen, Proosten, Dekens, oudste Kannuniken en oudste Vikarissen, ingeruimd worden, en zal geene vereeniging of vernietiging van al deze goederen, zonder gezag van den Apostolischen Stoel, plaats hebben.

Voorzeker steviger kon de Hierarchie het bezit harer eigendommen en hare geldelijke onafhankelijkheid naauwelijks grondvesten!

In *Pruissen* geldt eene tweeledige bepaling. Op de Domeinbosschen zullen Hypotheken gevestigd worden en als jaarlijksche grondrenten in schuldbrieven worden uitgegeven, ten bedrage der voor elk Bisdom benoodigde inkomsten, indien de daartoe bestemde bosschen in 1833 van de op dezelve gevestigde Hypotheken zijn ontheven. Inmiddels zullen dezelve tot 1833 uit de plaatselijke provinciaalkassen jaarlijks worden uitbetaald. Zijn echter alsdan de voornoemde Hypotheken niet opgeheven, zoo zal de Koning landgoederen tot die zelfde waarde aankoopen, en deze in vollen eigendom aan de Bisschoppen overgeven. Insgelijks zullen de geschikte woningen en bisschop-

pe-

pelijke paleizen, alsmede die voor het onderhoud der Kerk (*Fabrica*) worden verzorgd.

Hier dus wordt het bezit van schuldbrieven, op Domeinbosschen gevestigd, aan de Kerk verzekerd, maar geen eigen bezit van vaste onroerende goederen, gelijk in Beijeren; ten zij dan door een min gunstigen finantiëlen toestand het Rijk deszelfs beloften niet konde houden, als wanneer de Pruissische Kerk in 1833 door dit gelukkig ongeval in het bezit van vaste goederen zou geraken. Geen wonder, dat deze inschikkelijkheid, of edelmoedigheid (66) van een Protestantsch Vorst door den Paus in de Bul voor Pruissen hoogelijk wordt geroemd; terwijl daartegen de gevaren, die daaruit voortkomen, door anderen worden aangewezen (67).

Geene gunstiger maatregelen schijnen door de andere Duitsche Staten getroffen te zijn. Immers in *Hanover* heeft zelf de Koning van Engeland binnen vier jaren toegezegd, onroerende goederen en tienden en schattingen, ter opbrengst der benoodigde interessen geschikt, en dat wel —

« ter

(66) De Paus spreekt met hoogen lof van deze koninklijke milddadigheid in de Bul (bij MULLER, *Pruissen u. Baiern*, p. 266.) aldus: « *media ad hoc necessaria benevolentissime ac liberaliter exhibente praelaudato Serenissimo* « *Borussiae Rege, qui magnanimum Principis animum cet.* « *aperte declaravit*. » Men vergelijke daarbij de bedenkingen van A. MULLER, S. 178 ff.

(67) MULLER, a. a. O.

« ter goedkeuring van den Pauselijken Gevolmagtigde!" — Middelerwijl betaalt de Staat de jaarlijksche inkomsten (68). In *Baden*, *Wurtemberg*, *Nassau* en de andere Duitsche Staten wordt eveneens bepaald, dat « de dotatien der Kapittelen en Seminariën in vaste en onroerende goederen en andere op speciaal-hypotheken gegronde inkomsten bestaan zullen, die later in vaste goederen zullen verwisseld worden, en door dezelve in eigendom zullen bezeten en bestierd worden." — Daartoe worden in dezelfde Bul de landgoederen, weiden, bosschen, enz. aangewezen, die daartoe in elk Bisdom strekken zullen (69). — Zoo onbeschaamd laat men ook in onze eeuw den toon der Hierarchie zich uiten, dat men niet alleen bepalingen maakt over vaste goederen en bezittingen, aan de Kerk af te staan, maar vergunt, dat van uit Rome de officiële bekendmaking uitgaat der verdeeling van huizen, bosschen, landen in de Duitsche Staten. Waarlijk het nationaal eergevoel is in onze dagen in de Diplomatie hoogstgeduldig, waar men met Rome onderhandelt! —

Aan de Duitsche Kerken dus verzekerde Rome vast eigendom in meerdere of mindere mate, en het land, dat eenmaal onder een Hendrik IV zich

(68) DROSTE HULSHOFF, a. a. O. S. 369.

(69) Cf. Bulle: *provida plerique*, bij DROSTE HULSHOFF, *Kirchenr.* a. a. O. S. 354 ff.

zich tegen den oppermagtigen Gregoor durfde verzetten, legde nieuwe grondslagen voor kerkelijke onafhankelijkheid en despotismus (70).

Minder gelukkig schijnt Rome hierin geslaagd te zijn in de westelijke landen van Europa. — Daar bood men tegenstand aan een zoo verderfelijk beginsel, ja, men weigerde aan de Kerk het bezit van vaste goederen en eigendommen. Reeds aan het begin dezer eeuw mislukte zulks in *Frankrijk.* In het Napoleontisch Concordaat werd van geene vaste goederen gesproken, maar even min van

(70) Opmerkelijk zijn de woorden van A. MÜLLER (*Preussen und Baiern in Concord. mit Rom*, 183) welke wij geheel de onze maken: « *Nichts kann der päpstlichen Hierarchie willkommner seyn, als diese Stipulation, wodurch ihr wieder Grund und Boden auf dessen eigenthümlichen Erwerb eröffnet wird. — Nichts ist gewisser, als dass der Besitz von Ländereien mit der Herrschaft über die Menschen, die sie bewohnen und bearbeiten, aufs Engste verknüpft ist. — Die Ursache, warum die Geistlichkeit im christlichen Europa, in den mittleren Jahrhunderten, zu jenem grossen und drückenden, für Denkfreiheit und Aufklärung so nachtheiligen Uebergewichte ueber die weltlichen Stände und ueber die Staats-Gewalt gelangte, worin ist sie anders zu suchen, als in dem Besitse der grossen Ländereien mit allen den oberherrlichen Rechten adeliger Gutsherren, und in dem Einflusse, den die Geistlichkeit vermittelst die Religion auf die Gemüther hat? — Möge die göttliche Fürsehung* PREUSSENS FINANZEN *segnen, — damit das Jahr* 1833 *nicht der Anfang jener gefürchteten Katastrophe werde, wo sich der geistliche Herr in einen Despot, und seinen Censiten in einen Sclaven seiner sichtbaren und unsichtbaren Macht verwandelt.*"

van hypothecaire renten, uit vaste goederen voortvloeijende. Alleen verzekerde het Gouvernement « eene vaste jaarwedde aan de Bisschoppen en de « Pastoors, in de nieuwe omschrijving begre- « pen." Integendeel « verpligt het zich niet, de « Kapittels en Seminarien te bezoldigen" (71), en de Organike Artikelen, die de bezoldiging der Geestelijken door den Staat erkennen, verklaren tevens, dat « geene onroerende goederen « (*immeubles*), buiten de woonhuizen en tuinen, « aan kerkelijke titels kunnen worden verbonden, « noch door de Leeraars wegens hunne bedienin- « gen bezeten" (72).

Tot de bezoldiging zelve had *Nederland* zich door de gave overneming van het Fransche Concordaat, zonder hierin eenige veranderde artikelen op te geven, verpligt; gelijk zulks dan ook door den Paus in de Bul wordt aangehaald. Doch het is daarom alleen in den voormelden geest. Van *vaste goederen*, *hypotheken*, *renten* wordt niet gerept. Alleen geldt zulks het onderhoud der Geestelijken door *bezoldiging*. — Het stilzwijgen van den Paus op dit belangrijk punt is te meer opmerkelijk, daar in de *Pruissische*, *Badensche* en andere Bullen dit onderwerp zoo uitvoerig behandeld wordt. En later is dan ook duidelijk gebleken, dat Nederland, althans hierin, de noodige

(71) *Fr. Conc.* art. 4 en 11.
(72) *Organ. Art.* art. 74.

dige voorzorg gebezigd heeft, of niet voorhad andere, dan jaarlijksche, bezoldigingen te bepalen. Vandaar, dat zoo op het gewone, als buitengewone Budget van 1830 (hetgeen meest afdoet, omdat tegen dit jaar, meer dan vroeger, ook de tienjarige bepalingen waren geregeld), geene andere kerkelijke uitgaven, dan jaarlijksche *Tractementen*, voorkomen (73).

In *Zwitserland* heeft, wel is waar, Rome getracht even, als elders, onroerende goederen van den Staat te verwerven; doch te vergeefs. Reeds bij de eerste Zwitsersche onderhandeling drong zij aan op de dotatie van de Bisschoppen en Domheeren in onroerende goederen, ten einde dezelve niet in bloote Pensioentrekkers te veranderen (4 Oct. 1825). Maar toen de onmogelijkheid om dit reeds dadelijk te doen werd aangetoond (Nov. 1826), *vergenoegde* men zich met die bepaling, die ook elders plaats vond, dat de Dioecesaan-stenden het noodige kapitaalfonds voor de Bisschoppelijke tafel (*mensa episc.*), de dotatie der Seminariën, en der Kapittelen zoodra mogelijk in onroerende goederen zouden bijeen brengen. Middelerwijl zouden zij vaste, van de Staats-

(73) *Budget* of *Begrootingswet.*' Zie *de Berekeningen strekkende tot grondslag der gewone en buitengewone Begrooting voor het Koningrijk der Nederlanden over den jare* 1830. Hoofdst. 7. Afd. 2, alwaar de *kosten van het kerkelijk bestuur* slechts in jaarlijksche Tractementen worden uitgetrokken.

Staatsschulden afgezonderde Renten daartoe aanwijzen. Zoo hoog stemde de Curie hare eischen (74)! Doch Aargau verijdelde dit plan, nadat reeds de Kantons, bezorgd voor de handhaving harer regten, er zich tegen verzet hadden; en in het in werking zijnde Concordaat is dit beginsel geheel weggelaten, toen de Paus zag, dat de Staat op hetzelve oplettend was. Welk een wenk voor de Staten in de onderhandelingen met Rome! Van *vaste goederen* of *dotatien* wordt in het Concordaat niet gesproken. Alleen werden ook daar jaarlijksche inkomsten *bepaald*. De aanwezige Praebenden bleven in vele Kantons aan de Kerk behouden, doch zij werden tevens voor de nieuwe Kanunniken dier Kantons gestipuleerd. Over de dotatie der Bisschoppelijke tafel, de Praebenden en Seminarien zouden onderhandelingen geopend worden; waartoe intusschen vastbepaalde inkomsten zullen worden uitbetaald (75).

Het is dus eene niet geheel onaangename opmerking, dat in den strijd tusschen den Staat en de Roomsche Kerk, althans hier en daar, nog gewaakt wordt voor de regten der Volken.

2) *Jaarlijksche inkomsten der Kerkelijken.* — Ook deze geven niet altijd een bevredigende uitkomst. De onevenredige hoogte toch der jaarlijk-

(74) *Allg. Kirchenz.* 8 Julij 1827.
(75) *Baz. Conc.* art. 8 en 11.

lijksche bezoldigingen, vooral van de hooge Geestelijkheid, schijnt zoo geheel in strijd, zoowel met den aard van het Christendom en van de Christelijke Kerk, als met de bezoldiging der Protestantsche Leeraars, dat men zich vaak moet verwonderen over de toegevendheid van vele Staten.

De gelijkvormigheid, die naar evenredigheid der bevolking van de Bisdommen, in de bezoldiging der Bisschoppen en verdere Geestelijken plaats grijpt, doet ons dit onderwerp slechts even aanstippen.

Tegenover de uitspraken van het Evangelie staan de Concordaten in een onaangenaam contrast. Dáár *Apostelen*, zonder schoenen of male op den weg, en dienaren, die het loon des eenvoudigen levensonderhouds waardig waren. Hier *Bisschoppen* en *Aartsbisschoppen* in Bisschoppelijke paleizen gezeteld, en begiftigd, de eerste met Tractementen van *f* 13,000 tot *f* 20,000 (76); de laatste van *f* 8000 tot *f* 20,000 (77); niet anders dan ten einde zij den luister der Hierarchie konden ten toon spreiden. Dat zijn de Predikers van

(76) *Beijeren* bezoldigt de Aartsbisschoppen met *f* 15,000 à *f* 20,000; — *Pruissen* met 12,000 Rthl. of *f* 21,500; — *Baden* met *f* 13,400.

(77) De Bisschoppen ontvangen in *Beijeren* van *f* 8000 à *f* 10,000; in *Pruissen* 8000 Rthl. à 12000 Rthl., dus *f* 15,000 à *f* 21,000; *Mentz* en *Darmstad* *f* 8000; *Wurtemburg* *f* 10,000; *Nassau* en *Keur Hessen* *f* 6000; *Hanover* *f* 4000 Rthl. Convent, circa *f* 8000.

van een Christendom, dat niet van deze wereld is! —

Daarenboven werden bepaald de Tractementen voor de Proosten van *f* 2,000 tot *f* 4,000
« « Dekens « « « «
« « Kanunniken « *f* 1,400 « *f* 2,000 (78)
behalve die der Vikarissen, de toelagen voor de Fabriek der Domkerken, de Aartsbisschoppelijke Kanselarij, en de gelden voor de Seminarien bestemd, die in de onderscheiden landen verschillende behoeften eischten (79).

In *Zwitserland*, waar de Bisschop 8000 Schweizer Francs of *f* 12,000 trok, klaagde men echter, dat deze bezoldiging in geene evenredigheid stond met de overige vrij matige Tractementen (80).

Frankrijk echter, dat in de bezoldigingen matiger voorging, heeft in het Concordaat niets hier-

(78) Er is verschil in de bezoldiging der oudste en jongste Kanunniken.

(79) Zoo vereischt b. v. het Seminarie van Freyburg *f* 25,000; de Fabriek der Domkerk *f* 5,264; de Aartsbisschoppelijke Kanselary *f* 3,000; terwijl het Seminarie te Maintz slechts *f* 3,700, te Fulda *f* 7,000, te Rottenburg *f* 8,000, te Limburg *f* 1,500 vereischt.

Voor de *Apostolische Kamertaks* (!) betaalt *Pruissen* *f* $1166\frac{2}{3}$, *f* 1000, *f* $662\frac{2}{3}$ ggl.; *Baden* *f* $668\frac{1}{2}$; *Maintz* *f* 348. *Fulda* *f* 332; *Wurtemberg* *f* 490; *Limburg* *f* 332, en dat om de Roomsche Curie te handhaven. Zie over dezelve A. MULLER, a. a. O. S. 187. Deze verschillende finantiële bepalingen zijn in de Bullen opgenomen.

(80) *Allg. Kirchenz.* 1828. S. 238.

hiervan bepaald, noch zulks aan den Paus overgelaten. Het beschouwde de Tractementen, als alleen van den Staat afhankelijk, en heeft daarom bij de Organike Artikelen (81) toegelegd, aan elken

Aartsbisschop . 15,000 fcs.
Bisschop . . . . 10,000 «
en aan de Curés 1000 à 1500 fcs.

Of ook hier eene billijke verdeeling plaats heeft, is eene andere vraag.

Nederland heeft onder de Tractementen ook deze op deszelfs Budget bepaald, welke na 1830 jaarlijksche uitgaven *zijn moesten* voor de Katholike Geestelijkheid, indien het Rijk niet in dat zelfde jaar ware verscheurd. Daar echter zijn de algemeene posten voor de Bisschoppen, Kapittelen, Seminariën, Bisschops-paleizen, enz. voor elk Bisdom uitgetrokken, zonder verdere bepaling:

voor het Aartsbisdom	Mechelen	*f* 47,550,50 Ct.
« « « «	Luik	28,100,00
« « « «	Namen . . .	29,185,00
« « « «	Doornik . .	28,100,00
« « « «	Gend	50,110,00
« « « «	Brugge . . .	28,850,00
« « « «	Amsterdam.	32,850,00
« « « «	Bosch . . .	28,850,00
		f 253,595,50

Voorts

(81) *Organ. Art.* Tit. 4. Sect. 3. art. 64—66.

Voorts is voor supplement der Tractementen aan Pastoors, Vikarissen en Desservanten uitgetrokken jaarlijks . . . . *f* 2,293,686 (82),
en voor de oude Kleresij of
de Utrechtsche Kerk . . . . 4,300.

5) *Vakante zetels en Fundatien.* In eenige der Concordaten vindt men ook bepalingen nopens het verkrijgen van nieuwe bezittingen door de Kerk, die van de Gemeenteleden afkomstig, onder den naam van *Fundatien* voorkomen; terwijl de *Dotatien* van den Staat geworden.

Beijeren bepaalt: « dat de Kerk het regt zal « hebben nieuwe bezittingen te verkrijgen en al « het nieuw verkregene als het hare te beschouwen, met hetzelfde regt, als dat der oude be« zittingen, zonder dat dezelve immer kunnen « worden vernietigd" (83). — Voor *Pruissen* en de *Duitsche Rijnstaten* is hierover niets bepaald.

Vroeger reeds had *Frankrijk* vastgesteld, « dat « het Gouvernement maatregelen zal nemen, op« dat de Fransche Katholiken, des verkiezende, « ten voordeele der Kerk Fundatien kunnen « stichten." Die maatregelen zijn bepaald bij de *Or-*

(82) Hiervan was uitgetrokken voor *Gelderland f* 62,342,47; *Noord Holland f* 55,525,00 *Zuid-Holland f* 50,075,00. *Zeeland f* 29,475.00. *Utrecht f* 22,975 00. *Friesland f* 15,025,00. *Overijssel f* 54,325,00. *Groningen f* 7,625,00. *Drenthe f* 1.175,00.

(83) *Beij. Conc.* art. 8.

Organike Artikelen, als « welke Fundatien voor « het onderhoud der Leeraars en van den Eerdienst slechts in staatsrenten kunnen bestaan, « en door den Bisschop worden aanvaard, na authorisatie van het Gouvernement" (84).

In het *Nederlandsche Concordaat* is hieromtrent niets bepaald, zoodat ook art. 15 van het Fransche Concordaat daarop is toegepast. Doch ook hier bleef dus alles na autorisatie en genomene maatregelen van het Gouvernement vastgesteld. In de Bul vleit zich de Paus, « dat hier« van veel gebruik zal worden gemaakt, en twij« felt geenszins, of Z. M. zal het vermaken van « Fondatien of geschenken ten voordeele der « Kerk, zoowel als het verwerven van goederen « door gemelde Kerken, inwilligen." — Of echter en in welke mate zulks in het welbegrepen belang van den Staat zou kunnen zijn ingewilligd, zijn vragen van gewigtigen omvang.

Intusschen merken wij hier wederom het onderscheid op tusschen de *Beijersche* en *Fransche* bepalingen. *Daar* heeft de Kerk het vrij en onverlet *regt*, nieuwe goederen te ontvangen; zonder dat de Staat zich hierin mag mengen. *Hier* is het een *voorregt*, door den Staat aan de Kerk *vergund*, en alleen tot Staatsrenten bepaald, terwijl vaste goederen geheel zijn buiten gesloten. Daarenboven moet vóór elke aanvaarding eener Fun-

(84) *Fr. Conc.* art. 15. *Organ. Art.* art. 73.

Fundatie *aüthorisatie* van het Gouvernement gevraagd worden. Zelfs de Paus durft hiervan, ook voor Nederland, niet anders spreken, dan van eene *vergunning des Konings.*

Nopens het bestier der goederen bij *vakante zetels* worden hier en daar bepalingen gemaakt, van te weinig *algemeen* belang, om hier vermeld te worden.

Alle Staten dus, alwaar de R. Kerk werd geregeld, namen op zich de meer of min overvloedig geëvenredigde bezoldiging der *Geestelijken*, en de voorziening in kerkelijke behoeften. Maar sommigen leggen hun slechts jaarlijksche bezoldigingen toe, (Frankrijk, Nederland); anderen wijzen daartoe vaste staatsrenten aan, die deze sommen verzekeren, (Pruissen, Duitsche Staten); anderen daarentegen doen dit door vaste onroerende goederen, of aan te wijzen, of in vol beheer af te staan aan de Kerk, (Beijeren). — Welke hiervan vooral de gevolgen zijn moeten voor eene Kerk, die dit hulpmiddel steeds bezigde, ten einde onafhankelijk te worden van den Staat, behoeft niet alleen de toekomst te leeren. De geschiedenis der Hierarchie heeft hiertegen door zoovele nadrukkelijke voorbeelden gewaarschuwd. Jammer maar, dat in kerkelijk-diplomatische onderhandelingen de stem der geschiedenis zoo dikwerf wordt verwaarloosd. Het Protestantisme zou daar-

daarenboven kunnen vragen, welke aanspraak de Roomsche Kerk boven hetzelve heeft, om van den Staat niet slechts jaarlijksche bezoldigingen voor hare Geestelijken, en onderhoud van den Eerdienst, te vorderen; maar daarvan staatsrenten of vaste goederen te eischen? — Welke andere, dan de stouter toon, die hare stemvoerders plegen aan te heffen, en dus het regt van den sterkeren, dat vrees inboezemt. Moge maar nimmer de Protestantsche Kerk zich laten verleiden, om door eene valsche eerzucht gelijken rang voor zich te bedelen, opdat men niet, waar een ander dwaalt, wensche mede te dwalen (85)! En moge maar niet de toekomst leeren, dat vele Staten, door dergelijke vergunning, het gebouw der middeleeuwsche Hierarchie weder hebben opgebouwd! Europa wake, terwijl het nog tijd is! (86)

9.

(85) Eene min gelukkige proeve van zulk een naijver vindt men in de *allg. Kirchenz.* (4 Dec. 1827), waar betoogd wordt, dat daar de Superintendenten enz. met de Bisschoppen overeenkomen, ook dezelfde geldelijke voorregten aan de Kerkbesturen der Protestanten, als aan die der Roomschen, toekomen. — Zulk eene naijver is weinig Christelijk. Alras komt men dan tot de inrigting van Bisschoppen in de Protestantsche Kerk. Tegen deze Protestantsche Hierarchie wordt teregt gewaarschuwd in een betoog: *Ueber die Episcopalisirung der Prot. Kirche Deutschlands*, te vinden in RÖHR, *Krit. Pred. Bibliothek*, IX. Th. S. 161.

(86) In hoeverre de Roomsche Kerk met meer of minder regt in sommige landen wegens de secularisatie harer gees-

9.

Verschillende bepalingen.

Behalve deze meer algemeene bepalingen, welke, hoe verschillend ook gewijzigd, in alle Concordaten en Bullen voorkomen, zijn er eenige, die slechts hier en daar gevonden worden, en welke wij dus in deze rubriek *gezamenlijk* willen opnemen.

Kerken

In de meeste Concordaten of Bullen *zijn de bepalingen* nopens de Kerken vastgesteld. Aan elk Bisdom wordt de Kathedraalkerk verbonden, en bij de opgave van de inkomsten der Bisdommen worden ook die voor het onderhoud (*fabrica*) der Domkerk vastgesteld. Derzelver aanhaling is onnoodig. Maar opmerking verdient eene andere bepaling nopens de Kerken, in het Fransche Concordaat voorkomende:

« Alle de Hoofd-, Dom- en Parochiekerken, « en andere niet veraliëneerde, die tot den dienst « noodig zijn, zullen ter beschikking der Bis- « schoppen worden terug gegeven" (87). — Deze toch

geestelijke goederen na de Fransche omwenteling (1792) aanspraak maakt op vaste bezittingen of ruimer bezoldiging, is eene vraag van grooter omvang. Zie voor het geschiedkundige hierover MUNCH, *Concord.* II. 133, 145. 147 ff.

(87) *Fr. Conc.* art.

toch was noodig in den toenmaligen toestand der Fransche Kerk, toen in de stormen der omwenteling ook het ongeloof had gezegepraald, het Christendom had plaats gemaakt voor den Godsdienst der Rede, de Roomsche Kerk was verguisd, en zij de hulp van den Staat behoefde, om haar vernieuwd gezag te vestigen.

Koopers van geestelijke goederen.

Frankrijk had, na de omwenteling van 1792, de geestelijke goederen verkocht. Het stond te vreezen, dat na den gesloten vrede met de Kerk door middel van een Concordaat, deze hare goederen zou terug eischen. Hierdoor zouden de regten van eerlijke koopers worden benadeeld. De Staat, die ten opzigte der Kerken aan regtmatige eischen had toegegeven, wilde beurtelings de regten dier koopers handhaven, en het verkreeg het volgende artikel:

« Z. Heiligheid verklaart, voor het welzijn van « den vrede, en het gelukkig herstel van den Ka- « tholiken Godsdienst, dat noch Hij, noch zijne « Opvolgers, op eenigerlei wijze hinderlijk zijn « zullen aan de koopers van de veraliëneerde gees- « telijke goederen; en dat dienvolgens het bezit « dier goederen, de regten en inkomsten daaraan « verknocht, onveranderlijk zullen blijven in de « magt der tegenwoordige eigenaars, of van de

« genen, die met hen daarin deel hebben" (88).
Welk een contrast tegenover Beijeren, zestien jaren later! —

Kloosters.

De Kloosters en Geestelijke Orden, regt geschikt voor de middeleeuwen, waren geene krachtelooze steunsels der Hierarchie. Geen wonder, dat zij in onze eeuw op nieuws door Ultramontanen worden verdedigd, en zelfs door regtsgronden aanbevolen (89). Maar het was aan *Beijeren* voorbehouden, dezelve in Duitschland weder te herstellen, en wettiglijk te vergunnen, wat door andere Staten was geweigerd. Wij lezen aldaar in het Concordaat, tot verbazing van onze eeuw:

« Z. M., overwegende, hoe groot nut de Kerk « en de Staat zelve van de Geestelijke Orden « getrokken heeft en nog trekken kan, en willende zijne bereidvaardigheid jegens den H. « Stoel aan den dag leggen, zal zorgen dat eenige « Kloosters voor Monniken-Orden, van beide « Seksen, ter opleiding der jeugd in Godsdienst « en Letteren, en ter hulp der Pastoors, of ter « verzorging der zwakken, na overleg met den « H. Stoel, worden opgerigt!" (90)

Ner-

(88) *Fr. Conc.* art. 13.

(89) Men vindt dit in vele Roomsch-Katholike Tijdschriften, en regtskundig bij WALTER, *Kirchenrecht*, §. 257 ff.

(90) *Beij. Conc.* art. 7.

Nergens vinden wij overigens zulk eene middeleeuwsche bepaling, die ook in Beijeren en elders hevige berisping ondervond. Zij was het Beijersche Concordaat, en — een HAFFELIN waardig!

Kerkelijke Boeken-censuur.

Ook deze wordt in Beijeren aan de Roomsche Kerk voorbehouden, het is dezelfde geest, die ook elders spreekt:

« Zoo dikwerf de Aartsbisschoppen boeken, in « het Rijk gedrukt of ingevoerd, aan het Gou« vernement zullen aanwijzen, als iets bevatten« de, dat in strijd is met de leer, de goede ze« den, of de kerkelijke tucht, zal het Gouverne« ment zorgen, dat derzelver verspreiding op « behoorlijke wijze worde belet" (91).

Voorzeker meer kan de Staat zich niet gevangen geven onder de Kerk (92)!

10.

Handhaving en uitvoering der Bullen en Concordaten door Kerk en Staat.

De Concordaten, als verdragen tusschen Kerk en

(91) *Beij. Conc.* art. 83.

(92) Zie A. MULLER, *Preuss. u. Baiern*, a. a. O. S. 125 ff. Zie ook dezen Schrijver over de duistere zijde van het Beijersche Concordaat (art. 12), ten opzigte der huwelijkszaken, S. 131 ff.

en Staat over onderlinge belangen, eischten dus ook van weerszijde uitvoering en handhaving. De Pausen hebben zulks in hunne *Bullen*, de Vorsten en Staten in het *Placet* uitgedrukt. — Het is welligt niet onbelangrijk, ten slotte na te gaan, onder welke bepalingen dezelve zijn medegedeeld (93).

1) *Pauselijke volmagten en handhaving der Concordaten.* Uitdrukkelijk wordt in al de Bullen de handhaving der Concordaten en Bullen kanoniekerwijze aanbevolen. Daar wordt ter uitvoering der maatregelen volmagt verleend aan een der Landsbisschoppen, of aan den Pauselijken Nuntius, ten einde alles in 's Pausen naam te verrigten; — eenen of meerdere Personen zich ter hulp toe te voegen; — Exemplaren van alle Protocollen nopens de uitvoering der Bullen aan den H. Stoel op te zenden; enz. — Voorts wordt als gewoonlijk bepaald, dat de inhoud der Bulle door geene wegen kan worden ontdoken; door geen regtsmiddel kan worden verzwakt; steeds als vast en onwankelbaar moet worden beschouwd, en voorts alles kanonikerwijze uitgedrukt; alsmede dat alle Afschriften even geldig, als de Bul zelve, zijn zullen. Na dergelijke, hier en daar in de uitdrukkingen slechts gewijzigde, bepalingen, eindigen

(93) Het is te wenschen, dat in geene verzameling van Concordaten het Vorstelijk Placet op eenige Concordaatsbul zal gemist worden.

gen ook deze Bullen op de gewone wijze; d. i. met de verontwaardiging (*indignatio*) van den almagtigen God en van den H. Petrus en Paulus te bedreigen aan de overtreders dezer — *menschelijke* bepalingen. — Is deze de geest van het Christendom?

Doch deze gewone kanonike volmagten en handhaving waren voor *Beijeren* niet genoegzaam. Daar werd in het Concordaat zelve bepaald, « dat de « tegenwoordige Conventie de wetten, verorde- « ningen en besluiten, in Beijeren tot dus ver vast- « gesteld, zoo ver zij hiermede strijdig zijn, ver- « nietigt;" — en voorts, « dat beide de Con- « tractanten de handhaving der Bullen beloven, « en dat de Koning dezelve ongeschonden bewa- « ren zal, zonder iets daaraan bij te doen" (94). Welke mogen toch wel de grenzen zijn, die hier aan kerkelijke heerschzucht gezet worden? Geen wonder voorzeker, dat Beijeren in onzen tijd de zetel van het Germaansch Jesuitisme wordt (95).

2) *Vorstelijk placet op de Concordaatsbullen.* Een verdrag is niet geldig zonder ratificatie; dus ook geen Concordaat. De *ratificatie van al de Concordaten* volgde dan ook dadelijk na de aanneming. Maar geheel verschillend is de sanctie of het *Placet op de Bullen* (96).

Het

(94) *Beij. Conc.* art. 16.

(95) Genoegzame bewijzen hiervoor vindt men, gelijk elders, zoo vooral ook in MULLERS *Kanon. Wächter.*

(96) Zie boven, *Archief*, I. Deel, bl. 343.

Het Placet van *Beijeren* op de beide Bullen: *Benedictus Deus*, en: *Dei ac Domini nostri J. C.* is, zoo ver ik weet, niet bekend; doch wel die van al de andere Staten, die de Bullen aannamen.

Pruissen heeft zijne sanctie medegedeeld op den wezenlijken inhoud der Concordaatsbul, met name op datgene, wat betrekking heeft tot de inrigting, bezoldiging en omschrijving der Aartsbisdommen en Bisdommen in de Katholike Kerk van den Staat, en alle daarop betrekking hebbende onderwerpen, waaromtrent men reeds te voren was overeen gekomen. Hier dus wordt de grondslag van deze sanctie aangewezen; t. w. in het vroeger onderling Contract. « Uit kracht dier sanctie zijn die bepalingen als verbindend statuut der Katholike Kerk van den Staat, door allen, wien het aangaat, te betrachten."

« Deze mijne (dus luidt het verder) Koninklijke billijking deele ik mede uit kracht mijner Majesteitsregten, en zonder deze regten, of ook alle mijne onderdanen van den Evangelischen Godsdienst, en de Evangelische Staatskerk eenig nadeel toe te brengen" (97).

Geheel gelijkluidend is het Patent van *Hanover*, alwaar echter voor *Evangelische Staatskerk* gelezen wordt: *de Evangelische Kerken in het Ko-*

(97) Bij MÜLLER, a. a. O. S. 279. DROSTE HULSHOFF, a. a. O. S. 346.

Koningrijk (98); en bijna gelijk dat van *Baden*, alwaar het slot aldus luidt: « zonder dat uit dezelve op eenige wijze iets kan worden afgeleid of daarin gegrond, wat onze Overheidsregten benadeelt, of op dezelven eenigen inbreuk maken kan of in strijd is met de Landswetten, Regeringsverordeningen, de Aartsbisschoppelijke en Bisschoppelijke regten, of de regten der Evangelische Belijdenis en Kerk."

En hiermede geheel overeenkomstig zijn die van *Wurtemberg*, *Nassau* (99), en der overige Duitsche Staten, zoowel als der Zwitsersche Kantons, welke alleen na de vermelding der Bisschoppelijke regten doen volgen: « of de in het Zwitsersche Eedgenootschap bestaande kerkelijke betrekkingen van beide gezindheden, en de daarin gegronde godsdienstige verdraagzaamheid" (100).

Tegenover deze Protestantsche Vorsten staat een ander over, die van *Nederland*. Deze verleende zijn *Placet* (2 Oct. 1827) aldus:

« De Bulle enz. zal worden afgekondigd, zonder echter goed te keuren de clausen, formulen of uitdrukkingen in de Bul voorkomende, en die strijdig zijn of zouden kunnen wezen met 's lands wetten, enz." (101)

Bij

(98) *Kirchenz.* 17 Junij 1824. S. 593.
(99) Zie DROSTE HULSHOFF, a. a. O. S. 464, 495.
(100) Cf. *Theol. Quart* 1829. I. S. 173.
(101) *Staatsblad v. h. Kon. der Ned.* Oct. 1827.

Bij vergelijking blijkt dus, dat

1) Alle Vorsten de Bullen hebben geplaciteerd onder voorbehoud.

2) Dat dit voorbehoud niet bij allen gelijkelijk is gewijzigd. *Nederland* heeft alleen de Staatswetten als regel voorgesteld; *Pruissen* en *Baden* tevens de Overheidsregten, en de verordeningen der Regering.

3) Beiden hebben daardoor allen inbreuk op de regten der Evangelische Belijdenis en Kerk uitgesloten, welke door Pruissen genoemd wordt de Evangelische Staatskerk.

4) De *Overrijnsche landen* en *Zwitserland* hebben ook de Bisschoppelijke regten doen gelden, en daardoor aan het Episcopaal stelsel steun gegeven; een beginsel, Germaansch Europa waardig.

5) De Landswetten omvatten echter voor Nederland alle deze regten, daar de Grondwet gelijke vrijheid en regten aan alle bestaande Kerkgenootschappen waarborgt. Daar is dus alles, wat tegen de landsverordeningen, tegen de souvereine regten of die der Evangelische Belijdenis strijdt, ook strijdig tegen de Landswetten.

6) Alle deze formulen van het voorbehoud zijn in overeenstemming met de in de verschillende landen gebruikelijke vormen.

Slot-

Slotwoord.

Op dezen grondslag rust dan het gebouw der Katholike Kerk in vele Staten van Nieuw-Europa. Wij vergeleken de verschillende bouwstoffen: en hoedanig is nu het gebouw zelve, dat daaruit is zamengesteld? Strekt het tot eer van onzen leeftijd? Staat het in overeenstemming met de gematigde verlichting onzer dagen? Vooral, kan het dienen ter bevordering van het zedelijke en godsdienstige doel des Christendoms?

Het nageslacht zal deze vragen juist en onpartijdig beantwoorden, en aan haar laten wij het oordeel ter beslissing over. Maar wij mogen toch de wenken niet verzuimen, die reeds onze leeftijd ons geeft. Doch zij staan hier afgescheiden van de geschiedkundige vergelijking, die alleen op echte Bescheiden en Oorkonden mogt gegrond zijn, en welke slechts hier en daar in het licht der geschiedenis werden geplaatst, om te juister te worden gekend. Aan het einde der vergelijking sta slechts dit weinige, als slotsom.

Concordaten zijn dan in de 19 Eeuw niet meer, wat zij in de 15 Eeuw waren; en hiermede sluit zich dit slotwoord aan onze Inleiding aan. De toestand van Europa en der Volken is veranderd, en daarmede ook de betrekking van Kerk en Staat.

Wij

Wij zagen het vroeger: waren zij te voren voor den Staat de eerste gedenkstukken van het politiek gezag boven het geestelijke; de Hervorming heeft de middeleeuwsche droomen verdreven, en van zelf zonk voor de Germaansche Volken de luister der Hierarchie op den achtergrond. Te vergeefs poogde zij gedurende de 16, 17 en 18 Eeuw telkens op nieuws voort te treden, en door Jesuiten en andere instellingen zich te verheffen; telkens werd zij al verder terug gedrongen, door de opheffing van de Jesuiten-orde, en vooral door de heerschappij des ongeloofs bij de Fransche omwenteling (1792) schijnbaar geheel vernietigd; doch later, door het doorbreken van verlichter denkbeelden, geheel ondermijnd, was zij haren val nabij.

Zoo ver was zij gevorderd, toen in 1814, bij de herstelling van Europa, de vernietigde troonen en zetels werden hersteld, en bij de terugkeering van den Paus binnen Rome ook de Hierarchie terug keerde. — Nu weder droomde zij van vroegeren luister; de *Piussen* en *Leo's* meenden zich weder in Hildebranden herschapen, zij steunden weêr op het Isidoorsche Kerkregt, riepen de Jesuiten in het leven terug, stuwden ze voort door geheel Europa, noemden de Bijbelgenootschappen eene pest der maatschappij, doofden alle licht en kennis uit, schreven Jubilés uit voor de Christenheid, trachtten hun gezag weder over de Vorsten te doen gelden, — en waanden

den welligt, dat er, om andere Gregoriussen te worden, hun niet anders ontbrak, dan de naam. En ook deze werd in Gregorius 16 terug geroepen. Doch onder welke voorteekenen!

Dat tijdvak van 1813—1828 was hiertoe te zeer geschikt, dan dat men hetzelve ongebruikt zou laten voorbijgaan. Rome bezigde het, om op de Volken te werken, en daardoor de Vorsten op te wekken, dat deze zich met haar verstonden over de belangen hunner Katholike onderdanen. En ziedaar juist de liberale denkbeelden van den tijd misbruikt om Rome te dienen. Nu men gelijkheid van allen voor de wet deed gelden, wist de Hierarchie de Staatkunde te overreden, dat zij met *haar* mogten onderhandelen; en Gezantschappen werden door Katholike en Protestantsche Vorsten en Staten naar Rome afgezonden aan den Paus, als Hoofd der Katholike Christenheid, die tevens wereldlijk Vorst was, en — Concordaten werden gesloten (102).

Dat deed men in de 19 Eeuw! — En welken invloed hadden de Concordaten op de Katholike Kerk? Gunstig werkten zij, naar het uitwendige aanzien. Zij verrees met vernieuwden luister. Bisschops-stoelen werden opgerigt, of hersteld; waar sints jaren of eeuwen Bisschoppen ontbraken en Pauselijke Nuntii alles bestierden, daar stond de Bis-

(102) Ook hier vergelijke men: *Rom und Belgien*, vooral in de Voorrede en verv.

Bisschop weêr aan den altaar, in prachtige *ambts*-kleederen, of gezeteld in zijn paleis, omringd van al den luister der bisschoppelijke Hierarchie. Domkerken werden herbouwd. En boven alles, de luister van Rome schitterde van de Oostzee tot aan het Adriatische meer, van de Noordzee tot in Silesie. Hanover zoowel als Zwitserland, Nederland evenzeer als Pruissen, huldigde den Bisschop van Rome als Hoofd der Katholike Christenheid, — en erkende daardoor voor het oog der Volkeren het Papaal stelsel boven het Episcopale, en vestigde het Ultramontanisme onwillekeurig of zonder het zelf te *willen* en te wenschen, en tevens onmerkbaar op de stevigste grondslagen!

Men bedriege zich toch niet, noch late zich wegslepen door het vermoeden, als of de Roomsche Kerk algemeen den Paus als Opperhoofd erkende; als of daarom de Vorsten genoodzaakt waren, waar zij de kerkelijke belangen wilden regelen, met Rome te onderhandelen. Nooit is dit beginsel in de Roomsche Kerk zelve aangenomen, of het werd tevens bestreden. En waarom zal dan de Staatkunde hetzelve onvoorwaardelijk aannemen? Is dan de strijd tusschen het Papaal- en Episcopaal-stelsel te vergeefs gevoerd? Waar mag het dan toch in de kerkelijke wetten geschreven staan, dat de Paus het regt heeft, over de kerkelijke aangelegenheden in *alle* landen van Europa te beschikken? dat de regten der Bis-

schop-

schoppen in de verschillende landen van hem afhangen, en dat *hij* alleen over dezelve beschikt? dat de Landskerken eensklaps van al hare regten verstoken zijn, omdat de Heilige (!) Vader spreekt? dat zij van Hem de wet zullen ontvangen? Waar anders, dan in de aanmatigingen eener heerschzuchtige Hierarchie, niet op regt gegrond, maar op verovering, en die zich beroept op het Kerkregt van Hildebrand, dat wederom geene andere steunsels heeft, dan valsche Decretalen en geweld.

En dien onbepaalden Monarch der Katholike Kerk huldigen de Europesche Staten in de 19 Eeuw! zij beslisten dus door de Staatkunde een vraagstuk der eeuwen. — Vaak beschikten ook hier de Vorsten met den Paus over de regten van derden, t. w. der Bisschoppen, wier regten op den Paus werden overgebragt. Men erkende dus eene *buitenlandsche* magt, die *in* de landen zelve zou heerschen; men erkende een Monarch, of Repraesentant, die onderdanen heeft in alle landen, en grondvestte daardoor op nieuw een gezag, dat zich over gansch Europa zou uitstrekken.

Gelukkig echter, dat de Volkeren der 19 Eeuw niet meer zijn gelijk aan die der 12 Eeuw! Gelukkig, dat ook daar, waar de regten der Kerk tegenover den Paus soms werden voorbij gezien, de Staat echter zijne regten handhaafde; indien maar altijd zoodanig, als men zulks in onze eeuw had mogen verwachten; indien de Europesche Con-

cordaats-onderhandeling nog slechts een voorbeeld had opgeleverd, dat eenige Staat niet bedrogen ware uitgekomen bij onderhandelingen met Rome!

Van waar toch deze voor de Volkeren, — ja! ook voor de Kerk, — ongunstige uitslag? — De beantwoording dezer vraag is moeijelijk. Wij laten ze aan de Staatkunde over, en opperen slechts eenige bedenkingen. Zou hiertoe ook kunnen gelden, dat Rome tegenover de Staatkunde der Vorsten eene andere bezigt, en wel eene Italiaansche; — dat de Kerk haar Machiavellismus door goddelijk gezag schijnt te wettigen en te heiligen; — dat de fijne diplomaten der Curie zich op een en hetzelfde beginsel oefenen; — dat Rome niet over de gemeenschappelijke belangen der Europesche Katholike Kerk handelt met een Congres van Europesche Ministers, waar vereende kracht ook gemeenschappelijke regten zou handhaven; maar (getrouw aan deszelfs zinspreuk: *verdeel en heersch!*) met elk Hof *afzonderlijk*, met elk der Europesche Staten geheel afgescheiden, of, gelijk in Zwitserland, met elk Kanton, en dat zij hierdoor gelegenheid heeft van *enkelen* te verkrijgen, wat de *massa* niet zou vergunnen; — dat Rome nooit van hare *grondregelen* afgaat, ja, eerder zich ten stelregel kiest: Vorsten en Staten zoo lang te vermoeijen tot zij toegeven; alles liever gedurende maanden of jaren onbepaald te laten, dan iets toe te geven,

ven, wat men wenschte te behouden, en dus te werken op tijd, die welligt later gunstiger omstandigheden moge aanbrengen; altijd slechts zoo weinig af te staan, als men genoodzaakt is, en bij de eerste gelegenheid dat verlorene weder terug te nemen; en altijd te rekenen op den geest harer Leken, en den noodzakelijken band tusschen Vorst en onderdanen; — eindelijk, dat zij altijd den schijn van heiligheid voor zich heeft, omdat zij handelt in het belang — van den Godsdienst.

En nu vragen wij beurtelings: Zou door dit Pauselijk *oppergebied*, alom door de Staatkunde gewettigd, niet menige edele kiem, die van Bisschoppen kon uitgaan, in de geboorte verstikt zijn? Zou de Protestantsche Kerk in vele landen niet eene regtmatige aanspraak hebben op eene gelijke behandeling, als de Roomsche Kerk? Zou het Protestantsche gedeelte van sommige Europesche Staten, dat in de 16 Eeuw geboorte gaf aan eene zedelijke volksontwikkeling, niet mogen verlangen, dat het althans in deszelfs vrije beweging niet werde gestremd; — dat bij de handhaving dier zedelijke vrijheid van denken en godsdienstoefening, die steeds het sieraad b. v. van den Nederlander was, en derzelver gereede toepassing ook op de belijders van den Roomschen Godsdienst; dat daarbij de Staat althans dat alles verhoedde en niets daarstelde, hetwelk de kiem van het Protestantisme in derzelver vrije ont-

ontwikkeling zou kunnen hinderen; hetwelk aan verderfelijke beginselen zou kunnen ingang verschaffen, en daardoor vernietigen, wat door het goed en bloed van het voorgeslacht zoo duur gekocht is. Ja! zou de Roomsche Kerk zelve, zouden de Roomschgezinde onderdanen, niet mogen verlangen van derzelver Vorsten, dat althans de *Kerk* niet in de *Curie* alleen gezocht worde, dat derzelver regten althans door de Staatkunde niet worden opgeofferd, en dat de kiem van een levend beginsel, hetwelk zich in Europa hier en daar vertoont, niet worde onderdrukt (103); dat aan de

(103) Zulks vrage men met te meer grond in onze dagen, waarin het denkbeeld van afscheuring van Rome, van *emancipering* der Roomsche Kerk van den Paus, en der vestiging van eene Duitsche Nationaalkerk, eener *Duitsch-Katholike Kerk*, in tegenoverstelling der *Roomsch-Katholike Kerk*, zulk eene magtige partij aanwint, vooral in Duitschland. Men zie onder anderen de schriften van den ijverigen Geheimraad A. MULLER, vooral zijn *Canonischen Wächter; ein antijesuitisches Zeitschrift.* — In denzelfden geest schrijft ook de Hoogd. Uitgever van *Rom in Concord.* p. 66 in not.: « *Die katholischen Kirchen der einzelnen Landen bedürfen keines Papstes in Rom, und die Staatsregierungen bedürfen für sich ebenfalls keinen fremden Einflusses. Jede Landeskirche mag, unter Aufsicht des Staates, ihre eigenen Angelegenheiten selbst ordnen, und keine soll sie nach hierarchischen Grundsätzen, und nach willkürlichen Satzungen eines herrschsuchtigen fremden Priesters ordnen lassen. Die Regierungen sind doch so gar eifersuchtig auf ihre Macht und ihre Rechten.*» — En verg. *Rome und Belgien*, a. a. O. S. VIII et IX.

de Landskerken de nationale regten worden behouden; dat waar de Vorst, in overeenstemming met de behoeften zijner onderdanen, de Roomsche Kerk in zijne Staten wenscht te regelen, daar geene onderhandelingen met Rome, dus met eene buitenlandsche Mogendheid worden geopend, maar de Landskerk zelve hare regeling moge voordragen aan den Staat, om daarop goedkeuring te erlangen, zonder dat men met een buitenlandsch Hof over binnenlandsche aangelegenheden onderhandele, of met hen Concordaten sluite (104)?

Deze

(104) Hier leze en herleze men de nuttige wenken van onzen wijsgeerigen W. BROES, in a. w. *Kerk en Staat*, II. bl. 196 v, 215 v., die met zooveel wijze gematigdheid oordeelt. Vgl. ook N. C. KIST t. a. p. *over de Kerk*, Teyl. Gen. bl. 241—245. en *Rom und das kathol. Deutschland in den neuesten Zeit*, in *allg. Kirchenz.* 15 Aug. 1830. n. 128, alwaar te regt wordt aangevoerd, dat bij de grondvesting van het Papaal stelsel de Bisschoppen weder Vasallen van Rome worden, en daar Rome niet verbetert, maar al het oude in stand houdt, de deur voor verbeteringen wordt gesloten. Er is, zegt de Schrijver, daardoor geene Duitsch-Katholike Kerk, maar eene Latijnsche Kerk in Europa. — En zal dan in onzen tijd Latijnsch Europa nog over Germaansch Europa blijven heerschen!

Ik vereenig mij geheel en al met hetgeen de Hoogd. Uitgever mijner vroegere Verhand. zegt (Voorr. bl. IV): « ... (*die Vergleichung der Concordaten*) ... *vermag darüber zu belehren*, *wie nach den Forderungen des* gesunden *Kirchen-Staatsrechtes*, *die Angelegenkeiten der Katholischen Kirche*, *im Allgemeinen und im Besonderen* nicht *geordnet werden* dürfen — — *Das* (*zur Beforderung von dem reinen Zweck der Menschheit*) *der weg der Concordate sowohl für*

Ka-

Deze vragen willen wij slechts opperen, wanneer wij denken aan de gevaren, die uit Concordaten voortvloeijen voor Staat, voor Volk, voor Katholicisme en Protestantisme, tegenover de voordeelen voor de Pauselijke Hierarchie; — wij beantwoorden dezelve niet; zij worden aan de Staatkunde overgelaten. Maar tot eene wensch, ten slotte, leidt ons derzelver overweging. Zij is deze:

Moge Europa, moge Nederland, van nu voortaan verder voor Concordaten bewaard blijven! en de geschiedenis der Concordaten eene gesloten geschiedenis zijn! —

katholische, als für Protestantische Regierungen, der rechte durchaus nicht sey, lehrt an und für sich das System der römischen Curie, und bezeugen die aus diesem Systeme hervorgegangene Concordate, und dergleiche Conventionen überhaupt; dieselben sind vielmehr weiter nichts als ein Glied in der Kette der römischen Hierarchie, mit deren Hülfe der Papst die Welt ausser dieser Hierarchie in der Abhangigkeit von sich zu erhalten sucht, und — solchen Fesseln geben sich die Regierungen selbst und wllig hin!?"

VERGELIJKEND OVERZIGT

DER

TWEE VERHANDELINGEN OVER DE CONCORDATEN.

SINT-NIKOLAAS

EN HET

SINT-NIKOLAASFEEST.

DOOR

W. A. VAN HENGEL.

SINT-NIKOLAAS
EN HET
SINT-NIKOLAASFEEST.

Onder de zonderlinge verschijnselen, welke zich op de wereld voordoen, behoort buiten twijfel het kinderfeest, naar *Sint*-NIKOLAAS genoemd, en het welk op den zesden van Wintermaand, zoo elders, als door geheel ons vaderland heen gevierd wordt. Hetzelve rust noch op staatkundige gebeurtenissen, noch op burgerlijke of godsdienstige wetten: en evenwel plant het zich van het eene geslacht op het andere over. In jaren van algemeenen rampspoed moge het minderen glans ten toon spreiden en minder genoegen opleveren; er komt echter nooit een tijd, waarin het geheel wordt nagelaten. Hoezeer de verschillende rangen en standen der maatschappij zich van elkander onderscheiden; te dezen aanzien onderscheiden zij zich niet: neen, overal, waar kinderen zijn, vereenigt zich steeds groot en klein, om, als de bepaalde dag daar is, in de viering van het feest te deelen. Doch het zonderlingste

van alles is, dat, wanneer men naar de reden vraagt, waarom juist op den zesden van Wintermaand dit kinderfeest invalle, naauwelijks een uit duizend eenig bestaanbaar antwoord weet te geven.

Wie is toch *Sint*-NIKOLAAS? een wezen der verbeelding? of een man, die werkelijk hier op aarde geleefd heeft? ziedaar de eerste vraag, die bij zoo menigeen' onzer landgenooten zal zijn opgekomen, zonder dat hij aan zijne nieuwsgierigheid voldoen kon. Dat de naam in den Almanak onder de Heiligen staat aangeteekend, kan zeker niemand anders te vrede stellen, dan die zich daarvan overtuigd houdt, dat het bestaan van zulken, die voor heiligen verklaard zijn geworden, boven alle bedenking verheven is. Het wordt dan ook door dezen en genen in twijfel getrokken, of er wel ooit een *Sint*-NIKOLAAS geweest zij. En waarlijk! wanneer wij daarop letten, dat vele oude schrijvers, die zijnen naam, gelijk het ons toeschijnt, moesten vermeld hebben, hem met stilzwijgen voorbijgaan; zouden wij ligtelijk in verzoeking komen om ongeloovigen te worden. Hoe veel te meer, nadien de overlevering hem als een' man van ongemeene vermaardheid voorstelt, en wij dus niet begrijpen kunnen, dat wij in de geschiedenis van zijnen tijd geene de minste sporen van zijn aanwezen ontdekken! Maar mogen wij hem daarom met ééne pennestreek van de lijst der

der verdienstelijke kerkvoogden uitschrappen? Wij behoeven slechts aan te nemen, dat deszelfs roem op de schaal der nakomelingschap veel zwaarder dan op die van het met hem levende geslacht gewogen heeft; zoo is de zwarigheid reeds genoegzaam opgeruimd. Het blijft nu zoo verwonderlijk niet meer, dat noch EUSEBIUS, noch eenig kerkvader van de vierde eeuw zijnen naam vermeldt. Het laat zich eveneens verklaren, dat ATHANASIUS in zijne optelling der beroemde en vrome bisschoppen, die van het jaar driehonderd twintig tot driehonderd vijf en vijftig de Christengemeente bestuurd hebben, van hem geen gewag maakt. De meeste vertellingen nopens zijne bijzondere godvrucht en zijne werken van weldadigheid, die wij in latere geschriften geboekt vinden, zullen eerst na zijnen dood ontstaan zijn, mogelijk eerst eeuwen daarna, toen men aan zijn stoffelijk overschot eene hooge waarde begon te hechten. Men zweeg derhalve van hem, omdat hij in de schaduw van veel vermaarder mannen stond. En hoe zou iemand ook lust gevoeld hebben, om ze allen op te noemen, die de bisschoppelijke waardigheid bekleed hadden, of nog bekleedden? Om kort te gaan, wij zouden de twijfelarij veel te ver drijven, zoo wij deze twee dingen weigerden te erkennen: dat er eenmaal een *Sint*-NIKOLAAS op de wereld geweest is; en dat hij geleefd heeft in dien zelfden tijd, waarin hij door de overlevering geplaatst wordt.

En in welk eenen tijd hebben wij hem dan te zoeken? Immers in de eerste helft der vierde eeuw van onze Christelijke jaartelling. Hij was, namelijk, een tijdgenoot van KONSTANTIJN *den groote*; woonde in eene beroemde zeestad van *Lycië*, een landschap in *Klein-Azië*, in hetzelfde *Myra*, waar PAULUS op zijne reis naar *Rome* in een schip van *Alexandrië* is overgegaan; en bekleedde daar de waardigheid van Bisschop. Het is opmerkelijk, dat al de geschriften der oudheid, welke van hem gewag maken, ten aanzien van deze bijzonderheden met elkander overeenstemmen. Men zal hiervoor althans bezwaarlijk eene reden vinden, ten zij men aanneemt, dat die bijzonderheden inderdaad met de waarheid strooken. Zoo zij uit bronnen geput zijn, welke in de vijfde eeuw reeds bestaan hebben, laat zich dit nog te eer gelooven. Doch hoe dit ook zij, EUSTRATIUS, die, eene eeuw later, Ouderling te *Konstantinopel* geweest is, haalt eene levensbeschrijving van NICOLAUS aan, welke een geleerde oudheidkenner niet kwalijk vermoedt, dat reeds voor het jaar *vijfhonderd* moet vervaardigd zijn geworden. Ten tijde van JUSTINIAAN had 's mans roem zich reeds dermate verbreid, dat deze keizer hem in de zoo even gemelde stad een der prachtigste kerkgebouwen toewijdde. ANDREAS, Bisschop van *Creta*, hield in de tweede helft der zevende eeuw eene redevoering te zijner eere, welke nog te dezer dagen aan-

aanwezig is. Uit het een en ander blijkt ons duidelijk genoeg, dat wij hem onderscheiden moeten van zijnen naamgenoot, die ons als de elfde bisschop van *Myra*, en tevens als onderteekenaar van de besluiten der vierde *Konstantinopolitaansche* Kerkvergadering beschreven staat. Of wij hem onder de leden der eerste Kerkvergadering te *Nicea*, zoo als menig voornaam geleerde wil, behooren te tellen, is hoogst twijfelachtig, wijl wij er nergens eenig spoor van vinden, dan in boeken van laten tijd: terwijl de in omloop zijnde Arabiesche lijst der onderteekenaars, waarop zijn naam gelezen wordt, geen het minste geloof verdient. Wij hebben ons derhalve daarmede te vergenoegen, dat hij onder de regering van KONSTANTIJN Bisschop te *Myra* is geweest: maar dit mogen wij ook, op grond der aangehaalde bewijzen, met tamelijke gerustheid vasthouden.

Weten wij nu tot onze blijdschap, dat het geen verdicht wezen, maar een zeer eerwaardig persoon is, wien de kinderlijke leeftijd naast hunne ouders de meeste hulde toebrengt; dit zet onze nieuwsgierigheid aan, om van denzelven meer te vernemen. Doch 's mans geschiedenis te verhalen is eene allermoeijelijkste zaak, wijl ons bijna geene andere bronnen ten dienste staan, dan legenden, waarop wij niet vertrouwen kunnen. Gelooven wij hetgeen hem wordt nagegeven; dan behoort men hem onder de ijverige voorstanders der regtzinnigheid en de onverschrokken bestrij-

 ders

ders van de ketters te tellen, welke de vierde eeuw heeft opgeleverd. Inzonderheid was hij een hevig tegenpartijder van ARIUS, en zou NESTORIUS en EUTYCHES eveneens met warmte bestreden hebben, ware hij niet lang gestorven geweest, voor dat deze met hunne gevoelens opkwamen. Geen wonder, dat hij dan ook alle krachten inspande, om in de stad zijner woning en derzelver nabuurschap de afgoderij uit te roeijen en de Heidensche tempels en altaren te verwoesten. Reeds ten tijde van LICINIUS stond hij bekend als een man van stoutmoedigheid, werd uit dien hoofde door dezen vervolger der Christenheid in de gevangenis geworpen en bleef in ketenen zuchten, tot dat KONSTANTIJN hem verloste en op zijnen bisschoppelijken zetel herstelde. Men plaatste hem dan ook naderhand onder de veertig martelaars, welke onder dien bloeddorstigen keizer voor de zaak des geloofs geleden hebben. In hoe verre men zich nu in het een en ander aan vergrooting schuldig hebbe gemaakt, zal moeijelijk te beslissen zijn; maar al deze bijzonderheden voor verdichtsels te verklaren, houden wij voor eene zeer gewaagde onderneming. Ook komen zij ons te geloofwaardiger voor, daar zij met dat vreemde en wonderbare, hetwelk steeds vermoeden van zeker vroom bedrog verwekt, niets gemeen hebben, en met den geest van den tijd, over welken hier gehandeld wordt, uitnemend strooken. Zoo veel zal men althans wel

mo-

mogen vaststellen, dat *Sint* NIKOLAAS een dapper voorstander van de leerbegrippen en verordeningen der te zijnen tijde Katholijk gewordene Kerk is geweest, en derhalve ook dienswegens in aandenken verdient te blijven.

Onder de deugden, waardoor deze Heilige zich grooten roem verworven heeft, rekent men voornamelijk zijne matigheid en hulpvaardigheid. En waarom men aan deze zulk een' lof zou hebben toegezwaaid, zoo het niet eenigen grond had gehad in 's mans bestaan en karakter, laat zich niet begrijpen. Maar hetgeen te dien opzigte verteld is geworden, loopt zoo zeer in het bespottelijke, dat men zich eindelijk genoodzaakt heeft gezien, om er eene zinnebeeldige uitlegging van te geven. 's Mans matigheid zal onder anderen zoo verre gegaan zijn, dat hij reeds als zuigeling de moederlijke borst spaarde, door haar op Woensdag en Vrijdag slechts eenmaal te gebruiken; ja wat meer is, dat hij zelfs vóór zijne geboorte vastte. Die dit gelooven kan, moet het om den wil van zwakke moeders bejammeren, dat zulk eene gave van onthouding zoo geheel verdwenen is, en het niet te berekenen valt, dat dezelve ooit zal wederkomen. In zijne hulpvaardigheid geeft men *Sint*-NIKOLAAS na, dat hij even zonderling te werk ging. Hij had, namelijk, rijke ouders en zag zich daardoor in de gelegenheid, om nooddruftigen te verzorgen; maar de wijze, waarop hij zulks deed, was vrij gelijk aan het gedrag van

zekeren welbekenden wijsgeer, die in eenige oogenblikken van opgewondenheid, of liever in eene vlaag van zinneloosheid, zijn geld in zee wierp. Hij schonk toch, zoo als de faam zegt, de gansche erfenis, welke zijne ouders hem nalieten, eensklaps weg, zonder iets voor zich zelven te behouden. Maar hoe dit overeen te brengen zij met hetgeen een zijner lofredenaars in hem prijst, dat hij dagelijks de armen gespijsd en gedrenkt heeft, is eene vraag, waarop wij geen antwoord geven kunnen: daar toch zijn bisdom hem zulke groote inkomsten niet zal hebben opgeleverd, als waarvan latere tijden heugen.

Schreef men nu aan *Sint*-NIKOLAAS zulk eene zonderlinge deugdzaamheid toe; men verhief hem ook als een' der grootste wonderdoenders. Die de Kerkelijke Geschiedenis gelezen heeft, kent de ligtvaardigheid, waarmede velen aan gewone dingen den naam van buitengewone Goddelijke werken gegeven en zelfs mannen van verdiensten de in omloop zijnde vertellingen geloofd en verder verbreid hebben. Men zal zich in allen gevalle geene onbezonnenheid te verwijten hebben, wanneer men de gebeurtenissen van dien aard, welke zich van de vierde eeuw dagteekenen, voor loutere verdichtsels houdt. Intusschen staan er niet slechts ongehoorde, maar ook onmogelijke wonderen van onzen Heilige aangeteekend. Hij verscheen, bij voorbeeld, aan KONSTANTIJN in den droom, maakte hem de onschuld van drie ge-

gevangen soldaten bekend, en weêrhield hem, om zich met hun bloed te bevlekken: waarom de keizer, zulks ontwaar geworden zijnde, hen des anderen daags, na hunne verlossing uit den kerker, ernstig aanbeval, zich aan de dienst van *Sint*-NIKOLAAS te wijden, en zelf allerlei kostbare geschenken aan den Heilige toezond. Hoe vele sporen van bijgeloof uit lateren tijd doen zich hier, te gelijk met die groote ongerijmdheid, voor, dat iemand, die van zijne vermoeijenis op zijne legerstede uitrustte, aan een' ander, op den afstand van honderd uren, in eigen persoon zou verschenen zijn! Wilde men aan de vertelling een' dragelijken zin geven; dan zou men moeten aannemen, dat de keizer een' rusteloozen nacht gehad heeft, en nu de gedaante van Bisschop NICOLAUS, den bekenden verdediger der onschuld, in eene dreigende houding voor zijne verbeelding zal zijn opgerezen. Doch hoe het ook zij, de legende zelve moet reeds vroeg in de wereld zijn gekomen. Wij vinden er bij SUIDAS reeds gewag van gemaakt. Wat meer is, EUSTRATIUS heeft haar te boek gesteld. Ja de overlevering zegt ons, dat de verloste gevangenen NEPOTIANUS, URSUS en EUPOLEON geheeten hebben. Van waar dit alles? Uit het hersenbrein van den eenen of anderen bedrieger of dweeper? Wil iemand dit gelooven, wij laten hem de vrijheid: onzes inziens moet er iets gebeurd zijn, hetwelk tot dit sprookje aanleiding gaf; maar de

zui-

zuivere waarheid te vinden, houden wij voor onmogelijk.

Nopens het leven van *Sint*-NIKOLAAS hier op aarde hebben wij niets meer te berigten. Maar het ging hem, zoo als het aan vele Heiligen gegaan is, dat zij zich na hunnen dood nog den grootsten roem verwierven. Eerst vergenoegde men zich met op zijn graf te treuren. Vervolgens begon men hem te vereeren als een' beschermer der ongelukkigen. Eindelijk wist men veel te verhalen van de hemelsche kracht, door hem na zijn sterven ten toon gespreid. Een van deszelfs opvolgers op den bisschoppelijken stoel, THEODORUS, verklaarde op de tweede *Niceensche* Kerkvergadering openlijk, dat hij zijnen Aartsdiaken over geleden onregt was komen troosten, waarvoor hij echter geen' anderen grond had dan dezen, dat de Diaken iemand met een roodkleurig aangezigt en grijze haren gezien had, hoedanig de overlevering *Sint*-NIKOLAAS voorstelde. Van onaangenamer gevolgen was op zekeren nacht deszelfs verschijning in de cel van een' monnik, wien hij, als bij gebrek van touwen, met de haren van het bed sleepte en vervolgens zoo erbarmelijk geeselde, dat het gansche klooster van het gekerm sidderde. Zoo zal de Heilige dan van den hemel zijn gekomen en eene geeselroede medegebragt hebben, om den post van beul op aarde te bekleeden! En dit louter, gelijk het verhaal zegt, om reden, dat de monnik geweigerd had, ter eere

van

van 's mans nagedachtenis een lied te zingen! Gelukkig, dat hij slechts zelden tot het verrigten van zulk eene strafoefening verschenen is, maar meestal uit goedhartigheid, om zoo wel anderen te helpen en te redden, als voornamelijk zeelieden, op welke het schijnt, dat hij te *Myra* eene zeer naauwe betrekking gekregen heeft! Maar mogelijk schreef men, gedurende het leven van den Heilige, de redding van schepelingen wel eens aan deszelfs voorbede of wonderkracht toe. Hieruit ontstond dan het geloof aan zijn vermogen op zee, en, werd dit na zijnen dood al verder en verder voortgeplant, men riep nu in den nood NICOLAUS aan, ja, zoo vaak men zich gered zag, achtte men zijne behouding voor een werk van dezen. Zoo kwamen er van tijd tot tijd al meerdere vertellingen van zijnen bovenmenschelijken invloed in de wereld. Evenwel vertelt men van hem niet alleen, dat hij zijne vrienden door zijne tusschenkomst beloonde, maar ook, dat hij zijne vijanden strafte: zoo als hij in het begin der negende eeuw zekeren vermetelen Arabier, die de heilige bewaarplaats van zijn gebeente had pogen in stukken te breken, met een verschrikkelijk onweder bezocht, hetwelk deszelfs vloot geheel vernielde en hem zelven naauwelijks liet ontkomen.

Wat 's mans stoffelijk overschot betreft, hetzelve verspreidde, naar luid der vertellingen, rondom het graf zulk eene welriekende reuk, dat de kranken, welke men naar dit gesteente bragt, er

er door genezen en alle bedevaartgangers er van verkwikt werden. Over deze vertelling zal men zich te minder verwonderen, wanneer men zich herinnert, hoevele fabelen er, vooral van de vierde eeuw af, nopens het gebeente van martelaars en andere afgestorvenen ontstaan zijn. Hier behoeft men de oorzaak niet ver te zoeken, daar het sprookje eenvoudig rusten kan op eene speling met het woord *Myra*, hetwelk taalkundigen weten, dat zoowel *welriekend vocht*, als *de bisschoppelijke stad van Lycië* beduidt. Nadat nu het gerucht eenmaal in omloop was gekomen, werd het hoe langer hoe verder verbreid. De Faam vloog naar Europa over. Ook van daar kwamen er bedevaartgangers te *Myra*. Eindelijk zullen de burgers van *Bari*, eene stad in *Apulië*, het gewaagd hebben, om het heilige gebeente naar hunne geboorteplaats over te brengen. En daar wil men, dat het niet alleen welriekende geuren ademde, welke iedereen' verkwikten, maar ook eeuwen lang allerlei wonderen werkte. Zeker behelzen de verhalen, welke wij hierover in oude schriften vinden, zulke zonderlinge en vreemde dingen, dat wij ligtelijk in verzoeking geraken, om geheel de zaak als logenachtig te verwerpen. Zelfs is het zoo bewezen niet, dat het werkelijk de overblijfselen van NICOLAUS geweest zijn, die men naar *Apulië* bragt. Evenwel was de overbrenging van iets, hetwelk men als zoodanig vereerde, aan de denk- en handelwijze van dien tijd juist overeenkom-

stig. Ook zijn de bewijzen, dat er zoo iets, en wel ten jare 1087 heeft plaats gehad, veel te sterk, dan dat men het met grond loochenen kan. Ten jare 1106 schreef *Paus* PASCHALIS II. aan EUSTACHIUS, *den abt van den heiligen* NICOLAUS, dat het ten tijde van een' zijner voorgangers, VICTOR III. gebeurd was, en gaf dus eene getuigenis, welke ons zoowel omtrent den netten tijd van het voorval inlicht, als deszelfs waarheid bevestigt. Wat meer is, ten jare 1089 schreef reeds URBANUS II. aan ELIAS, *bisschop van Bari*, dat God de stad van 's mans woning verwaardigd had, om aan dezelve het lijk van den heiligen NICOLAUS te schenken. En ditzelfde Kerkhoofd deed eene bewaarplaats vervaardigen, waar hij zelf, naar *Apulië* heen gereisd, het gebeente nederleide.

Doch het zij het de overblijfselen van *Sint-*NIKOLAAS, of die van iemand anders geweest zijn, welke men te *Bari* als een dierbaar kleinood waardeerde; wij kennen weinig Heiligen, die daar en elders zulk eenen naam gemaakt hebben, als deze voormalige Bisschop van *Myra*. Was hij van vroegen tijd af in de Grieksche kerk het voorwerp eener algemeene vereering; hij is nog heden ten dage een der grootste Heiligen in geheel *Rusland*. Reeds in de achtste eeuw kende en eerbiedigde men hem in *Duitschland*, *Frankrijk* en *Italië*. Vooral verspreidde zich, met de reuk van 's mans beenderen te *Bari*, de reuk zij-

ner

ner heiligheid door Europa heen. Overal werden hem kerken gewijd. Overal werden kinderen naar zijnen naam genoemd. Overal vierde men den dag zijner geboorte, welken men, hetzij naar waarheid hetzij bij vergissing, op den zesden van Wintermaand gesteld had. Doch zoo men hierin de waarheid volgde, is het de vraag, of het oorspronkelijk 's mans komst op de wereld, dan wel deszelfs uitgang uit de wereld bedoelde. Immers weet elk beoefenaar der kerkelijke geschiedenis, dat de oudheid het sterven der Godvruchtigen, als den overstap tot het ware leven eene geboorte genoemd en den dag, waarop dit was voorgevallen, gevierd heeft. Maar naderhand is dit in vergetelheid geraakt en alleen die dag, waarop iemand het levenslicht aanschouwd had, voor den geboortedag gerekend geworden.

Wanneer *Sint*-NIKOLAAS door eene plegtige verklaring onder de Heiligen der Roomsche kerk zij opgenomen, weten wij niet te zeggen. Zeker is het niet gebeurd voor het jaar 993, waarin wij het eerste voorbeeld van zulk eene heiligverklaring plaatsen moeten. Na den tijd der Hervorming heeft de Kerkvergadering te *Trente* het met hare goedkeuring bekrachtigd, dat men den zesden van Wintermaand als den aan hem gewijden dag vierde. Dit is dan ook bij de Roomschgezinden tot dus verre in gebruik gebleven. Maar tusschen deze vereering van den Heilige, en tusschen het naar hem genoemde kinderfeest bestaat

er

er een groot onderscheid. Van waar dan, dat men hem juist tot den Patroon van dit feest gemaakt heeft? Van waar, dat de *Protestanten*, niettegenstaande den afkeer, welken zij van de gebruiken der Roomsche Kerk hadden, hetzelve hebben aangehouden? Van waar eindelijk, dat dit bijzonder in ons vaderland gebeurd is, terwijl op vele plaatsen buiten hetzelve een andere dag van Wintermaand verkoren werd, om dergelijk feest voor de kinderen aan te rigten? Het zal niet onaardig zijn, op deze vragen eenig antwoord te geven, en te gelijk de oorzaken van de eene en andere uiterlijke vertooning, welke het *Sint* NIKOLAAS-*feest* pleegt te vergezellen, zoo veel mogelijk op te sporen.

Bij den eersten opslag heeft *Sint*-NIKOLAAS op zijnen verjaardag een zonderling voorkomen: want welke gemeenschap is er toch tusschen den eerwaardigen en heiligen bisschop van *Myra* en een' rondbrenger van lekkernij en suikergebak? Doch wij zullen de zaak in een ander licht beschouwen, wanneer wij hier eveneens te werk gaan, als bij het onderzoek naar menig ander feest, gebruik, spreekwoord, of wat ons ook de oudheid overgeleverd hebbe. Zoo lang men zich afslooft, om volledige bescheiden uit lang verloopene eeuwen in te winnen, verspilt men den tijd, zonder zijn doel te bereiken. Eene enkele omstandigheid in iemands leven, een bloot toeval, eene

kleinigheid zelfs, brengt iets onder weinigen in trein, en nu breidt het zich langzamerhand verder uit, tot dat het eindelijk op de nakomelingschap overgaat. Dit is, mijns inziens, de sleutel tot de verklaring van het *Sint*-NIKOLAAS-*feest*.
Goedhartigheid, zagen wij, was een der voorname trekken in het karakter van dezen bisschop. Die goedhartigheid spreidde zich vooral in weldoen ten toon, in weldoen van geheel de bevolking zijner stad, bijzonder van ieder voorwerp, hetwelk medelijden of beklag verdiende. Voornamelijk schijnt hij de vriend van kinderen geweest te zijn. Misschien weten mijne lezers de vertelling, die er van hem in omloop is, dat hij eenmaal aan een arm soldaat, die over zich zelven en zijne drie jonge dochters in de uiterste verlegenheid was, eene zoo welgevulde goudbeurs beschikte, dat de vader niet alleen overvloed voor zijn gansche leven had, maar ook zijne dochters, bij haar huwelijk, met een' kostelijken bruidschat kon uitzetten. Zeker geleerd schrijver oordeelt, dat uit deze vertelling, hoe weinig geloof men er aan geven kunne, het kinderfeest op den geboortedag van den Heilige zal zijn voortgekomen. Mogelijk is dit maar een van die bewijzen der weldadigheid, welke hem de Overlevering uit hoofde van zijne bekende liefde voor de jeugd heeft toegeschreven, en waardoor hij de Patroon derzelve geworden is. Doch in allen geval heeft deze gebeur-

beurtenis hem een' grooten naam verworven. Toen hij nu dood was, werd, gelijk het doorgaans gebeurt, zijne liefde nog hooger gewaardeerd, dan bij zijn leven. Men trachtte zich zelven en de zijnen wegens zijn gemis te troosten, door zijn voorbeeld na te volgen. Weldra vierde men hier en daar den zesden van Wintermaand niet slechts ter eere van den Heilige, maar ook ten gevalle zijner kinderen. Van tijd tot tijd werd zulk eene feestviering algemeener. Ten laatste was de roem van *Sint*-NIKOLAAS als weldoener der kinderen bij velen zoo gevestigd, dat men hem in gezelschap van dezelve afschilderde. Nu laat het zich ook verklaren, dat hij in die landen, waar zijn feestdag een dag van blijdschap voor de jeugd geworden was, door geene godsdienstige geschillen in vergetelheid geraakte. De kleinen bleven aan hem denken; en hoe kon hij dan door de volwassenen, hoe kon hij door ouders vergeten worden? Neen, zoo verre werd het *Protestantisme*, ten minste in sommige oorden, niet gedreven. Als heilige werd hij niet langer vereerd; maar hij behield zijne waarde als Patroon der kinderen, en de zesde van Wintermaand was steeds de vreugdedag, waarop aller mond zijnen lof vermeldde.

Doch het is niet genoeg, op de uitdeeling van geschenken te letten, welke op den zesden van Wintermaand onder den naam van *Sint*-NIKOLAAS geschiedt; maar wij moeten ook de wijze,

waarop men bij die uitdeeling te werk gaat, in aanmerking nemen. Bij den eersten opslag heeft het reeds eene zonderlinge houding, dat men gewoon is de kinderen met de gaven van dezen heiligen man te verrasschen, zoodat zij dezelve krijgen, zonder dat zij den milddadigen gever zien. Zou dit nu toevallig ingevoerd, of wel uit eene bepaalde overlevering ontstaan zijn? Zou welligt de eerste oorsprong van deze geheimzinnigheid in die leer van het Christendom liggen, welke het weldoen in het verborgene aanbeveelt? Deskundigen weten, hoe zich in de eerste eeuwen onzer tijdrekening velen als om strijd tot het opvolgen dezer leer beijverd hebben. Langzamerhand ging het hiermede, als met andere voorschriften: men liet den geest verloren gaan, en hield zich nu te vaster aan de letter. Of dit nu ook het zwak ven onzen bisschop geweest zij, durven wij niet zeggen; maar er wordt van hem verhaald, dat hij het steeds daarop toeleide, om onbekend te blijven, als hij ergens hulp of verkwikking aanbragt. Vooral vond hij er, naar het schijnt, een bijzonder vermaak in, dat hij zijne giften tot elks verbazing, en dus des avonds of des nachts bezorgde, en dan weder in stilte vertrok. Zoo handelde hij dan ook met die goudbeurs, waarvan boven gesproken is: daar hij aan het huis van den soldaat kwam, terwijl alles in diepe rust was, het kostbare geschenk, als een

aan-

andere PLUTUS, door het vengster wierp en op staanden voet zich verwijderde. Intusschen mislukte het hem hier zoowel als elders, om van zijn goeddoen een geheim te maken. Doch nadat het wereldkundig was geworden, prees men het niet minder. Na zijn afsterven volgden de ouders hem na in het verrasschen hunner kinderen. Welligt rezen zij daartoe eerst midden in den nacht van hunne legerstede op. Maar met den tijd werd dit te lastig gerekend, en nu maakten zij hunne beschikkingen voor zij zich te slapen leiden. Zoo kreeg men bij *Sint*-NIKOLAAS-*dag* ook *Sint*-NIKOLAAS-*avond*. En toen men *Sint*-NIKOLAAS-*avond* gekregen had, moest de heilige man ook daarin worden nagebootst, dat men den kinderen, wel geen goud of zilver, maar hetgeen bij velen hunner nog op hooger prijs dan goud of zilver staat, in het geheim door een half geopende deur of vengster toewierp. En het eene geslacht leverde dit aan het andere over.

Doch het bleef niet bij louter menschelijke handelingen. Gelijk het geloof aan de verschijningen van gestorvene Heiligen in de middeleeuw algemeen was; zoo geloofde men, gelijk boven reeds gebleken is, ook van *Sint*-NIKOLAAS, dat hij van tijd tot tijd op aarde verscheen. Dit geloof ging als kweekgras van het eene geslacht op het andere over, en werd schier met elken leeftijd door de verhalen van nieuwe verschijningen bevestigd. En op welk eenen dag voegde

deszelfs tegenwoordigheid nu beter, dan op zijnen feestdag? Weldra verbeeldde zich dan ook de kinderlijke eenvoudigheid, dat de goedhartige Bisschop hun nabij was, zonder aan de zwarigheid te denken, dat hij zich kwalijk op duizenden plaatsen te gelijk bevinden kon. De versnaperingen, hun op zijne verjaring geschonken, schreven zij aan hem zelven toe. Zij leerden en zongen liedjes te zijner eere, die zij aan elkander overleverden. Wat ouders, vrienden en bekenden er toe deden, om de kleinen in dien waan te brengen, weten wij niet te zeggen; *maar dit* weten wij, dat zij dwaas genoeg waren, om hen daarin te versterken. Zij zelven gaven zich voor den persoon van *Sint*-NIKOLAAS uit. Zij doschten zich op eene vreemde wijze uit, om het bedrog te verbergen. Het uitdeelen der giften geschiedde met een' toestel, welke de kleine wereld nog meer verbijsterde. Zoo werd de Heilige verlaagd tot een' gemeenen kluchtspeler. In dat karakter verschijnt hij nog jaarlijks op zijnen geboortedag, en wie durft den tijd bepalen, waarin dit geheel veranderen zal? Het is zoo, in menig huisgezin wordt de jeugd verstandiger, dan wij volwassenen in onze kindschheid geweest zijn, hier en daar misschien al te verstandig. Leeraars en opvoeders verzetten zich genoegzaam met gemeene krachten tegen het ingeslopen gebruik, als voor de maatschappij hoogst nadeelig. En waarlijk!

lijk! zij zijn althans dan, wanneer men het zoo aanlegt, dat de vrees voor verschijningen uit de geestenwereld bij de jeugd gevoed wordt, geene te gestrenge zedemeesters. Maar de lezer wacht zeker te dezer plaats geene uitweiding over dingen, die thans in duizend boeken voorkomen. Genoeg dan, dat een ieder er nog bij lange na niet toe gezind is, om den zesden van Wintermaand in een' anderen smaak te vieren. De kleinen vinden de tusschenkomst van den Heilige zoo natuurlijk, dat zij zich verwonderen zouden, bijaldien hij achterbleef. Eene menigte van ouders kan het nog niet begrijpen, dat er zoo veel kwaads in gelegen is, hen in dat vooroordeel te stijven. Voor sommige zou het zelfs zwarigheid opleveren, zoo de kinderen dat vooroordeel afleiden: want zijn zij hun gezag ongelukkig kwijt geraakt, dan hebben zij gewisselijk *Sint*-NIKOLAAS noodig, om de halstarrigen te bedwingen!

Men doet, namelijk, gelijk ieder weet, *Sint*-NIKOLAAS niet slechts verschijnen, om de kinderen vrolijk te maken, maar ook, om hen wegens hunne ongehoorzaamheid te bestraffen. Hij wordt dus ook in de afzigtigste gedaante afgebeeld. En de reden behoeft men niet verre te zoeken. Of hoe stelde men zich in de middeleeuw de verschijningen van bovenmenschelijke wezens voor, als zij kwamen, om eenig onregt te wreken? Immers, met oogen van vuur

met kettingen, met beestenhuiden, en met al wat voor den mensch het meest verschrikkelijk was, toegerust. Zoo vertoonde zich dan ook *Sint-*NIKOLAAS, en men vergat vooral de geeselroede niet, welke het gebleken was, dat hij zoowel te handteren wist. Toen die vermommingen eenmaal waren ingevoerd, bleven zij van geslacht tot geslacht voortduren, en zoo zijn zij tot ons gekomen. Wat het gebruik betreft, om den Heilige zijne schoenen te brengen, dit zal ontstaan zijn uit de overlevering, dat de goudbeurs, welke hij den berooiden soldaat toewierp, juist in deszelfs schoenen gevallen is, die voor het bed stonden. De meeste bevreemding verwekt echter de voorstelling van *Sint-*NIKOLAAS als een' ruiter, welke zoowel in *Braband* en elders, als in *Holland* gevonden, en ook op schilderijen gezien wordt, waarop hij staat afgeteekend. De gedachte toch, dat hij jaarlijks een paard uit den hemel medebrengt, zal niemand voor aannemelijk houden; en de gissing, dat hij, bij zijn leven op aarde, eerst ruiter en vervolgens Bisschop geweest is, strookt niet zeer met den eerbied aan zijn persoon verschuldigd. Het zou eenig licht kunnen geven, dat bij sommige zijner kerken, zoo als te *Utrecht*, van onheugelijken tijd af, een paard onderhouden is geworden, waarmede de geestelijken hunne ver verwijderde *Parochianen* bezochten. Evenwel blijft het nog onzeker, of dit gebruik ont-

leend

leend zij uit hetgeen die Patroon als Bisschop zelf gedaan heeft; dan of men uit hetzelve aanleiding genomen hebbe, om hem als ruiter af te beelden. Mogelijk houdt men het eerstgenoemde voor meest verkieslijk, omdat het bekend is, dat deze Heilige niet alleen voor de stad *Myra*, maar ook voor de omliggende streken werkzaam, en zeker buiten staat geweest is, om zich overal heen te voet te begeven. Doch wat men ook verkieze; onnatuurlijk is het gewis niet, dat de oude man, die op duizende plaatsen te gelijk wezen moet, zoo veel mogelijk voor zijn gemak zorgt en zijne togten te paard aflegt.

Maar nu is nog de vraag, waarom er bijzonder in ons vaderland op den dag van *Sint*-NIKOLAAS een kinderfeest zij; terwijl daarvan op vele plaatsen van *Duitschland* en elders niet geweten wordt. En om die vraag met zekerheid te kunnen beantwoorden, moesten er oude stukken zijn, die ons de noodige bescheiden aan de hand gaven. Wilde men het aan minachting jegens den eerwaardigen Bisschop wijten, dat men in menig oord zijnen dag voorbij laat gaan, zonder naar zijn voorbeeld de kleinen vrolijk te maken; men zou vergeten zijn, dat zulks dikwijls ook daar niet geschiedt, waar men hem als Heilige in de hoogste waarde houdt, ja waar men zich zelfs verbeeld heeft overblijfselen van hem te bezitten, die eene groote wonderkracht hadden. Veel liever be-

denke men, dat 's mans navolging als kindervriend van deszelfs vereering als Patroon der kerk nooit onafscheidelijk geweest is: dat juist daarom de oude schrijvers, die over den zesden van Wintermaand als den feestdag van dezen grooten voorspraak der geloovigen met ophef spreken, van het kinderfeest, zoo ver ons gebleken is, tot *één* toe stilzwijgen; en dat dit feest derhalve in vele gewesten van *Europa*, waar hij in den rang der Heiligen werd opgenomen, niet zal zijn ingevoerd geworden. Nu is het bij de nakomelingschap gebleven, zoo als men van ouds begonnen was: en daaruit laat het zich gemakkelijk verklaren, dat *Sint*-NIKOLAAS niet overal met kindergeschenken rondgaat, wanneer men zijne verjaring viert. Maar waarom doet hij zulks juist hier te lande? Zou welligt de hulde, welke onze voorouders aan vreemde Heiligen en dus ook aan dezen toebragten, van uitgestrekteren omvang dan bij de Duitschers en andere volken geweest zijn, omdat hun eigen grond er zoo weinige had opgeleverd? Of zouden koophandel en zeevaart, welke hier reeds vroeg in de beginselen waren, een gebruik, hetwelk elders slechts bij name bekend werd, naar deze gewesten hebben overgeplant? En zou mogelijk de ligging van ons vaderland in de nabijheid der zee er het hare toe gedaan hebben, om dit gebruik algemeener en duurzamer te maken? Wij hebben boven gezien, dat

dat *Sint*-NIKOLAAS bij voorkeur een beschermer van schepelingen geweest is, en konden daarvan nog veel meerdere proeven uit de legenden aanhalen. Nu heeft men hem, zoo men *Rusland* uitzondert, ook nergens zoo hoog vereerd als aan de zeekusten, bij voorbeeld, in *Venetie*, *Vlaanderen*, en waarom zouden wij er niet bijvoegen in *ons Vaderland?* Van vroegen tijd af had men hier geheele buurten en dorpen, die zijnen naam droegen. De grootste der *Amsterdamsche* kerken was aan hem toegewijd. Geene mindere hulde zwaaide men hem te *Utrecht*, te *Middelburg*, te *Kampen*, te *Groningen* toe. Ook *Friesland* achtte zich door zijne bescherming gelukkig. Om kort te gaan, hij was een der voornaamste *Patronen* van ons vaderland. en zou men dan hier op den zesden van Wintermaand te zijner eere geen kinderfeest gevierd hebben?

En nu blijft er, voor zoo veel ons bekend is, nopens *Sint*-NIKOLAAS en het *Sint*-NIKOLAAS-*feest* niets van eenig belang meer te vragen of te onderzoeken over. Moesten wij den lezer dikwijls in het onzekere laten, of ons met gissingen behelpen; men wijte dit aan de gebrekkigheid van de bronnen, tot welke wij den toegang hadden. Misschien voelt zich de een of ander opgewekt, om op het door ons ingeslagen spoor ver-

verder voort te gaan, en zijne krachten aan de toelichting van hetgeen nu nog duister gebleven is te beproeven. De Heilige, die twee dagen van het jaar geheel de kinderwereld vrolijk maakt, verdient ook zeker wel, dat men zich eenige moeite geve, om de geschiedenis van hem zelven en van zijn feest te kennen.

AANTEEKENINGEN.

Bl. 756. *antwoord weet te geven.*) Dat men omtrent *Sint*-NIKOLAAS en het *Kinderfeest* op deszelfs geboortedag over het algemeen zoo weinige kennis draagt, zal te minder verwondering baren, wanneer men het voornaamste gelezen heeft, hetwelk over dezen Heilige en hetgeen hem aangaat geschreven is geworden. In oude boeken hebben wij vruchteloos naar eenig licht nopens het feest zelve gezocht, en hetgeen de werken van latere geleerden opleveren, heeft ook niet veel te beduiden. Waren de *vitae Sanctorum* van de *Bollandisten* tot den zesden van Wintermaand gevorderd; mogelijk zouden die ons aanbieden hetgeen wij elders niet vinden konden. In de *Sanctorum Priscorum Patrum vitae* van ALOYSIUS LIPOMANUS treffen wij Tom. I. p. 138 sqq. 's mans leven aan, zoo als het door LEONARDUS JUSTINIANUS uit het Grieksch in zeer goed Latijn is overgebragt; maar het kinderfeest wordt geheel met stilzwijgen voorbijgegaan. Zoo is het ook gelegen met een opstel van JOANNES *Diaconus Sancti Januarii* ald. Tom. II. p. 238 sqq. en met alle andere, die wij gezien hebben. Voorts disschen ons de schrijvers over *Sint*-NIKOLAAS onder hunne berigten zoo vele sprook-

jes

jes en fabelen op, dat zich de waarheid dikwijls niet, of althans met moeite, ontdekken laat. Niemand schijnt tot de verbreiding van allerlei dwaze en leugenachtige vertellingen meer te hebben toegebragt, dan SIMEON *Logotheta*, doorgaans *Metaphrastes* genoemd, wien LEO ALLATIUS, *de Symeonum scriptis diatriba* p. 24 sqq. wel van ontrouw, maar niet van beuzelarij en bijgeloof heeft kunnen vrijpleiten. Het beste, dat over dezen Heilige geschreven is, vindt men, zooveel wij weten, bij TILLEMONT, *Mémoires pour servir à l'Histoire Ecclésiastique*, Tom. VI. Part. 3. p. 760 ss. 952 ss. wien zich grootendeels tot leidsman gekozen heeft de schrijver der *Korte schets wegens den* H. NICOLAUS, *Bisschop van Myra*, in de *Mengelingen voor Roomsch-Catholijken*. III D. bl. 303 volgg. Evenwel wordt ons ook daar geene de minste opheldering nopens het kinderfeest op 's mans geboortedag gegeven.

Bl. 756. *Sint-*NIKOLAAS *geweest zij.*) Dit vonden wij, onder anderen, betwijfeld door VAN HOOGSTRATEN, *Groot algemeen Woordenboek*. VI D. bl. 65, 66. met wien men vergelijken kan den schrijver der *Kerkelijke Historie en Oudheden der zeven Vereenigde Provinciën*. II. D. bl. 80, 81 en V. D. bl. 148, hoewel deze zoo ver niet schijnt te gaan.

Bl. 757. *overlevering geplaatst wordt.*) Er is nog eene andere reden, waarom de naam van NICOLAUS bij velen onvermeld is gebleven: deze, namelijk, dat hij niets van eenig aanbelang schijnt gedaan te hebben, hetwelk bij de geschiedenis der Christelijke leer of kerk in aanmerking komt. Men verwondere zich derhal-

halve niet, dat wij noch in de uitgebreide werken van MOSHEIM, VENEMA, SCHROECKH over de *Kerkelijke Geschiedenis*, noch in de uitvoerige *Synchronistische Tafeln der Kirchengeschichte* van VATER iets omtrent hem aantreffen.

Bl. 758. *waardigheid van Bisschop.*) Hoewel *Myra* twintig *stadiën*, of ruim drie kwartier uurs van zee gelegen is geweest, mogen wij echter de stad als eene zeeplaats beschouwen. Immers had dezelve door middel van den *Limyrus*, die er voorbijstroomde, met de zee gemeenschap en bezat eene veilige en geschikte haven. Zie STRABO, *Rerum Geograph.* Tom. II. p. 980. Ed. Amst. en STEPHANUS *Byzantinus*, *de urbibus et populis* p. 478. Als zoodanig wordt *Myra* ook vermeld *Handd.* XXVII: 5.

Bl. 758. *vervaardigd zijn geworden.*) De aanhaling van EUSTRATIUS komt in de *Bibliotheca Patrum Maxima.* Part. I. p. 375. voor. Het vermoeden, dat de daar gemelde levensbeschrijving reeds in de vijfde eeuw moet zijn opgesteld, heeft LE QUIEN geopperd in zijn werk *Oriens Christianus.* Tom. I. p. 967.

Bl. 758. *prachtigste Kerkgebouwen toewijdde.*) Dit bedrijf van Keizer JUSTINIAAN verhaalt PROCOPIUS, een geloofwaardig geschiedschrijver, *de Aedificiis Justiniani.* Tom. II. Part. 1. p. 17 en moet reeds ten jare 530 gebeurd zijn. Nu lezen wij bij CEDRENUS, *Compendium Historiarum.* Tom. II. p. 588, dat Keizer BASILIUS (in de negende eeuw) eene kerk ter eere van NICOLAUS heeft opgebouwd, en deze houden de geleerden voor dezelfde, die door JUSTINIAAN gesticht was geworden. Zie BARONIUS, *ad Martyrologium*

gium Romanum. p. 469. MORERY, *Grand Dictionaire Historique.* Tom. III. p. 26. Doch daar wij bij CEDRENUS den naam van PRISCUS missen, aan wien PROCOPIUS uitdrukkelijk zegt, dat JUSTINIAAN zijne kerk zoowel als aan NICOLAUS geheiligd heeft, komt dit ons zeer twijfelachtig voor. Ook weten wij, dat er in *Konstantinopel* van vroegen tijd aan meer kerken geweest zijn, aan dezen Bisschop van *Myra* toegewijd: zoo als van eene derzelven, welke de *Avaren* onder de regering van keizer HERACLIUS verbrand hebben, gewaagd wordt in het *Chronicon Paschale*, *ed.* DU FRESNE DU CANGE. p. 397.

Bl. 758. *dagen aanwezig is.*) Deze redevoering leest men in ANDREAE *Archiepiscopi Cretensis orationes*, *ed.* COMBIFISIO. p. 188—196. zij bevat in een' hoogdravenden stijl de uitbundigste lofspraken op dezen Heilige, wiens daden het zich laat aanzien, dat de Overlevering van langen tijd reeds aanmerkelijk moet vergroot hebben, toen zij werd opgesteld.

Bl. 759. *Kerkvergadering beschreven staat.*) Het verdient zeker opmerking, dat er op de *vierde Konstantinopolitaansche Kerkvergadering*, die ten jare 870 gehouden werd, al weder een NICOLAUS, *Bisschop van Myra* geweest is. Zie de *Collectio Regia Maxima* van de *Acta Conciliorum.* Tom. V. p. 924. Doch deze komt bij LE QUIEN t. a. p. p. 969 uitdrukkelijk als de elfde Bisschop van die stad voor. De gelijkheid van naam kan niemand bevreemden, die zich herinnert, dat het niet alleen onder de Kerkhoofden van *Rome*, maar ook onder andere Bisschoppen eene ge-

gewoonte is geweest, de namen van beroemde voorgangers aan te nemen.

Bl. 759. *het minste geloof verdient.*) Zoo doet onder anderen, NICEPHORUS *Callisti*, *Eccles. Histor.* Lib. VIII. cap. 14. p. 560. NICOLAUS als een lid der *Niceensche Kerkvergadering* voorkomen. En dit wordt door schrijvers van naam voor ontwijfelbare waarheid erkend, zoo als door NATALIS ALEXANDER, *Historia Eccles. Vet. Novique Test.* Vol. IV. p. 217. Doch men merkt hier tegen aan, dat het dan te verwonderen is, waarom die Bisschop de besluiten der Vergadering niet onderteekend heeft. Zie PAGI, *Critica Historico-Chronologica in Annales Baronii*, Tom. I. p. 410. Wat de *Arabische* lijst der onderteekenaars betreft; het zou voor LE QUIEN t. a. p. p. 968 moeijelijk te bewijzen zijn, dat dezelve ons van de *eerste Niceensche Kerkvergadering* een getrouw verslag geeft. Ja hetgeen de schrijver der *Historia Concilii Nicaeni*, *in Conciliorum Collect.* Tom. II. p. 211. ed. Par. 1644. van derzelver handelingen zegt, dat zij eene onherstelbare schipbreuk geleden hebben, zij vooral toegepast op de opgave der personen, die er geweest zijn. Men vergelijke TILLEMONT t. a. p. p. 955.

Bl. 759. *tamelijke gerustheid vasthouden.*) Wij kunnen nog veel meerdere getuigenissen bijbrengen, dan waarop wij ons tot dusverre beroepen hebben. Onder de werken van CHRYSOSTOMUS treft men eene *Liturgie* aan, waarin NICOLAUS met eere genoemd wordt. Zie deszelfs *Opp.* Tom. XII. p. 778 MONTF. Nu zij de *Liturgie* op naam van dezen Kerkvader

verdicht; zij is echter van oude dagteekening. De loffelijke melding, welke SUIDAS Tom. II. p. 622 van onzen Bisschop maakt, strookt al mede met de bovengenoemde berigten, dat hij ten tijde van KONSTANTIJN geleefd heeft. En ditzelfde leest men in andere levensbeschrijvingen van dezen Heilige, die heden ten dage, of nog in haar geheel, of alleenlijk in brokken aanwezig zijn. Men zie, behalve MORERY en HOOGSTRATEN t. a. p. BARONIUS *ad Martyr. Rom.* p. 468, 469. en *Annales Eccles.* Tom III. p. 385 sqq. HOSPINIANUS, *de Festis Christianorum.* p. 162. De getuigenis, welke een van 's mans opvolgers, THEODORUS, op de tweede Kerkvergadering te *Nicea* heeft afgelegd, zullen wij beneden aanhalen. Wien bevreemdt het na de overweging van al het aangevoerde niet, bij TILLEMONT p. 763 te lezen: » Men schijnt volstrektelijk te moeten stellen, dat er van al die groote dingen, welke nopens hem gezegd worden, niets waar is (een zeer hard oordeel); of dat hij in een' min verlichten tijd, dan die van KONSTANTIJN en CONSTANTIUS geleefd heeft, hetzij voor, hetzij na dezelven, maar in allen gevalle voor JUSTINIAAN? Wij kunnen hier volstrekt geene keuze tusschen deze gevoelens doen. Het eene zouden wij overdrijven, zoo wij verder gingen, dan boven reeds is aangewezen. Het andere mogen wij niet toestemmen, wijl de geschiedenis onzes inziens veel te sterk voor het tegendeel pleit.

Bl. 760. *hunne gevoelens opkwamen.*) Het is dus eene zeer grove dwaling, wanneer ANDREAS *Cretensis* hem de wederlegging van NESTORIUS en EUTYCHES toeschrijft

schrijft in zijne *Oration.* p. 192. Verg. de aant. van COMBEFIS. p. 361. Doch 's mans aldaar geprezen ijver tegen ARIUS komt met zijnen leeftijd overeen.

Bl. 761. *in aandenken verdient te blijven.*) Over den strijd van NICOLAUS tegen de afgoderij, deszelfs gevangenis en verlossing zie men vooral TILLEMONT t. a. p. p. 953. De verhalen van SIMEON en anderen vindt men kortelijk zamengetrokken bij BARONIUS, *Annal.* Tom. III. p. 612, 645, die echter aan dezelve een te onbepaald geloof geeft. Hierop zinspeelt ook ANDREAS *Cretens.* p. 190, waar het mij niet onwaarschijnlijk voorkomt, dat men voor *πρᾶος μὲν τοῖς πᾶσι, φοβερὸς δὲ τοῖς ἁμαρτάνουσι,* lezen moet *πρᾶος μὲν τοῖς πραέσι* enz. Misschien zou een ander voor *πραέσι* verkiezen *πρᾴοις*; maar de *Dativus* van *πραΰς* wijkt van *πᾶσι* zoo ver niet af, en kan, gelijk ook een mijner vrienden mij gezegd heeft, in zulke winderige en gebrekkige schriften, als dat van ANDREAS, geene bevreemding verwekken.

Bl. 761. *dezelve ooit zal wederkomen.*) Wil men bij de stukken zien, hoe de ongerijmdheden van tijd tot tijd al verder gedreven zijn; men geve zich de moeite tot het opslaan en nalezen van BONAVENTURA, *Sermo II. de Nicolao.* Opp. Tom. III. p. 221. en ZWINGERUS, *Theatrum vitae humanae.* Vol. IX. p. 2215 en Vol. XXI. p. 3738, waar de woorden van MARULUS voorkomen. Eene oneigenlijke of *Allegorische* verklaring van het verhaal nopens 's mans zonderlinge matigheid treft men bij PETRUS *Blesensis* aan, in *Magna Bibliotheca Patrum.* Tom. XII. Part. 2. p. 842. Zulks heeft men te werk gesteld, omdat men

 het

het onbestaanbare der geschiedkundige opvatting gevoelde; maar het is in den grond niet minder buitensporig.

Bl. 762. *als waarvan latere tijden heugen.*) Over deze milddadigheid van NICOLAUS wijdt het verhaal van LEONARDUS JUSTINIANUS t. a. p. Tom. I. p. 144 in het breede uit. Dezelve wordt insgelijks hoogelijk geroemd door ANDREAS *Cretens.* p. 189, 190. Ook rekenen wij hiertoe de woorden: *αὐτὸς δὲ Χριστὸν αὐτὸν ξενάγεις, ἑστιῶν καθ' ἡμέραν*, welke zinspelen op *Matth.* XXV: 35, 40. Want dat te dezer plaatse *ἑστιῶν* voor *ἐσθίων* moet gelezen worden, lijdt geen den minsten twijfel. Men verg. COMBEF. p. 360.

Bl. 764. *houden wij voor onmogelijk.*) Wil men een der groote lofredenaars van NICOLAUS over deze gebeurtenis hooren; men wende zich tot RHABANUS *Maurus* in zijne *Martyrologium ad VIII Idus Decembris.* Opp. Tom. VI. p. 200. Om meer anderen voorbij te gaan, verwijzen wij naar LE QUIEN l. c. p. 967 en FABRICIUS, *Bibliothecae Graecae* Vol. IX. p. 127. Boven de buitensporige gedachten, die reeds de Heidensche keizers, zoo als SEVERUS, volgens berigt van HERODIANUS *Hist.* Lib. II. cap. 9, nopens droomen hadden, was KONSTANTIJN als Christen te minder verheven; daar de Christenen zelven reeds tot allerlei bijgeloof vervallen waren. Men leze hetgeen AMMIANUS MARCELLINUS Lib. XIX. cap. 12 omtrent den tijd van CONSTANTIUS heeft aangeteekend, en denke tevens aan den nadeeligen invloed der beschouwelijke wijsgeerte, welke toen in de scholen heerschte. De overlevering aangaande de rijke erfenis, die NICO-

LAUS

LAUS zal hebben weggeschonken, vindt men, onder anderen, bij BONAVENTURA, p. 220 en ZWINGERUS, Vol. V. p. 1518.

Bl. 764. *overlevering Sint-*NIKOLAAS *voorstelde.*) Die begeerig is de verklaring van THEODORUS zelve te lezen, raadplege de *Acta Conciliorum Collect. Reg. Max.* Tom. IV. p. 186.

Bl. 765. *een lied te zingen.*) Zoo men lust heeft, kan men de vertelling in al hare kleuren zien voorgesteld door DURANDUS, *Rational.* lib. VII. cap. 39. Doch HOSPINIANUS merkt t. a. p. niet kwalijk aan, dat een der Monniken voor *Sint-*NIKOLAAS zal gespeeld hebben.

Bl. 765. *Naauwelijks liet ontkomen.*) Het laatstgenoemde verhaal nopens den gestraften Arabier leest men in THEOPHANIS *Chronographia.* p. 408. Van de uitreddingen, welke hij op zee aan benaauwde schepelingen bewezen heeft, ontmoeten ons ook deze en gene proeven in *de Kerkelijke Historie.* V. D. bl. 148 en *de Oudheden en gestichten van Vriesland door H. v. R.* dat is, H. VAN RHIJN. II. D. bl. 47. HOSPINIANUS neemt t. a. p. uit MANTUANUS, *Fast.* Lib. 12. de volgende dichtregels over:

— — — — — — cum turbine nautae
Deprensi Cilices magno clamore vocarent
Nicolai viventis opem; descendere quidam
Coelituum visus sancti sub imagine Patris;
Qui freta depulso fecit placidissima vento.

Ook deze dichtregels helpen het bevestigen, dat het geloof aan het vermogen van *Sint-*NIKOLAAS, om

op zee wonderen te doen, uit *Klein-Asië* is uitgegaan.

Bl. 766. *van Lycië beduidt.*) Dit wonderverhaal door SIMEON *Metaphrastes* in het breede uitgemeten, wordt ook door BARONIUS *ad Martyrol.* l. c. en *Annales* Tom. IV. p. 191, 192 voor waarheid opgenomen. Ook TILLEMONT laat zich p. 763, 764 aldus hooren: » Hoedanig ook het leven van *Sint*-NIKOLAAS geweest zij, deszelfs dood is buiten twijfel kostelijk in het oog van God geweest, zoo als men dit bemerkt uit de wonderdadige olie, die van uit zijn gesteente voortkwam. Want men kan dit wonder niet loochenen, wijl de *Metaphrast* er van spreekt, als van eene zaak, die nog te zijnen tijde voortduurde; en zij, die zijn lijk opnamen, om het naar *Bari* te brengen, zijne grafplaats met dit heilig vocht vervuld vonden." Maar hoe is het mogelijk, dat een zoo oordeelkundig man zich in dezer voege uitliet? Want welk een beuzelaar SIMEON geweest zij, toont hij zelf elders aan; en in de verhalen nopens de overvoering van het gebeente des Bisschops erkent hij ook, dat velerlei onzekerheden overblijven. Hoe zal men dus op zulke gronden bouwen durven? BARONIUS zelf schroomde er stellig voor uit te komen, dat het wonder nog te zijnen tijde plaats had; ofschoon hij uit het *Breviarium Toletanum* de volgende dichtregels mededeelt:

Cujus tumba fert oleum,
Matres olivae nesciunt;
Quod natura non protulit,
Marmor sudando parturit.

Waar

Waar de tweede regel, zoo wij ons niet vergissen, dus moet verbeterd worden:

Matris olivae nescium.

Het sprookje, hebben wij gezegd, kan op eene speling met het woord *Myra* rusten. Het kon toch niet anders, of NICOLAUS moest ook na zijnen dood beroemd zijn als ὁ Νικόλαος, ὁ ἐν μύροις: en dit kon men op tweederlei wijze uitleggen, of NICOLAUS, *die in welriekend vocht ligt*, of NICOLAUS *te Myra*; gelijk sommigen ook van gedachten zijn, dat de stad haren naam van het welriekend vocht ontvangen heeft. Zie CLERICUS *ad Indicem Geographicum* NICOLAI SANSONIS. p. 11 en STEPHANUS *Byzant.* l. c. Ongelukkig verkoos men de verkeerde uitlegging, en zoo kwam het gerucht van de aangename geur en en genezende kracht, welke 's mans overschot bezat, in de wereld. Te *Myra* zelve begon men allengskens ook aan hetzelve te gelooven, of althans wisten de geestelijken aldaar zulke kunsten bij de hand te nemen, welke het volk in dien waan bragten. Ten laatste twijfelde niemand aan de waarheid der vertelling. En verschenen er zelfs bedevaartgangers uit *Europa*; de vereering van het gebeente des heiligen mans plantte zich al meer en meer in de Latijnsche Kerk voort.

Bl. 767. *deszelfs waarheid bevestigt.*) Zie *Acta Conciliorum* l. l. Tom. VI. Part. 2. p. 1841.

Bl. 767. *heiligen* NICOLAUS *te schenken.*) Zie *Acta Concilior.* l. c. p. 1631.

Bl. 767. *het gebeente nederleide.*) Ook dit vindt men in de *Acta* l. c. verhaald. Intusschen blijft er nopens

pens de overbrenging der beenderen van NICOLAUS naar *Bari* meer dan eene vraag over, welke het moeijelijk is zoo te beantwoorden, dat alle zwarigheid verdwijnt. Vooreerst verschilt men omtrent den tijd, waarop dit gebeurd is. Volgens het *Chronicon* MAXENTII *apud* LABBE, *Nova Bibliotheca Manuscriptorum Librorum.* Tom. II. p. 213. zou het onder *Paus* ALEXANDER II en dus voor het jaar 1073 zijn voorgevallen. Het *Chronicon* GAUFREDI bepaalt het aldaar p. 289 tot het jaar 1080. Doch verre de meeste schrijvers doen ons aan het jaar 1087 denken. Zie, onder anderen, het *Chronicon S.* PETRI *Catalaunensis* ibid. Tom. I. p. 296 en het *Chronicon Remense.* p. 360. En zulks moeten wij ook uit hoofde van hetgeen wij boven nopens PASCHALIS II en URBANUS II. gezegd hebben, als allerwaarschijnlijkst aannemen. Eene tweede tegenstrijdigheid is, dat de een *Myra* beschrijft als te dien tijde door de Turken verwoest, zoo als het *Chronicon Turonense apud* MARTENE *et* DURAND, *Collectio Veter. Scriptor. et Monument.* Tom. V. p. 1011; terwijl de ander de vernieling der stad aan die van BARI zelven toeschrijft, zoo als JOANNIS IPERII *Chronicon Sancti Bertini*, *apud* MARTENE *in Thesauro novo Anecdotorum.* Tom. III. p. 605. Tot dusverre ontbreekt het ons nog aan de noodige bescheiden, om te dezen opzigte eenig oordeel te durven vellen. Maar van meer belang is de vraag, wie het eigenlijk geweest en langs welken weg zij gekomen zijn, die het lijk van NICOLAUS uit het gesteente te *Myra* wegnamen. Men zou aan de landing eener strooppartij der *Normannen* in *Lycië*

den.

denken kunnen; zoo wij in het *Chronicon Turonense* l. c., ook door LE QUIEN p. 968 gevolgd, niet uitdrukkelijk lazen, dat de overbrenging door zulken geschied is, die van *Antiochië* kwamen: een berigt, welks geloofwaardigheid wij zoo lang moeten volhouden, als het tegendeel zich niet bewijzen laat. Maar hoe zou het nu mogelijk geweest zijn, dat zoodanig eene strooppartij ten jare 1087 van *Antiochië* terugkeerde, daar deze stad reeds ten jare 1085 door de Turken overmeesterd was, zoo als wij, onder anderen, besluiten moeten uit de woorden van ANNA COMNENA, *Alexiados* Lib. VI. p. 169. Liever schrijven wij dan dit bedrijf toe aan een' troep gewapende pelgrims, hoedanige in die tijden door *Klein-Azië* naar *Jeruzalem* togen en door de *Muhammedanen* vaak gewinshalve werden doorgelaten, Zie WILKEN, *Geschichte der Kreuzzüge.* I Th. s. 32 ff. Deze bedevaartgangers dan, over *Antiochië* en *Myra* naar hun vaderland wederkeerende, zullen te laatstgemelder plaats de overblijfselen van den Heilige zeer gemakkelijk hebben weten te ontweldigen aan die weinige geestelijken en christenen, die er nog woonden. Het bovengenoemde *Chronicon* zegt met zoo vele woorden: » dat zij, daar slechts vier monniken vindende, den eisch deden, dat hun de rustplaats van den Heilige vertoond wierd: na welker openbreking zij er deszelfs in olie zwemmende beenderen uitnamen en met zich naar naar *Bari* voerden." Hiervan verschilt onder andederen de schrijver in de aangehaalde *Mengelingen* bl. 306, waar hij verhaalt: » dat het eenigen kopplie-

lieden van *Bari* gelukte, de overblijfselen van den heiligen NICOLAUS den *Muhammedanen* te ontnemen." Maar op welken grond deze uitlegging der oude verhalen steune, hebben wij niet kunnen nagaan.

Bl. 767. *Heiligen in geheel Rusland.*) De drie door NICOLAUS geredde gevangenen hebben zich, volgens de overlevering, weldra aan deszelfs dienst geheiligd. Hoezeer hij, in lateren tijd, door de Grieksche Kerk vereerd zij geworden, behoeft geene breede aanwijzing. Reeds vindt men den zesden van Wintermaand als den hem gewijden dag genoemd in het *Menologium Graecorum* in CANISII *Thesaurus monumentorum Ecclesiasticorum et historicorum*, uitgegeven door BASNAGE. Tom. III. p. 494. Van hier, dat bij de *Byzantijnsche* schrijvers van dien hoogen feestdag meermalen gewaagd wordt, zoo als bij MICHAËL GLYCAS, *Annales*. Part. III. p. 333. 's Mans vereering in *Rusland* tot onze tijden toe is algemeen bekend. Zie behalve HOFMANNI *Lexicon*. Tom. II. p. 198 de *Acta Sanctorum Maji*. Tom. I. Praef. p. VI sqq.

Bl. 768. *Wintermaand gesteld had.*) Dat *Sint*-NIKOLAAS reeds voor de overbrenging van zijn gebeente naar *Bari* in de *Latijnsche* Kerk bekend en vereerd is geweest, leeren de hem door RHABANUS *Maurus* toegebragte loftuitingen, welke wij boven hebben aangehaald. De vereering van dezen Heilige in volgende tijden zal men bevestigd vinden in de *Acta Conciliorum*. Tom. VI. Part. 2. p. 1930. Tom. VII. p. 346 et 1064. Het *Martyrologium Vetus Romanorum* in de *Bibliotheca Patrum Maxima*. Tom. XVI. p. 821 en ADONIS *Archiëpiscopi Viënnensis Martyrologium*.

ibid.

ibid. p. 902. Van *Engeland* in het bijzonder gewaagt PETRI *Blesensis sermo in S. Nicolaum* in *Magna Biblioth. Patrum veter.* Tom. XII. Part. 2. p. 841.

Bl. 768. *heiligverklaring plaatsen moeten.*) » Het oudste voorbeeld van eene Pauselijke heiligverklaring," zegt AUGUSTI, *Denkwürdigkeiten aus der Christlichen Archäologie.* III. B. s. 257, » is uit het jaar 993, en eerst van dezen tijd af kan men over *Heiligen van gezag* spreken, terwijl er te voren slechts *Heiligen van verdiensten* bestonden."

Bl. 768. *hem gewijden dag vierde.*) Zie *Missale Romanum, ex decreto S. S. Consilii Tridentini restitutum*, PII V. *Pontificis Max. jussu editum et* CLEMENTIS VIII *auctoritate recognitum.* p. 427, 428.

Bl. 770. *Heilige zal zijn voortgekomen.*) Dit is het oordeel van HOSPINIANUS t. a. p. Alle overige schrijvers, die wij geraadpleegd hebben, houden, met uitzondering van WAGENAAR, nopens den oorsprong van het kinderfeest op den dag van *Sint*-NIKOLAAS een diep stilzwijgen. Maar het geval met de drie meisjes vinden wij allerwegen, en wel op verschillenderlei wijze verhaald. Bij den eenen heet derzelver vader een soldaat, bij den ander een burger van *Myra.* Volgens dezen heeft onze Heilige de weldaad voor dat hij nog Bisschop was, volgens genen heeft hij [illegible] dat hij die waardigheid verkregen had. [illegible] en zie behalve HOSPINIANUS, ZWINGERUS [illegible] 2428 en de daar aangehaalde schrij[illegible]

Bl. 771. *in gezelschap van* [illegible] bedoelen hier de schilderij[illegible]

kinderen in een vat nevens hem voorstellende, waar. van MOLANUS gewaagt bij de schrijvers der *Kerkelijke Historie* V. D. bl. 148. Heeft men den oorsprong derzelve niet weten te verklaren; zij schijnt te moeten afgeleid worden uit de verwarring van twee vertelsels: het eene, dat zeker iemand zijn vaartuig, hetwelk op zee vergaan was, met zijnen aldaar verdronkenen zoon, door de tusschenkomst van *Sint*-NIKOLAAS terug ontvangen heeft; het andere, dat drie jonge meisjes door hem zijn begiftigd geworden.

Bl. 773. *op staanden voet zich verwijderde*) *Zie*, behalve de boven aangehaalde schrijvers, LEONARDUS JUSTINIANUS p. 141 sqq. Bedriegen wij ons, of ontvangt men nopens deze geheele zaak niet weinig licht uit hetgeen in de *Chronica Comit. de Marka* gelezen wordt bij MEIBOOM, *Rerum Germanicarum.* Tom. I. p. 389? Hij laat zich over zekeren *Graaf* DE MARKA aldus uit: » Zoo het bij brave menschen aan vermogen ontbrak, bood hij hun in het geheim de hulpvaardige hand, naar het voorbeeld van den zaligen NICOLAUS, die door verborgene giften drie maagden voor onkuischheid bewaarde. Ter plaatse, waar hij wist, dat zij komen zouden, plagt hij hun zekere som gelds, welke hij in een stuk doek ingewikkeld en onder zijnen mantel medegebragt had, in stilte te overhandigen, hun verbiedende van het aan iemand te zeggen. Want dit is de ware deugd der milddadigheid, dat hij, die weldoet, geen lof bij eene aanschouwende menigte zoekt te behalen, maar alleen den beweldadigde nuttig te zijn."

Bl.

Bl. 773. *nieuwe verschijningen bevestigd.*) SUIDAS zegt reeds van hem t. a. p. » Hij houdt tot den huidigen dag toe niet op, dezulken, die hem om zijne hulp aanroepen, uit allen nood te verlossen."

Bl. 776. *zoo wel te handteren wist.*) Zie onder anderen hetgeen wij boven nopens de gevoelige kastijding van zekeren monnik hebben aangeteekend.

Bl. 776. *verwijderde Parochianen bezochten.*) Over dit gebruik zie men ANT. MATTHAEUS, *Manuduct. ad Jus Canon.* Lib. II. pag. 172.

Bl. 777. *eene groote wonderkracht hadden.*) De schrijver der *Acta Sanctorum Maji*, Tom. I. Praef. p. LV sqq. verhaalt, in eigen persoon de wonderdadige werking eener duim van *Sint*-NIKOLAAS, die te *Worms* bewaard werd, in het jaar 1660 gezien te hebben: doch hij beweert tevens, dat de toenemende zeldzaamheid van het wonder aan de ketters te wijten is.

Bl. 779. *uit de legenden aanhalen.*) Zie ALOYSIUS LIPOMANUS l. c. Tom. I. p. 149. II. p. 243. en anderen.

Bl. 779. *zijne bescherming gelukkig.*) Dat de oude kerk te *Amsterdam*, welke eertijds ook wel de groote geheeten werd, aan *Sint*-NIKOLAAS gewijd is geweest, berigt ons WAGENAAR, *Amsterdam in zijne opkomst, aanwas* enz. II. D. bl. 89, waar hij van de vertelling der drie meisjes, welke door dien Bisschop zoo ruim begiftigd zijn geworden, het kinderfeest afleidt. Over *Utrecht*, *Middelburg* en andere steden, zoo als ook over buurten en dorpen, die naar 's mans naam genoemd zijn geworden, leze men UBBO EMMIUS, *de agro Frisiae inter Amasum et Lavicam*, p. 15. *Kerkelijke Historie*, I. D. bl. 184. II. D. bl. 79 volgg.

Des-

Deszelfs vereering in *Friesland* staat bijzonder vermeld bij den zoo even aangehaalden UBBO EMMIUS, *Rerum Frisicarum Historia*, Lib. XVII. p. 257. en bij MARTINUS HAMCONIUS, *Frisia.* p. 69, van wiens dichtregels een klein gedeelte is overgenomen in de *Kerkelijke Historie*, V. D. bl. 148, alsmede in *Oudheden en Gestichten van Vriesland*, II. D. bl. 46, 47. Doch in beide plaatsen wordt voor *Tethi* verkeerdelijk *Tethis* gelezen. Het geheele vers willen wij, wijl het tot opheldering van het door ons behandelde onderwerp niet weinig bijdraagt, hier ten gevalle van zulken afschrijven, die het boek van HAMCONIUS missen. Hetzelve luidt aldus:

Stauria Metropolis, Frisia laetante, beato
Niclao immitis sacravit Stavonis aedem;
Praeside tum quod eo puerorum caede vacaret;
Tum quod eo placida frueretur Praeside Tethi:
Cum foret emporium totius nobile regni.
Sed Campi huic, atque his succedens Amsteledamium,
Emporia, hoc Sancto quoque sunt gavisa Patrono:
Et Cunera, et Frisico plures in littore vici:
Quin Doniawarstal pagum Praetura dicavit
Divo huic, et passim jejunavere puelli.

Men houde bij het lezen van dit vers onder het oog, dat het gebied van *Friesland* zich weleer over een groot gedeelte onzer Nederlandsche gewesten verbreid heeft, en vergelijke de *Oudheden en Gestichten van Vriesland*, I. D. bl. 484 volgg.

BIJLAGEN EN AANTEEKENINGEN,

BEHOORENDE TOT DE

VERHANDELING OVER GEERT GROETE.

(*Deel II. bl. 245 en volgg.*)

BIJLAGE N°. 1. (bij ons N°. 10.)

Epistola Magistri GERARDI GROOT, *ad quemdam Fratrem infirmum.*

(e Codice Trajectino E.)

Frater mi in Jesu Christo dilecte! *In tentationibus vestris omne gaudium existimate,* ait Apostolus (1), *cum in varias tentationes incideritis. Beatus, qui suffert tentationes, quia cum probatus fuerit coronam accipiet. Nullus coronabitur,* secundum Apostolum, *nisi qui legitime certaverit* (2); nec certat, nisi qui vel impugnat, vel impugnatur. Sed, sicut in terrena pugna, non tantum virtute et fortitudine opus est, sed etiam prudentia et arte militari. Confessus est *Vegetius* in Libro *de re militari*, Romanos magis mundum prudentia et arte militari, quam fortitudine et potentia, devicisse. Sic in bello spirituali utraque opus est, virtute et sapientia, et utraque in Christo, qui factus est sapientia et virtus, qui est benedictus Dominus Deus noster.

Ante omnia habendum est, quod tentationes vestrae oriuntur ex duplici causa, ex capitis distractu, et ex fictitationibus Inimici. Hostis inveniens caput melancholicum, invenit sibi quasi balucum (3) vel tentaculum. Ante omnia videtur vobis in congruum, ut sitis laetus spiritualiter: nam tristitia et pusillanimitas et solicitudo, si ad multum veniunt, melancholicum faciunt; ut ait *Hippocrates*

(1) Jac. I: 2, 12. (2) 2 Tim. II: 5. (3) *Balucum*, i. q. *Ballucum* (*Balluca*, s. *Ballux*, i. e. minuta auri ramenta) hic nullum sensum fundit. An legendum *baculum*?

tes in *Aphorismis*. Omne exercitium vestrum legendo, vigilando et orando sub temperantiae regula moderetur. Maxime curate ut bene dormiatis, et sine conscientia, ad minus septem horas vel octo, salvo pluri aliquando, de die sive de nocte. Apparabiliter laedit caput debile excessus vigiliarum. Cum aliquo dulci verbo, et sapito sancto, invento vel lecto breviter, intretis stratum vestrum. Circa parvos defectus, ut si male legeritis horas, vel similes, nolite esse pusillanimis. Displiceant vobis defectus vestri, sed non angustent neque perturbent. Sed hoc non est aliis dicendum animosioribus et fortioribus praesumentibus. Nolite impossibilia et alta, sicut sunt, cogitationes firmas habere, et omnia perfecte complere; *quia*, cum ultra suam naturam quis nititur, crebro vires exhaurit aut frangit. Ad interiora nos continue extendere debemus, sed secundum et juxta nostras mensuras. Frigidis pedibus dormire valde laedit caput. Caput valde basse et diu inclinare turbat et valde nocivum est, quia tunc sanguis venas et vias capitis incurrit et implet et tentari praeparatur; ut dicit (4) circa secundam sententiam, et idem (5) ego in me et multis saepe didici. Si quid lavare, aut sedendo juxta terram quid operari oportet, levate scamno vas aquae superponite, aut sedendo juxta terram, si aliter fieri non potest, operamini. Non sitis otiosus; quanto otiosior fueritis et magis durante hac tentatione vobiscum, tanto eritis cum homine perturbatiore et turpidiore (6): quanto magis ad interiora vos vertitis, tanto turbationem pluraliorem invenietis, quia tunc ad illa vos vertitis, quae vos conturbant, et ibi plurimum turbamini. Ideo opus ex-

(4) Quis et ubi? (5) *Idem* dedi ex conjectura; nam *ita* legi videtur, sed quid sibi velit, ignoro. (6) An *turbidiore*?

exterius leve et gaudens, de quo non angustamini, de quo non solicitamini nimis, valde juvabit.

Haec omnia firmiter teneatis, quia nihil melius et verius potestis facere, quam omnes hujusmodi phantasias, quasi foedissimas, aut in fide nequissimas, aut horribiles, non curare, et non vobis imputare, et pro nihilo reputare et contemnere. Fugiet procul dubio Inimicus, si eum et suas fictitationes contemseris. Superbus est valde; non patitur se sperni et contemni. Fugiet procul dubio, si sciveritis verbo et corde perfecte dicere: « Ego autem tanquam surdus non audiebam, et sicut mutus, non aperiens os suum, et factus sum sicut homo non audiens et non habens in ore suo redargutiones (6)." Dicite: » Ego non sum qui loquor, qui cogito haec, vel volvo, sed tu, maligne Deceptor, haec volvis et turbas. Quod ad me, voluntati meae displicent; non sunt haec in voluntate mea; nihil ad me ista; licet in me facere vis tuam maledictionem in capite debili, ego innocens sum." Et quidam Pater, ut narratur, in Cluniaco, cum ad eum quidam, multis annis hujusmodi blasphemiae spiritum passus, venisset tristis valde, dicit infirmo: » Pone manum tuam super caput meum:" et patiente blasphemiam ponente manum super caput Patris, Pater ait: » In me sunt omnes res hae." Et confidens patiens Patri amplius spiritum illum blasphemiae et phantasiae non sentiit. Non curare summum remedium est, et utrique causanti, quia contrariatur superbiae Inimici et immunditiae cogitationum. Nam quantum quis plus luctatur, aut tangit immundum, aut cum immundo, tanto immunditia tenacius haeret et latius se expandit. Qui tangit picem, coinquinabitur ab ea. Suspicere, cogitare, volvere, vel

(7) Ps. XXXVII: (XXXVIII:) 14 et 15.

velle tractare immundas cogitationes, aut eas volvendo eis resistere, vel transponere, vel dividere, vel componere, tangere est et pollui. Etiam sicut qui cum callidiore disputat, et qui cum fortiore luctatur et subtiliore, dejicitur et vincitur maxime homo [*non?*] laetus et debilis phantasiae. Omnino ergo et certum remedium est, ea despicere omnino. Imo nec ea confiteri, maxime non in specie, vel non cum circumstantiis, quia in hoc homo involvitur et tangit immundum. Sed in genere potest ea confiteri, dicendo: » Multae malae cogitationes incidunt in animam meam, et plus eas pondero, quam debeo, et non despicio eas, sicut deberem." Et similiter, qui ponderat eas in tantum, ut eas velit particulariter confiteri, coinquinatur, ut praedicitur. Imo et nulla confessione contentabitur, quia ad plenum exprimi non possunt, verecundia ac turbatione, et multitudine et varietate impedientibus. Imo confitendo eas et reputando timor et angustia mentis crescit, quae expellunt illam pacem, quae ex confessione erat ventura. Imo volens ea confiteri, vult ea reputare et magnificare, ea audiri et audire. Et ista opponuntur veris remediis, quae sunt, ea contemnere, parvificare, obsurdescere et obmutescere. Diabolo enim omnes illas foedissimas, immundissimas ac nequissimas phantasias et omnia hujusmodi peccata imponite. Dicite: » Nolo te audire, in me loquentem, cum organis meis. Iniquitas tua in verticem tuam descendat vel adscendat." Alia remedia, scilicet orationum non valde longarum sed ardentium, et sociorum suffragia, et sapientum consilia, sanctorum invocationes, et similia, vos ipse per vos et vestros satis potestis invenire. Valete, etc.

BIJLAGE N°. 2. (bij ons N°. 2.)

Magister GERARDUS *dictus* MAGNUS *ad Presbyterum* (*).

(Ex Codice Groningano G. coll. Trajectino B.)

Amice in Christo! Solus ille, * qui Tibi in Christo amicus est, vere tibi est* (*a*). Omnis amicitia et vicissitudo (1), quamquam cara † (*b*) conjunctissima, sine Christi glutino vana est, et in fine carens honore. Utinam omnes intelligerent et saperent et novissima providerent! Non Te affor, amice! ut unum de pessimis Presbyteris, qui nolunt intelligere ut bene agant, * qui * (*c*) Deum non timent et homines non verentur. Qui aut contubernarii aut fornicatores sunt, aut ambitiosi, aut Simoniaci, aut bibuli, aut avari, aut Curiarum sectatores, aut negotiorum secularium tractatores, aut alias * apertissime * (*d*) pessimi. Non sic, non sic * Te alloquor * (*e*), sed ut a maximis relegatum et ut bonum mundanum Presbyterum, ut ita dicam, et per latam viam

(*) B. *Incipit quaedam Epistola compendiosa ab eodem* [*egregio viro Magistro* Gerardo Groet] *edita et missa cuidam Sacerdoti saeculari et honesto, pro sua informatione.* G.
(*a*) *tibi amicus est, qui in Christo tibi amicus est.* B. (*b*) † *quamquam.* B. (*c*) = B. (*d*) *apertissimi.* B. Aperte vitium scripturae, qualia multo plura in hoc Codice occurrunt, sed quae ad sequentia omittam indicare. (*e*) ∽ (i. e. transponuntur haec) B.

(1) Leg. *necessitudo.* Quamquam et B et G *vicissitudo* habent.

viam incedentem Te habeo. Rogo Te, perpende, si per latam viam et amplam multi de populo euntes ad mortem, secundum verba Christi deducuntur. Nunquid *non* (*f*) tunc profundius in mortem Presbyteri corruunt, qui ad strictam viam et arctam strictius obligati, per spatiosam et amplam incesserint? Qui in statu Presbyterii *tepidus est, neque calidus* (*g*) neque frigidus, procul dubio, *ut* (*h*) in *Apocalypsi* (2) scribitur, a Domino evometur. Vae Tibi et omnibus Presbyteris, Christi militibus, si non legitime certaverint, quia non nisi legitime decertans coronabitur. Attende, rogo, Tu, miles Christi! Tu, Clerice! Tu, Presbyter! si contra Christi jussa in *Ordine* Tuo servis, procul dubio Diabolo servis et cum eo punieris. Si, prout *Imperator noster* (*i*) jubet, cum Presbyter sis, militare desideras, scias hoc Te *non posse complere* (*k*), nisi cum vehementi laboris quotidiani instantia, nisi cum poenis *et* (*l*) pressuris et periculis. Absit ergo a Te longissime communis Presbyterorum otiositas. Absit longius mundana conversatio et mundi inquinatio. Quae si absint, restat ut *veteri homine* (*m*) exuaris, et *novo* (*n*), qui secundum Deum creatus est, in *sanctitate et justitia* (*o*) veritatis induaris; ut non configureris *huic saeculo* (*p*), sed renoveris spiritu mentis Tuae in agnitionem Dei. » Nolite," ait beatus Johannes (3), diligere mundum;

(*f*) = B. (*g*) *est calidus neque tepidus* B. (*h*) *prout* B. (*i*) *Christus, noster Imperator* B. (*k*) ∽ B. (*l*) = B. (*m*) *veterem hominem* B. (*n*) *novum* B. (*o*) ∽ B. (*p*) ∽ B.

(2) Apoc. III. 16. (3) 1 Jo. II. 15.

» dum; nec ea quae in mundo sunt, sed (4) crucifi-
» gatur Tibi mundus et Tu mundo." Ad haec perficienda tanta requiritur solicitudo, tanta prudentia, tantus labor et difficultas, ut totum hominem requirant; ut omne tempus occupent. Hinc est, quod tam pauci ad hoc perveniunt. Hinc est, quod tantis libris et tantis magistris, et tot documentis ad haec * apprehendenda et * (q) complenda Presbyter in mundo legitime conversaturus indiget. *Augustinus ad Valerium* (5) scribit, » nihil * esse * (r) beatius * apud Deum * (s)," Episcopi aut * Diaconi aut Presbyteri * (t) officio, » si
» eo modo militetur, quo noster Imperator," id est Deus, * vult * (u). Et » nihil," dicit, » in hac vita,
» et maxime * in * (v) hoc tempore, esse * vel * (w)
» * laboriosius, vel * esse * (x) difficilius, vel periculo-
» sius * (y)," si * debeat quis * (z) in illo officio secundum Deum militare. E contra † (a) dicit, » in hac
» vita et maxime hoc tempore nihil facilius et * levius *
» (b) et hominibus acceptabilius esse Episcopi, aut
» Presbyteri, aut Diaconi officio, si perfunctorie," id est, leviter * aut * (c) negligenter, » aut adulatorie
» res * agantur * (d)." Sed tunc dicit » apud Deum
» nihil * esse * (e) miserabilius, nihil † (f) tristius
» * et *

(q) = B. (r) *est* B. (s) = B. (t) ∞ B. (u) *jubet* Aug. l. c. (v) = Aug. (w) *nihil* B. (x) = B. (y) *difficilius, laboriosius, periculosius* Aug. (z) ∞ B. (a) † *non* G. (b) *laetius*, Aug. (c) *et* B. (d) *agatur* Aug. (e) *est* B. (f) † *miserius et* Aug.

(4) Non *Joannis* sunt sequentia, sed Pauli dicto Gal. VI. 14. conformia.

(5) Epist. XXI. (alias CXLVIII.) Opp. Tom. II. p. 25.

» *et* (g) damnabilius." Datur ergo Tibi electio duorum, quia Presbyter es † (h); aut ut negligenter *et* (i) leviter *et* (k) perfunctorie, aut adulatorie, ad complacentiam communium Ordinem Tuum et Presbyterium agas et peragas, et eris miserrimus, tristissimus et damnatissimus: aut ut eumdem statum, secundum jussa Christi perficias; quod esse non potest sine magno labore, difficultate et periculis. Necesse *ergo est* (l), ut haec Tua amplectaris, scilicet laborem, difficultatem et pericula, si Tua praedicta, scilicet miseriam, tristitiam et damnationem, velis effugere. Non Te decipiat communium Presbyterorum incessus † (m) levis et facilis, secundum complacentiam hominum ambulantium. » Omitte eos," dicit *Dominus* (n), » coeci sunt et » duces coecorum (6)." Nam vere istis temporibus hi sunt raptoribus et meretricibus coeciores, quos in regno coelorum *et in ecclesia* (o) longe eos puto praecessuros et valde minus puniendos. » Facite ea quae » dicunt, et quae ipsi faciunt, nolite facere (7)," *ait Dominus* (p). Sed heu! jam sunt Presbyteri, qui nec bene faciunt, nec bene dicunt, imo bene facientibus obsunt et resistunt, et maxime Laïcis. Hoc nunc longe amplius cernitur propter communiorem et profundiorem lapsum Christianorum, quam tempore *Hieronymi* videbatur, ut conqueritur. Ait enim, *super Epistolam Pauli ad Titum* (8). » Vere † (q) nunc est

(g) *nihil* B. (h) † *secundum Augustinum* B. (i) (k) *aut-aut* B. (l) ∽ B. (m) † *et* B. (n) *Deus* B. (o) = B. (p) = B. (q) † *que* B.

(6) Matth. XV. 14. (7) Matth. XXIII. 3.
(8) Ad Cap. I. c. 8 et 9. Opp. Tomo VII. Ed. *Vallarsii*, p. 702.

» est cernere in plerisque urbibus, Episcopos sive » Presbyteros, si Laicos viderint hospitales *et* (*r*) ama» tores bonorum, invidere, fremere *et* (*s*) excom» municare, *et* (*t*) de Ecclesia expellere, quasi » non liceat † (*u*) facere, quod Episcopus non *fa» ciat* (*v*), et *quasi* (*w*) tales esse Laicos damna» tio *sit Sacerdotum* (*x*). Graves *itaque eos* (*y*) » habent, et † (*z*) cervicibus suis impositos *et* (*a*) » ut a bono abducant opere, variis *inquietant perse» cutionibus* (*b*)." Haec *Hieronymus*. Et in *ho» rum* (*c*) opprobrium per *Prophetam* praedictum est (9): » Et ut populus, sic Sacerdos erit: utinam es» set Sacerdos, ut populus!" Unde *Bernardus*, in *Ser» mone de Conversione Sancti Pauli* (10) ait: » Amici » Tui, Deus! et proximi *Tui* (*d*) adversum Te ap» propinquaverunt et steterunt; † (*e*) conjurasse vide» tur *contra Te* (*f*) universitas populi Christiani, » a minimo usque ad maximum; a planta pedis usque » ad verticem non est sanitas ulla. Egressa est iniqui» tas *in* (*g*) senioribus judicibus*que* (*h*), vica» riis Tuis, qui videntur regere populum Tuum. Non » est jam dicere: ut populus, sic Sacerdos," quia* non » est *sic* (*i*) populus* (*k*), ut Sacerdos." Haec et mul-

(*r*) = Hieron. l. c. (*s*) = Hieron. (*t*) = Hieron. (*u*) † *hoc* B. (*v*) *facit* B. (*w*) = Hieron. (*x*) ∽ B. Hieron. (*y*) ∽ B. (*z*) † *quasi* B. Hieron. (*a*) = B. Hieron. (*b*) ∽ Hieron. (*c*) *eorum* B. (*d*) = Bern. (*e*) † *et* B. (*f*) = B. (*g*) *a* Bern. (*h*) = B. Bern. (*i*) *nec sic* Bern. (*k*) ∽ B.

(9) Jes. XXIV. 2. (10) Serm. I. §. 3. Opp. T. III. Vol. II. (ed. Venet. 1765. f. m.) p. 103. D.

multa alia *Bernardus* ibidem. Innumerabilia * autem * (*l*) et inenarrabilia mala sunt, quae Sancti † (*m*) * dixerunt * (*n*) de vulgaribus et communibus Praelatis et Presbyteris * eorum temporibus * (*o*). Quae jam heu! nostris temporibus et latius et intentius multiplicata sunt, quia jam ad ultima mala videmur pervenisse, quasi ad ultimum caritatis refrigerium. *Omnes*, quae *sua* sunt, quaerunt, a minore usque ad maximum. Omnes volunt beneficiari, magistrari, vocari Rabbi, honorari, habere, dominari et apparere, vel saltem molliter, vel leviter et abundanter vivere. Haec sunt mala, quae Christus et Apostoli et Prophetae in novissimis temporibus futura praedixerunt. Quae ideo Tibi scribo, ne * manus * (*p*) peccatorum moveat Te, et ne movearis secundum vulgus Presbyterorum, putans communem modum vivendi, qui jam sordidissimus est, * sufficere Tibi * (*q*) ad salutem, et molliter et dulciter vivere secundum saeculum, et aeternam vitam * posse * (*r*) sine labore * et * (*s*) difficultate, aut sine spirituali sensu (*t*) consequi. In *Libro de Baptismo* (11) *Augustinus* declarat, » quod oporteat omnem » hominem, utentem ratione, in iis quae fidei * sunt, » spiritualiter * (*u*) intelligere, ut spiritualis fiat, aut » saltem niti et laborare ad hoc, ut spiritualiter in- » tel-

(*l*) = B. (*m*) † *Dei* B. (*n*) = B. (*o*) = B. (*p*) *malus* B. an *malum* legendum? (*q*) ∽ B. (*r*) = B. (*s*) *aut sine* B. (*t*) † *posse* B. (*u*) ∽ B.

(11) Locum, ubi haec *verba* occurrant, frustra quaesivi. Quod vero *rem*, quam agit, ipsam attinet, de ea saepius sermonem Pater injecit, imprimis, *de Bapt. contra Donat.* L. I. c. 24—26. L. VI. c. 2. etc. Opp. T. IX. p. 91 sqq. 162. etc.

-telligat et spiritualis efficiatur, ut ea, quae * fidei * (v) sunt, percipiat." * Si * (w) hoc necessarium * est * (x) omni Christiano, ratione utenti, quanto magis hoc necessarium est ad salutem Presbyteris, qui alios * debent in spiritu * (y) praecedere, qui vitam spiritus alios debent instruere et vitae spiritualis formam praebere! * Ideo * (z) secundum Apostolicum dogma (12), quisquis Christianus, qui secundum carnem vixerit, * aut (a) secundum mundum, morietur. Et vivet quisquis spiritu facta carnis mortificaverit. Quanto magis morietur et profundius damnabitur Presbyter, qui secundum carnem vixerit! Rogo, quae est communis * Presbyterorum vita * (b) (secundum plures dico), nisi vita carnalis, et vita mundana? Quos mundus ideo diligit, quia de mundo sunt, et quia, quod suum est, scilicet mundi, operantur et portant. Si de mundo non essent, mundus eos non diligeret: sed quia de mundo sunt, ideo mundus eos non odit, nec persequitur, sed diligit. Beatus Presbyter, qui non abiit in concilio iniquorum Presbyterorum, et in via talium non steterit, etsi retroactis temporibus abiisset et stetisset! Beatus adhuc, si non permanserit, et cito ab * iis * (c) recesserit, et in eorum pestilenti cathedra, id est, mortificante sublimitate et venenosa sede carnalis quietis, non sederit, i. e. permanenter requieverit. Effuge, effuge! Disrumpe vincula eorum, et projice a Te jugum ipsorum. * Nam * (d) qui habitat in coe-

(v) *Dei* G. (w) *sed* B. (x) = B. (y) ∞ B.
(z) *nam* B. (a) *ac* B. an legendum *etiam*? (b) ∞ B.
(c) *illo* B. (d) *quoniam* B.

(12) Rom. VIII, 13.

coelis irridebit eos, et Dominus subsannabit eos. Exi de medio ipsorum, et immundum * noli tangere * (e). Curre ad loca, in quibus fervescit sanguis Christi, in quibus * aliqui saltem * (f) Presbyteri sunt, canonicas imitantes sanctiones et Sanctorum viam scientes et * apparantes * (g); donec in Te formetur Christus; donec spiritualiter instructus + (h), et in medio nationis pravae possis Deo digne conversari et * ignea * (i) tela Diaboli, mundi et carnis spiritualibus fidei doctrinis et charismatibus et noscere et repellere + (k).

Hic est finis istius Epistolae.

(e) = B. (f) ꝏ B. (g) *operantes* B. (h) † *sis* B. (i) *ignita* B. (k) † *etc. etc. etc.* B.

BIJLAGE N°. 3.

Alia Epistola [Magistri* GERARDI GROET*], quam scripsit cuidam Juveni, volenti accipere beneficium curatum ob paupertatem suorum parentum.

Ex Codice Groningano G. collato Trajectino A. (1).

Quaeritur a me, cur dissuadeam cuidam Juveni, circa 24 * annos * (*a*) constituto, in Grammatica imbuto, ut curam animarum non acceptet, cum parentes sui sint adeo tenues in temporalibus, * ut * (*b*) bene indigeant per praedictum Juvenem + (*c*) in temporalibus subveniri. Respondeo, quod curam volens acceptare, *primo* debet videre, si aliquod canonicum obstiterit, quo magis non possit sine sua perditione curam accipere. Et in + (*d*) hac parte Juvenis videat, ut sit tempore collationis beneficii sibi factae in 25 anno, saltem quod eum attigisset novem mensibus, quos habuit in utero, secundum quosdam sibi in subsidium computatis. *Secundo* videat, ne Simoniace intret per preces * corporales * (*e*). Preces enim, quas sorores pro fratre fundunt, ex eo * quod * (*f*) frater est, sunt natae de carne et sine dubio carnales. Et si * fundunt * (*g*) eas in-

(*a*) *annum* A. (*b*) *quod* A. (*c*) † *sibi* A.
(*d*) † *in hoc* A. (*e*) *carnales* A. (*f*) *quia* A.
(*g*) *fundant* A.

(1) Consilium summe venerabilis Viri, Magistri *Gherardi* dicti *Groet*, de Daventria, Diaconi, cuidam Juveni data, cui collata fuit Ecclesia quaedam curata ad instantiam sororis suae. A.

intuitu servitii, quod fecerunt, vel facturae sunt praesentatrici aut collatrici, adhuc preces illae sunt carnaliores. Imo tunc servitium non † (*h*) precum carnalium tantum, sed loco pretii, succedit. Et si intuitu servitii sororum aut precum earum, * aut * (*i*), intuitu principaliter detur cura animarum, manifesta est Simonia, † (*k*) quando fiunt pro indigno, prout timeo de hoc juvene, tunc factum est Simoniacum, ut patet * per * (*l*) *Thomam*, in *Secunda Secundae*, *Quaestione* 100, Art. 5. in scriptis super *Sententiarum Dist.* 25: † (*m*) Concordat *Hostiensis* in *Summa*, Libro V. Rubrica *de Simonia*. Concordant *Raymundus* et *Goffredus*, doctores Theologiae et Juris Canonici. Et si * fiant * (*n*) carnales preces pro digno, non intuitu dignitatis aut meriti principaliter, nec datur quod precatur, nisi carnali † (*o*) et non ratione (*p*) dignitatis, tunc coram Deo est sic inter petentem et dantem, acsi * indignus * (*q*) esset, quia dignitas personae non respicitur, et utriusque mentes secundum proprias intentiones sunt immundissimae et simoniacae. Sed in foro contentioso praesumitur, quando dignus est, * ad * (*r*) dignitatem eos respexisse hoc † (*s*) secundum Juris praesumtionem, licet aliud sit in veritate. Item * petere pro se quis * (*t*) non potest beneficium, curam animarum habens, etiamsi dignus esset, secundum *Hugonem*, *Raymundum*, *Thomam*, *Hostiensem*, *Goffredum*; licet Glossa *Wilhelmi* in *Raymundo* dicat, quod quis

(*h*) † *loco* A. (*i*) = A. (*k*) † *maxime* A. (*l*) = A. (*m*) † *cui* A. (*n*) *fiunt* A. (*o*) † *intuitu* A. (*p*) Ex conjectura, nam in neutro commode legitur. (*q*) *dignus* G. (*r*) *aut* G. (*s*) † *est* A. (*t*) ∽ A.

quis dignus * existens * (*u*), potest pro se beneficium curatum petere, exemplo Jesaïae dicentis: » Ecce ego » mitto me etc." Jes. VI. Sed volens sic mitti vel petere † (*v*) advertat, quod *Guilielmus* vult, quod in casu dignus potest pro se petere, sed non semper. Talis enim * modus loqnendi * (*w*) Doctoribus Juris est consuetus. Unde tempore necessitatis, quum alius non invenitur melior, * aut * (*x*) quum species mali non adest, et salus animarum duntaxat quaeritur, potest forte petere pro se beneficium curatum; ut determinat *Henricus de Gandavo*, *Quodlibeto* * XL * (*y*) Q. nescio quota. Advertat etiam, qui sequitur *Wilhelmum*, quod curam et sacerdotium *Jesaïas* non petiit, sed prophetiam et praedicationem. Multi enim Sanctorum ad praedicandum se mitti promti aliquando * ex * (*z*) necessitate, uti de *Gregorio* et *Equitio* et de aliis * legitur * (*a*), inventi sunt: ad curam autem animarum * et * (*b*) regiminis non lego quod boni * et * (*c*) * religiosi * (*d*) accesserunt, nisi coacti. Unde * in * (*e*) *primo Pastoralium Gregorius* ait: virtutibus pollens » coactus ad regimen veniat, virtutibus vacuus nec co- » actus accedat. » Et *Augustinus* XIX. *de Civitate Dei*, [*Cap. XIX.*] » locus superior, etsi teneatur » ut deceat, indecenter tamen appetitur." Unde *Thomas*, *Secunda Secundae*, *Quaestione* 100. Art. 5. in *responsione* ad 3um *argumentum*, » Si quis pro se » rogat, ut habeat curam animarum, ex † (*f*) prae- » sumtione redditur indignus." † (*g*) Sic preces sunt pro

(*u*) *est* G. (*v*) † *curam* A. (*w*) ∞ A. (*x*) *et* A. (*y*) *ii* G. *secundo* A. (*z*) *in* A. (*a*) = G. (*b*) *aut* A. (*c*) † *recti et* A. (*d*) *e. r.* = A. (*e*) = A. (*f*) † *ipsa* A. (*g*) † *et* A.

pro indigno. Etiam advertendum est secundum *Gregorium, primo Pastoralium*, » quod Jesaias, qui mitti » voluit, per altaris calculum prius purgatum se vidit, » ne quis non purgatus mysteria sacra *audeat adire* » (*h*). Quia ergo valde difficile est, purgatum se » quemlibet posse *agnoscere* (*i*), praedicationis of» ficium *potius* (*k*) declinatur. Haec *Gregorius*."

Item, ut quis canonice introeat istis temporibus *in* *provisionem et institutionem* (*l*), quae communiter in hac terra cum quibusdam pactis pecuniarum dandarum fiunt (2) cum institutoribus et provisoribus, qui alias non darent, vel non promitterent tantum se daturos, institutionem et provisionem non obtinerent. Haec et hujusmodi *periculosa* (*m*) est Simonia, bonis *viris omnino* declinanda, propter quas solas declinandas (3) multi bonorum istis temporibus beneficia declinant, ne in limite (4) et in introitu ad beneficium cum diabolicis Simoniacis simoniace se commisceant, et Diaboli laqueis se involvant cum illis periculosissimis hominibus, qui omnes institutiones et provisiones ad questum pecuniarum retorquent. Haec de canonicis vel contra canonicas sanctiones pericula [—*lis*] dicta sufficiant.

Item omnis volens digne intrare curam animarum judicio conscientiae, ex divinis et naturalibus legibus tenetur, *primo*, habere intentionem rectam; *secundo* te-

(*h*) Sic a pr. m., CO ex emend. A. (*i*) *cognoscere* A. (*k*) *tutius* A. (*l*) *provisione et institutione* A. (*m*) *pericula* G.

(2) An inserendum: *nisi transigerent?*
(3) Sic A et G. Leg. tamen *quam solum declinandam.*
(4) Sic A et G. Leg. tamen *limine.*

tenetur *illuminatus esse Dei scientia* (*n*); *tertio* tenetur † (*o*) vixisse et *vivere bona vita et exemplari* (*p*); *quarto* tenetur amore interno et vita alios praecellere: *quinto* terrena et mundana contemnere.

De *primo* ad intentionem rectam requiritur, ut principaliter honorem Dei et lucrum animarum intendat: et hoc per hoc agnoscitur, si ipsam curam animarum, *etiam* (*q*) si nullum emolumentum temporale *annexum esset ei* (*r*), acceptaret propter animas curandas, si alias haberet temporalia, sibi et suis necessaria. Hoc enim principale in intentione alicujus in actu aut officio quocunque, quo dato voluntas fertur in rem, et quo remoto avertit se voluntas *et* (*s*) non curat. Zelus enim animarum quis posset esse in eo, qui propriae salutis immemor se ipsum non zelavit? cum tamen omnis *rectus (*t*)* zelus caritatis *incipiat a se ipso.* (*u*) Unde non est *vera caritas* (*v*) proximi, quae a se ipsa non incepit. Non est *rata* (*w*) res, carens principio. Item *Sapiens* dicit: » Miserere *animae tuae* (*x*) placens Deo." Ista est prima misericordia. Vere *immisericors* (*y*) est, qui se interficit, maxime in anima: quomodo creditur sibi de zelo et misericordia aliis faciendo? Quid plura? Ut videlicet juvenis confitetur, non est zelus tantus in eo, quod sine emolumento temporali curam acceptaret propter lucrum animarum, si haberet tantum, unde *posset* (*z*) in cura se sustentare. Sed heu! ipse, ut suos † (*a*) sustentare-

(*n*) ∞ A. (*o*) † *et* A. (*p*) ∞ A. (*q*) = A. (*r*) ∞ A. (*s*) *vel* A. (*t*) = A. (*u*) ∞ A. (*v*) ∞ A. (*w*) *curata* A. (*x*) *tui* A. (*y*) *misericors* (*miors*) G. (*z*) *possit* A. (*a*) † *parentes* A.

stentet, vult curam accipere * animarum * (*b*). Heu! heu! quanta * est ista * (*c*) impietas coram Deo, et quanta mentalis Simonia! Servire vult Deo et animabus, ut * ipse vivat et sui * (*d*), cum propter hoc ab aeterna Sapientia creati * sumus et vivimus * (*e*) et redemti sumus † (*f*), ut Deo serviamus. Est enim rationalis creatura * a Deo instituta * (*g*), ut dicitur *Primo Sententiarum*, ut Deo serviat et ipsum amet et laudet. Sed hunc ordinem iste juvenis totum pervertit, ut finem institutionis humanae, in Dei laude et servitio Dei constitutum, ad se et suam vitam retorqueat. Et haec est aversio ab ultimo fine et aeterna felicitate, imo * et * (*h*) a spiritualibus et finalibus bonis humanis et divinis. Et † (*i*) iste * ad et * (*k*) propter vilissimum questum pecuniarum quaerit et ordinat immediate, ut illis mediantibus vivat; hoc est, facto suo, mente sua et opere suo temporalia divinis et corporalia spiritualibus praeponere et † (*l*) dignitate et bonitate. Quia propter * quid * (*m*) unumquodque tale, et illud magis, *primo Politicorum*. Et in omnibus fines sunt desiderabiliores et meliores *his*, quae ordinata sunt ad fines, *primo Ethicorum*. Sic maternus victus et temporalia lucra sacramentis et sacramentalibus exercitationibus et actibus, Dei laudibus et servitiis videntur tali menti meliores secundum ordinationem, qua eas ordinat. Et ego soleo dicere, prout scripsi etiam in quadam Quaestione, quod minus malum esset emere curatum beneficium, sicut emitur vacca vel bos, ab

(*b*) = A. (*c*) ∽ A. (*d*) *vivat ipse vel sui* A.
(*e*) = A. (*f*) † *et vivimus* A. (*g*) ∽ A. (*h*) = A.
(*i*) † *ista* A. (*k*) Obelo haec duo confossa sunt in A.
(*l*) † *in* A. (*m*) = A.

ab eo qui non *intendit* (*n*) temporale lucrum, sed animarum salutem, quam qui canonice quoad extra ad curam veniret et lucrum principaliter intenderet, vel lucrari, vel temporalia † (*o*) emolumenta. Haec probavi in eadem Quaestione. Et quamvis *Jus* (*p*) Canonicum non indicet secundum, sed primum, hoc est *ideo* (*q*), quia magis respicit ad exteriora, quam *ad* (*r*) interiora. Deus tantum intuetur cor, et scrutator est cordium, et vult perapsydem intus praecipue mundari. Item, cum sic temporalia quaerit juvenis, † (*s*) ad beneficium sic † (*t*) accedit, non est dubium, eum mortaliter peccare ipso ingressu et a Deo separari: † (*u*) cum tamen Sacra Scriptura dicat, in *Epistola Pauli ad Hebraeos*, quod nemo *assumat* (*v*) sibi honorem, nisi qui vocatur a Deo, *tanquam* (*w*) Aäron. Unde secundum *Dionysium, quinto* Capitulo *Ecclesiasticae Hierarchiae*, *Jesus* (*x*) non se ipsum glorificavit, sed qui locutus est ad eum: » Tu » es sacerdos in aeternum secundum ordinem Melchi» sedech." Qui ergo ex se et ex propriis agitatur, mendacium loquitur et vanitatem agit, et a Diabolo conducitur. *Et* (*y*) maxime in hoc opere acceptionis curae, in quo mortale peccatum committit, mortem *animae* (*z*) ingrediendo sibi procurans, etiamsi antea mortuus non fuisset. Multa hic de Capitulo † (*a*) *Dionysii* possunt dici, sed sufficiunt haec intelligenti. Item, quum quis taliter curam accipit, † (*b*) propter finem prae-

(*n*) *intenderet* A. (*o*) † *vel* A. (*p*) = A. (*q*) = A. (*r*) = A. (*s*) † *et* A. (*t*) † *non* A. (*u*) † *unde istius introitûs potius Diabolus est agitator quam Deus* A. (*v*) *sumat* A. (*w*) *ut* A. (*x*) *Deus* A. (*y*) = A. (*z*) A. (*a*) † *eodem* A. (*b*) † *et* A.

praedictum temporalium, in proprium victum aut parentum suorum ordinatum, quum tunc accedit ad ordines propter curam eamdem, tunc ordines et acceptio ordinum secundum intentionem accipientis eadem intentione simoniaca, qua curam quaerit, inficiuntur. Quicquid enim est medium ad aliquid, ordinatum ad finem, est medium ad ipsum finem. Sed quacunque ratione et intentione feror ad * finem * (c), tali ratione et intentione feror ad medium, quod ad ipsum finem ordino et quaero. * Ideo * (d) talis est intentio et intentionis macula in ordinibus, qualis est + (e) cura animarum, propter quam ordines accipis. Si enim lumen, quod in te est, * id est * (f), oculus intentionis hominis, malum et nequam fuerit, totum corpus nequam et tenebrosum erit secundum doctrinam Christi. Item et omnis, qui hoc modo * quaerit * (g) sibi ordinem aliquem, habet coram Deo characterem infectum quoad ejus initium. Unde timentur * multa mala * (h) secutura; non quod .... (i) characteris, quae Deiforme signum est, et Dei instrumentum, in se sit infecta (k), quia Sacramenta non maculantur a malis. Sed quia timendum est, quod talis tales faciet ordinis exsecutiones, qualiter eosdem accepit, ut eodem modo, et propter eumdem finem * praedictum * (l), confessionem audiat, absolvat, inungat, vel celebret, propter quem + (m) accepit. Omnia * pedum vestigia * (n) cujuscunque Ro-

(c) *finem* A., in G. prius scriptum, dein expunctum et ejus loco *medium* scriptum est. (d) = A. (e) † *in* A. (f) *et* A. (g) *quaesivit* A. (h) ∽ A. (i) *s'va* quid sibi velit ignoro. (k) *infectum* A. (l) G. In A. expunctum est et in *praedicet* mutatum. (m) † *curam* A. (n) ∽ A.

Romam euntis divinam mercedem vel poenam accipient (*o*), secundum eam intentionem, qua quis Romam proficiscitur. Si bene et propter Deum, accipit Deum † (*p*) in praemium et aeternam retributionem in quolibet gressu suo. Si male et propter temporale, Diabolus et temporalia sibi cedent (*q*) in mercedem. Sic longe profundius et magis in quolibet actu sacerdotali et cura intrat intentio, sive bona sive mala fuerit, qua quis curam principaliter, sive propter temporalia, Diabolo instigante, * sive Deo inspirante acceperit * (*r*) propter salutem animarum principaliter. Et haec est infinita † (*s*) abyssus, quia nunquam talis Curatus, victum aut temporalia principaliter quaerens, potest a quocunque absolvi, nisi propositum, † (*t*) intentionem * et mentem * (*u*) mutaverit. Nulla potestas, nec (*v*) in coelo, nec in terra, potest hominem absolvere ea intentione * specialiter manente * (*w*). Imo in quolibet actu, quem exercet in persona Ecclesiae, quasi officio suo utens, * peccat mortaliter * (*x*), nisi quis ad hoc deveniat ut permutet intentionem, ut mallet cura cum temporalibus carere, si hoc esset subditis lucrum spirituale, et etiam † (*y*) in tantum crescat intentio recta, si haberet aliunde vivere, quod vellet curam sine emolumento regere. Item, si quem sciret melius oves recturum, quod illum mallet eas potius quam seipsum regere, rexisse et recturum. Si enim vellet opposita horum, tunc quaereret quae sua sunt; unde ex caritate non moveretur. Pos-

(*o*) *accipiunt* A. (*p*) † *accipit* A. (*q*) *cedunt* A. (*r*) ꝏ A. (*s*) † *principaliter* A. (*t*) † *et* A. (*u*) Prius media inter *propositum* et *intentionem* posita, postea in A. expuncta sunt. (*v*) = A. (*w*) *spiritualiter mala permanente*. A. (*x*) ꝏ A. (*y*) † *ut* A.

Possumus enim considerare, quanto amoris glutino illi rei, ex qua totus nunc honor et status, et totus victus et vestitus noster *nunc* (z) pendet, simus incorporati et conglutinati, quum manifeste videmus, quod pro modica possessionis (a) nostrae portione, vel gloriae, vel nominis, videlicet pro una tunica, pro uno equo, pro uno injuriarum verbo, totus cordis nostri status evertitur, tota mens nostra inquietatur, *toto* (b) nos animo et corpore et *rebus* (c) ad vindicandum vel defendendum nisu indicibili nitimur et laboramus. Ex hoc videmus, quod res nobis quasi cordi nostro videntur colligatae, et ideo vere pauci exeunt a quaestu temporalium, qui curas propter temporalia invadunt.

De *secundo*, quod *est* (d) scientia divina, requiritur ad hoc, quod quis dignus *reddatur ad curam* (e) animarum patet, *quod* (f) omnis hierarchia, sive angelica sive humana, videlicet *Ecclesiastica, quae* (g) est ordo, scientia et actio, et ex illis consistit. Et quomodo quis coecus aliis ducatum *praebeat* (h)? Si coecos coeci ducent, *coecorum omnes coeci et duces* (i) in praecipitium cadunt. Quomodo curabit scientiam, *qui non habet* (k) scientiam? Nonne ars artium, secundum *Gregorium*, in *primo Pastoralium*, est regimen animarum? Et quomodo quis docere potest *illud* (l), quod nunquam didicit? Un-

(z) = A. (a) *possessionis* A. itemque G. a pr. m., sed perperam correctum ad marginem et mutatum in *passionis*. (b) *toti* A. (c) *bonis* A. (d) = A. (e) ∞ A. (f) *quia* A. (g) A. = G. (h) *praebet* A. (i) *Coeci et duces coecorum omnes* A. (k) *nisi habeas* A. (l) = A.

Unde, * secundum * (*m*) *Gregorium*, ubi supra, » sunt » plures, qui * de * (*n*) metiri se ipsos nesciunt, quae » non didicerunt docere concupiscunt, qui pondus ma- » gisterii tanto levius aestimant, quanto vim magnitu- » dinis ejus ignorant." Et infra: » Saepe qui nequa- » quam praecepta spiritualia cognoverunt, cordis se » medicos profiteri non metuunt: qui dum pigmentorum » vim nesciunt, se carnis medicos profiteri erubescunt." Haec *Gregorius*. Unde Dominus ✝ (*o*) *Malachiae* secundo Capitulo, labia * Sacerdotum custodiunt scientiam, et legem * de * manu * (*p*) ejus requirent * (*q*), quia angelus Domini exercituum est. Et vere, secundum ✝ (*r*) *Bernardum*, in *Libro de Colloquio Simonis et Jesu*, » Sacerdos et Clericus angelus est aut bonus aut » malus, et pravitas inventa in angelis major quam » humana." Unde de scientia et illuminatione sic ait *Dionysius* ad *Demophilum*: » Si ergo Sacerdotium est » ornatus illuminatissimus, * profecto * (*s*) cecidit a » Sacerdotum ordine et virtute, qui non est illuminatissi- » mus, magis autem, qui non est illuminatus. Et audax » mihi videtur Sacerdotio manum apponens, et [qui] » non timet neque verecundatur divina praeter dignita- » tem exsequens et putans Deum ignorare, quae ipse » in se ipso cognovit, et decipere aestimat ab ipso falso » nomine patrem appellatum, et audet ipsius immun- » das diffamias, non dicam orationes, supra divina si- » gna Christi * fortiter * (*t*) enunciare. Non est iste » Sacerdos, sed inimicus dolosus, delusor sui ipsius, » et lupus super divinum populum, pelle agnina ar- » ma-

(*m*) = A. (*n*) *dum* A. (*o*) † *ait* A. (*p*) *ore* A. (*q*) ∽ A. (*r*) † *beatum* A. (*s*) *perfecte* A. (*t*) *firmiter* A.

» matus." Haec *Dionysius*. Et † (*u*) speculatores positi sunt Curati, *quoniam* (*v*) tenentur omnia scire, quae ad eorum officium pertinent, tanquam mundiores oculos ad omnia et longiora et densiora discernenda, et ad praemuniendum et ad defendendum habentes.

De *tertio*, *sive* (*w*) de *vita*, non est dubium quod quivis debet vitae exemplum suis subditis dare, *quia*, sicut doctrinae, ita et vitae plenitudo *secundum hierarchiam* (*x*) debet reperiri; ut, sicut praecedit doctrina, ita et vita. *Presbyter* quasi *praebens iter* verbo et exemplo, quia illius praedicatio despicitur, cujus vita contemnitur. Unde » omnium qui post eum sunt » plenitudo in hierarchia," ut dicit *Dionysius*, *primo Ecclesiasticae Hierarchiae*, » debet reperiri." Et secundum *Philosophum*, nescio in quoto *Politicae*, » naturaliter princeps omnium subditorum in se debet » virtutem continere." Et ideo scribitur de Christo, *Actuum primo*, quod *coepit* (*y*) facere et docere, maxime quia scientia *perfecta* (*z*) non habetur sine experimentali gustu, quae illuminata perficit; ut solet tractari circa idem *primum* Capitulum *Ecclesiasticae Hierarchiae*. Et vere, sine experientia divinorum nec quis sui ipsius, nec aliorum, aptus judex aut *informator* (*a*).

De *quarto* et *quinto*, quia tempus non adest, facilius transiturio. Non enim sufficit bona vita Curato, nisi excellat, uti ex praedictis patet, vitam subditorum. Quomodo levabo alterum, nisi altius stetero? Quomodo † (*b*) succurram, nisi potentior *sim* (*c*)? Quomo-

(*u*) *ideo* A. (*v*) *qui* A. (*w*) = A. (*x*) *in hierarchia* A. (*y*) *incipit* A. (*z*) *perfecte* A. (*a*) *reformator* A. (*b*) † *sic* A. (*c*) *fuero* A.

modo in me virtutes *speculentur* (d) subditi, quas non habuero? *Igitur* (e) super montem excelsum † (f) adscendet, qui euangelizabit Sion. Et non sufficit Curato, ut amet Deum, nisi plus aliis, et nisi eminentior in eo caritas fuerit. Et ideo Christus, cum vellet Petro oves committere, dixit: Si amas † (g) plus his, i. e. quam alii, tunc pasce oves meas, et aggredere onus regiminis *spiritualiter* (h). Vere *vero* (i) magna caritas requiritur ad bonum pastorem. Sed bonus pastor ponit animam suam pro ovibus suis, quia majorem caritatem nemo habet, quam ut animam suam ponat quis pro *cunctis* (k) amicis suis. Vere † (l) mercenarius est, non pastor, qui quaerit oves tondere. Et vere debet Curatus et qui praeest, secundum beatum *Bernardum*, in quodam Sermone super *Cantica*, † (m) fundere, non ut canale, quod sumens refundit, non retinens: sed debet esse velut amphora, † (n) quae non prius refundit in propinqua, nisi plena et superfusa fuerit. Sunt etiam alia perpendenda in curis habendis, inter quae est unum, ut subditi sint habiles ad informandum et suscepturi verba Dei. Alias ex magnis demeritis Praelatorum contingit, ut illis praeferantur, quibus prodesse ex duritia et malitia non possunt. Unde dicit *Gregorius*, tam *in Pastoralibus*, quam in *Moralibus*, » *Corrumpent enim analogice* » (o) merita subditorum cum Praelati habita, et » contra inutilibus occupari ad quid valet?" O quam fatuum est, fatuis *virginibus* (p) oleum dare, cum vix

(d) *speculantur* A. (e) *ideo* A. (f) † *Sion.* A. (g) † *me* A. (h) *spiritualiter* A. (i) *vere* A. (k) = A. (l) † *vere* A. (m) † *de pleno* A. (n) † *stans* A. (o) *Corrundent* G. [an *Correspondent*?] — *analoyce* G. *anagoye* A. (p) = A.

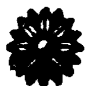
vix nobis sufficiat ad bonae conscientiae testimonium! O quam difficile est regere jam senescente mundo, secundum caritatem, duodecim oves, vel duodecim *Monachos*! Quis ergo sufficit ad mille vel ad duo * millia * (*q*)! Et non dico ovium, imo leonum vel ursorum, pro parte insensibilium quorumdam animalium, curam regendam. Rursus principes temporales *volunt* esse supra Sacerdotes, et volunt curam eo *modo regi* per Curatos, * quo * (*r*) temporalibus et eorum dominio magis * expedit * (*s*), voluntque celebrari cum ipsi jusserint, similiter et absolvi, † (*t*) ligari et Sacramenta ministrari. Quod si quis fecerit, cadet in abyssum malorum contra Deum *et* canonicas Sanctiones. Et si facere recusaverit, nunquam pacem *habebit*; semper * perturbabitur * (*u*); semper inveniet impugnantes. Similiter difficillimum est, si Curatus † (*v*) nihil aliud observare deberet, quam debite excommunicatos, interdictos et suspensos a canone vel judice, in divinis et in conversatione evitare. Quodsi non fecerit, † (*w*) excommunicatorum praesentiam *in* celebrando non strictissime * evitaverit * (*x*), statim suspenditur ipso jure: et, si postea suspensus celebraverit, statim irregularis efficitur. Et vere, si quis recte istis temporibus curam regere * voluerit * (*y*), non est dubium, * multas eum * (*z*) persecutiones habiturum, non * a principibus solum * (*a*), sed a multis, quibus praeest, quia pauci volunt regi. Nam secundum *Ecclesiasticum*, Capitulo * ij * (*b*), perversi difficile *corriguntur*,

(*q*) *mille* A. (*r*) *quorum* G. (*s*) *expediat* A.
(*t*) † *vel* A. (*u*) *curvabitur* A. (*v*) † *etiamsi* A.
(*w*) † *ut* A. (*x*) *vitaverit* A. (*y*) *velit* A. (*z*) ∽ A.
(*a*) ∽ A. (*b*) = G.

tur, et stultorum infinitus est numerus. Et si malis et persecutionibus incumbentibus a cura et justitia servanda cessaverit, est de illis, qui videt lupum venientem et fugit, quia mercenarius est, et sua quaerit, et non pertinet ad eum de ovibus. Si restiterit viriliter et fortiter permanserit, vere per arctam viam Christi et angustam eum oportet pertransire, difficiliorem quam credit Juvenis. Et multo levius esset, ut parentibus suis mendicaret, quam tribulationes et angustias, quas istis temporibus veros Curatos et rectos sustinere oportet, pateretur. Unde secundum † (c) *Bernardum*, in *Libro de Colloquio Simonis* *et *Jesu** (*d*), vix angelicis humeris cura animarum sustentatur: *et ergo miserum est, imponere humeris puerorum, angelicis humeris formidandum* (*e*).

De *quinto*, sive *de* (*f*) mutabilium et temporalium contemtu dicere, quae dicenda sunt, supersedeo, ne durus videar, et quia hoc magis est pro proficientibus, quam incipiente Juvene, cui *rudi* (*g*) *in Christo respondi* (*h*) per praedicta. Cui laus et gloria et imperium in secula seculorum! Amen † (*i*).

(*c*) † *beatum* A. (*d*) *supra dicto* A. (*e*) Haec omnia = A. (*f*) = A. (*g*) = A. (*h*) ∞ A. (*i*) † etc. Est finis istis et laetitia nobis est. Qui me scribebat, Johannes nomen habebat.

BREEDERE AANTEEKENINGEN.

Aanteekening I. Over de *Gemma Crucifixi.*

Geert Groote, in zijne Redevoering tegen de *Focaristen*, eene plaats uit een Werkje, genaamd *Gemma Crucifixi*, aanhalende, had ik eerst mijne bedenking ingebragt tegen hetgeen ik wist dat door velen gesteld werd (hoewel ik mij nu niet juist meer weet te herinneren van waar ik het wist), dat het met de *Instructio Sacerdotis* van den Heiligen *Bernardus* een en hetzelfde Geschrift ware. Ik giste, dat, of wel *Groote* aan *Bernardus* een werk, door dezen niet vervaardigd, toegeschreven had, — of, dat het Werkje zelf nog ergens schuilde in een onbekend Handschrift; zoo het niet geheel verloren gegaan ware (Deel I. bl. 376). Daarna echter ziende, dat *Mabillon* een afschrift van die *Instructio* bekomen had, hetwelk dadelijk, in het opschrift; *Gemma Crucifixi* heette, ontgaf ik mij mijne bedenking, en dacht, dat *dit* Geschrift, hoe weinig overeenkomst het dan ook met dien titel hebben mogt, toch waarlijk denzelven zou gevoerd hebben (Ald. bl. 398). De zwarigheid bleef echter over, *niet alleen* dat zulk een titel voor het werk in het geheel niet voegde (als behelzende eene ontwikkeling, in XIV Hoofdstukken, van deze *drie* stellingen: 1) Gods Zoon heeft zich, stervende, voor ons overgegeven; — 2) Hij geeft zich aan ons in het Avondmaal; — en 3) Hij geeft zich aan ons tot eene belooning, in den hemel (*)); — maar *bovendien* bleef het vreemd, dat zulk eene plaats, als onze Schrijver uit de *Gemma Crucifixi* aangehaald had, volstrekt niet te vinden was in gezegde *Instructio*, ja niets, dat er naar zweemde. De zaak bleef mij gevolgelijk duister. Maar niet lang. De vriendelijkheid van den heer *J. J. Dodt van Flensburg* berigtte mij al spoe-

(*) In de ed. van *Mabillon*, Vol. III. p. 248 en volgg. (ed. Venet. 1765. f. m.)

spoedig, — dat hij de aangehaalde plaats gevonden, ja gelezen had; — gelezen in een stichtelijk boekje, dat tot opschrift droeg: *Gemma Crucifixi*; en — dat hetzelve te Utrecht, op de Akademische Bibliotheek, in een Boekdeel, onder andere Werkjes, onopgemerkt schuilde. Ik zag daardoor mijne eene gissing als waarheid bevestigd. Op mijn verzoek ging zijne beleefdheid nog verder, en verschafte mij zelfs de gelegenheid om het Werkje op mijn gemak te lezen en af te schrijven: Dit deed ik te eer, omdat hetzelve, nog nooit gedrukt zijnde, eene Bijdrage zou kunnen worden tot de *echte* of *vermeende* Werken van den *Abt van Clairvaux*, wanneer het hier, in het *Archief voor Kerkgeschiedenis*, eens voor altijd ware nedergelegd.

Men zal, bij het doorlezen, zien, hoe weinig — of liever in het geheel geene — aanleiding er geweest zij, om hetzelve met de *Instructio Sacerdotis*, of te verwarren, of in verband te brengen, en deszelfs titel op deze te doen overgaan. Men zal zich gevolgelijk overtuigd vinden van de groote verwarring, welke er op het stuk der benoeming van zulke geschriften uit de Middeleeuwen heerscht. Of men nu reden zal vinden, om hetzelve, hetzij op gezag van *Geert Groete*, hetzij in overeenstemming met hem, — die zeker vele eeuwen nader aan den tijd van *Bernardus* leefde, dan wij, en geacht moet worden geen onbevoegd beoordeelaar in dezen te zijn, wegens zijn vlijtig lezen en het veelvuldig gebruik, dat hij van vele werken des Abts gemaakt, en waardoor hij zich met deszelfs trant van denken en schrijven, buiten twijfel, zeer gemeenzaam gemaakt had; — ik zeg; of men nu daarom reden zal vinden, om de *Gemma* dadelijk aan *Bernardus* toe te schrijven, dan hem dezelve, in weêrwil dezer duidelijke en stellige aanhaling en getuigenis van *Geert Groete* (met welke de *Utrechtsche Geestelijkheid*, tot welke hij sprak, ja zijne *tijdgenooten*, over het algemeen, geacht kunnen worden te hebben ingestemd), te moeten ontzeggen; dit wil ik liever niet zelf beslissen, maar aan het oordeel der lezeren, — vooral van hen, die met de Schriften van *Bernardus* vertrouwd, en in dit slag van zaken bedreven zijn, — overlaten.

Alleen nog dit van den *Band*, waarin het Handschrift gevonden wordt, vooraf. Dezelve staat geteekend N°. $\frac{254\,aa}{293\,z}$; heeft voorheen behoord aan 't St. Pauls-Klooster te Utrecht (in Trajecto *inferiori*); bevat 147 bladzijden r. en v., met gespleten kolommen, op papier geschreven; is zeer leesbaar; en — bevat de volgende Geschriften:

Bo-

Bonaventurae Solloquium de quatuor exercitiis, fol. 1—30.
Speculum Monachorum, fol. 31—38.
Anselmi Stimulus amoris (*), fol. 39—45 r.
Gemma Crucifixi, fol. 45 v.—52.
Bernardus ex persona Helyae, fol. 52.
Van hier tot fol. 67 zijn er bladen uitgesneden, op welke te vorgen, volgens het *Register*, nog te lezen geweest zijn.

Au-

(*) Of deze dezelfde is, welke bij het Deventersch Exemplaar van het *Cordiale*, in denzelfden Band, gedrukt voorkomt, heb ik, of verzuimd, of geene gelegenheid gehad, na te gaan. Indien hij dezelfde is, blijkt wederom de onzekerheid, welke in velen dezer dingen plaats heeft, daar het werk, in *die* uitgave, *niet* aan *Anselmus*, maar — op den titel aan *Bonaventura*, en — in het onderschrift, of aan dezen, of aan *Johannes de Palma*, wordt toegekend. Om het te herkennen, zij het genoeg, dat de *Prologus* aldus aanvangt: „Ad te levavi animam meam, Deus meus! „In te confido, non erubescam. Confisus de Tua liberalissima „pietate, allectus mira suavissimi amoris et odoris Tui suavitate, „attractus infringibili vinculo Tuae ardentissimae caritatis, ad Te, „qui habitas in coelis, levavi oculos meos, splendore Solis Justi- „tiae illustratus, etc." Voorts is het verdeeld in drie voorname Hoofddeelen; waarvan het *eerste* handelt *de Christi passione gloriosa*, en *twintig* Hoofdstukken bevat; — het *tweede*, *de profectu hominis et contemplatione*, en heeft *achttien* Hoofdstukken; — het *derde*, *de contemplationis quiete*, en is in *twintig* Hoofdstukken verdeeld. Het slot van het twintigste in dit Deel, en dus van het geheele Werk, luidt als volgt: „Lauda ergo, anima mea, „Dominum. Laudabo Deum meum in vita mea. Et Illum mecum „laudet omnis creatura. — Sic ergo finiatur noster tractatus, ut „laudet Deum omnis spiritus. Amen. Explicit tertia pars hujus „libri etc. — — Explicit liber qui dicitur Stimulus amoris. Deo „gratias." Of het *geheel*, zonder eenige uitlating, gedrukt is, daaraan heb ik beginnen te twijfelen, zoo om andere redenen, als omdat het VII Hoofdstuk des *Eersten* Deels, *de quatuor virtutibus cardinalibus*, slechts uit deze weinige woorden bestaat: „*Est nihilominus exemplum et non perfectissimae prudentiae*, „*temperantiae*, *fortitudinis et justitiae*, *sicut intelligentibus* „*apparet manifestissime.*" Maar ik heb thans geene gelegenheid om dit nader te onderzoeken.

Augustini Sermo de otio fugiendo, fol. 53.
Ejusdem Manuale, fol. 54, en
Calor Crucifixi, fol. 63 —

Van fol. 67 aan vindt men weder:
Bernardus de Conscientia, fol. 67.
Ex Horologio aeternae Sapientiae, fol. 69—72.
Quaedam — *ex scriptis Augustini*, — *ex Stimulo amoris* — et *ex aliis*, fol. 72—105.
Excerpta quatuor instinctuum — et alia, fol. 105—141 v. et *Speculum peccatorum*, fol. 141—147.

Na dit voorloopig te hebben aangemerkt, volgt nu het Traetaatje zelve:

GEMMA CRUCIFIXI.

(e Codice Trajectino N°. $\frac{254\ aa}{293\ z}$
fol. 45 verso ad 52 rectum).

Incipit Gemma Crucifixi.

Extende, homo, paulisper sensus carnis et irruentia corporearum phantasmata voluptatum, et intuere divinae naturae bonitatem, suavitatem. dignationem. Meditare positionem crucifixi corporis Christi, et vide si aliquid in eo est, quod non totum peroret pro te ad Patrem. Divinum illud *Caput* multiplici densitate spinarum densatum usque ad cerebri teneritudinem confixum est, dum configitur spina. Spinis peccatorum suorum circumdedit me populus iste, ait Dominus per Prophetam. Ad quid hoc? Ne tuum doloret caput, ne tua vulneraretur intentio. Caligaverunt in morte *Oculi* sui, et illa illuminaria, quae illuminant orbem, ad horam exstincta sunt. Nonne illis obtenebrantibus tenebrae factae sunt super universam terram? Et illa duo magna luminaria cum illis luminaribus submota sunt. Hoc autem totum factum est ut avertерentur oculi tui, ne viderent vanitatem, et, si viderent, non adhaererent. *Aures* illae, quae audiunt in coelis: „Sanctus, Sanctus, „Sanctus!" audierunt in terris: „Daemonium habes!" et „Crucifige, crucifige eum." Ut quid istud? Ne aures tuae obsurdescerent ad clamorem pauperum; ne reciperent auditum vanum; ne detractionis virus apertis propitiisque auribus susciperent. Speciosa illa *Facies*, Speciosi forma, prae filiis hominum sputis illita est, colaphis afflicta, addicta delusionibus. Sic namque scriptum est: „Coeperunt conspuere in eum et percutere faciem ejus, et „il-

„ illudere, dicentes ei: Prophetiza etc." Quare hoc? Ut facies tua illuminaretur et diceretur de te: Vultus ejus non sunt amplius in diversa mutati. *Os* illud, quod docet angelos, homines instruit, et dixit et scriptum est, felle potatum est et aceto. Sed et hoc factum est, ut veritatem et judicium loqueretur os tuum, et confiteretur Dominum, Deum suum. *Manus* illae, quae fundaverunt coelos, extensae sunt in cruce, clavis transverberatae durissimis; ut manus tuae extenderentur ad inopem, et dicere posses: „ anima mea in manibus meis semper." Quod tenemus in manibus, non facile obliviscimur: sic et qui animam suam bona operatione portat, non facile oblivioni tradit. *Pectus*, in quo sunt omnes thesauri sapientiae et scientiae absconditi, lancea militari perfossum est, ut pectus tuum a pravis cogitationibus mundaretur, mundatum sanctificaretur, conservaretur sanctificatum. *Pedes*, quorum scabellum debemus adorare, quod sanctum est, dura confixione confixi sunt, ne pedes tui festinarent ad *malum*, *sed currerent* viam mandatorum Domini. Quid plura? *Foderunt manus ejus et* pedes ejus, dinumeraverunt omnia ossa ejus. Pro te carnem et animam suam posuit, ut corpus et spiritum tuum sibi vindicaret. Toto se totum te comparavit. Quid ultra debuit facere, et non fecit? Absolvit vinctum, illuminavit coecum. Quia Dominus solvit compeditos, Dominus illuminavit coecos. Reduxit erroneum, reconciliavit coecum, qui te portavit in humeris suis, qui pro te Patri proprio sanguine satisfecit. Attende ergo consilium Dei tui, non solum cum Patre regnantis, sed et dulcissimi amici tui in cruce pendentis. Non falli potest, quia sapientia est: nec fallere te vult, pro quo tam ignominiosam sustinuit poenam. Si quis, inquit, vult venire post me etc. Amandus est Deus dulciter. Dulcis enim est et dulciter diligi debet, qui multitudinem dulcedinis suae amantibus se ministrare non cessat. Amatur in dulcedine, cum amatur in carne; cum nescimus nisi Christum Jesum, et hunc crucifixum; cum tota carnis ejus frequentia frequenti memoria retinetur, et ossa nostra medullitus concutit tanta miserationis dignatio. Cum enim recordamur, regem gloriae parvuli vagientis sustinere miserias, pannorum vilium vilitate devolvi, fatigatum ex itinere residere, Pharisaeorum opprobria et Judaeorum convicia aure patientissima pertransire; nunquam non compungi debemus ob tantae pietatis intuitum. Considera filium Virginis illitum sputis, lividum plagis, clavis confixum. Attende rectorem coeli stantem in cruce, pallidum morte, carne deformem; ne pertranseas dominum Angelorum, factum opprobrium hominum, virum

do-

dolorum, et scientem infirmitates, virum percussum a Deo et humiliatum, quasi leprosum, in omnibus pro nobis oppositum detrimentis. Haec recordatio succendit cor, adurit pectus, interiora depascit. Talis memoria elicit lacrimas, suffundit oculos, vultus humectat. Circa hunc gradum obvolvitur omnis Religiosorum instantia. Rara quoque avis in terra est, quae possit hunc transire profectum. Adstat enim orantibus, ut imago nascentis Dei, ut pendentis in cruce, tenetque mentis affectum incalescens affectio, et ad ulteriora vix permittit excurrere. O quam indebita manifestatio! quam gratuita et probata dilectio! quam inopinata dignatio! quam stupenda dulcedo! quam imbuta mansuetudo, regem gloriae pro desperatissimo vermiculo crucifigi! Vix enim pro justo quis moritur: ipse pro inimicis et pro injustis mortuus est. Eligens exulare a coelis, ut nos reportaret ad coelos, amicus dulcis, reconciliarius prudens, adjutor fortis. Quid retribuam Domino pro omnibus, quae retribuit mihi? Nonne, si conferrentur omnes vitae in me filiorum Adam, et omnes dies hujus seculi, et labores omnium hominum, qui fuerunt, sunt et erunt, nihil ad comparationem corporis illius, quod spectabile et stupendum est, et virtutibus superius, in conceptu de Spiritu Sancto, in ortu de virgine, in vitae innocentia, in doctrinae affluentia, in coruscationibus miraculorum, in revelationibus sacramentorum? Vides igitur, quomodo, sicut exaltantur coeli a terra, sic exaltata est vita illa a vita nostra, quae tamen posita est pro vita nostra, nullam habente ad vitam istius proportionem: cum illa dignior, ista miserior esse non possit. Nec putes me rem exaggerare sermonibus, quia hic deficit omnis lingua; nec sufficit vel ad intuendum tantum arcanum. Cum ei devovero quicquid sum, quicquid possum, nonne est sicut stella ad solem, lapis ad montem, gutta ad flumen, gramen ad acervum? Non habeo nisi duo minuta, imo minutissima, corpus et animam, duo vel potius minutum unum, voluntatem meam: et non dabo illam ad voluntatem illius, qui tantus tantillum tantis beneficiis praevenit, qui toto se totum me comparavit? Alioquin si illa remunero, qua fronte, quibus oculis, qua mente, contra conscientiam vado ad viscera misericordiae Dei mei, et perfodi video illud fortissimum propugnaculum, quod custodit Israël, et illas et illius sanguinis non guttas, sed undas aquarum quinque partibus corporis in meum peccatum detorquere?

In diebus illis affixus est Jesus stallo crucis, quo restaurata sunt universa. Ipse et sui per coronam spineam tribulationis pervenit ad coronam auream immortalitatis. Non enim per-

venit ad summa, nisi per aspera, nec ad laeta, nisi per tristia. Unde *Salomo:* „Cor, quod cognovit amaritudinem animae suae, in gaudio ejus non miscebitur extraneus." E contra filii Satanae per coronam auream mundanae voluptatis vadunt ad coronam spineam aeternae damnationis.' Unde *Ecclesiastes:* „Risus dolore miscebitur, et extrema gaudii luctus occupat." Item *Jeremias:* „In novissimis diebus reperietur insipiens." Dominus cum caesarie crucem adscendit, et nos cum caesarie virtutum crucem poenitentiae debemus adscendere; qua perdita Samson est exoculatus et factus est fatuus, quorum ante fuerat magister et dominus. Contra aquilonem caput inclinavit; quasi dicat: omnibus sensibus vestris, qui vigent in capite, contra aquilonem vos muniatis; quia, ut ait *Jeremias*, „ab aquilone pandetur omne malum." *Idem:* „Ecce populus venit de terra aquilonis, et gens magna a finibus terrae, sagittam et scuta arripiet, crudelis est, et non miserebitur." *Item:* „Corde cessit aquiloni;" quasi *dicat: fugite* a facie aquilonis, et cor imparatum potestis ab eo *retrahere*. *Item* ab aquilone lancea latus ejus perfossum est, et hodie a gelicidio aquilonis constrictum. Duritia obstinationis tanquam lancea suffigitur cor Domini in suis. Habeamus igitur cor lanceatum cum Domino, ne mala cogitemus. Item, in passione Virgo contra aquilonem quasi propugnaculum Ecclesiae stetit, et omnes Sancti ab exordio nascentis Ecclesiae contra aquilonem multo labore et sudore militaverunt usque in hodiernum diem; ita quod taedebat eos vivere. Unde *Job:* „Taedet animam meam vitae meae." Et *Apostolus:* „Infelix ego homo! quis me liberabit de carcere mortis hujus?" Et *Idem* de laboribus ait: „Adhuc usque ad hanc horam esurimus et sitimus etc." Idem *ad Corinthios* in Epistola *secunda:* „Supra modum gravati sumus supra virtutem, ita ut nos taedet etiam vivere; sed et ipsi in nobis responsum mortis habemus." Item, summus Imperator contra aquilonem suis in stipendium et refugium copiosissime sanguinem et aquam effudit. Item, juxta crucem stabant Maria et Johannes vestiti, ipso Filio Dei nudo pendente. *Maria* dicitur *maris stella*, per quam intelliguntur Doctores, per doctrinam in tenebris hujus vitae lucentes. Unde, qui ad justitiam erudiunt multos, erunt quasi stellae in perpetuas aeternitates. *Johannes* interpretatur *Dei gratia*, per quam intelliguntur Praelati, in quibus maxime gratia debet resultare. Hos vestivit Dominus multis coloribus dignitatum et divitiarum, ipso nudo in paupere suo manente. Et licet sint vestiti, utinam pedes affectuum cum Johanne sint nudi! quia minus vestiti vel plumbo temporalium praegravati non possunt pendere

in

in cruce Domini. Nemo enim potest duobus dominis servire. Debent ergo Praelati et Doctores Ecclesiae firmiter stare juxta crucem Domini per carnis mortificationem. Item filius Dei est cella patris, in receptiones diversorum aromatûm et medicaminum distincta. In dilectione enim Dei invenitur medicina contra superbiam, contra luxuriam, et sic de aliis. Quotidiana lectio Christiani debet esse recordatio dominicae passionis.

In positione Crucifixi quatuor notantur, elevatio, patientia, humilitas, caritas. Fuit enim elevatus a terra, ut nos, qui sumus membra ejus, elevemur ab amore temporalium, ne tanquam jumenta in eis putrescamus. Patiens fuit: Dominus propter blasphemantes a cruce non descendit. Noluit descendere sibi, ut moreretur mihi. Tu propter detrahentes a bono consilio non resilias. Humilis fuit, et inclinato capite emisit spiritum. Et tu cor tuum in humilitate serva; qua coram nihil sublimius. Caritatem habuit, quia se ad amicos, qui per dextram, et ad inimicos, qui per sinistram intelliguntur, extendit. Et tu similiter. Quod sine crucis beneficio nullus salvari potest, *Hieronymus* ostendit, dicens: „Avis contemplativa in modum crucis volat in altum; nautae, id est, Praelati Ecclesiae, in modum crucis velum suum formant; et natans, i. e. conjugatus, formam crucis repraesentat." Suffecisset ad redemtionem orbis vel una pretiosissimi sanguinis gutta: sed data est copia, ut in beneficii redundatione virtus diligentis claresceret. Caput nostrum per passiones et angustias coelum introiisse videmus: et nos, membra ejus, illuc alia itinera somniamus. Monstruosa res est, si per unum foramen caput transire videmus, per aliud corpus. Pudeat sub spinato capite membra fieri delicata. Gazophylacium enim est locus, in quo servantur divitiae, et in Christo omnes thesauri sapientiae et scientiae sunt absconditi. In hoc gazophylacium multi divites jactabant plurima. Stephanus lapides torrentis, Petrus crucem, Paulus ensem, Laurentius craticulam, et alii in hunc modum. Et utinam duo nos cum vidua minuta injiciamus! Illi in tanto gaudio se ipsos impenderunt, ut etiam Christi tortores in stuporem raperentur. Unde tortori cuidam miranti et quaerenti, quare Christiani cum tanta hilaritate paterentur? ait frater beati *Victoris*, memoriam dominicae passionis semper cordibus eorum impressam hoc facere cum quadam gaudii coelestis praegustatione. Cui judex per martyrium defuncto cor extrahi fecit et dividi, et inventa est forma crucis et crucifixi in corde ejus subtilissime in venis, arteriis et nervis depicta.

Simon Petrus, sequens Johannem, introivit in monumentum, et

 vi-

vidit ibi linteamina posita et sudarium, quod fuerat super caput Jesu, positum, non cum linteaminibus, sed separatim involutum in uno loco. Solus obediens mandatis Domini et firmus in fide, ingreditur contemtum mundi. Vidit ibi linteamina, id est, sanctorum Patrum, qui sunt membra Jesu Christi, exempla, quibus ornatur Ecclesia. Sed sudarium, quod fuit supra caput Jesu, separatim, quia ipse passus est pro nobis, non nos pro eo. Involutum, quia nullus profunditatem Sacramenti potest attingere. In uno loco; licet in thalamo mentis Sanctorum memoria sit figenda, tamen in eminentiori et secretiori loco sudor et sanguis Domini est ponendus. Sed heu! hunc sudorem et sanguinem multi vertunt in delicias, patrimonium Crucifixi expendentes in voluptates miserae carnis. Si dulce est lignum, id est, beneficia, dulces esse debent et clavi sive poenae et miseriae, pro Christo illatae. Sed nos miseri, veluti porcus colligens fructus sub arbore, nunquam tamen ad ipsam arborem sursum quaerens respicere, ita nos patrimonium Christi sub arbore crucis colligimus, nunquam ad arborem crucis et vulnera Christi digne respicere curamus. Dominus crucem humeris suis gestans nobis eam pro sceptro regni commendavit, quod est magnum mysterium piis, grande ludibrium *impiis*. Unde Apostolus: „Nos praedicamus Christum crucifixum, Judaeis quidem scandalum, Gentibus stultitiam." Et super hoc beatus *Gregorius* dicit: „Stultum hominibus visum est, ut pro hominibus auctor vitae moreretur, et inde contra eum homo scandalum sumsit. Unde ei amplius debitor fieri debuit. Nam tanto dignius Deus ab *hominibus honorandus* esset, quanto indigniora pro hominibus suscipit." Et Idem: „Debemus pietatem revocantis erubescere, si nolumus justitiam formidare." Poena Christi quanto gravior erat in supplicio, tanto carior fit in pretio; quanto humilior in crucis opprobrio, tanto sublimior fieret mysterio. Mortem autem crucis ignominia sua, crudelitatem graviore caeteris in humana infirmitate, divinâ, quod suum erat, operante potentiâ, factum est de supplicio remedium, de casu victoria, de morte vita: et quod erat supplicium damnatorum, transiit in frontes imperatorum; ita ut, dum ira rediret in gratiam reconciliato mundo per illam tam singularem redemtionis hostiam, sacratissimum illud crucis opprobrium redemtis fieret magnae salutis sacramentum. Et crux Domini est fons omnium benedictionum, fidei propugnaculum, salutis signaculum, fidei mysterium, firmamentum spei, clavis scientiae, forma justitiae, magnificentia regum, gloria sacerdotum, inopum sustentatio, pauperum consolatio, coecorum dux, claudorum baculus, spes desperato-

torum, resurrectio mortuorum, omnia potentia, summa gratiarum. Per crucem enim consecrantur omnia; per crucem franguntur Diaboli potentia, praestantur salutaria. De cujus multiplici potentia, magnifica virtute, pauca dicere laudibus ejus est detrahere. Crucem tuam adoramur, ipsum nimirum lignum, in quo pependit Dominus: ad suae memoriam passionis ante oculos cordis statuimus ipsum, tanquam signum et trophaeum victoriae nostri Redemtoris et pignus nostrae redemtionis. Adoramus, id est, veneramur et prae ipsius dilectione pio cordis affectu amplectimur, et humili mentis inclinio suppliciter honoramus. Quis enim servus de dura captivitate domino pugnante liberatus, per se non hastam aut munitionem, seu caetera arma bellica ipsius, in quibus ereptus fuerat, amplectatur et diligat, et cum omni cultu honoris et amoris semper, dum liceat, adspiciat? Aut quae mulier, sponsum habens carissimum, cujus sit acquisita vulneribus, amplis sit dotata muneribus, si forte peregre abierit, non cum omni desiderio quotidie contrectet et deosculetur, si quid illius apud se, quasi pignus relictum habuerit? Sic nimirum sancta Ecclesia, vel quaelibet fidelis anima, Redemtoris et Sponsi sui cruce et sanguine acquisita, ipsius, jam corporaliter absentis, et in longinquam regionem peregre profecti, arma victricia, lignum venerabile, clavos, lanceam ipsius sanctissimo cruore respersam, totius affectionis dulcedine deosculatur, amplectitur et honorat cum omni mentis reverentia.

Ibi quidem Devotus, ubi prae oculis habere contigit etiam aliquod materialiter ex his insignibus, in his tamen nil deitatis, vel sensibilis vitae, vel sanctitatis inesse intelligit, sed totum ad ejus amorem et affectum convertit, qui singulorum circa se affectiones cognoscit, pensat et retribuit. De quo ipsa Sponsa recte loquitur, dum praedicta passionis ejus monimenta mente vel sensibus contrectat et amplectitur. „Fasciculus myrrhae Dilectus meus mihi; inter ubera mea commorabitur." Quasi enim fasciculus myrrhae inter ubera sponsae commoratur, dum crucem, clavos, lanceam, singula, quae per se amara pertulit, pia mente recolligens corde animadvertat, amaritatur ac fideli aemulatione quaelibet amara vel tristia pro eo pati meditatur. Ad miseriam ergo nostram mentis oculos dirigamus attendentes, quid retribuamus Domino pro omnibus, quae retribuit nobis. Ille factus est pro nobis opprobrium hominum et abjectio plebis: nos contra eum venamur favorem plebis et captamus vanitatem aurae popularis. Ille coccinea chlamyde indutus est ad derisum; nos vero ad ornatum. Ille contumeliis affectus, sicut agnus coram tondente sic obmutuit et non

ape-

aperuit os suum: nos autem verbis vel modice provocati, nec linguam a convicio, nec manus ab ultione continemus. Quid ergo restat consilii? Facite vobis amicos de mammona nequitiae. Illum in siti sua potaverunt aceto: nos autem, sitiente Christo in pauperibus, potamur vino pretioso et lautioribus cibis ingurgitamur. Non est cibus adeo aridus, qui non efficitur sapidus, si jus aceto, quod Domino propinatum est in cruce, et sanguinis ipsius condimento fuerit temperatum. In hujus rei argumentum validum hoc exemplum sumamus. Quidam saeculum relinquens ad *Claustrum* confugit, in quo molestias in Ordinis asperitate et victus *tenuitate* invenit observandas, quas ferre non sustinens recessum parabat; implorato tamen prius divino auxilio, ut aliquam scientillam suae dulcedinis et consolationis sibi mittere dignaretur. Statim pius Dominus, qui suis semper adest in tribulationibus, effectum precibus ejus tribuit, cum in punctu recessurus esset. Per visionem Dominum ante se positum vidit, quasi jam crucifixum, *taliterque dicentem* sibi: „panem tuum vulneribus meis intingas ut *dulcescat*;” qui statim in plagas Domini, ut sibi visum fuerat, intinxit panem et comedit, et ineffabilem consolationis dulcedinem accepit, et evigilans totum se innovatum invenit, ita ut, quae prius ei fuerunt aspera et amara, postea erant suavia et dulcia. *Augustinus:* „Si nobis fidem Gentilium sitientibus amaritudo aliquâ resistentium velut aquarum illarum, quas Israel bibere non potuit, occurrerit, imitata Dei patientiam velut merita crucis ligno dulcescant. Si serpentina tentatio momorderit, conspecta illius *exsultatione* serpentis, tanquam mortis in carne Domini victrici atque triumphali, eodem crucis medicamento sanetur. Si adversarius Diabolus Amalechita intercluditur, atque impedire conabitur, pro reverendissima extensione brachiorum, ejusdem crucis indicio superetur.” *Gregorius:* „Vide, homo, quo amore te dilexerit Deus, ut vestigia ejus imiteris. Pro te ligatus est, ut te a vinculis peccatorum solveret; pro te flagellatus est, ut te a flagellis irae aeternae erueret; pro te judicatus est, ut te a judicio aeternae damnationis liberaret; pro te coronatus spinis, ut te coronaret in coelis; pro te crucifixus èst, ut tuas concupiscentias crucifigeret: pro te mortuus est, ut te a mortuis suscitaret. Quid ergo retribuam Domino pro omnibus, quae retribuit tibi? Cum audio Dei filium, unigenitum Patris, mundi Creatorem, universorum artificem, pro te, qui cinis es, passum, pro te, qui terra es, mortuum, cur non confundantur viscera, contremiscunt corda, hebet intellectus, aufugit auditus, ratio confunditur, intellectus aufertur?

Quid es, homo, quod non compateris Christi passionibus, non con-

condoles ejus dolori, non ploras in flagellis, non gemis in aerumnis; cum omnis creatura ejus passioni sit compassa, aer obscuratus, sol in tenebras versus, luna in sanguinem, petrae scissae, monimenta aperta? Aperta est tellus, cum aperiretur latus Christi. Dum sol coelestis moreretur in terris, sol terrenus haerebat in coelis. Quid tibi, homo, in die judicii erit, cum contra te loquetur conscientia, te accusabunt elementa, contra te crux perorabit, vulnera Christi allegabunt, clavi conquerentur, cicatrices loquentur; quando instabit dies illa, dies irae, dies calamitatis et miseriae, dies magna et amara valde? Si non potes de prope imitari, tamen a longe sequere et vestigia ejus semper adora. Si te in passionibus non crucifigis, saltem crucifige in patibulo caritatis. Habet enim caritas suam crucem, crucis imaginem. In illa cruce sublimitas est dilectio Dei, latitudo dilectio proximi, profunditas dilectio sui, longitudo perseverantia boni. In sublimitate hujus crucis te erige per Dei dilectionem, timendo Dominum, diligendo proximum, quaerendo medicum. In latitudine manus extende, subveniendo pauperi, consulendo egenti, vestiendo nudum, confortando aegrotum, consolando incarceratum. In longitudine caritatis extende bona opera, perseverando in bono usque in finem, laborando usque ad mercedem, currendo usque ad metam, pugnando usque ad coronam. Crucifige pedes tuos in carnem tuam in profundo per carnis castigationem in jejuniis et vigiliis; ne intres in tentationem, et ita vetus homo crucifixus erit vitiis et concupiscentiis. Vetus homo corpus peccati est; caput ejus superbia, colus mundi concupiscentia, auris audire vaniloquia, os loqui mendacia, manus avaritia, renes luxuria. Claude os refrenando vaniloquia, extende manus per largitatem, liga renes per castitatem, siste pedes per dilectionem tui.

Item Filius Dei gazophylacium est summi Regis, ubi omnes divitiae Angelorum et hominum sunt congestae. Nos pauperes utinam aliquid in hoc gazophylacium conjiciamus! Ad ostiam quinque vulnerum pulsemus, ut ejus regia munificentia miseria nostra relevetur. In gazophylacio quod inspiciebat in passione ad aquilonem, id est, Diabolum, excubabant sacerdotes. In custodiis templi duo ligna crucis sunt, continentia et obedientia. Clavus dexter est dilectio, quae fortis ut mors; clavus sinister timor. Unde confige timore tuo carnes meas: clavus, qui utrumque transfigit pedem, est fides.

Magister humilitatis de pauperibus parentibus in humili praesepio nasci dignatus est. Moriturus elegit populosam urbem, ut in conspe-

spectu tot hominum, qui convenerant ad diem festum, cum majori opprobrio ignominiosam pro nobis sustineret mortem. Multa pro nobis passus est Christus in famoso loco turpiter odiosus. *Augustinus:* „Ne salutaris potionis amaritudinem abhorreret aegrotus, eam prior bibit medicus." *Ambrosius:* „Dominus liberavit nos pretio sanguinis sui; vicem convenit reddere liberatis, cujus beneficiis condigne respondere non valemus." Saltem ligationem ejus fideliter et instanter agamus. Cogitemus jugiter, quam glorioso pretio redemti sumus. Summum enim et potentissimum divinae misericordiae sacramentum semper in cordibus nostris cum omni dignitate retinendum: saltem passio Domini. *Augustinus:* „Vide, homo, quid a te requirit Dominus, et quem tanta dignatione habuerit carum, qua velit esse conversatione pretiosum; agnoscas hoc, quid sis et quid debeas Deo, et dum pretium tuum cogitas, vilis esse de te praesumas. Inter omnia opera Dei misericordiae, quae ab initio impensa sunt saluti mortalium, *nihil est mirabilius*, nihilque sublimius, quam quod pro mundo crucifixus est Christus. Huic enim sacramento universa praecedentium saeculorum mysteria servierunt. Quicquid in hostiarum differentiis, in propheticis signis et legalibus institutis sacra dispensatione variatum est, hoc nuntiavit dispositum, hoc promisit implendum, ut Christus, qui est vita vivorum, salus credentium, pro vita mundi moreretur. Quia in vita nostra periebamus, in morte Christi saluti restituebamur. Nos enim de natura nostra vivere non possumus, nisi in morte Christi: et, quia ille accepit a nobis, unde *moreretur*, *nos* ab illo accipimus, unde aeternaliter vivamus. Ille accepit nostra, et nobis tradidit sua. Accepit pro nobis contumelias, et retribuit nobis honores. Accepit dolores, et veras retribuit suavitates. Mortem accepit, et vitam contulit. Nemo tyrannicam Diaboli dominationem, nemo vincula dirae captivitatis evaderet, nisi coaeternus et coaequalis per omnia Deo patri Filius Dei, etiam hominis filius esse dignaretur, et pro humana salute et redemtione carnaliter in cruce penderet. Tam duris vinculis sumus catenati, in tam profundum mortis barathrum devoluti, ut non nisi per Christum Jesum, per ejus passionem et mortem, possemus absolvi, et morte sua aeternam nobis auferret, Diaboli vires frangerentur atque ad coelestia nos secum perduceret, et iter suave ac leve volentibus in sua voluntate permanere ad coelestia regna donaret. In utraque natura verus Christus est, nec Deitas in passione ab homine divisa, nec humanitas a divinitate descendit ad inferos.

Christianae spei vera ratio et principalis causa Crux est. *Sic* medicina aegris; sic reconciliatio aegris; sic redemtio est impensa

ta captivis, ut condemnationis humanae justa sententia justae liberationis opere solveretur. Nam si pro peccatoribus se sola opponeret deitas, non tam ratione Diabolum vinceret quam potestate. Admisit ergo Dei Filius in se impias manus, ad interimendum se corporis morte, ut mortem aeternam praeveniret in omni humano genere. In omnibus, quae illi Judaeorum insania contumeliose et procaciter inferebat, nostra ab eo diluebantur peccata, nostrae expiabantur offensae.

Non est leve pretium, dari pro morte nostra vitam Filii Tui, cujus livore sanatur aegritudo nostra, in cujus sepultura reviviscamus, et gratis venundati sine argento redimimur. Magnum, inquam, pretium, solos homines int.... (*) inter nundinas et forensia commercia venales exponi et eorum extimatio [— *ne?*] maxima corporis elegantiam vel artis cujuslibet scientiam, aut et sic pretium praeponi. Quaeritur in hoc vendentis et ementis commercio, non quid homo sit ex nativo honore Tuae imaginis, sed quid praestantia virium possit: nec hoc emitur in eo, ad quod factus est, sed ad illa ips.... ger... (*) exequenda, ad quae projectus est. Non tamen ista coemtio, qua venditur interdum homo vilius, immerito fit augendae libertatis vel tollendae servitutis gratia, sed proscriptionis infaustissimae causa, ut unius vinculi in vendente solutio longe arctioris nexus, in emente fiat occasio. Sic ab homine venditur et emitur homo, quia quid sit homo, quantum pretii, nescivit. Tu vero, Domine Deus, quid esset in homine nosti, cui sapientiae rationisque decus tantum indidisti, ut invisibilia Tua per ea, quae facta sunt, intellecta conspiceret homo, Teque vero affectu sequendo, cunctis creaturis praeponeret, jure legitimi ordinis Te semper amando. Quantae enim praestantiae fuerit humana natura in paradyso beatae libertatis conscientia, quae remansit jam in exilio proscripta, monstrat multiplex gratia, quae cuncta rationis experientia discernit et indicat, nec ipsa tamen ulli creaturae, nisi volens, subjaceat.

Dominus praedicit labores super labores, usque in finem saeculi venturos, qui ad confortandum cor tuum venit pati, mori, sputo illini, spinis coronari, opprobria bibere, ligno configi. Omnia haec Ille tulit pro te; tu nihil pro Illo, sed pro te. Multis filiorum Tuorum offendiculis, Domine Jesu, obviat pretium pro nobis fusi beati sanguinis Tui. Dominus in cruce alas suas expandit, sub quibus fideles secure a milvo inferni latent. In cruce dolor confessorum, in sepulcro quies absolutorum, in resurrectione status ju-

(*) Quae hic reperiuntur, legere non potui.

justorum, in adscensione profectus perfectorum, in consessu ad dextram Dei patris gratia justorum intelligitur. Pannus primo lavatur, deinde tingitur, tandem extenditur. Sic caro Christi lota est in baptismo, tincta sudore sanguineo, tandem in cruce extensa est. Membra quicquid caloris habent, a Christo, qui est fons et origo caritatis, eis ministratur. Huic cordi quanto fuerint membra viciniora, tanto ferventiora.

Corpus igitur Christi conficitur ex pane, quia Christus se panem vivum adstruxit, quem Scriptura panem angelorum praedixit. Ideo autem panis ex frumento fit, quia Christus se granum frumenti asseruit. Gramen autem per trituram de theca sua excutitur, arefactum duobus molae lapidibus molitur; farina cribrata, aqua conspersa compastinatur; panis formatus in clibano coctus in candorem mutatur. Ita Christus, nobile granum, cum gladiis et fustibus de comitatu Apostolorum, quasi de theca sua, per Judaeos excutitur, contumeliis et opprobriis arefactus. A *Judaeis* et *Gentilibus*, quasi duobus lapidibus, flagellis atteritur; *cribratus*, *conspersus* compastinatur, dum a suis separatus, sanguine proprio perfusus, cruce compingebatur; in qua, quasi panis in clibano, in igne passionis excoctus, in candorem mortalitatis mutabatur. Ideo etiam corpus Christi de pane fit, qui ex *multis granis* conficitur, quia Ecclesia, corpus Christi, per illud reficitur, quae ex multis electis colligitur; quae grana, scilicet electi, flagello *praedicationis* de theca veteris vitae excutiuntur, poenitentia arefacti, quasi duobus lapidibus, moluntur, dum duabus legibus in *scrutinio imbuuntur*, cribrati, conspersi compastinantur. Dum ab *infidelibus* segregati, aqua baptismatis renati, vinculo caritatis, per Spiritum Sanctum in fine copulantur, ut panes in clibano excocti, et in candorem mutantur. Dum in tribulatione exanimati, ad imaginem Dei reformantur, tali modo panes effecti, de pane Christi conficiuntur, et in aeternum non moriuntur.

Panis ideo in modum denarii formatur, quia panis vitae Christus pro denariorum minimo tradebatur; qui verus denarius in vinea laborantibus in praemio dabatur. Ideo autem imago Domini cum litteris in hoc pane exprimitur, quia et in denario et *imago* et nomen Imperatoris scribitur, et per hunc panem imago Dei nobis reparatur, et nomen nostrum in libro vitae scribitur. O quale convivium! O admirabiles nobilesque convivae! in quo Archangeli Angelique ministrant, homines comedunt! in quo administratorii sunt spiritus, immortales visi sunt quasi domini passibiles et mortales. O! convivium, viatorum remedium! ubi Throni coelestes sedilia praeparant, Seraphi pannum supponunt; ubi Cherubi versus pro-

propitiatorium facies inflectunt; ubi Principatus potestates tenebrarum removent; virtus in carnes agni panes propositionis convertens. Sed unus Seraph mutat vinum Sorech in sanguinem uvae meracissimae, quo omnis intra hoc convivium satiatur, in quo etiam Dominus delectatur. Sicut ait in libro *Sapientiae:* „Deliciae meae esse cum filiis hominum.” Si Ejus deliciae sunt, manere nobiscum, multo magis nobis debent esse deliciae, manere cum Illo. *Augustinus:* „Corporalis cibus cum ventrem invenit a densis humoribus occupatum, amplius laedit, magis nocet, nullum praestat auxilium. Ita etiam et iste spiritualis cibus. Si aliquem reperit malignitate pollutum, magis perdit quam salvat, magis damnat quam liberat; non sua natura; sed accipientis peccato.” *Maximus Episcopus:* „In Christi corpore vita nostra consistit. Unde nisi manducantis etc.” Mutet ergo vitam, qui vult accipere vitam: nam, si non mutet, ad judicium, id est, ad damnationem, accipiet vitam, et magis ex ipsa confunditur quam sanetur, magis occiditur, quam vivificetur.

Unde *Apostolus:* „Qui manducaverit et biberit corpus Domini indigne, id est, sine devotione, vel aliter, quam a Domino hoc mysterium traditum est, celebrando, vel in voluntate peccandi manendo, reus erit corporis et sanguinis Domini, id est, pro morte Christi, tanquam eum occiderit, poenas dabit.” *Hieronymus:* „Oremus Dominum, ut quos redimit per fellis amaritudinem et per aceti asperitatem, et per crucis supplicia, per clavorum vulnera, per mortis contumeliam, per resurrectionis gloriam, sic custodire dignetur in saeculo, ut faciat participes sanctis suis in regno.” Felix anima, quae foetulentae carnis superata materia, in lumine praedictorum quiescit! Nihil enim superbiae tumorem sedat et sanat livoris vulnus, restinguit fluxum luxuriae, temperat avaritiae sitim, irae impetum cohibet, quemadmodum horum jugis meditatio. Horum singulae recordationes sunt quasi ardentissimae faces, nos ad diligendum Dominum accendentes.

Explicit Gemma Crucifixi.
Deo laus.

Aanteekening II. Over het *Cordiale*.

Dit Geschrift, dat op de Lijst van *Bunderius*, en daaruit weder bij *Foppens* (t. a. p.), bij *Jac. Revius* (in *Daventria illustrata*, p. 34) en anderen, onder de Werken van *Geert Groete* voorkomt, bevat, na de *Inleiding*, *vier* voorname Afdeelingen, over — de *ligchamelijke Dood*, — het *jongst Gerigt*, — de *Hel* en — de *hemelsche heerlijkheid*, of het *Hemelrijk*. In elke dezer Afdeelingen zijn weder bijzondere Hoofdstukken, en wel ten getale van drie. I. De *Dood* toch, en derzelver *overweging* leert den mensch 1) zich te *verootmoedigen*, — 2) *alles* te *verachten*, — 3) berouw en *boetedoening aantenemen*. II. Het *jongst Gerigt* is te vreezen 1) om de *veelvoudige aanklagt*, — 2) de *afteleggen rekenschap*, — 3) het *te vellen vonnis*. III. De *Hel* is verschrikkelijk wegens 1) derzelver *veelvuldige benoeming*, — 2) de *veelvuldige smart*, — en 3) de *verschillende gesteldheid* der *straffen*. IV. De overweging der *hemelsche heerlijkheid* trekt den mensch van de zonden af, door 1) de voorstelling van de *schoonheid des hemels*, — 2) den *overvloed* van *allerlei goederen*, — en 3) de *grootheid* en *bestendigheid* der *blijdschap*. In de meeste *exemplaren* worden deze stukken door een aantal van *anekdoten*, meest uit de Legendenkraam, opgehelderd en aangedrongen. Of deze wel van den Schrijver zelve bij zijne redenering gevoegd zijn, daaraan mag men, denk ik, twijfelen; daar het niet zeldzaam is, in Schriften van dien tijd inlasschingen van zulk een aard aan te treffen, — daar die Exempelen in sommige oude Handschriften en Uitgaven ontbreken, — en men *zulke* soort van verhalen misschien van den Schrijver van al het overige minder verwachten zou. Hoe dit zij, het werkje is in de XIVde, XVde en XVIde Eeuw zeer in achting geweest. Dit bewijzen de Handschriften, die er nog, hier en daar verstrooid, van te vinden zijn. Onder dezelven zijn de twee *Utrechtschen* merkwaardig. Het eene (onze Codex A) is vroeger beschreven (Deel I. bl. 382 en volgg.). Het andere $\left(\text{N}^{\text{o}}.\ \frac{244\ ff}{283\ kk}\right)$ behelst eerst — *Proverbia Salomonis*; — dan *De quatuor novissimis*; — vervolgens *Seneca*, *de virtu-*

tibus; — eindelijk, *Ex Aristotele quaedam*, — *aliaque*. Doch veel meer nog, dan door de Handschriften, wordt de vroege beroemdheid van het *Cordiale* bevestigd, zoo, door de menigvuldige Vertalingen, die er, en dat al zeer vroeg, van gemaakt zijn, als, en vooral, door de vele vroege Uitgaven, van welke bij *Panzer* (*Annal. Typogr.*) berigt te vinden is. De alleroudste schijnt die te zijn, welke *Pieter de Olpe* te Keulen, in het jaar 1477 in fol. geleverd heeft (1); terwijl in het zelfde jaar ook eene *Nederduitsche* vertaling te *Gouda*, in quarto verschenen is (2). De tweede uitgave schijnt wederom te *Keulen* geschied te zijn, en wel ten jare 1483 door *Barth. de Unckel*, in quarto (3); tot welke het *Deventersch* Exemplaar behoort, waarvan boven gesproken is. Hoewel het schijnt onzeker te zijn, of aan deze Keulsche uitgave de rang ook betwist worde door de Antwerpsche editie van dat zelfde jaar 1483, in octavo, welke door *Matthias Goes* is daargesteld. Voorts zijn er *Deventersche* uitgaven van 1489 in quarto (4), 1491, 4. (5), 1494, 4. zoo bij *Rich. Pafraet*, als bij *Jac. de Breda*, beide op den 6den December (6), 1502, 4. (7), 1511, 4. (8), en nog eene, zonder jaartal, in quarto, bij *Jac. de Breda* (9). Behalve de, straks gemelde, twee allereerste *Keulsche* uitgaven, zijn 'er nog bekend

(1) *Panzer* l. c. I. 281. n°. 40.

(2) *Jacq. Charl. Brunet*, *Manuel du Libraire* (3e ed. Brux. 1821, 8.) Tom. III. pag. 177. De *tweede* uitgave dezer Vertaling is twee jaren later (1479) aldaar in het licht gekomen.

(3) *Panzer* l. c. I. 291. n°. 113.

(4) Bij *Rich. Pafraet*. Zie *Panzer* l. c. I. 357. n°. 21. Te *Utrecht* op de Bibliotheek, n°. 338. Theol. Quart. En nog eens, in een' Band, N°. $\frac{244\ x}{283\ x}$ tusschen Handschriften, als *Passio Pauli et Petri*, — *Homiliae Chrysostomi*, — *De raptu animae*, en *Hugo*, *de disciplinis Claustralium*.

(5) Bij *denzelfden*. Zie *Panzer* l. c. I. 358. n°. 44.

(6) *Panzer* l. c. I. 361. n°. 71 en 79. De eerste te *Utrecht* op de Bibliotheek, n°. 340. Th. Q.

(7) Bij *Jac. de Breda*. Zie *Panz.* IV. 484. n°. 12.

(8) Bij *R. Pafraet*. Zie *Panz.* VI. 486. 23.

(9) *Panz.* I. 369. n°. 160. Te *Utrecht* op de Bibliotheek, n°. 339. Th. Q. Op den band staat, dat het jaar der uitgave 1489 is, maar waaruit men dit gemeend hebbe te weten, blijkt niet.

kend die van het jaar 1492, 4. bij *Henr. Quentel* (10), van 1500, 4 (11), en twee van 1506, 4. (12), alle bij denzelfden in het licht verschenen. *Brunet* voegt bij de uitgaven, door *Panzer* opgegeven, nog eene *Geneefsche* in quarto, zonder jaartal (13). Dezelfde geeft ook berigt van *Fransche* en *Engelsche* Overzettingen, zoo in prosa als in poëzij; terwijl er, behalve de, straks uit hem vermelde, uitgave eener *Nederduitsche* Vertaling, ook eene, bij *Gerh. Leeu*, te Antwerpen in het jaar 1488. 4., aanmerkenswaardig is (14). Ook vind ik nog eene oude *Hoogduitsche* vertaling, door den Neurenbergschen Karthuizer, Priester *Erhart Gross*, vervaardigd, naar een *Handschrift*, vermeld in *Theophili Sinceri Neue Sammlung von lauter alten und raren Büchern*, Ves Stück, s. 376 u. f. Merkwaardig komt mij voor, hetgeen daarin aangaande den *Schrijver* gezegd wordt: „In die Wort zu reden solt du mercken das „das *Cordiall* ist also viel gesprochen also *hertzlich*, und es hat „gemacht newlich ein lerer bey unsern Herten nach Christi gepurt CCCC°. iar und bey dem zwaintzigisten iare und es ist „von vier stucken." *Een Leeraar bij onze kudde* (Heerde) is dus de Schrijver. Is dat de *Neurenbergsche* Gemeente in het bijzonder, of de *Duitsche*, of zelfs wel de *Christelijke* in 't gemeen? Die Leeraar had onlangs, *nieuwlings* (newlich) het Boek gemaakt. Dus wel niet reeds ten jare 420 na Chr. geboorte, maar waarschijnelijk 1420, zullende de M vóór de CCCC door den Drukker (misschien wel door den Afschrijver) bij abuis zijn overgeslagen. Indien nu op dit berigt van *Erhart Grass te bouwen is*, dan *kan Gerard Groete* de Schrijver niet geweest zijn, vermits hij in het jaar 1384, veertig jaren oud zijnde, derhalve zes-en-dertig jaren vroeger, dan het werk zal opgesteld zijn, gestorven is. Bij deze ontdekking is mij de bedenking ingevallen, of welligt de naam van dezen Vertaler aanleiding kan gegeven hebben, om het boek aan onzen *Geert* (of *Gerhard*) *Groete* (of *Groot*) toe te schrij-

---

(10) *Panz.* I. 305. n°. 206.

(11) *Panz.* I. 323. n°. 358.

(12) *Panz.* VI. 359. n°. 113. en XI. 394. n°. 113. Deze laatste, welke eene *verbeterde* uitgave van dat jaar schijnt geweest te zijn (*denuo laboriose emendata*) kwam reeds in het midden van *Juny* uit.

(13) T. a. p. Zie noot 2.

(14) *Panz.* IX. 203.

schrijven. De klank toch van { *erhart* en *gerhart* } verschillen weinig, en even weinig { *gross* (*groos*) en *groot* }; welk laatste te meer in aanmerking komt, daar het hetzelfde woord is, en hetzelfde beteekent. Hoe ligt kan door iemand, die Schrijver en Vertaler verwarde, of van de vertaling sprak, gezegd zijn: „Het *Cordiaal* is van ERHART GROSS (*Groos*, naar den klank)", en, daar deze veel minder bekend was, dan GERHARD (*Geert*, *Geirt*) GROOT (*Groyt*, *Groete*, *Groote*, *de Groot* — want op alle deze wijzen vind ik den naam gespeld), door iemand gedacht en gezegd, en daarop door hen, die dit hoorden, met vrij wat waarschijnelijkheid verspreid zijn, dat de opsteller van dit asketisch werk, wiens naam toch doorgaans niet bij de afschriften te lezen stond, wel niemand anders ware, dan *Gerard Groete*, de beroemde, gestrenge Deventersche Diaken. — Doch dit is niet meer dan eene loutere gissing; welke echter misschien eenige aanmerking verdient bij de groote onzekerheid en verwarring, welke er heerscht bij het toeschrijven van werken en werkjes uit dien donkeren tijd aan zekere bepaalde Opstellers. — Intusschen sta hier, tot eene proeve van vergelijking met den *Sermo in Focaristas*, de *Inleiding*, met een gedeelte van het *eerste Hoofdstuk* der *eerste Afdeeling*, *Quod meditatio mortis facit hominem se humiliare.* Tevens zal ik de *varianten* van *Codex A*, dien ik voor mij heb liggen, op den kant aanteekenen. 't Begin is dan:

Memorare novissima tua et in aeternum non peccabis. Eccl. VII. Sicut dicit *Augustinus*, in Libro suarum *Meditationum*. Plus vitanda est sola peccati foeditas, quam quaelibet tormentorum immanitas. Cum ergo *Novissimorum* notitia et illorum frequens memoria *a peccatis nos* (*a*) revocat, virtutibus *nos* (*b*) copulat et in omni *bono opere nos retinet* (*c*) et confirmat; ideo divina inspirante gratia de his *Novissimis*, videlicet quae et quot *illa sunt* (*d*), modicum proposui dicere et narrare, nec non *quodlibet ipsorum* (*e*) † (*f*) dictis, auctoritatibus et exemplis singulariter

(*a*) *nos a peccatis* A. (*b*) = A. (*c*) *in omni opere bono retinet* A. (*d*) *sint illa* A. (*e*) *ipsorum quodlibet* A. (*f*) † *sanctorum* A.

ter et per se, *ac* (g) specialiter et *praecise* (h) quodammodo declarare. Est *ergo* (i) notandum, quod *quatuor* sunt *Novissima* communiter apud Sanctos communiter in numero computata. Sicut patet evidenter ex verbis *beati* (k) *Bernardi*, in quodam *Sermone* sic dicentis: „In omnibus operibus tuis memorare novissima tua. Quae quidem quatuor sunt, mors, judicium, gehenna et gloria. Quid horribilius morte? Quid terribilius judicio? Quid intolerabilius gehenna? *Et* (l) quid jucundius coelesti gloria?" Haec *Bernardus*, ubi supra. Ista sunt quatuor rotae *currus* animae, *vehentis eam* (m) ad aeternam salutem. Ista *sunt quatuor* incitamenta, *incitantia spiritum hominis* (n), ut *spretis omnibus mundanis* (o), ad suum redeat *Creatorem* (p). Est *ergo* (q) conveniens et utile, quod habeantur in continua recordatione. Et ergo dicit Sapiens Eccle. *XXVII* (r). „Memento novissimorum." Unde quidam, volens haec Novissima frequenter habere prae oculis et jugiter in memoria; *versificando sic loquitur* † (s):

Bis duo sunt, quae corde tenus sub pectore misi,
Mors mea, judicium, barathri nox, lux paradisi.

Verum cum totalis hujus opusculi processus principaliter † (t) ad hoc conatur inducere, ut Novissimorum *celebris* (u) memoria cordialiter et intime humanis cordibus *imprimatur; continue* (v) ergo videbitur rei consonum, ut praesenti huic libellulo † (w) nomen *Cordiale* loco sui tituli, *si placet, imponatur* (x).

I. **De morte corporali* (y)*

Primum igitur *Novissimorum*, cujus memoria est a peccatis *retractivum* (z), est *mors praesens* sive *corporalis*. Unde *Bernhardus* in *Speculo Monachorum:* „Summa philosophia est meditatio mortis assidua. Hanc, ubicunque homo perrexerit, secum *portet* (a), et in aeternum non peccabit." Item *Augustinus*, in

---

(g) = A*. (h) *praescise* A. (i) *igitur* A. (k) = A. (l) = A. (m) *ipsam vehentes* A. (n) *spiritum hominis incitantia* A. (o) *mundanis spretis omnibus* A. (p) *salvatorem* A. (q) *igitur* A. (r) *xxviij* A. (s) † *in haec verba dicens* A. (t) † *et praecipue* A. (u) *crebris* A. (v) *continuo imprimatur* A. (w) † *hoc* A. (x) ∽ A. (y) *Primum Novissimorum* A. (z) *retractiva* A. (a) *portat* A.

in Libro *Exhortationum:* „Nihil sic revocat a peccatis, sicut frequens meditatio mortis." Haec est enim illa, quae facit hominem se humiliare, omnia contemnere et poenitentiam aggredi sive acceptare.

Cap. I. *Quod* **meditatio mortis** (*b*) *facit hominem* **se** (*c*) *humiliare.*

Dico *ergo* (*d*), *quod mortis* **recordatio** (*e*) *facit hominem se humiliare.* Unde *Augustinus*, in Libro *de Verbis Domini:* „Agnoscat *homo se* (*f*) mortalem, et frangat elationem. Caetera nostra et bona et mala incerta sunt; sola mors est certa." Unde, quamvis *adventus ejus* (*g*) hora nobis est occulta et incerta, ipsa tamen* est certissima* (*h*); et veniens venit cito, et non tardabit. *Unde* (*i*) Eccl. *XIII* (*k*). „Memor esto quoniam mors non tardat." Scribitur enim in Tobia;

Mors properat, † (*l*) fuga nulla patet; mortale tributum
Solvere naturae lege tenetur homo.

Ad idem dicit *Bernardus* in *Sermone:* „Miser homo, quare te omni hora non disponis *ad mortem* (*m*)? Cogita te jam *mortuum* (*n*), quem scis de necessitate moriturum. Distingue qualiter oculi *tui* (*o*) vertentur in capite, venae *tuae* (*p*) rumpentur † (*q*), cor scindetur in dolore." Quis ergo *jam* (*r*) non timebit et se humiliabit, cum certissime scit se *moriturum et* (*s*) in terram reversurum? Nulla enim erit personarum acceptio, sicut nec fuit ab initio. Nam, ut scribitur II Regum *XIII* (*t*), „Omnes morimur, et quasi aquae dilabimur in terram, quae non revertuntur." Unde † (*u*) in *Richardo;* „Jure *vocatur* (*v*) *mors* † (*w*), quia morsus amarus *omnibus est* (*x*), a quo nemo cavere potest." Hinc dicitur in Libello *de Contemtu mundi:*

Mors resecat, mors omne necat, quod carne creatur;

Ma-

(*b*) *mors* A. (*c*) = A. (*d*) *igitur* A. (*e*) *memoria* A. (*f*) *se homo* A. (*g*) *ejus adventus* A. (*h*) *certissima est* A. (*i*) = A. (*k*) *quarto* A (ut videtur). (*l*) † et A. (*m*) = A. (*n*) *moriturum* A. (*o*) = A. (*p*) = A. (*q*) † *in corpore et* A. (*r*) = A. (*s*) *jam* A. (*t*) *xiiij* A. (*u*) † *legitur* A. (*v*) *vocata fuit* A. (*w*) † *mors* A. (*x*) ∾ A.

Magnificos premit *et* (y) modicos, cunctis dominatur;
Nobilium tenet imperium, nullumque veretur;
Tam ducibus quam principibus communis habetur.
Mors juvenes rapit, atque senes; nulli miseretur.
Illa fremit; genus omne tremit, quod in orbe movetur.
Illa ferit; caro tota perit; *de* (z) sub pede mortis
Conteritur nec eripitur. Vir robore fortis
Nil redimit, dum mors perimit, quia foedera numquam,
Nec pretium, nec servitium mors recipit unquam (a)
Sed quid plura loquar? Nulli mors impia parcit.
Nec evadit inops, nec quae marsupia farcit.

Certe *audeo* (b) *nunc* (c), *quam* (d)
—— mors est ultima linea rerum.

Unde scribitur † (e) *Gheta:*

Omnia mors tollit. Doctum cecidisse Catonem,
Atque ipsum Socratem *occubuisse* (f) *ferunt.*

Ecce qualiter scientia aut doctrina nullum praeservat a *mortis* jaculis et ruina. [Nam, ut scribitur Eccl. II. „Moritur doctus, similiter *et* (g) indoctus." Unde Jesaiae XXXIII: „Ubi est † (h) legis verba *ponderans* (i), ubi doctor parvulorum?" Quasi diceret: „Non sunt, neque vivunt, sed eodem cursu cum aliis transierunt." Sed cum *Gheta* solum duos *dictos ante* (k) nominat fore morte peremtos, dic *etiam tu* (l): ubi *est* (m) Hector? ubi Julius? ubi Alexander potentissimus? ubi Judas Machabaeus? et Samson, *vir* (n) fortis viribus? ubi *Croesus* (1) dirissimus? ubi Absolom pulcerrimus? ubi Galenus (2) medicus, et Avicenna, ejus socius? ubi Salomon prudentissimus? ubi Tullius? ubi Aristoteles peritissimus? ubi Plato? ubi Porphyrius? ubi doctissimus Poetarum Virgilius? *Nonne* (o) omnes, tanquam peregrini et hospites unius diei velocissime transierunt? Vere sic. Nam

(y) = A. (z) *dum* A. (a) = A. (b) *audio* A. (c) = A. (d) *quod* A. (e) † *in* A. (f) *procubuisse* A. (g) *et* A. (h) † *literator? ubi est verae* A. (i) *ponderator* A. (k) *ante dictos* A. (l) ∽ A. (m) = A. (n) = A. (o) *Nunquid* A.

(1) *Cresis.*
(2) *Galienus.*

Nam unus ex eis non remansit, quia in vanitate defecerunt dies eorum, et anni eorum cum festinatione. Nam, ut dicitur in Psalmo, „in imagine pertransit homo." Nunc enim fortis est, sanus, compos † (p) per omnia, cras vero debilis aut languidus, *fessusque* (q) in terra;

Cum dubia et fragilis *[sit]* (r) nobis vita tributa.

Quod etiam clare patet per secundum Philosophum, qui Adriano Imperatori, de essentia et statu hominis interroganti, *sic* (s) respondit: „Homo est mancipium mortis, hospes loci, et viator transiens, similis *acervo rosae, minus naturae* (t), atque pomo novo." Ex his faciliter comprobatur, quam fragilis et labilis, et quam indurabilis est *vita humana* (u); non solummodo pauperis, verum etiam cujuslibet, quantumcunque divitis aut potentis.

Nam commune mori: mors nulli parcit honori.
Mors fera, mors nequam, nulli parcit, et aequam
Mors servat (v) legem; tollit cum paupere regem.

Nam regis et pauperis lex est moriendi communis (w)
Dat causam flendi, si bene scripta legis.

Unde Job XX sic scribitur de divite et elato: „Si adscenderit usque ad coelum superbia ejus, et caput ejus nubes tetigerit, quasi sterquilinium in fine perdetur, et qui eum viderint, dicent: ubi est? Velut somnium *evolans* (x) non invenietur; transiit sicut visio nocturna." Item Baruch III: „Ubi sunt principes *gentium* (y)? et qui dominantur super bestias, qui sunt super terram, qui in avibus caeli ludunt; qui argentum thesaurisant, et aurum, in quo confidunt homines, et non est finis acquisitionis eorum, qui argentum fabricant et solliciti sunt. Nec est inventio operum illorum. Exterminati enim sunt, et ad inferos descenderunt, et alii in locum eorumdem surrexerunt." Unde *Prosper* in suis *Sententiis* sic ait: „Ubi sunt insuperabiles oratores? ubi, qui convenientius festa disponebant? ubi equorum splendidi nutritores? ubi exercituum duces? ubi satrapae et tyranni? Nonne omnes pulvis et favillae? Nonne in paucis versibus est eorum memoria vi-

---

(p) † *que* A. (q) *seu omnino fossus* A. (r) = D. † A. (s) *taliter* A. (t) *acervo nivis, rosae naturae* A. Melius profecto: sed textum Daventriensem accurate exhibere placuit. (u) ∽ A. (v) *Dat cunctis* A. (w) *Pauperis et regis communis lex moriendi* A. Iterum melius. (x) *avolans* A. (y) = A.

vitae? Respice sepulcra, et vide, *quis servus et quis dominus, quis pauper et quis dives* (z). Discerne, si potes, *victum* (a) a rege, fortem a debili et pulcrum a deformi." Item dicit *Cristo* (b) in *Libro* (c) *de reparatione lapsi*: „Quid profuit illis, qui in luxuria corporis et in praesentis vitae voluptatibus usque ad *ultimum diem* (d) permanserunt? Intuere nunc sepulcra eorum. Vide, si est aliqnid jactantiae † (e) vestigium † (f), si aliqua divitiarum vel *jactantiae* (g) signa *cognoveris. Require* (h), ubi nunc vestes et ornamenta peregrina? ubi nunc *et* (i) spectaculorum voluptas? ubi et *secutorum* (k) turbae et opulentia? Risus, jocus † (l) *immodera* (m) atque *irrefrenata* (n) laetitia, quo abcessit? ubi illa nunc, et ipsi? Finem utrorumque intuere diligentius, et accede propius ad singulorum sepulcra. Vide cineres solos et *foetitas* (o) † (p) vermium reliquias: et recordare, hunc corporum esse finem, etiamsi in deliciis et laetitia, etiamsi in labore et continentia transegerint hic vitam." Item *Bernhardus*, in suis *Meditationibus* sic inquit: „Dic mihi, ubi sunt amatores mundi, qui ante pauca tempora nobiscum erant? Nihil ex eis remansit; nisi cineres et vermes. Attende diligenter, quid sunt, *et* (q) quid fuerunt. Homines fuerunt, sicut † (r) tu; comederunt, biberunt, riserunt, duxerunt in *bono* (s) dies suos, et in puncto ad inferna descenderunt. Hic caro eorum vermibus, *et* (t) illic anima *eorum* (u) ignibus deputatur. Donec rursus infelici collegio colligati sempiternis involvantur incendiis, qui *sociis* (v) *in vitiis et in peccatis fuerunt* (w). Quid profuit illis inanis gloria, brevis laetitia, mundi potentia, carnis voluptas, falsae divitiae, magna familia et mala concupiscentia? Ubi risus? ubi jocus? ubi jactantia? ubi arrogantia? De tanta laetitia quanta tristitia! Post tantam voluptatem tam gravis miseria! De illa exaltatione ceciderunt in magnam ruinam et gravia tormenta. Quicquid illis accidit, tibi accide-

(z) *quis dominus, quis servus, quis dives, quis pauper* A. (a) *vinctum* A. (b) *Crisolus* A. (c) *libello* A. (d) ∞ A. (e) † *suae* A. (f) † *in eis* A. (g) *luxuriae* A. (h) *cognoveris require* A. (i) = A. (k) *securorum* A. (l) † *et* A. (m) *immoderata* A. (n) *effrenata* A. (o) *foetidas* A. (p) † *se* A. (q) = A. (r) † *et* A. (s) *bonos* A. (t) = A. (u) = A. (v) *socii* A. (w) *fuerunt in vitiis et peccatis* A.

dere potest, quia homo es; homo de humo, limus de limo. De terra es, † (x) de terra vivis, et in terram reverteris." De his supradictis *amatoribus mundi* (y), tam carnaliter et seculariter viventibus, nec mortem metuentibus jam vicinam, sic loquitur † (z) *Bernardus* ad *Fratres de monte Dei:* „o Miserabiles miseri, quos ipsae miseriae hujus † (a) *vitae et viae* (b) seducunt, dum in bonis dies suos ducunt, et in puncto ad inferna descendunt!" Nam, ut dicitur in Palmo: „Veniet mors super illos, et descendant ad infernum viventes!" Certe nunc quilibet eorum *posset* (c) dicere: „Circumdederunt me dolores mortis, et pericula *inferna* (d) invenerunt me." Hi sunt miserabiles miseri, quos vita praesens his seducit, de quibus dicitur Job. XXI: „Impii vivunt sublevati confortatique divitiis; semen eorum permanet coram eis; propinquorum turba et nepotum in conspectu eorum. Domus eorum securae sunt et *paratae* (e), et non est virga Dei super illos. Bos eorum concepit, et non abortivit; vacca peperit, et non est privata foetu suo † (f). Exultant lusibus; tenent *tympano et cithara* (g): † (h) et in puncto ad inferna descendunt.

O! quam male *foecundatur* (i), quam stulte ludificatur,
Qui, propter florem mundi, vanumque decorem,
Qui prius apparet quasi flos, et protinus aret,
Vadit ad infernum: perdit diadema supernum † (k).
Mallet praeteritae qui in omni tempore vitae
Pauper vixisset, nec divitias habuisset.

Nec immerito. Nam

Quid nunc thesauri, quid acervus *ponderit* (l) auri,
Cum peccatores mittuntur ad inferiores,
Inferni latebras, ignem, pariterque tenebras,
Semper passuri, nec ab his unquam redituri.

Carissime, quid dicis de divitibus hujus † (m) seculi. Nonne mo-

(x) † *et* A. (y) ∽ A. (z) † *beatus* A. (a) † *miserabilis* A. (b) *viae et vitae* A. (c) *possit* A. (d) *Inferni* A. (e) *pacatae* A. (f) † *Egrediantur quasi greges parvuli eorum: infantes eorum* A. (g) *tympanum et citharam* A. (h) † *et gaudent ad sonitum organi. Ducunt in bonis dies suos* A. (i) *fraudatur* A. (k) † *Certe, Tunc flens et tristis, qui poenis traditur istis,* A. (l) *proderit* A. (m) † *mundi? quid de potentibus hujus* A.

moriuntur sicut caeteri? Verissime in nullo videntur privilegiati. Nam, sicut dicitur Sap. VII: „Unus est introitus omnibus ad vitam et similis exitus." Item Job. XXI: „Iste moritur robustus et sanus, dives et felix; viscera ejus plena sunt adipe, et *medullis* (*n*) ossa † (*o*) irrigantur. Alius vero moritur in amaritudine animae suae, absque ullis opibus. Et tamen simul in pulvere dormient, et vermes operient eos." Ecce qualiter divites *mundi et* (*p*) potentes mortem communem *sortiuntur cum pauperibus* (*q*). Unde Eccl. X: „Omnis potentatus brevis vita † (*r*). Rex est hodie, et cras moritur." De tali rege sine *dubio* sic legitur I *Macc.* (*s*) II: „Gloria ejus stercus et vermis: hodie extollitur, et cras non invenietur." Exemplum etiam accipe de excellentissimo *mundi principe* (*t*), videlicet *Alexandro Magno* (*u*), qui universum *mundum* (*v*) sibi † (*w*) subjugavit, sic, quod totius seculi *solus dominus* (*x*) putabatur. Unde legitur de ipso:

Magnus Alexander, quo primum Graecia *rege*
  Floruit, e terris multa trophaea tulit.
Hic mundi peragrans fines, sibi subjugat orbem;
  Totaque terra minor viribus ejus erat.

Item in alio loco sic *de eo scribitur* (*y*):

Omnia rex regum sibi subdita regna videbat:
Fecit eum famae sonus et fortuna Monarcham.
Totus Alexandro famuletur subditus orbis:
Magnus et in magno dominetur maximus orbe.

Sed post *mundi triumphum* (*z*), post universale et *unicum* totius *mundi* (*a*) adeptum imperium, quid magni sequebatur? Nunquid regni stabilitas, aut potentiae perpetuitas? Nunquid corporis incolumitas, aut praesentis vitae longaevitas? Certe nequaquam; sed illud commune omnibus:

Ultimus ad mortem post omnia fata recursus.

Tunc bene potuit dicere Alexander in hora mortis suae illud Job XVI: „*Ecce ergo* (*b*) quondam opulentus repente contritus sum."

(*n*) *medulla* A. (*o*) † *illius* A. (*p*) ∽ A. (*q*) ∽ A.
(*r*) † *est* A. (*s*) *Matthaei* A. (*t*) ∽ A. (*u*) ∽ A.
(*v*) *orbem* A. (*w*) † *potenter bellando* A. (*x*) ∽ A.
(*y*) *scribitur de eodem* A. (*z*) *mundum triumphatum* A.
(*a*) *orbis* A. (*b*) *Ego ille* A.

sum." Nam solummodo per duodecim annos, et non amplius, imperavit. Sic enim scribit de ipso *Petrus* in *Aurora:*

Bis senis dominans annis *morti vir* (c) obedivit;
Cujus vivit adhuc nescia fama mori.

Similiter de morte conquerendo *potuit dicere illud* (d) Job XIX: „Spoliavit me gloria mea et abstulit coronam de capite meo; destruxit me undique et pereo." Ecce, Carissime, jam *manifeste* (e) patet; licet

Omnia Caesar habet, *et* (f) gloria Caesaris esse
Desinit, et tumulus vix erit octo pedum.

Ex quo † (g) apparet evidenter, quod

Regia majestas, omnis terrena potestas,
Prosperitas rerum, series longinqua dierum,
Praeterit absque mora, mortis *eum* (h) venerit hora.

Unde dicit alius Poeta:

Es sapiens, marcet sapientia *morte redundans:
Divitiae* (i) lapsu mobiliore fluunt.
Es probus, exspirat probitas: es honestus, honestas
Labitur: es fortis, fortia morte cadunt.

Sane jam video, quod

Singula de nobis anni furantur euntes.

Et ergo,

Si fueris dives, *pulcer, fortisve* (k), quid inde?
*Si Prior aut Abbas fueris, Praesulve, quid inde?
Si dominus mundi, si Rex, si Papa, quid inde* (l)?
Tam cito praetereunt haec omnia, quod nihil inde
Sola manent merita, quod glorificabimur inde.

En zoo voorts. Het aangevoerde zal tot ons oogmerk meer dan voldoende zijn.

(c) *vix morti* A. (d) *sic poterat illud dicere* A. (e) = A. (f) *quod* A. (g) † *ut videtur* A. (h) *dum* A. (i) *morte. Redundas Divitiis*, A. (k) ∞ A. (l) Hi versus ∞ A.

Aanteekening III. Over den Codex E.

De quarto-band, waarin deze *Epistola* van *G. Groete* voorkomt, op het schutblad gemerkt N°. 244 *l*, en N°. 283 *o*, behelst vele en velerlei, langere en kortere, opstellen. Alle zijn op papier, met zeer onderscheidene handen en in verschillende tijden, eenige in gespletene kolommen, andere in doorloopende regels, eenige zeer leesbaar, andere zeer onleesbaar, geschreven. Vermits ik vernomen heb, dat men te Utrecht aan het vervaardigen van eenen nieuwen en beredeneerden *Catalogus* dadelijk begonnen is, en de zeer bekwame Heer *J. J. Dodt van Flensburg*, buiten allen twijfel, aan dit werk (op zichzelf wel zeer onaangenaam, maar na de voltooijing geenszins ondankbaar) alle zorg en naauwkeurigheid besteedt, zou ik de beschrijving van dit Boekdeel geheel hebben achterwege gelaten, ware het niet, dat de uitgave van dien nieuwen *Catalogus* hoogstwaarschijnelijk nog wel zoo spoedig geene plaats zal hebben. Ik wil echter, uit dien hoofde, slechts kortelijk het voornaamste opgeven.

Het voorste schutblad behelst, op perkement, de helft van het model eener (nu in het midden doorgesnedene) vergunning van eene *Sacro-Sancta Synodus* aan zekere *Prioren* en *Conventen*; waarvan het jammer schijnt te zijn, dat men de regte meening moeilijk vinden kan. Doch dit in het voorbijgaan.

Vóór de *Inhoudsopgave* staat, waarschijnelijk ter plaatsvulling, (p. 1) een Uittreksel uit den *Profectus Religiosorum*, *de patientia*: — en soortgelijke uittreksels, denkelijk uit hetzelfde boek, komen — met dezelfde hand en tot het zelfde oogmerk geschreven (en, het schijnt dezelfde hand te zijn, waarmede ook *G. Groete's* brief afgeschreven is) — nog elders voor; gelijk (p. 50) *de attentione orationis*; — (p. 145) *de scrupulo*; — (p. 149) *de timore*.

Boven de Inhoudsopgave, — gelijk ook op de laatste bladzijde (p. 553) staat: *Pertinet Regularibus in Trajecto*. Waarop dan de Lijst der Stukken zelve volgt. Bij het afschrijven van dezelve zal ik de paginas der verschillende opstellen voegen, en, hier en daar, iets over derzelver voorkomen zeggen.

1. *Lau-*

1. *Laurentius Vallensis, de libero arbitrio et praescientia Dei* (p. 3—32). Doorloopende regels; duidelijk en fraai schrift. — Hier zijn twee bladzijden open. Het zelfde heeft meermalen plaats, gelijk uit de opgave der bladzijden, ook zonder nadere aanwijzing, blijken zal.

2. *De officio Sacerdotis et vij Sacramentis* (p. 35—48). Gespleten kolommen: minder, maar toch genoegzaam, leesbaar; kleine, nette letters.

— Tusschen 2 en 3, met dezelfde hand, een stukje, beginnende: *Quaeritur de horis Canonicis, quis ad illas teneatur* (p. 49 et 50), — alsmede 't zoo even gemelde *de attentione orationis*, — met eene andere hand.

3. *Quod non sunt inordinate appetendi gradus ecclesiastici* (p. 51—94). *Scriptum pro quodam inordinate gradus eccl. et praedicationis officium affectante.* Doorloopend. Niet fraai, met tweeërlei hand geschreven, vrij oud; de *Capitula* met roode inkt: vele correcties van eene latere hand op den rand der bladzijden.

4. *Jo. Gerson, de laude Scriptorum* (p. 95—110). Gespleten kolommen; oud, vrij leesbaar schrift. Roode Voorletters en twee of drie *Capitula.*

5. Idem, *de pollutione nocturna* (p. 111—127). Als 4.

6. *Formula Novitiorum* (p. 128—139). Als 4 et 5.

7. *Epistola Petri Damiani ad Blanctram Comitissam* (p. 140 et 141*a*): en

8. (*Tractatus* vel) *Epistola Hugonis de Sancto Victore contra timorem inordinatum* (p. 141*b*—143*a*): gelijk ook

9. *Epistola Gherardi Groot ad quemdam debilem capite* (p. 143*b*—145): — benevens

— de ingevoegde stukjes,

10. *De Scrupulo* (p. 145, 146) — en

nog een, zonder opschrift, beginnende: *Aliqui per cordis pusillanimitatem putant se desperare, cum non desperent* (p. 147 — 149), — en

de timore (p. 149*b*, 150) — allen als 4 en volgg.

11. *Sermo Bernardi in Festo omnium Sanctorum* (p. 151—155). Doorloopend, met bleeke inkt, maar, als men de *abbreviaturen* kent, niet onleesbaar.

12. *Ejusdem Apologeticum* (p. 155—168). Als 11, maar met zwarter inkt en wel zoo duidelijk. Onder het *Explicit* staat nog een onderschrift van drie regels, beginnende: *Si zelus Domini te defecit et amor* etc.

— Tusschen 12 en 13, als ter plaatsvulling, (p. 171 — 178), eene soort van *Commentarie* op een gedeelte van het Boek van *Jonas* en op eenige andere stukken uit de *Profeten*. Zeer onleesbaar door slechtheid van schrift en veelheid der verkortingen. Doorloopend.

13. *Passio quaedam praedicabilis* (p. 179—215). Pag. 179, 180 en 209, 210 op perkement. Doorloopend. De drie eerste bladzijden goed oud Gothisch schrift; vervolgens eene geheel andere hand, veel minder, maar toch leesbaar.

14. *Passio Christi cum Concordantiis* (p. 216—278). Veel later schrift, en veel minder leesbaar. Doorloopend. Pag. 230, 231 op perkement.

15. *Sermones quidam de beata Virgine* (p. 279—300). Aan dit opschrift beantwoordt de inhoud slechts gedeeltelijk. 't Is eene verzameling van onderscheidene opstellen, en met verschillende handen geschreven; — over Marias geboorte; — over 1 Kor. X. 7*b*; — over Jo. XII. 24; — over *clandestine huwelijken*; — over Gen. XXVII. 39. (met eene geheel van de vorigen verschillende hand); — over een gedeelte van Luk. II. — van Matth. I. — en andere gedeelten der Evangelien.

16. *Sermo Chrysostomi de Absalon et David* (p. 303 — 308). Doorloopend. Zeer leesbaar.

17. *Sermo de beata Virgine*, beginnende met: *Videte, si est dolor sicut dolor meus*, *Thren.* I (p. 311—315). Doorloopend. Moeijelijk te lezen.

18. *De Timore* (p. 321—376). Doorloopend. Tamelijk digt ineen en vrij onleesbaar. Achteraan allerlei er op geklad. Hier schijnt vroeger het eind van een Boekdeel geweest te zijn; want er staat ook op: *Ad Regulares in Trajecto*.

19. *Nicolaus de Argentina*, *de Antichristo et fine mundi* (p. 377—396). Als 18 en van dezelfde hand.

20. *Speculum* (*animae*) *Henrici de Hassia* (p. 397—412). Doorloopend. Eene andere, wat duidelijker, hand. De voorletters ontbreken bij de *Capitula*.

21. *Pia expositio Psalterii* (p. 413 — 437). Praktikale schooliën op enkele plaatsen. Net geschreven, maar niet zeer leesbaar, behalve de teksten. Doorloopend.

22. *Quaedam notabilia de diversis* (p. 440 — 489). Onder deze aanwijzing zijn zeer vele en verschillende stukken en stukjes bijeengebragt; zelfs zulke, als in onderscheidene bundels voorheen verspreid waren. Immers p. 475 of 476 (want een van beide is,

bl.

bij misstelling, wijl een blad, waarschijnelijk een schutblad, uitgesneden was, overgeslagen) komt weder bovenaan voor: *Pertinet Regularibus in Trajecto.* — Men vindt hier dan, bij voorb., *Conclusiones Venerabilis Magistri Guilielmi Block de perturpatione missarum, tam pro vivis quam defunctis; — de poenitentia; — de restitutione facienda; — de invitatione ad bibendum; — de ignorantia; — utrum Religiosus peccet mortaliter, transgrediendo ea, quae sunt in regula* etc. — iets uit *Bernardus, de praeceptorum dispensatione* etc.

23. *Oratio Aeneae, Episcopi Senensis, Legati Caesaris, habita in Conventu Francfordensi die xv Octob. a. D. MCCCCLIV* (p. 492—512).

24. *Epistola Pii Papae, pro expeditione contra Turckos* (p. 514—534). Met drie of meer verschillende handen geschreven. De Brief of Bul is van a. 1463; dus van *Pius II.*

25. *Magistri Johannis de Borbordi Responsiones de Excommunicatione* (p. 536—543). — Hierbij is niet vermeld de *Responsio Heynrici de Gorinchen* (p. 539—543).

26. *Copia Bullae Nicolai de Cuva, de inclusione monialium* (p. 544, 545). Duidelijk geschreven. De Brief is uit Utrecht verzonden den 3 Sept. 1451.

27. *Copia Missivae Ejusdem ad Ecclesias Trajectenses* (p. 546, 547). Als 26. — De Brief is uit Trier geschreven den 27 Octob. waarschijnelijk van hetzelfde jaar.

28. *Quid comprehendendum sub generali Interdicto* (p. 548—553): waaronder dan ook nog voorkomen bedenkingen over de *Praevia monitio* bij eene *Excommunicatio*: welke de Schrijver van de Lijst begrepen schijnt te hebben onder het laatste Nommer, te weten,

29. *Et alia quaedam notabilia et diversa*; — ten ware hij daarmede gezien hebbe op hetgeen wij, b. v. bij No. 2, 10, 12, 15, 22 enz. hebben opgegeven.

Aanteekening IV. Over de *Glossatores Juris Canonici*, op welke zich GEERT GROETE, in zijn' *Sermo de Focaristis* (1) beroept. (Zie bl. 313. n°. 14.)

Vermits niet alle Lezers, die geacht mogen worden belang te stellen in eene nadere bekendmaking met *Geert Groete*, bekend zijn met de *Regtsgeleerden*, op welke hij zich in zijne *Redevoering* beroept, acht ik het noch ongepast te dezer plaats, noch over het geheel overtollig, het een en ander over *dezelven*, voor zoo veel zij mij zelve zijn bekend geworden, *mede* te *deelen*. Misschien kan zulks voor hen zelfs, die van de *Regtsgeleerdheid* hun eigenlijk hoofdwerk maken, eenig nut hebben, voor zoo verre de nadere beschouwing van *Geert Groete's* aanduidingen, *eensdeels*, zal kunnen opleiden tot de kennis van sommiger *leeftijd*, en gevolglijk tot juistere waardering hunner verdiensten; *anderdeels* welligt aanwijzing zal verschaffen van de eigenlijke *Aucteurs* van deze en gene *Glossen* op het *Corpus Juris Canonici*, omtrent welke ik meen dat ervarene Regtsgeleerden zelfs wel eens in het onzekere zijn. Mogelijk geeft een of ander ook nog bovendien aanleiding, om tot kennis te komen van geheel of bijna onbekend gewordene Regtsgeleerden van den ouden tijd, en van derzelver, misschien nog hier of daar in het verborgene schuilenden, of ook aan anderen verkeerdelijk toegekenden, arbeid. Mij echter hier op geheel vreemden grond bevindende (want de *Geschiedenis der Regtsgeleerdheid* was nooit een voorwerp van mijne opzettelijke beoefening), schrijf ik mij de wet voor van — kortheid en — door-

(1) Tot nadere bevestiging van het geen (D. I. bl. 364. ann. 1) gezegd is, kan nu nog dienen, hetgeen in dien *Sermo*, Cap. VII. (hier, D. II. bl. 381, 384 en 388) voorkomt: „*Haec Constitutio . . . ad* focaristas *se extendit.*" — „*Ecclesia laeditur spiritualiter in* focaristis. — *Unus* focarista *scandalisat* — *mille homines.*" — „*Nulla in notoriis fornicatoribus* focaristis *requiritur monitio.*"

doorgaande afhankelijkheid van mijne bronnen (2). Geheel letterkundig derhalve moet deze aanteekening zijn, en nergens op het gebied der eigenlijk gezegde Regtsgeleerdheid, ter toetsing of versterking der redeneringen mijns Schrijvers (dat anders wel tot de taak van een *Editor* gerekend mag worden) overstappen.

De eerste, dien wij hier aantreffen, is *Hugo*, en met hem komt *Brixiensis* voor; en oogenblikkelijk daarop *Gregorius* IX, als Wetgever, en *Raymundus*, als deszelfs Agendaris. Van de twee laatstgenoemden hebben wij reeds (ann. 4 et 18) gesproken. Doch over de anderen zal het ook beter zijn, niet voor den voet op te handelen, maar, zoo veel doenlijk, de orde der tijdrekening te volgen. *Geert Groete* geeft ons daartoe aanleiding, door reeds in het *eerste Capitulum* van zijnen *Sermo* (bl. 311 — 326), de *tijden* te onderscheiden, en aan elk bijzonder tijdperk zekere Regtsgeleerden of Uitleggeren van het Kanonieke Regt, toe te kennen. Hij doet zulks aldaar, om nu en vervolgens zwarigheden op te heffen, welke tegen zijne beweeringen konden gemaakt worden, dewijl tegen hen, op wier gezag hij zich beroept, anderer gezag overstond. Volgens den regel, dat *latere* verordeningen en wetten de vroegeren, wanneer zij er tegen inloopen, krachteloos maken, gebruikt en verdedigt hij het gezag, b. v. van den lateren *Johannes Andreae* en *Henricus Boic*, om den vroegeren *Laurentius* en *Vincentius*, en dat van *Gencelinus*, om den *Archidiaconus* zegevierend tegen te spreken. Ofschoon nu de opvolging dezer *Glossatoren* niet overal, waar zij bij hem voorkomt, volmaakt dezelfde is (verg. bl. 320 — 326 met bl. 341 — 354, en 358 met 362, 369, 383 en andere plaatsen); gelijk zij dat ook niet wel wezen kon, vermits derzelver gezag ingeroepen wordt over onderscheidene geschilpunten, van welken sommigen het eene, en anderen een ander behandeld en beslist hadden: — nogtans hebben wij een' vasten voet, wegens de optelling met nommers; b. v. *Bernardus* de *eerste*, *Innocentius* de *tweede*, *Hostiensis* de *derde* enz. En al is het, dat die, welke bl. 320 en volgg. voorkomt, eenigermate verschilt van de latere, bl. 341 en volgg.; dit hindert weinig, omdat het verschil meer gelegen is in bijvoeging, dan wel in rangsverwisseling. *Groete*, de tijden onderscheidende, begint te rekenen van

(2) Ik had gewenscht, onder anderen, *Maurus Sarti*, *de claris Archigymnasii Bononiensis Professoribus* te kunnen raadplegen. Maar dit is mij, tot mijn groot leedwezen, niet gelukt.

van *Gratianus Compilatie* der *Distincties* en *Causae*, of wel van de Verzameling, welke het *Decretum* genoemd wordt, en plaatst zijne Aucteurs in vier onderscheidene tijdperken. Het *eerste* begint met het jaar (1127, 1140) 1150 (1151); toen *Gratiaan* het *Decretum* zamenstelde (bl. 312); en loopt tot de verzameling van de *V Boeken* der *Decretalen* door *Raymund* op last van *Gregorius* IX, het j. 1222 (1227) of iets daarover. Het *tweede* tijdvak gaat van daar aan tot op *Innocentius* IV; dus, tot na het jaar 1241. Het *derde* tot op *Bonifacius* VIII, op wiens gezag het *VIe Boek* der *Decretalen* bij de vijf vroegeren gekomen is; dus, tot na het j. 1294. Het *vierde*, eindelijk, van daar tot na de invoering der *Clementynen*; dus tot na het jaar 1305, en voor 1314. Ieder van die tijdvakken heeft zijne eigene *Glossatoren*. Die van het *eerste* gaat *Groete* meestal (zie bl. 320) voorbij, omdat hun gezag voor dat van lateren wijken moet. Wij hooren hem echter van *Hugo*, *Laurentius*, *Vincentius*, *Johannes* en *Berengarius* spreken (bl. 317, 326, 328, 340, 354, 363, 371, 392), als van ouderen. Maar bepaalder geeft hij de *Glossatoren* van het *tweede* tijdvak op: *Raymundus*, *Guilielmus*, *Monulphus*, *Goffridus*, *Bartholomeus Brixiensis*. Desgelijks die van het *derde* tijdvak: *Bernardus*, *Innocentius*, *Hostiensis* (en van deze drie verzekert hij, dat zij de *Compilatie* en uitgave van het VIde Boek onder *Bonifacius* VIII. *niet* gezien hebben, bl. 340 en elders); verder *Guilielmus* (*Speculator*) en *Johannes*. In het *vierde* plaatst hij, als *Glossatoren* van het *zesde* Boek der *Decretalen*, *Johannes Andreae*, *Johannes Monachi*, (*Cardinalis*) en den *Archidiaconus*, en als *Glossatoren* van de *Clementynen* (behalve *Joh. Andreae*), *Gencelinus* en *Guilielmus de Monte Lauduno*. Bij deze laatstgenoemden voegt hij nog (bl. 325, 326 en 354) *Pisanus*, *Astensis* en *Henricus Boie*. — Omtrent dezen is derhalve de tijdrekening verzekerd: maar minder omtrent den *Abbas antiquus*, dien hij nu en dan ook noemt, en van wien het alleen blijkt, dat hij ouder moet zijn, immers vroeger geschreven moet hebben, dan de *Archidiaconus*, wijl deze zijn gevoelen begunstigt (bl. 352 en volg.).

Onzen *Groete* dan volgende, vinden wij in het

Ie Tijdvak (a. 1127, 1140 — 1151 tot na 1227) *Hugo*, *Laurentius*, *Vincentius*, *Johannes* en *Berengarius*. In deze orde worden de drie eerste duidelijk door den Schrijver (bl. 315 en 363) geplaatst, en zulks te regt, maar elders (bl. 316 en 371) wijkt hij eenigzins van dezelve af. Ik acht het best, ons aan de opge-

ge-

gevene rangschikking te houden. Bij *Panzirol*, in zijn bekend Werk, *de claris Legum Interpretibus*, Lib. III. c. 3. (ed. *Christiani Godofredi Hoffmann*, Lips. 1721. 4. p. 319) wordt *Laurentius* het eerst, daarna *Vincentius*, en *Hugo* als de derde, opgegeven, terwijl bij hen, als *Glossatoren* van het *Decretum Gratiani*, nog gevoegd worden: *Joannes Teutonicus*, *Tancredus*, *Bertrandus* et *Bartholomeus Brixiensis*. Vermits nu *Panzirol* groot gezag heeft in de *Letterkundige Geschiedenis*, vooral ook der Regtsgeleerdheid; waarvan, onder anderen, blijken kan uit de getuigenissen aangaande hem, door *Thomas Pope Blount* (3) opgezameld; met welke *Joechers* berigt kan vergeleken worden (4), zoude ik meenen, hem, en de orde, door hem aan de hand gegeven, te moeten volgen: maar zijn gezag is bij mij merkelijk gedaald, sedert ik, van den anderen kant, gezien heb, dat hem ook niet weinig gebreken, vooral slordigheid en verwarring van personen en tijden, wordt ten laste gelegd (5). Hoewel dan *Gerhardus von Mastricht* hem hier, gelijk elders, naauwkeurig volgt, ja uitschrijft (6), zal het echter meest geraden zijn, de orde, door *Groete* aan de hand gedaan, te volgen. Wij beginnen dan van *Hugo*, en laten *Laurentius* en *Vincentius*, die veelal bij elkander gevoegd worden, als tijdgenoten op hem volgen. Ik kan dit te veiliger doen, omdat *Hugo* door *Guilielmus Duranti* (*Speculator*), in het *Voorberigt* (*Prooemium*) van zijnen *Spiegel* (*Speculum*) et *Johannes Andreae*, in zijn *Bijvoegsel* (*Additio*) daarop, beide medegedeeld door *Savigny* (7), hem vroeger, ja zelfs veel vroeger plaatsen, en zulks vrijelijk, en niet naar de orde van het Alfabet. Daarbij komt nog, dat *Antonius*, Aartsbisschop van Floren-

(3) In *Censura celebriorum Auctorum*, pag. (ed. Genev. 1694. 4.) 757 sq.

(4) *Christ. Gottlieb Joecher*, in *Compendiöses Gelehrten Lexicon*, op 't woord *Pancirolus*.

(5) Inzonderheid leze men *Fried. Carl von Savigny*, *Geschichte des römischen Rechts im Mittelalter*, die de voornaamste misslagen van *Panzirol* opgeeft in den IIIen Band, (Heidelb. 1822. 8.) s. 49—51. Zie ook s. 46, 497 en elders: desgelijks Band IV. (1826. 8.) s. 139 en 141.

(6) In *Historia Juris Ecclesiastici et Pontificii* (Halae 1719. 8.) §. 334. p. 362 sqq.

(7) T. c. p. III. 13. s. 582—585.

rence, (van daar *A. Florentinus* genoemd; in zijn *Speculum historiale*, P. III. vooraan, en nog uitvoeriger tit. 18. c. 6. aan 't eind) aan *Hugo* uitdrukkelijk de *eerste* plaats onder de Schrijvers der Glossen op het *Decretum* toewijst (8).

De eerste zijn dan:

1. *Hugo*, of *Hugutio* (*Huguccio*, *Ugusio*), wel te onderscheiden van *Hugo* (*Ugo*), zoon van *Albericus Lombardus*, zoo wel als van de twee *Hugolinussen* (*Presbyter* en *Fontana*), die *Panzirol* met laatstgenoemden verward heeft (l. c. L. II. c. 17, naar aanwijzing van *Savigny*, a. a. O. III. 139); *Hugo* dan, of *Hugutio* (gelijk de afschrijver van onzen Codex C doorgaans, met anderen, zijn' naam schrijft); *Hugo* van *Vercelli* afkomstig, schijnt aldaar openlijk de Regten geleerd te hebben. Naderhand is hij Bisschop van *Ferrara* geworden. Zijn sterfjaar wordt bepaald op a. 1210, in een *Dictionarium* of *Glossa* MS. (bij *Savigny*, a. a. O. III. 520). Het geen *Johannes Andreae* (t. a. p.) van hem zegt, is alleen, „dat hij de *twee eerste Compilaties* gezien heeft, en zeer zelden de *Decretalen* aanhaalt (9)." Doch, hoe dit laatste te verstaan zij, schijnt in den eersten opslag duister, daar *Groete*, zoo wel als de overige genoemde Schrijvers, hem blijkbaar onder de „*Leeraren* vóór den tijd der *Decretalen* en *Gregorius* (10)" rangschikt. Worden dan ook misschien losse, nog niet verzamelde, *Epistolae decretales* bedoeld? Of liever die, welke in de *eerste Compilatie*, die van *Bernardus* van *Pavia* (*Papiensis*), doorgaands dwaasselijk bijgenaamd *Circa* (11), na

(8) Zie hem aangehaald bij *Gerh. van Mastricht*. l. c. §. 334. p. 364. en bij *Boëtius Epo Frisius*, *de Jure Sacro*, *vel Princip. Juris Pontificii*, *Libr. II.* § 79. p. 158. (Duaci 1688. 8), die echter verkeerdelijk slechts *Johannes Teutonicus* en *Bartholomeus Brixiensis*, als op *Hugo* gevolgd, opgeeft.

(9) „*Illos ergo vel alios*, *ut* ... Hugonem ..... *praetermisi.* — — Hugo *vidit primam et secundam compilationem: — rarissime Decretales allegat.*" *Johannis Andreae Additio ad Guilielmi Duranti Speculum* in *Prooemio*; ap. *Savigny*, l. c.

(10) Remotis igitur Doctoribus ante *Decretalium* et *Gregorii* tempora, caet. Zie voor bl. 320, verg. met bl. 316 en volgg.

(11) Welke benaming op de verkeerde lezing eener plaats bij *Johannes Andreae* steunt; gelijk *Bickel*, na *Maurus Sarti*, leert in zijne lezenswaardige Recensie van *Augustini Theiner*, *Commen-*

na het jaar 1191 gemaakt is, — of ook in de *tweede*, door *Gilbertus* en *Alanus*, en vooral door *Johannes Galensis* (*Gallensis*, *Wallensis*), twaalf jaren later dan de eerste, vervaardigd? Ten aanziene dezer laatste is het althans bekend, dat *Hugo*, Bisschop van Ferrara, en *Bernardus* de oudere van *Compostella*, er hunne aanteekeningen op gemaakt hebben (12).

2. *Laurentius* van *Cremona* afkomstig. Deze wordt, onder de *Glossatoren* van het *Decretum Gratiani*, wel door *Panzirol* en anderen, als de eerste, voorop geplaatst, doch waarschijnelijk, gelijk zoo even getoond is, verkeerdelijk. Echter is hij een der eersten. *Joannes Baptista de Gazalupis*, of *Caccialupus Severinas*, over wien verg. *Savigny* (13), in *Hist. Iuti. et Glossator.*, ap. *Panzirolum* p. 510, noemt hem „een' ouden Leeraar (*antiquus Doctor*)", en *Panzirol* zelf voegt er bij, dat hij, met een oog op *Joannes Teutonicus* plagt te zeggen, dat, wie geene goede grondslagen voor zijne gevoelens legde, gelijk was aan iemand, die droog zand wil doen zamenkleven.

3. Met hem wordt door *Guil. Duranti* en *Joh. Andreae* (l. l. c. c.) *Vincentius* vereenigd. De laatstgenoemde zegt van hem en eenige anderen, dat zij vele glossen hebben, en dat *Tancredus* en *Vincentius* elkanderen, over en weder, dikwerf aanhalen (14). *Jo. Bapt. de Gazalupis* (l. c.) noemt ook hem „een' ouden Leeraar." Van *Catellianus Cotta* (15) in *Tractatione de Jurisperitis*, (ap. *Panzir.* p. 522) verneemt men, dat *Bartholomaeus Brixiensis* zijn leerling, dat hij een *Milanees* was, uit het adelijk geslacht der *Castellionei*, uit hetwelk naderhand Paus *Coelestinus* IV ontsproot, en een geweldig Kanonist (*validissimus Canonista*); welk laatste gezegde hij van *Panormitanus* ontleend had.

Pan-

---

mentatio de Romanor. Pontificum Epistolarum decretalium antiquis Collectionibus et Gregorii IX, P. M., Decretalium Codice, Lips. 1829. 8, in de *Hall. Allgem. Literaturzeit.* 1830. No. 126.

(12) *Gerh. van Mastricht*, l. c. §. 341. p. 382.

(13) A. a. O. Th. III. s. 30—32.

(14) Doch dit laatste zegt *Panzirol* (l. c. Cap. IV) van den Franschen *Vincentius van Beauvais* (over wien men, na anderen, verg. *Theiner's Commentatio*, zoo even aangehaald, n. 11. p. 28.): zoo dat hier welligt verwarring schuilt.

(15) Over dezen Schrijver zie *Savigny*, a. a. O. Th. III. s. 32.

Panzirol stemt hiermede in, en wijst hem, onder de *Glossatoren* van het *Kan. Regt*, de tweede plaats, en tot leerling *Bernardus Bottonus*, toe (l. c.). Zijne woorden hervindt men bij *Gerhardus van Mastricht*, in *Historia Juris Ecclesiastici*, §. 334. p. 362.

4. *Johannes*, die nu volgt, is niemand anders, dan *Johannes Teutonicus*. Die toch wordt door *Panzirol* (l. c. L. III. C. III.) bij de drie vorige *Glossatoren* van het *Decretum* gevoegd, en daar in, gelijk doorgaans, door *Gerh. van Mastricht* (l. c. §. 334. p. 362) gevolgd. Hij wordt, ook door hen, eenvoudig *Johannes de Glossator* geheeten. Doch er heerscht hier bij hen en anderen eene groote duisterheid, vermits twee *Johannessen* met dien bijnaam (*Teutonicus*) door hen met elkanderen verward zijn geworden (16). Onze *Groote* spreekt hier van hem, als hebbende, ongeveer gelijktijdig met *Laurentius*, *Vincentius*, *Hugo* en *Berengarius* geleefd, en — vóór de verzameling van *Raymundus* (dus *vóór* het tijdvak van 1227 tot 1241), het *Decretum Gratiani* geglosseerd. Daarentegen spreekt hij van *Johannes*, den Schrijver der *Summa Confessionum* (of *Confessorum*), die, buiten allen twijfel, *Joannes Seneca Teutonicus* is, als van iemand, die *na* dat tijdvak, in de volgende 71 jaren (dus tusschen 1222 en 1294) geleefd en geschreven heeft. Den eersten *Johannes* plaatst hij niet eens in de rij van hen, die de *Decretalen* (van *Gregorius* IX) gekend en uitgelegd hebben: den anderen eerst als den *tienden* van hen, die *na* derzelver invoering, — en bepaaldelijk, als den *vijfden*, die, nadat *Innocentius* IV de kerkelijke *discipline* gestrenger gemaakt had, geleefd en geschreven hebben; dus stellig na 1241. En overal komt *Johannes* de *Glossator* voor als een ander, ouder (*antiqua opinio*, bl. 363) en zachter gevoelen toegedaan (*monitionem praecedere debere Sacrorum Presbyteri evitationem*), dan *Johannes* in *Summa Confess.*, die met *Innocentius* gestrengere tucht instemt. Dit alles wordt ook daardoor versterkt, dat *Bartholomeus Brixiensis*, die van 1174 tot 1258 geleefd heeft, bij de vroe-

(16) Werd de bijnaam *Teutonicus*, door de genoemde en andere Schrijvers niet zoo uitdrukkelijk er bij gevoegd, men zou misschien aan dezen of genen anderen *Johannes* denken. *Guilielmus Duranti* en *Johannes Andreae* spreken, behalve van *Johannes Galensis*, ook van *Johannes Hispanus*, *Johannes Faventinus*, *Joh. de Finto*, *Joh. de Deo*. Doch ook zij voegen bij *Laurentius* en *Vincentius* terstond *Johannes Teutonicus*.

vroegere Glossen van *Johannes Teutonicus* zijne eigenen gevoegd, het overgeslagene aangevuld, en, hetgene *later veranderd was geworden*, aangewezen heeft (17). Hoe is dit mogelijk, ten zij hij ouder, en veel ouder, zij geweest, dan *Bartholomeus*? Daar komt nog bij, dat *Laurentius*, een der eerste Glossatoren van het *Decretum*, of *na* hem, of altoos *gelijktijdig* met hem, moet geleefd hebben, om van zijne redeneringen (gelijk wij straks hoorden) te kunnen zeggen, „dat zij als droog zand zamen hingen." Van den anderen kant vind ik wederom bij *Schott Aanteekeningen* vermeld van *Johannes Semeca* op *Bartholus* (—*olomeus*, denk ik) *Brixiensis*, uitgegeven met zijn' *Toestel op het Decretum*, te Basel 1512 (18). En diensvolgens zou hij wel schijnen *jonger*, in plaats van *ouder*, geweest te zijn. Hoe dit te vereffenen? Bovendien komt in het berigt van *Panzirol* het bijna ongeloofelijke omtrent hem voor. Want hij zal reeds ten jare 1200, niet alleen Predikheer (*Dominicaner* Monnik), maar ook *Praepositus Sancti Stephani* te Halberstadt zijn geweest, dat hij toch bezwaarlijk vóór zijn dertigste jaar zal hebben kunnen worden: en eerst a. 1269 gestorven zijn. Derhalve zoude hij wel een eeuw lang, of daaromtrent moeten geleefd hebben: iets, hetwelk op zich zelve wel niet onmogelijk is (van *Raymundus de Pennaforti* is het bekend), maar toch ook niet waarschijnelijk, omdat daarvan dan wel melding en ophef zou gemaakt zijn; waarvan ik echter niets vinde. Eindelijk, het sterfjaar, dat in 1269 valt, komt in het geheel niet overeen met dat, hetwelk door *Saxe* (19) gesteld wordt op het jaar 1243, dus 26 jaren vroeger. — Als men dit alles overweegt en met elkanderen vergelijkt, is het blijkbaar,

---

(17) Zie *Panzirol*, l. c. L. III. C. 7. p. 324. *Gerh. van Mastricht*, l. c. p. 365.

(18) Bij *Augustus Frid. Schott*, in *Supplem. et Emendatt. ad Martini Lipenii Biblioth. real. jurid.* (Lips. 1775. f. m.) p. 60b komt voor *Jo. Semecae Apparat. in Decret. et Annott. in Bartholum Brixensem*; waarbij *Martini Margariti Decretum* gevoegd is.

(19) *Christoph. Saxii Onomastic. Literar.* Tom. III. p. 203. De bronnen, waarvan hij zich bediend heeft, zijn *Conringius* (*Commentat. de Scriptoribus XVI. post C. N. Seculorum*, ed. *Krantzii*), *Fabricius* (*Biblioth. Lat. med. aevi*, IV. 418 sq.) *Heumann* (*Via ad H. L.* c. IV. §. 42) en *Hommelius* (*Literatura Juris*, p. 376).

haar, dat er twee *Glossatoren* te onderscheiden zijn, die beiden daarin overeenkomen, dat zij *Johannes* heetten, en dat zij den bijnaam *Teutonicus* (Duitscher) droegen; doch welke door de meeste Schrijvers, of als een en dezelfde persoon zijn aangemerkt, of altoos niet duidelijk onderscheiden; ja, om het te zeggen, zoo als het is, met elkanderen verward. Aldus laat zich de moeilijkheid wegnemen. De een, van wien wij *hier* te spreken hebben, zal dan in het laatst der XIIde eeuw geboren en in 't jaar 1243 gestorven zijn. Deze zal dan de leerling van *Azo*, wiens sterfjaar in 1200 valt, geweest zijn. Van hem zullen dan de aanmerkingen van *Laurentius* gegolden hebben, en op zijne aanteekeningen, door *Bartholomeus*, den *vijfden* Glossator der *Decretalen* bij *Groete*, verbeteringen zijn aangebragt. Ligt is hij wel de man, dien *Jo. Bapt. de Gazalupis* bedoelt, sprekende van *Joannes*, *Glossator Decreti* (20). Al het overige, dat van *Johannes Seneca Teutonicus* gemeld wordt, zal dan tot den anderen, die a. 1269 overleed, behooren. — Aldus redeneerde ik uit vergelijking van al wat ik bij de aangehaalde Schrijvers gevonden had. En ik stelde het, als eene gissing, met huiverigheid, neder, vreezende, door mindere kunde in dit werk welligt te dwalen. Doch naderhand *Joannes Trithemius* (bij *Jo. Alb. Fabricius*, in *Biblioth. Eccles.* p. 109. No. 446.) en *L. Ellies Du Pin's Nouvelle Bibliothèque des Auteurs Ecclesiastiques*, Tom. X. p. 86 naslaande, vond ik mijne gissing bewaarheid. Immers, daar vind ik *Johannes Teutonicus*, als iemand van de Orde der Predikheeren, die in het midden (naar *Du Pin* tegen het eind) der XIII. eeuw gebloeid heeft, opgegeven. *Du Pin* berigt, dat men zeide, dat hij de *Tafel* van de *Summa*, van den *Apparatus* van *Raymundus* vervaardigd zou hebben. Beiden zeggen, dat hij Bisschop geweest is van Bossena in Hongarijen. — Derhalve wel geen *Praepositus* te Halberstadt, waarvoor men, naar de anderen, hem houden moest (en wel naar *Saxe* omtrent 't jaar 1220), maar hetwelk de latere *Johannes* (*Seneca*) *Teutonicus* geweest is. — Intusschen weet ik niet, of en *Tritheim* en *Du Pin* zelve ook al niet eenigermate in de verwarring deelen. Want 1) stellen zij hem *te laat*; niet in het midden, veel min tegen het *einde*, maar *vooraan* of *tegen* 't *midden* der XIIIe eeuw, moet hij († 1243) gezet worden: en 2) zij schrijven hem eene *Summa Confessorum* toe, welke, naar *Groete*, aan den tweeden *Johannes* toekomt. Is het ook geen gevolg van die verwarring, dat *Saxe* van den tweeden

---

(20) Ap. *Panzirolum*, p. 510.

den, a. 1269 gestorvenen, geen woord zegt? *Panzirol* althans, de schimpscheut van *Laurentius* (vermeld L. III. c. III. p. 319) uitdrukkelijk (L. III. c. VI, p. 323) brengende tot den man, wiens bloeitijd a. 1256, en wiens sterfjaar a. 1269 volgens hem was, verwart kennelijk dezen lateren met den vroegeren, *Laurentius* voorganger of tijdgenoot.

5. *Berengarius* schiet nog over. Doch van dezen weet ik — indien hij inderdaad in dit *eerste* tijdperk behoort, en niet in het *derde*, — niets bepaalds te zeggen. Uit de woorden van *Groete* (zie bl. 315.) „*et Johannis sive Berengarii*," zou men kunnen afleiden, dat *Johannes* ook dien bijnaam gehad hadde, bij welken hij dan elders (bl 317 enz.) aangehaald wierd. Maar niet alleen is hij mij nergens bij dezen bijnaam, of voluit *Johannes Berengarius* voorgekomen: en bovendien onderscheidt *Groete* beiden uitdrukkelijk in zijne *Korte Opgave* van den voornamen inhoud zijner Redevoering (21), zeggende, na het gevoelen van anderen (onder welke *Johannes in Summa Confess.* ook behoort, en dus van den hier bedoelden wel degelijk onderscheiden wordt) te hebben opgegeven: „*Nec in hoc* Berengarius *et* Johannes, *antiquus Glossator Decreti*, *audiendi sunt*, *aut tenendi.*" Zoo veel blijkt tevens uit deze plaats en uit de zoo even in de *Sermo* aangewezenen, dat hij mede onder die genen moet behooren, welke vóór *Gregorius* IX hunne Glossen geschreven hebben: en, daar *Bartholomeus Brixiensis* hem aanhaalt, als zeggende, „*quod illi Canones — antiquitus erant latae sententiae*," volgt, dat hij ook vroeger dan deze moet geglosseerd hebben. Derhalve is hij ook niet *Basianus B.*, van wien *Jo. Bapt. de Gazalupis* (l. c. p. 510) spreekt. Indien men echter stellen mogt, dat *Groete* zich hier vergist, of dat *Berengarius* wel later geleefd en geschreven had, dan kon de Kardinaal-Bisschop van Beziers (*Beterensis*) de man wel zijn, naar welken wij zoeken. En inderdaad komt mij dit niet geheel verwerpelijk voor, omdat geen ander van dien naam, zoo het schijnt, in aanmerking komen kan (22).

Gaan

---

(21) In den *Utrechtsche Codex B* (verg. Deel I. bl. 3̣58. n. 5 en 388—391: waar men, boven aan, voor *doctus* leze *dictus*), in *Dicto XV.* p. 22. r.

(22) Bij *Saxe* komt alleen voor *Berengarius Turonensis* (l. c. II. 172), doch die kan hier in geene aanmerking komen. — *Berenger d'Angers* (bij *Du Pin*, l. c. VIII. 6 sqq. 188) is veel te vroeg: en *Berenger de Fredol* (bij *Du Pin*, XI. 61., hier, gelijk in meest al de vorige artikelen, *Trithemius* volgende, l. c. p. 125.

Gaan wij dan over tot het

IIe Tijdvak (tusschen 1227 en 1241 of iets later), van *Gregorius* IX, tot *Innocentius* IV. Hier ontmoeten wij (bl. 320) *Raymundus*, *Guilielmus*, *Monulphus*, *Goffridus* en *Bartholomeus Brixiensis*. En van hier aan moeten wij ons te stipter aan *Groete's* opgave der volgorde houden, omdat het blijkbaar is, dat hij dezelve met naauwkeurigheid heeft willen aanwijzen. Van

1. *Raymundus* echter vroeger reeds gesproken hebbende (ann. 4 et 18), volsta hier de herinnering, dat hij zoo wel Uitlegger (*Glossator*), als Verzamelaar (*Compilator*), der *Decretalen* geweest is.

2. *Guilielmus*, die nu volgt, wordt door *Groete* (zie bl. 320. 340. 348. 373. 374. 385.) de Glossator van *Raymundus* genoemd, en zelfs zijne Glossa aangewezen, als in de *Summa* van *Raymundus* opgenomen en te vinden. Van *Guilielmus Duranti*, bijgenaamd *Speculator*, en van *Guilielmus de Monte Lauduno* wordt hij duidelijk door *Groete* onderscheiden. Maar wie hij eigenlijk zij, ben ik niet te weten gekomen. Het lezen echter der *Bijvoegsels* van *Joh. Andreae* op *Guil. Duranti* (bij *Savigny*, t. a. p.) heeft mij eenigermate geholpen. Want, daar ik tusschen beiden stond, of het *Guilielmus Naso*, dan wel *Guilielmus de bonis consiliis* uit Bologne zou kunnen zijn — want aan niemand der *Guilielmussen*, welke *Saxe* (l. c. p. 223. 234. 284. 313.) aanwijst, valt te denken — heeft *Joh. Andreae* mij tot den eersten, altijd evenwel nog maar als bij losse gissing, doen overhellen. Hij prijst het in *Guil. Duranti* niet, dat hij dezen *Guil. Naso* in zijn *Prooemium* overslaat, hoewel hij hem toch lager, in het werk zelf (het *Speculum*) heeft aangehaald: en van dien man spreekt hij, *Johannes Andreae*, als van iemand, die wat later, dan de straks genoemde vijf oude Glossatoren, doch, zoo het schijnt, niet veel later, geschreven heeft (23). Dit alles komt wel te zamen uit. Is hij het dan ook niet, die bedoeld wordt door *Jo. Bapt.*

---

125. No. 513.) veel te laat. De laatste had reeds het VIe Boek der *Decretalen* bearbeid, en over de *Summa* van *Hostiensis* alphabetische ophelderingen geschreven.

(23) „De antiquis — — praetermittit [*Guilielmus Duranti*] — — — *Guilielmum Nasonem*, quem tamen allegat. — — *Guilielmi Nasonis* reportationes multas habuimus, et de ipso loquitur Glossa Decretalis *ad hoc quoniam*, *de appellat.*" Ap. *Savigny*, l. c. III. 583. 585.

Bapt. de Gazalupis (l. c. p. 510)? Doch waarom spreken *Panzirol* en anderen niet van hem?

3. Van *Monulphus* heb ik volstrekt niets te zeggen. Nergens, waar ik ook gezocht heb, is mij deze naam voorgekomen. In het eerst giste ik, dat er bij *Groete* een schrijffout was ingeslopen. Doch de naam komt te dikwerf, en in alle drie de Handschriften, zonder eenige *variatie*, voor (zie bl. 320. 339. 348): gelijk ook in het straks vermeld *Kort Overzigt* meer dan eenmaal. En het schijnt, dat hij eene *Summa*, *Breviarium*, *Repertorium*, of iets dergelijks, moet geschreven hebben; want hij wordt (bl. 339) aangehaald, als op de Letter I, en wel bij de woorden: *Irregularitas contrahitur* enz. het gevoelen, waar van *Groete* spreekt, te hebben voorgesteld. Intusschen is het zonderling, dat niemand der Schrijveren over de Regtsgeleerden van die tijden, zoo veel ik althans heb kunnen bespeuren, dien naam schijnt te kennen. En dit heeft mij al weder op het eerste vermoeden, doch met eenige wijziging, terug gebragt. *Saxe* spreekt (l. c. II. 245) van *Pandulphus Pisanus*. Ook *Du Pin* (l. c. IX. 196). Zou deze ook de *Mon-ulphus* van *Groete* zijn? Of — want *Pandulphus* is te oud — is het veel meer *Gandulphus*, dien *Joh. Andreae* ook zegt, tot zijne verwondering door *Guilielmus Duranti* te zijn overgeslagen; doch ook zelf hem voorbijgegaan te zijn, omdat hem geene *Summa* of dergelijke van dien man bekend geworden of in handen was (24). Dit laatste schijnt echter tegen hetgeen wij bij *Groete* van *Monulphus* vinden, in te loopen (25). Ook *Monaldus*

(24) „*E converso mihi noti non sunt* Petrus Boemus *et* Petrus Apulus, *quos hic ponit* [Guilielmus Duranti]. *Illos ergo, vel alios, ut* Joannem Hispanum — — *item* Bazianum *et* Gandulphum, *quos duos auctor etiam omisit, quorum scripta super Compilationibus illis non habentur per modum Summae, Lecturae vel Apostillarum, congrue praetermisi.*"? — — — „Bazianum *miror per auctorem omissum, de quo multae glossae loquuntur.* — — *De* Gandulpho *idem dico, de quo auctor* [Guil. Dur.] *in versic.* porro *etc.* Ap. *Savigny*, l. c. III. 583 et 585.

(25) De uitgang —*ulphus* is in dien tijd zeer gewoon geweest. Bij *Du Pin* vind ik, bij voorb. *Alulphus* (IX. 187), *Arnulphus* (VIII. 107. 187. IX. 156.) *Ernulphus* (IX. 156. 161.), *Hariulphus* (IX. 194.), *Landulphus* (XI. 74.), *Pandulphus* (Pisanus, IX. 196.), *Radulphus* (IX. 180. X. 81 et 87.), *Rodulphus* (IX. 183.) — *Bertulphus* vind ik nog in *Grat. Decr.* Dist. XXXII. Cap. 6.

dus (bij *Trithemius* (l. c. p. 139. No. 576) en *Du Pin*, l. c. XI. 74.) kan het niet zijn; die is weder te jong, en geen Glossator.

4. *Goffridus* (*Gofredus*), niet te verwarren met den Abt van dien naam, die honderd jaren ouder was, zal waarschijnelijk dezelfde zijn, dien *Guil. Duranti* (t. a. p.) vóór *Bartholomeus Brixiensis* plaatst. *Jo. Bapt. de Gazalupis* (l. c. p. 510) meldt eenen *Goffridus* van *Benevent*, die eene nuttige *Summa* geschreven heeft. Is hij dezelfde, dien *Panzirol* (l. c. L. III. C. IX. p. 327.) naar zijn geslacht *Tranensis* noemt; hetgeen daarom eenige waarschijnelijkheid heeft, dat hij ook dezen *Goffridus* eene *Summa* toeschrijft, en zegt, dat hij na *Bernardus Bottonus* de *Decretalen* geglosseerd heeft; dan zal hij Onderdiaken van den Paus en Kapellaan (*Forensium*) geweest, en *misschien* eindelijk ook nog Kardinaal geworden, zijn.

5. *Bartholomeus Brixiensis* brengt ons op vasteren bodem over. Geboren in het jaar 1174, overleed *hij a. 1258. Hij* was een leerling van *Vincentius*, den tweeden uit het vorige *tijdvak*. Ongeveer ten j. 1256 heeft hij bij de *Glossen* van *Johannes Teutonicus* de zijnen gevoegd ter aanvulling, verbetering en aanwijzing van het bereids later veranderde. Bovendien heeft hij eene *Temporum Historia*, en *Quaestiones* geschreven, welke laatste hij, naar de dagen, op welke hij over dezelve handelde, *Dominicales* (zondagsche) en *Veneriales* (vrijdagsche) noemde. *Castellianus Cotta* (over wien men *Joecher* en *Savigny* (26), om anderen niet te noemen, kan nazien) noemt hem „*Juris Canonici doctor clarissimus*,” en zegt van hem, dat hij „*Decreti glossas auxit et digessit* (27).” *Jo. Bapt. de Gazalupis* berigt, dat hij reeds onder *Gregorius* IX gebloeid heeft (28). Meer van hem hebben nog *Johannes Fichardus* (29), over wien verg. *Melchior Adamus* (30), *Joecher* en *Savigny* (31), *Panzi-*

---

(26) Den eersten op 't *woord*, den ander' a. a. O. III. 32.

(27) Zie p. 522 van *Hoffmanns* editie van *Panzirol*.

(28) L. c. p. 503.

(29) In *Vitis recentiorum Jurisconsultorum*, bij *Panzirol* gevoegd in de ed. van *Hoffmann*, p. 406.

(30) In *Vitis Germanorum Jurisconsultorum et Politicorum*, p. 113 sq.

(31) A. a. O. III. 42. *Fichard* was a. 1512 geboren en is a. 1581 overleden.

nicol zelf (32), en *Gerhardus van Mastricht* (33); behalve anderen, zoo als *Gerhardus Joannis Vossius* et *Joannes Albertus Fabricius*, aangewezen door *Christophorus Saxe* (l. c. p. 303.) Doe er bij *Trithemius* (l. c. n°. 451.) en *Du Pin*, (l. c. X. 78.). De uitgave van het *Corpus Juris Canonici* met zijne *Glossen* of Randaanteekeningen, te Bazel 1486, in II Tomen in fol. uitgekomen (en waarvan een exemplaar o. a. zich te Rotterdam, op de Bibliotheek der St. Laurenskerk (gemerkt I. g. 9) bevindt), is niet aangewezen door *Martinus Lipenius* (in zijne *Bibliotheca realis Juridica*, *a Frid. Theophilo* (Gottlieb) *Struvio et Gottlob Augusto Jenichen aucta et emend.* ed. Lips. 1757. II voll. f. m. Tom I. p. 163a.), die alleen de *Venetiaansche* latere (van a. 1496. fol.) en de vroegere Parijsche (1481. fol.) aangeeft. Doch *Augustus Fred. Schott* (in *Supplementis et Emendatt. ad M. Lipenii Bibl. r. J.* Lips. 1775. f. m.) vermeldt, behalve *Casus Decr. Benedicti correcti a Bartholomeo Brixiensi*, *una cum Glossis Joannis Teutonici et annott. Bartholomei Brixiensis*, a. 1488. (p. 60b), nog eene andere *Bazelsche* uitgave van het *Corpus J. C. ex Amerbachii recensione*, *cum Glossis Johannis Teutonici et Bartholomei Brixiensis*, a. 1512. III Voll. f. m. Als eene letterkundige zeldzaamheid wordt door den Heer *G. B. Lengnich* (in *Joh. Geo. Meusel's Historisch-Literarisch-Biographisches Magazin* (Zürich 1791. 8.) IVes Stück, s. 139, 140.) een Dantziger Exemplaar beschreven van een' ouden Straatsburgschen druk des jaars 1471, II Tom. (I Vol.) fol. van *Gratiani Decretum*, *cum apparatu Bartholomei Brixiensis*.

Zoo veel van hen, die in het tweede tijdvak door *Geert Groote* geplaatst worden. In het

IIIe, dat van *Innocentius* IV tot *Bonifacius* VIII (a. 1242 tot 1294 of iets later) loopt, komen ons bij hem voor: *Bernardus*, *Innocentius* zelf, *Hostiensis*, *Guilielmus* en *Johannes*. Van de drie eersten zegt hij uitdrukkelijk, dat zij het *zesde* Boek der *Decretalen* niet gezien hebben. De orde, waarin hij hen op elkanderen laat volgen, is meest overal, waar hij hen opnoemt (bl. 358. 362.) dezelfde. Kleine afwijkingen (b. v. bl. 334. 348. 365. enz.) behoeven hier in geene aanmerking te komen, omdat de reden er van telkens aan den dag ligt, en hij uitdrukkelijk deze, als

(32) L. c. L. III. c. III. et VII. p. 314 et 329.
(33) L. c. S. I. p. 364.

als den *zesden*, *zevenden*, *achtsten*, *negenden* en *tienden* opnoemt. Derhalve is de *eerste*

1. (of 6) *Bernardus*, die dikwerf voorkomt (bl. 320. 339. 341. 348. 358. 389. 391. 393.) en *Glossator* genoemd wordt, zonder (bl. 393.) van den *Jurisconsultus* onderscheiden te worden. Wien echter van de vijf *Bernardussen*, die hier in aanmerking kunnen komen — onder welke geenszins de Heilige *Bernard*, dien *Groete* zoo dikwerf aanhaalt, de beroemde Abt van Clairvaux, behoort: die toch was reeds lang te voren (a. 1153) overleden, eer *Gregorius* IX de *Decretalen* had doen bijeen verzamelen: — wien hij bedoele, blijkt uit de zamenstelling met de vier volgenden, en uit het tijdvak, waarin hij hem zijne plaats aanwijst. Het is dus niet *Bernardus* van *Pavia*, *Circa* bijgenaamd, die de losse Brieven der Pausen (*vagantes Pontificum Epistolas*), nadat *Gratianus* werk was uitgegeven, het *eerst*, gelijk straks gezegd is, verzameld, *aanteekeningen* (of *Glossen*) er bij gevoegd, en bovendien nog eene *Summa* geschreven heeft. Want deze is *Gregorius* IX, en zijnen Agendaris, *Raymundus*, lang vooraf gegaan (34). Het is ook niet *Bernardus*, de oudere (*Major*), van *Compostella*. Want die heeft wel *Glossen* op *Decretale Brieven* vervaardigd, maar al mede veel vroeger, dan *Gregorius* IX en *Raymundus*. Immers dezelve betroffen de *tweede* Compilatie, die van *Johannes Galensis*. Ook de *andere Bernardus* van *Compostella*, die Aartsdiaken geweest is, wordt niet bedoeld. Die heeft nog te vroeg geleefd en gewerkt. Hij is in de geschiedenis van de Regtsgeleerdheid vooral bekend door zijne nieuwe *Decretalenverzameling*, welke in tijdsorde de *derde* is — hoewel niet deze zijne verzameling, maar] eene andere, die van *Petrus* van *Benevent*, de *derde* genoemd wordt — terwijl aan dezelve de bijnaam van de *Romeinsche* gegeven is. De *vierde* is *Bernardus Bottonus*, die de *Parmesaansche Glossator* (*Gl. Parmensis*) genoemd wordt. Deze heeft omtrent het j. 1240 zijne en anderer uitleggingen van de *Decretalen* van *Gregorius* bijeen verzameld. Hij was *Sacri Palatii Quaestor*, en *Sacri Palatii causarum Auditor*, Ka-

(34) Bij *Senckenberg* (l. c. p. 68a) vind ik een werk van *Josef Antonie de Riegger* opgegeven, strekkende ter vereffening van *Bernards Breviarium* (of *Summa*) met de *Gregoriaansche* latere Decretalenverzameling (*Bernardi*, *Praepositi Papiensis*, *Breviarium Extravagantium cum Gregorii IX Decretalium Collectione ad harmoniam revocatum*, Friburgi 1779. 4.)

Kapellaan van den Paus, en laatstelijk Kanselier van de Akademie te Bologne. Deze, van wien ook *Johannes Bapt. de Gazalupis* (l. c. p. 510.) spreekt, komt meer, dan de voorgenoemden, in aanmerking; te meer, daar *Guil. Duranti* (bij *Savigny*, t. a. p.) hem bij *Bartholomeus Brixiensis* opnoemt: doch alzoo kan hij zeer wel tot het vorig tijdvak gebragt worden, en is nog al te vroeg: gelijk dan ook *Goffridus* (de 4e bij *Groete*,) *na* hem geglosseerd moet hebben. Wij moeten derhalve, zoo het schijnt, aan den *vijfden* hier denken; dat is, aan *Bernardus Brigantius*, die doorgaans bij uitnemendheid (boven den *tweeden* en *derden*, die ook dezen bijnaam dragen, en met welke hij, zoo het schijnt, wel eens verward is) de man van *Compostella* (*Compostellanus*) genoemd wordt. Deze was de bijzondere vriend en Kapellaan van *Innocentius* IV; op wiens bevel hij ten j. 1245 zijne uitleggingen op het *eerste* Boek der *Decretalen*, onder den titel van *Apparatus*, vervaardigd schijnt te hebben. Aldus toch schijnt *Catelliauus Cotta* (l. c. p. 522) het best te kunnen overeengebragt worden, met hetgeen *Panzirol* heeft, (l. c. L. III. C. 12. p. 328.); die aldaar, buiten allen twijfel, dwaalt, wanneer hij dezen *Bernardus* Commentarien toeschrijft op het *zesde* Boek der Decretalen, hetwelk eerst lang daarna, tegen het eind der XIIIe Eeuw, door *Bonifacius* VIII. is zamengesteld. Bedrieg ik mij, of heerscht er ook hier, bij dezen beroemden Schrijver, weder verwarring? Immers, hetgeen hij iets vroeger (Cap. 8. p. 325) van de Verzameling van (den *derden*) *Bernardus* van *Compostella* gezegd had, datzelfde brengt hij hier, als van den *vijfden Bernardus* geldende, wederom te berde. Hoe het zij; de *vijfde* is wel de bedoelde door *Groete*, blijkens de anderen, met welke hij vereenigd wordt: gelijk dan ook *Marcus Mantuae* (l. c. p. 468.) hem met *Johannes Andreae* te zamen voegt; hetwelk nog wel niet zeer naauwkeurig schijnt (daar hij, de 6e bij *Groete*, vereenigd wordt met *Johannes Andreae*, den 12en!) maar toch altijd minder vreemd, dan, wanneer wij aan eenen uit het *tweede* tijdperk zouden moeten denken. Bij *Lipenius* (pag. l. c. 166*a*) wordt de Neurenbergsche uitgave van zijn werk op 't eerste Boek der Decretalen van 't j. 1493, en bij *Schott*, (l. c. p. 61*a*) de nog oudere Straatsburgsche van 't j. 1485, fol. aangewezen. Zie nog *Trithemius* (l. c. n°. 449), *Du Pin* (l. c. X. 53. 81. 219.).

2. (7) van *Innocentius* IV, die nu volgt, is reeds vroeger (bl. 318. n°. 21.) gesproken. Dien gevolglijk nu voorbijgaande, komen wij aan

3. (8) *Hostiensis.* De Kardinaal-Bisschop van *Ostia* (welke stad men meent reeds door *Ancus Martius* gesticht te zijn) is van ouds een der zeven Pauselijke Vicarissen, en, onder hen de eenige, die het *Pallium* gebruikt, den Paus kroont en den Keizer zalft. Van daar, dat de eertitel: *Ostiensis*, of *Hostiensis*, door den genen, die denzelven voeren mag, in stede van den eigen naam, gebezigd, en hij daarmede, ook in aanhalingen, benoemd wordt. De man, die, onder de Uitleggeren van het Kanonike Regt, bij dezen toenaam uitsluitend bekend staat, is *Henricus de Segusia* (of *Secusia*), die eerst a. 1250 Aartsbisschop van *Tverdun*, daarna a. 1256 Kardinaal en Bisschop van *Ostia* geworden is. Zijn gezag in de Regtsgeleerdheid is zoo groot geweest, dat men hem den *Alleenheerscher*, de *bron* der beide Regten, den *bestendigen luister* zijns vaderlands (*Juris utriusque Monarcha et fons, et Subalpinae regionis splendor ac perpetuum decus*) genoemd hebbe. Hij heeft eene *Summa* geschreven, zoo van het *Burgerlijk*, als van het *Kerkelijk* Regt, in Voorlezingen (*Lecturae*) over de *vijf* Boeken der *Decretalen* van *Gregorius* IX. Hij was de leermeester, onder anderen, van *Guilielmus Duranti.* Zijn sterfjaar was a. 1271. Over hem schrijven, meer of min opzettelijk, *Johannes Fichardus* (l. c. p. 406), *Marcus Mantuae* (l. c. p. 468), *Johannes Andreae*, aangehaald door *Joh. Bapt. de Gazalupis* (l. c. p. 503), *Catellianus Cotta* (l. c. p. 522), *Panzirol* (l. c. L. III. C. XIII. p. 329 sq.), *Saxe* (l. c. p. 309.), *Trithemius* (l. c. p. 112. n°. 460.), *Du Pin* (l. c. X. 79 sq.). De uitgaven der *Summa* vindt men opgegeven door *Lipenius* (l. c. p. 165*a*), *Schott* (l. c. p. 61*a*) en *Senckenberg* (l. c. p. 68*a*).

4. (9) *Guilielmus* t. w. *Duranti*, van wien *Groete* doorgaans met den bijnaam *Speculator* gewaagt, geboren a. 1237, bloeide omtrent het jaar 1250, en overleed — volgens *Panzirol* in 't j. 1270 op het Eiland Cyprus (l. c. L. III. C. XIV. p. 330 sqq., waar hij over hem opzettelijk handelt), — maar volgens anderer beter berigt leefde en werkte hij nog in 't volgende jaar 1271; ja *Saxe*, die hem op het jaar 1286 vermeldt (l. c. p. 323.), stelt zijn sterfjaar a. 1296. Hij was leerling van *Henricus Hostiensis*, en een man van een stalen geheugen, zoo dat hij, naar men zegt, een boek, dat hij eens gelezen had, terstond van buiten kende en kon opzeggen. Hij moet veel geschreven hebben, en daar onder ook *Gedichten.* Een *Breviarium Glossatum et Textuum Juris Canonici* is te Parijs 1579. 8. uitgekomen. (Zie *Lipenius*, l. c. p. 170*b*). Zijn meest beroemde werk echter is het reeds meermaals genoemde *Speculum Juris* (of

(of beter *Judiciale*), hetwelk hij, na vooraf vele aanzienelijke ambten en waardigheden bekleed te hebben, kort voor zijn overlijden, heeft uitgegeven. Van dit *Speculum* (*Spiegel*) het welk *Panzirol* een *gouden werk* (*aureum opus*) noemt, wordt hij veelal *Speculator* (*Spiegelaar*) bijgenoemd; hetwelk den Hoogleeraar *Saxe* onverdraaglijk was en door hem met den naam van gruwelijk (*horribile*) bestempeld wordt. Zekerlijk beteekent het woord in goed Latijn geheel iets anders, en wel eenen *bespieder*. Dezelfde Hoogleeraar schijnt ook niet regt er over te vrede geweest te zijn, dat men hem (zeker ook niet *Varroniaansch* of *Ciceroniaansch*) *Pater Practicae* (Vader van de (Juridische) Praktijk) genoemd heeft. Over hem zie *Joh. Fichardus* (l. c. p. 406), *Jo. Bapt. de Gazalupis* (p. 503.), *Panzirol* (l. c.), *Trithemius* (l. c. p. 120. N°. 482.), *Du Pin* (l. c. X. 83.), *Savigny* (a. a. O. V. 501 — 528), *Schroeckh* (*Chr. K. G.* XXVII. 288. XXXII. 18.).

5. (10) *Johannes*, wien de *Summa Confessionum* (of *Confessorum*, gelijk meestal, zoo niet overal — want dat is, wegens de *abbreviaturen* niet altijd stellig te beslissen — in onze drie MSS. A. C en G. gelezen wordt); *Johannes* dan, wien de *Summa Conf.* door *Groete* telkens wordt toegekend, kan geen ander zijn, dan die *Johannes Semeca Teutonicus*, die in het jaar 1269 (naar *Du Pin*, 1267) overleden is. Zijn *Compendium*, of *Summa* bekleedt de eerste plaats onder dergelijke Kort-begrippen. Hij bloeide omtrent het j. 1250. Men zegt van hem, dat hij de Glossen zijner voorgangeren verbeterd, en te weeg gebragt heeft, dat men de *Decreten* der Pausen verstaan kon. In hoe groot eene achting hij bij de zijnen stond, bleek inzonderheid in het jaar 1265, toen hij den Paus, *Clemens* IV, die door geheel Duitschland en Frankrijk de tienden opeischte, wederstond, door beroep te doen op een Algemeen Concilie. Hem trof, gelijk natuurlijk was, de Pauselijke ongenade en banbliksem, en hij werd van de Halberstadtsche Praeposituur ontzet; doch — nu ook, door Vorsten en Aanzienelijken, tegen den Paus in bescherming genomen; en men houdt het daarvoor, dat zijne eerherstelling zou bekomen zijn, ware zijne dood niet ontijdig in den weg geweest. Zie *Melchior Adamus* (l. c. p. 1 sqq.), die zich op *Albertus Crantz* en den *Ursperger Abt* beroept. Doe er bij *Marcus Mantuae* (l. c. p. 476.), *Panzirol* (L. III. C. VI. p. 327.), *Gerh. van Mastricht* (l. c. §. 334. p. 364.), *Du Pin* (l. c. X. 80.), *Jo. Meerman* (*Gesch. v. Graaf Willem v. Holland*, *Ro. Ko.* III. 95.).

IV. Het vierde Tijdperk bevat slechts *elf* jaren (1294 tot 1305),

1305), van *Bonifacius* VIII, tot *Clemens* V; doch in hetzelve plaatst *Groete* wederom vijf Regtsuitleggers, van welke *drie* over den *Sextus* (het *zesde* Boek der *Decretalen*, dat *Bonifacius* VIII heeft doen verzamelen en uitgeven), en *twee*, benevens een' der eerste drie, over de *Clementynen* (de *Brieven* van *Clemens* V, of wel, het VIIe Boek der *Decretalen*), glossen vervaardigd hebben. Zij zijn: *Johannes Andreae*, *Johannes Monachi*, gezegd *Cardinalis* — (in deze orde blijkbaar opgeteld bl. 425. (35), maar in de omgekeerde even blijkbaar bl. 351. (36), gelijk ook in de, boven vermelde, *Korte Opgave* (37), welke echter ook in meer opzigten afwijkt;) — verder *Archidiaconus*, *Gencelinus* en *Guilielmus de Monte Lauduno*. — Hier houdt nu wel de naauwkeurige orde, waarin de een den ander vervangt (bl. 325) op: doch *Groete* noemt, behalve de reeds vermelden, nog *Henricus Boic* (als hier ter plaatze den *vijftienden*, — liever, *zestienden*) — en *Bartholomeus Pisanus* (als den *zestienden* — liever *zeventienden* —); voegende hem nog *Vincentius* toe, doch geheel buiten de regelmaat van tijdsopvolging, zoo als hij zelf erkent (38). Maar elders (bl. 354.) keert hij de orde dezer twee ook weder om, en is *Pisanus* de *tiende*, wanneer *Henricus Boic* de *twaalfde* is, terwijl tusschen beiden, als de *elfde*, *Astensis* geplaatst wordt. Doch ook hierin blijft hij zich niet zoo gelijk, dat hij niet wederom elders (bl. 359, 369 enz.) eene

---

(35) *Deinde venerunt quinque alii Doctores et Scriptores super Sextum* — — *scilicet* Johannes Andreae, Johannes Monachi, *alias appellatus* Cardinalis — — Johannes Andreae, *qui est doctor* undecimus.

(36) (*Sequuntur jam Doctores post compositionem libri Sexti. Et* primus *fuit* Johannes Monachi. *Et est* sextus *in ordine* — — septimus *Doctor est* Johannes Andreae).

(37) In Cod. B. MS., *Dicto* 15, sic sese Doctores excipiunt: „Bartholomeus Brixiensis, Raymundus *cum suo glossatore* Guilhelmo, Goffridus, Monulphus, Bartholomeus *in Glossa et* . . . . Bernardus, Innocentius, Hostiensis, Speculator, Johannes Monachi, Johannes Andreae, Johannes *in Summa Confessorum*, Henricus Boic, Bartholomeus Pisanus *in Summa sua*, Gencelinus *et* Guilhelmus de Monte Lauduno, Astensis et Sanctus Thomas de Aquino."

(38) *Quem praetermisi inter antiquos nominare.* Zie bl. 326.

eene andere orde volge, en, b. v., na *Guillelmus Speculator* eerst den *Archidiaconus*, dan *Henricus Boic*, daarop *Johannes in Summa* (d. i. Semeca Teutonicus), op dezen *Astensis*, verder *Gencelinus*, *Guilielmus de Monte Lauduno*, *Bartholomeus Pisanus*, *Johannes Monachi*, en den laatsten van allen *Innocentius*, opnoeme. Behalve deze, aldus eenigermate gerangschikte, Uitleggers, maakt hij, nu en dan, nog gewag van den *Abbas antiquus* en van *Augustinus*, zonder hen echter een bepaald tijdvak aan te wijzen (bl. 328. 336. 352. 353. 355 enz.). Wij houden ons aan de eerste, en, zoo het schijnt, meest met overleg — (om, namelijk, de Uitleggers van het VIe Boek van die der *Clementinae*, of 't VIIe, te doen onderkennen) — gekozene, rangschikking, zoo ver zij strekt, en laten dan de overigen volgen, zoo als zij ons eerst voorkomen.

1. (11) *Johannes Andreae.* Van dezen zegt *Panzirol* (l. c. L. III. C. XIX. p. 335.), „dat hij boven allen, die het Pauselijk Regt verklaard hebben, heeft uitgeblonken." En verder kan men bij hem berigt vinden aangaande deszelfs vader *Andreas* en moeder *Novella*; gelijk ook, hoe hij onderwezen zij, de waardigheid van Regtsgeleerde verkregen hebbe, en welke zijne werkzaamheden geweest zijn. In hoe groote achting hij bij tijdgenoten en nakomelingen gestaan hebbe, laat zich zelfs hiernaar alleen afmeten, dat men hem den eernaam van *bron en bazuin* (*fons et tuba*) of, naar anderen, *bazuin en vader* (*tuba et pater*) van het Kanonike Regt genoemd heeft. Ook heette men hem den *Leeraar der Leeraren* (*Rabbi Doctorum*), 't *Licht* (*Lux*), den *Keizer* (*Caesar*), den *maatstaf der Wetten* (*Norma Legum*), en derg. Na gedurende vijf-en-veertig jaren te Bologne de Regten onderwezen te hebben, is hij aldaar ten j. 1348 overleden. Zeer wordt geprezen zijn werk: *De claris Archigymnasii Bononiensis Professoribus*, *a Sec. XI usque ad Sec. XIV*, waarvan het *eerste* en *tweede* stuk des *Eersten Deels* (uitgekomen te Bologne a. 1769 en 1772) in *J. M. Abeele's Magazin für Kirchenrecht und Kirchengeschichte* (Leipz. 1778. 8.) Heft I. s. 31 ff. wordt aangekondigd. Zie verder *Joh. Fichardus* (l. c. p. 469 sqq.) *Jo. Bapt. de Gazalupis* (l. c. p. 505 en 511), *Catellianus Cotta* (l. c. p. 523.), *Panzirol* (l. c.) en *Saxe* (l. c. p. 357.), *Trithemius* (l. c. p. 138. N°. 574.), *Aub. Miraeus* (*in Auctar.* p. 78.), *Du Pin* (l. c. XI. 77.), benevens *Savigny* (a. a. O. III. 26 f.), die inzonderheid zijne *Bijvoegsels* op *Guilielmi Duranti Speculum*, als zeer belangrijk, prijst, en er

(s. 582

(s. 582—585.) een en ander uit mededeelt. Zijne regtsgeleerde Werken (over de *vijf* Boeken der *Decretalen*, — over het *zesde*, — over de *Regtsregelen* enz.) zijn dikwerf uitgegeven; te *Mainz* (1460 en 1467) (39), Straatsburg (1471), Rome (1473), Bazel (1478 en 1494), Venetie (1476. 1499. 1505. 1523. 1583. 1612), Neuremberg (1482. 1486), Milaan (1508), Lyon (1535, 1536), Antwerpen (1573); volgens de opgave van *Lipenius* (p. 164*a*, 166*a*, 167*a*, 167*b*, 168*a* en 169*a*), van *Schott* (p. 62*a*) en van *Senckenberg* (p. 68*a*).

2. (12). *Johannes Monachi*, gezegd *de Kardinaal* (*Cardinalis*). Over dezen *Glossator*, die ook *Monachus* geheeten is, een *Cistercienser* Monnik was, en eindelijk tot de hooge waardigheid van Prins der Kerk, of Kardinaal, opgestegen is; — over dezen *Glossator* van het *zesde* Boek der *Decretalen*, gelijk ook van de *Extravaganten* van *Johannes* XXII, en die ook nog een *Defensorium Juris* geschreven heeft († 1313), zie *Castellianus Cotta* (l. c. p. 524.), *Panzirol* (l. c. L. III. C. XVII. p. 334.) en *Du Pin* (l. c. XI. 56.). De verschillende uitgaven zijner Werken vermelden *Lipenius* (l. c. p. 163*a*, 165*a* en 168*a* en 168*b*) en *Schott* (l. c. p. 61*b*).

3. (13). *Archidiaconus*. Met dezen eertitel kunnen zoo velen aangeduid worden, als dien rang gehad, dat ambt bekleed hebben. *Marcus Mantuae* (l. c. p. 496.) benoemt met denzelven *Johannes Andreae*; doch die kennelijk, en doorgaans, door *Groete* van den *Archidiaconus* onderscheiden, ja hem zelfs tegenovergesteld wordt (bl. 352, 356 enz.). Veel meer schijnt hier aan *Guido a Baisio* [*Baifio?*] (bij *Castellianus Cotta*, *Guido de Baipho* gespeld, l. c. p. 522.) van *Regi*, gedacht te moeten worden. Deze, te Bologne *Aartsdiaken* geworden zijnde, is eershalve verder bij dien titel doorgaans benoemd. *Panzirol*, die dit, en vrij meer, van hem berigt (l. c. L. III. C. XVI et XVII. p. 333 sq.), meldt, dat hij zijne uitleggingen van het *Decretum* in het jaar 1300 heeft ten einde gebragt. Dezelven zijn een *Roozenhof* (*Rosarium*) genoemd (Archidiaconi *Bononiensis* Rosarium *super Decreto*); want, dat deze titel hetzelfde werk aanduidt, dat anders onder dien van *Enarrationes super Decreto*, te Venetie (1481. 1588), Milaan (1508), Lyon (1558) is uitgekomen (zie *Lipenius*, l. c. p. 163*a*), bewijst *Senckenberg* (l. c. p. 67*b*).

Zie

(39) Moet dit ook 1476 zijn? Althans zulk een Maintzer druk wordt door *Lengnich*, bij *Meusel*, opgegeven, a. a. O. s. 145.

Zie ook nog *Trithemius* (l. c. p. 122. N°. 492.), *Miraeus* (l. c. p. 74.), *Du Pin* (l. c. X. 84.), *Schroeckh* (l. c.).

4. (14). *Gencelinus de Cassanis*, die ook *Gencilinus*, en (wegens de fransche uitspraak der letter G) *Zenzelinus* genoemd wordt, een *Franschman* (door *Joh. Bapt. de Gazalupis*, l. c. p. 510, een *Ultramontaan* geheeten), heeft *Glossen* geschreven op de *Extravaganten* van *Johannes* XXII, en Commentarien over de *Clementynen*, welke laatste te Florence zijn uitgegeven (zie *Lipenius*, l. c. p. 169*a*). Zie verder over hem *Panzirol* (l. c. L. III. C. XX et XXII. p. 340 sq.).

5. (15). *Guilielmus de Monte Lauduno* wordt met een woord vermeld door *Joh. Bapt. de Gazalupis* (l. c. p. 510.), die ook hem een *Ultramontaan* noemt. *Panzirol*, die hem in het voorbijgaan gedenkt (l. c. L. III. C. XX. p. 340), zegt, dat hij een *Franschman* was. Naar *Trithemius* (l. c. p. 130. N°. 540.) was hij een Benedictijner Monnik van Poitou; zeer geleerd, van groot gezag, en die veel over het Regt geschreven heeft. Of de *Guilielmus de Monte*, van wien *Lipenius* (ad v. *Magistratus*) een werk: *Mag. civilium Schedularum* opgeeft, dezelfde zij, heb ik niet in de gelegenheid geweest van te onderzoeken. Naar *Panzirol* heeft hij over de *Extravaganten* van *Johannes* XXII geschreven. Dit bevestigt ook *Gerh. van Mastricht* (l. c. §. 383. p. 406.), doch hem noemende *Gillermus de Monte Laduno*. (Misschien is het een drukfout).

Bij de *vijftien* Doctoren, wier gezag *Groete* inroept, verdeeld over *drie* tijdperken, in elk van welke hij *vijf* plaatst, komen nu nog eenige anderen. Van deze is de eerste

1. (16 — of, met het eerste tijdvak meêgerekend, 21 —) *Henricus Boic* (*Boyc*, *Bohic*, *Boich*). Van hem spreekt, zoo veel ik zien kan, *Panzirol* in het geheel niet. Met een enkel woord nogtans had *Joh. Bapt. de Gazalupis* hem vermeld (l. c. p. 510.); *Trithemius* (l. c. p. 157. N°. 671.) en *Du Pin* (l. c. XI. 84.) zeggen van hem, dat hij Leeraar in de Regten geweest is van het Kerspel (Diocese) van St. Paul de Léon in Bretagne; dat hij tegen het eind der XIVe Eeuw (40) gebloeid, en over de *vijf* Boeken der *Decretalen*, over het *zesde*, en over de *Clementynen* geschreven heeft. Welk werk, volgens *Du Pin*, te Venetie a. 1576 gedrukt, en in *Handschrift* nog voorhanden is op de Bibliotheek van de Hoofdkerk te Kamerijk. *Lipenius* geeft (l. c. p. 164*b*) eene

(40) Zou dit niet moeten zijn: in het midden?

eene andere Venetiaansche uitgave, van 't j. 1579. fol., aan, benevens eene vroegere Lyonneesche van 1557; doch beide, zoo het schijnt, alleen over de *vijf* Boeken der *Decretalen* gaande (*H. B. Distinctionum Libri V ad Decretales*, Lugd. — *In V Decretalium Libros Commentarius*, Venet.).

2. (17—22 —). *Bartholomeus* van *Pisa* (*Pisanus* — met dezen bijnaam, als bij uitnemendheid, en met weglating van den eigenlijken naam, somtijds voorkomende (b. v. bl. 354.) —). Van dezen Schrijver heb ik bij al de reeds aangehaalde Schrijvers over de Regtsuitleggers niets kunnen vinden. *Saxe* geeft, op het jaar 1380 zekeren Franciskaner Monnik aan, met name *Bartholomeus Albicius* vel *de Pisis* (l. c. p. 385.): doch hij is het niet, welken *Groete* aanhaalt. Naar hem toch (bl. 367.) moet deze man eene *Summa* vervaardigd hebben. En er is inderdaad eene *Summa Pisana* aanwezig, welke ook *Pisanella* genoemd wordt, en dezelve is ten j. 1338 vervaardigd door *Bartholomeus a Sancta Concordia*, een' Dominikaner Monnik. Zie *Trithemius* (l. c. p. 141. N°. 591.) en *Jo. Franc. Buddeus* (in *Isagoge Hist. Theol.* p. 628*a*.) Hier hebben wij derhalve den bedoelden man. Hij stierf ten j. 1347. *Angelus Clavasius* († 1494) heeft deszelfs *Pisanella*, gedeeltelijk in zijne eigene *Summa* (*S. Angelica*) ingelascht. Zie *Miraeus* (l. c. p. 80. N°. 134.), die er bijvoegt, dat zijne *Sermones quadragesimales* te Lyon in quarto zijn uitgegeven.

3. (18. — 23 —) Tusschen deze twee, *Henricus Boic* en *Bartholomeus Pisanus*, wordt door onzen Schrijver (bl. 354.) *Astensis* in het midden geplaatst. Ook deze naam is wederom een bijnaam, iemand van *Asti* afkomstig, of die te *Asti* een voornaam ambt bekleed heeft, aanduidende. Er kunnen dus verscheidene Schrijvers geweest zijn, die denzelven voerden. Doch de vraag is, wie het zij, dien onze Schrijver bedoelt? *Saxe* spreekt op het jaar 1110 van zekeren *S. Bruno Astensis*, naderhand *Segniensis*, die a. 1125 gestorven zij: doch deze is blijkbaar niet bedoeld. Immers moet hij, die met *Henricus Boic* en *Bartholomeus Pisanus*, door *Groete* in een en hetzelfde, veel later, tijdperk geplaatst wordt, met hen gelijktijdig geleefd hebben; doch deze *Bruno* is klaarblijkelijk veel ouder. Waarschijnelijk bedoelt *Groete* dien *Astesanus* (van *Asti* in Savoye of Piemont), een Franciskaner, beroemd, ook als Regtsgeleerde, wiens *Summa de Casibus* (of *Casuum Conscientiae*) *Trithemius* zegt gezien te hebben (l. c. p. 138. N°. 570). Deze bestaat uit *acht* Boeken, en wordt gewonelijk *Astesana* genoemd, zijnde te Venetie uit-

uitgegeven, volgens berigt van *Miraeus* (l. c. p. 80. N°. 434.) Uit dezelve heeft de beroemde Aartsbisschop van *Tarragona*, *Antonius Augustinus*, de *Canones poenitentiales* uitgetrokken, welke in zijne *Collectio Canonum poenitentialium* de laatste plaats innemen. Zie *Lipenius* (l. c. p. 160*b*), en *Buddeus* (l. c. p. 627*a*, 628*a* en vooral 697*a*). Zijn eigenlijke naam is mij, tot dus verre, niet bekend geworden: maar hij bloeide ongeveer 't jaar 1330, volgens *Miraeus* (l. c. p. 80. N°. 434.), en was dus iets ouder dan *Johannes Andreae* en deszelfs tijdgenooten.

4. Zonder tijdsbepaling, alleen aanduidende, dat hij vóór *Guido a Baifio* en *Johannes Andreae* moet geschreven hebben (bl. 352 en volg.), maakt *Groete* ook nog een en andermaal gewag van zekeren *Abt*, *Abbas* (bl. 328. 352. 355.) Dien Schrijver vind ik ook zeer dikwerf bij dezen eertitel vermeld en aangehaald, maar nergens zijn' naam genoemd. *Gerhard van Mastricht* plaatst hem onmiddelijk naast *Innocentius*, *Hostiensis*, *Petrus de Sampso*, en vóór *Bernardus Compostellanus*, *Aegidius Bononiensis* en *Franciscus Vercellensis* (l. c. §. 357. p. 391.). Doch ook hier mis ik weder naauwkeurigheid. Zoo veel intusschen is zeker; spreekt *Groete* van *den Abbas*, het is die *Abbas*, welke gewoonlijk *Abbas antiquus*, of *antiquior*, genoemd wordt. Doch dit bijvoegsel kon *Groete* niet gebruiken, wijl de man, die de *Abbas recentior* genoemd wordt, te weten, *Nicolaus Tudiscus* van *Catanea* in *Sicilie*, wiens gewone bijnaam *Panormitanus* is, misschien nog niet geboren, altoos nog niet bekend was. Zie over hem *Joh. Fichardus* (l. c. p. 421.), *Marcus Mantuae* (l. c. p. 442.), *Joh. Bapt. de Gazalupis* (l. c. p. 508.), en *Panzirol* (L. III. C. XXXII. p. 355 sqq.). Doch zoo veel deze alle van den *lateren Abbas* hebben mede te deelen, zoo dood stil zwijgen zij van den *ouderen*. *Lipenius* geeft (l. c. p. 164.) de Venetiaansche uitgave op van *Abbatis antiqui*, *Compostellani*, *Papae et Capistrani Commentarii in Decretales*. Maar ook hier mede zijn wij niet verder gevorderd, dan, dat wij weten, dat hij van, of te *Compostella* was. Het schijnt, dat zijn gezag, als *Glossator*, niet groot geweest is, althans in het Utrechtsche Bisdom, vermits *Groete* zich *en* aangaande zijne meening en derzelver gronden ergens onkundig, *en* hem in de *Scholen* (der Regtsgeleerdheid) niet in veel gebruik (*non versualis*) te zijn verklaart.

5. Eindelijk vinden wij nog, als Uitlegger, gelijk het, bij den eersten opslag schijnen kon, genoemd (bl. 336.) *Augustinus*. Doch het is niet de, zoo even gemelde, Aartsbisschop *Antonius*

Augustinus; het is ook geen Regtsgeleerde, noch Glossator op het *Caput*: *Nemo*, in de LXXXIIIe *Distinctie* (Ie Deel van 't *Decretum Gratiani*), die daar bedoeld wordt, maar het aangehaalde (41) behelst een gezegde, aan den Kerkvader, *Aurelius Augustinus*, Bisschop van Hippo, toegeschreven, hoewel in zijne Werken niet weder gevonden. Het geen in dat *Caput* vooraf gaat, is van *Gregorius Magnus*, P. I. *Pastoral.* C. II. Maar aldaar komen de, door *Groete* aangehaalde, woorden niet voor. De vraag is derhalve, van wien zij zijn? Nu komen bijna dezelfden elders (in *Causa* II, Quaest. VII, Cap. *Qui nec*, d. i. 't XXXIIe, — IIe Deel van 't *Decr. Gratiani*) nog eens voor, en worden aldaar aan *Augustinus* toegeschreven: „*Unde* Augu„stinus *ait: Qui nec regiminis in se rationem habuit, nec sua* „*delicta detersit, nec filiorum crimen correxit, canis impudicus* „*dicendus est magis quam Episcopus.*" Daar nu *Gratianus* deze plaats, als uit *Augustinus* ontleend, voorstelt, had het eenige waarschijnelijkheid, dat ook de zinsnede in het *Cap. Nemo* van dezen Kerkvader was. Intusschen is dit gezegde zelve bij *Augustinus* even weinig te vinden. *Burchardus* en *Ivo* halen de laatste plaats aan, als van *Gregorius*, de eerste, als uit *Gregorius* en *Augustinus* te zamen, genomen, en brengen boven dien nog dergelijke woorden uit *Origenes* bij. Zie de Aantt. op beide pll. van *Gratianus*.

---

(41) Het geheele Hoofdstuk luidt dus: *Nemo quippe in Ecclesia nocet amplius, quam qui perverse agens nomen vel ordinem sanctitatis habet. Delinquentem namque hunc nemo redarguere praesumit, et in exemplum culpa vehementer extenditur, quando pro reverentia ordinis peccator hortatur. Episcopus itaque, qui talium crimina non corrigit, magis dicendus est canis impudicus, quam Episcopus.* De laatste zinsnede is het punt in questie.

NASCHRIFT.

Het zal den Lezer, vertrouw ik, niet vreemd voorkomen, dat er op de *Verhandeling* en *Aanteekeningen*, welke reeds in den zomer des vorigen jaars, om te zamen in het licht te komen, vervaardigd, ter drukpers bezorgd zijn, een *Toegift* volgen kan van bijzonderheden, welke ter aanvulling, bevestiging of verbetering kunnen dienen. De vriendelijkheid van den meergemelden Utrechtschen Geleerde, den Heer *J. J. Dodt van Flensburg*, ontvange mijnen dank voor de mildheid, waarmede hij de schatten der Utrechtsche Bibliotheek, zoo rijk in *Handschriften* en *Incunabulen*, daartoe voor mij geopend heeft.

I. VERHANDELING. Bl. 252. r. 3 v. o. „*Doch of het slechts de titel van een boek is* enz." Het is de titel van een Werk, dat zich onder de Handschriften op de Boekerij van den Heer *Uffenbach* bevond, en *Excerpten* bevattede uit *Geert Groete*, uit *Hugo a Sancto Victore* en uit het *Soliloquium Gerlaci.*

Bl. 255. Aant. 13. „*De Heer Dodt* enz." Bij name die van *Henricus de Hassia* (Senior): als ook eene menigte van *Novissima*, als afdeeling in grootere geschriften.

Ald. „*De aanleiding is zeker* enz." „*Cordiale* staat dan over tegen *Manuale*, *Memoriale* enz. — De gesteldheid van tijden en zaken bij, en nog lang na, de uitvinding der Boekdrukkunst bragt te weeg, dat het meestal van de boekdrukkers afhing, welken titel het boek, dat zij uitgaven, voeren zou; gelijk zij het dan ook waren, die er onderrigt voor de lezers bijvoegden." *Dodt.*

Bl. 257. „*Gelijk dit inderdaad* — — *Gerard van Zutphen.*" Dit heeft, onder anderen, zelfs plaats met opzigt op den *Sermo contra Focaristas*. *Josephus Hartzheim* (in *Biblioth. Colon.* (Colon. 1747. fol.) *sub v. Gerardus Zutphaniensis* p. 102. b) heeft *Eisengrein* beschuldigd, ad an. 1406 *Gerardus Zutph.* en *Gerardus Daventriensis* verward te hebben. Maar hij was zelf in de war, schrijvende sub n. 5:

Eidem Gerardo Zutphaniensi videtur adscribendus: Sermo

Synodalis clarissimi viri Gerardi Groten *per omnia diligenti lectori perfructuosus et salutaris, non sine summa ratione* Purgatorium Sacerdotum *appellatus.* 40 *pagg.* 8. *In fine: Explicit Sermo reverendi Magistri dicti* Groet *de* Focaristis.

Naar deze opgave van het werk, blijkbaar tegen de meening van *Hartzheim* omtrent den auteur inloopende, schijnt het niet meer twijfelachtig, wat ik, als vermoedelijk, bl. 258. aant. 14, te kennen gaf; namelijk, 1) dat *Gerardus Groten* en *Gerardus Groet* denzelfden persoon aanduiden; 2) dat de *Sermo de Focaristis* ook genoemd is: *Purgatorium Sacerdotum:* en 3) dat de *Sermo* gevolgelijk al in die vroege tijden moet gedrukt zijn. Misschien zal men zich hiervan nog te meer overtuigen door de mededeeling eener plaats uit het Tractaat van *Dionysius a Leeuwis*, uit Rijkel, in 'Luiksch Haspengow afkomstig, Carthuizer, *De vita Curatorum animarum*, (in deszelfs *Opera minora*, ed. a Bloemevenna a Leydis, Colon. 1532. fol., pag. 470 sqq.), waar dezelve pag. 510 v. dus luidt:

> *Magister* Gerardus Groen, *per quem piissimus Deus multa bona fecit in seculo isto, in libro, quem contra Sacerdotes fornicarios edidit, multipliciter reprobat cohabitationem Sacerdotum et mulierum, et inter caetera scribit hanc propositionem: „Si quis tenuerit mulierem in domo, de qua scandalum etc. — — non Pharisaeorum." Haec erant verba viri praefati.*

Kan het *edidit* hier ook iets voor vroegeren druk afdoen? — Zeker is althans de *propositio*, waarvan *Dionysius* gewaagt, het *Dictum decimum* van onzen *Groete*, aan het hoofd van het Cap. X. van den *Sermo* (*). *Dionysius* is het met *Groete* niet onvoorwaardelijk eens, ofschoon erkennende, dat deszelfs zeggen door het gezag van *Hieronymus* en *Augustinus* zou kunnen bevestigd worden. Intusschen gaat hij voort:

> *Insuper vir praefatus* [Groet] *ponit hanc propositionem: „Qualitercumque quis Clericus vel Laicus conversetur etc. — — peccat mortaliter."*

Dit

(*) De *varianten* zullen vervolgens bij den tekst, op de verschillende plaatsen, kunnen worden opgegeven. Veel gezags is er echter niet aan te hechten, daar uit het volgende genoegzaam schijnt te blijken, dat *Dionysius* zich hierbij nog al eenige vrijheid veroorloofd heeft.

Dit is het *dictum undecimum* (Cap. XI). — Verder zegt *Dionysius:*

Praeterea vir ille scribit hanc propositionem: „*Scandalum fornicatorum Sacerdotum etc. — — multipliciter redundat.*"

Dit is het *dictum decimum quintum* (Cap. XV.) — Na deze *propositio* gebillijkt te hebben, gaat *Dionysius* dus voort:

Amplius ait: „*Turpes fornicarii Clerici sive Presbyteri etc. — — aliam addunt.*" „*Christus enim proprium corpus exposuit crucifixioni et morti pro corpore suo mystico, quod est Ecclesia, quae est plebs fidelis; et hanc scandalizare, id est, ad peccata inducere, Christo plus displicet, quam crucifixio corporis sui veri: et est scandalizatio illa Christo summe nociva, cum non sit aliud, quam illos sibi auferre spiritualiterque necare et Diabolo incorporare, quos ipse sanguine suo redemit.*"

Dit is het *dictum decimnm sextum* (Cap. XVI), gedeeltelijk nagenoeg met de eigene woorden van *Geert Groete* (van *turpes* tot *addunt*), gedeeltelijk bij form van uittreksel uit zijne verklaring en uitbreiding, maar nog al met andere woorden. Dan volgt:

Iterum ait: „*Licet non sis accusator etc. — — removeant.*" *Istud probat per Jura et Jurisperitos.*

Hier haalt hij de woorden en den inhoud aan van het *dictum decimum septimum* (Cap. XVII), en gaat dus voort:

Deinceps ait: „*Clericus vel Presbyter existens etc. — — actum exercet.*"

Met deze woorden opent *Groete* zijn *achttiende* Hoofdstuk (*Cap. et dictum duodevigesimum*). Daarop laat *Dionysius* nog volgen:

Deinde ait: „*Nullus inducere debet talem Ministrum aut Sacerdotem ad aliquem actum sui officii, quamdiu scit et credit, eum esse in mortali peccato; nec debet ei in suo actu favere, aut consentire: et qui aliter ageret, peccaret graviter.*"

Men treft hier den zakelijken inhoud; hoewel niet dezelfde woorden, aan, van *Groete's dictum vicesimum* (Cap. XX): en nu besluit *Dionysius* het geheele 66ste Artikel van zijn Tractaat (welk artikel tot opschrift heeft: *De quibusdam propositionibus cujusdam viri devoti ac sapientis de praesenti materia*), met deze woorden:

Denique ponit vir iste devotus varios modos, quibus quis fit particeps peccati Ministrorum, indigne celebrantium aut ministrantium, qui modi ex praedictis satis sunt manifesti.

En daarmede heeft hij het oog op het *Actum vicesimum primum* (Cap. XXI), waarin *Groete* acht zulke wijzen van zich mede schuldig te maken opgeeft en beredeneert. — Er is dus wel geen redelijke twijfel meer overig, of *Dionysius*, die omstreeks het jaar 1471, dus bijna honderd jaren na *Groete*, gestorven is, de *Sermo*, dien wij voor ons hebben, bedoelde, en of hij dien aan *Geert Groete* toeschreef. Beide is zeker, en levert voor deszelfs echtheid een aangenaam en beslissend bewijs op. Misschien vindt men bij denzelfden *Carthuizer*, die, wat de menigte van werken betreft, door weinigen geëvenaard wordt, nog wel elders van *Groete* en deszelfs Schriften gewag gemaakt. Ingewikkeld kan hij geacht worden *tegen* het *Cordiale*, als van *Groete* afkomstig, te stemmen, „ daar hij in zijne *Novissima* die van *Groete* wel zou genoemd hebben, indien hij dezelven onder dien naam gekend had." De Heer *Dodt*, deze aanmerking makende, berigt tevens, nog eens aanhalingen uit den *Sermo* van *Groete* te hebben aangetroffen; te weten, in het werk:

De Clericorum cum foeminis cohabitatione, auctore *Bossemio*, (Duaci 1586. 8.), pag. 67 et passim.

Doch de, aldaar voorkomende, woorden van *Groete* zijn eigenlijk slechts overgenomen van *Dionysius* en *Thomas à Kempis*, die dezelven reeds voor *Bossemius* gebruikt hadden. Ondertusschen is het, gelijk de Heer *Dodt* er bijvoegt, vreemd, dat bij *Cuyck*, in het werk:

Speculum Concubinariorum, *auctore Henrico Cuyckio* (Colon. 1601. ed. 1), 8,

van *Groete's Sermo* geen gewag gemaakt wordt (*). Daarente-

(*) Uit hetzelve deelde mij welgemelde Heer *Dodt* dit staaltje mede: „ *Adferam aliud* — — *exemplum. In Jutphasiensi prope Trajectum ad Rhenum mihi perquam noto, ante annos plus minus* 90, *Parochus erat, vir non ineruditus et ad res gerendas apprime idoneus, eoque nomine Jutphasiensibus carus, sed inter caetera helluo, improbus et spurcissimus Concubinarius. Hic cum interdum ut ab impuro illo vitae genere resipisceret ab illis moneretur, quibus verbo et exemplo praelucere ipse debuisset, respondere solebat, se de salute animae suae securissimum esse, quocunque tandem mortis genere ex hac vita raperetur, nec alio opus habere, quam ut quinque illa Publicani poenitentis verba exclamaret: „ Deus propitius peccatori mihi esto!" — — O non pastorem, sed proditorem, ovium! — O sal infatuatum! — —"*

tegen is er eene oude getuigenis omtrent *Groote* bij *Christianus Massaeus*, in *Chronicor. multipl. historia utriusque Test. Libr.* XX. (Antv. 1540. fol.) ad a. 1379. pag. 251. Doch genoeg hiervan voor het tegenwoordige. Welligt zal er later nog eene *Nalezing* op *onze* Verhandeling kunnen volgen: want de bronnen zijn nog niet alle regt bekend, veel min uitgeput. Ook hoop ik gelegenheid te zullen krijgen, om de rest van den *Sermo*, en eenige andere Werken van *Groote*, — waaronder ook een *Brief*, die mij tot dus verre onbekend gebleven was, — in het *Archief* algemeen bekend te maken.

II. AANTEEKENINGEN. Bladz. 29. r. 19 en volgg. Bij *Dionysius* Carth. (*de vita Curatt. anim.*, Opp. p. 472 v.) komt ook eene aanhaling dezer *Gemma*, als van *Bernardus* afkomstig, voor. *Hinc* — dus luidt zij — *in libro*, *qui dicitur* Gemma Crucifixi, *devotissimus ait* Bernardus: „ O *quale convivium* etc." Even als bij *Groote* (zie Deel I. bl. 376); maar misschien dan ook wel uit hem. In allen gevalle echter eene stem meer over het te voren geheel ongekende of wegens *Mabillon* miskende.

Bladz. 30. aant. (*). „ *Of deze dezelfde is*, enz." Hij is dezelfde niet. In het Deventersch Exemplaar staat de *Stimulus amoris* van *Bonaventura*, ook voorkomende in *Bonaventurae Opusculis* (Lugd. 1619. f. m) p. Tomi II. 599 sqq. Doch *Anselmi Stimulus amoris*, of *Speculum euangelici sermonis* (onder welken titel het reeds in de Neurenbergsche uitgave der *Opera Anselmi* van 1491. fol. voorkomt), is anders de IXe der *Meditationes* van *Anselmus* in de edities van *Gerberon* van a. 1675 en 1721, en vangt dus aan: *Jesum Nazarenum a Judaeis innocenter condemnatum* etc. In andere uitgaven der *Meditationes*, bij name in de Keulsche van 1637. 18, waar zij tusschen die van *Augustinus* en *Bernardus*, naar tijdsopvolging, geplaatst zijn, wordt deze *Stimulus* niet gevonden.

Bladz. 60. r. 1. „ *Over de Glossatores Juris Can.*" De uitdrukking is wat al te bepaald; want alle, van welke deze IVe Aanteekening spreekt, zijn in den striktsten zin geene *Glossatores*, dat is, Schrijvers van *Glossen* (gloosen) op de deelen van het Kerkelijk Regt; maar er zijn ook onder, die *Summisten* veelal geheeten worden, omdat zij eene *Summa*, een Kort Begrip, der Kanonike Regtsgeleerdheid geleverd hebben. Andere soorten van ophelderende Geschriften over hetzelfde vak van regtsgeleerde wetenschap zijn ook uit de pen van sommigen gevloeid. Waarom het misschien beter geweest ware te schrijven: „ Over de *Glossatores* en andere *Interpretes* (Uitleggers) *Jur. Can.*, op welke zich *G. G.* beroept." — En welligt ware het nog beter geweest, mij

mij op een veld niet te wagen, waarop zonder de hulp van *Sarti* en *Fattorini* (*), of althans van *Tiraboschi* (†), die, naar het zeggen van *Savigny* (t. a. p. III. 65), *Sarti* geëxcerpeerd heeft, misschien niets voldoends geleverd kan worden. Intusschen, het ligt er toe; mijne zucht om den lezer van *Groete's Sermo*, zoo veel mogelijk, tot regt verstand en juiste beoordeeling, te gemoet te komen, en tevens een onderwerp op te helderen, waaromtrent ik zelfs geleerde Regtsbeoefenaren vruchteloos om opheldering aangezocht had; deze dan wekte mij op tot het onderzoek, waarvan het resultaat in de VI. Aanteekening is medegedeeld. Heeft het echter, gelijk mij eerst regt gebleken is nadat alles reeds afgedrukt was, sedert onbekende bronnen (in nog ongebruikte Handschriften en soortgelijke schriften) mij eenigermate geopend zijn, nog merkelijke uitbreiding, bevestiging of verbetering noodig; het zal er dan op aankomen, aan mijn opstel door eenige bijvoegselen zoo vele volledigheid te geven, als waarvoor het vatbaar is. Doch vermits ik, aan den *eenen* kant, omtrent sommigen, bij v. *Berengarius*, *Monulphus* enz. nog niets wijzer geworden, omtrent anderen, bij name, omtrent de *Johannessen*, door hetgeen mij nader bleek, eer in meerdere verwarring, dan tot blijkbaarheid en zekerheid gekomen ben; en, aan den *anderen* kant, onbescheidenheid alleen te dezer tijd nog zoo vele ruimte zou kunnen vergen, als ik, ter opdissching van hetgeen de bescheiden, die mij, uit de Handschriften, op de Utrechtsche Boekerij voorhanden, toegekomen zijn, leeren kunnen, zou noodig hebben; terwijl, gelijk ik verneem, dit Stuk van het *Archief* reeds weder vrij breed is uitgeloopen; — uit hoofde dan van deze omstandigheden acht ik het beter, voor als nog den, tot bovengemeld einde opgezamelden, voorraad (voor welken ik bijna geheel aan den Heer *Dodt* verpligt ben) te laten rusten, en, zoo het Gode behaagt, bij eene der volgende Deelen, het onderwerp, met aanwending van mijne nieuwe en betere hulpmiddelen, als van nieuws, te overwegen en toe te lichten. Want waarlijk, het blijkt mij hoe langer zoo meer, dat *Panziroli*, *van Mastricht* en soortgelijken, ja zelfs een *Fabricius*, een *Saxe* en andere uitmuntende Geleerden, maar al te dikwijls oppervlakkig en onoordeelkundig geschreven, zich niet zelden overijld, en inzonderheid in hunne voorgangers een te onbepaald vertrouwen gesteld hebben; hebbende zij niet zelden geschreven, of zonder toegang tot de ware bronnen te hebben, of zonder van dezelven behoorlijk gebruik te maken.

(*) *De claris Archigymnasii Bononiensis Professoribus*, Bononiae 1769. Tom. I. P. I en II. (Meer is er niet van uitgekomen.)

(†) *Storia della Litteratura Italiana*, Modena 1787. VIII. Voll. 4.

4.G m m

